

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MEKÂNIN ÜRETİMİ: HZ. MUHAMMED DÖNEMİ MEDÎNE'DE GÜNDELİK HAYAT

DOKTORA TEZİ

İLYAS UÇAR

OCAK 2019

MEKÂNIN ÜRETİMİ: HZ. MUHAMMED DÖNEMİ MEDÎNE'DE GÜNDELİK HAYAT

İLYAS UÇAR

TARAFINDAN

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜNE
SUNULAN TEZ

TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

OCAK 2019

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. Seyfullah YILDIRIM
Enstitü Müdürü V.

Bu tezin doktora derecesi için gereken tüm şartları sağladığını tasdik ederim.

Prof. Dr. Musa Şâmil YÜKSEL
Anabilim Dalı Başkanı

Okuduğumuz ve savunmasını dinlediğimiz bu tezin bir Doktora derecesi için gereken tüm kapsam ve kalite şartlarını sağladığını beyan ederim.

Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU
Danışman

Jüri Üyeleri:

Prof. Dr. Eyüp BAŞ (Ankara Üniversitesi, İlahiyat)

Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU (AYBÜ, Tarih)

Prof. Dr. H. Mustafa ERAVCI (AYBÜ, Tarih)

Doç. Dr. Mustafa ÖZKAN (AYBÜ, İslami İlimler)

Doç. Dr. Halide ASLAN (Ankara Üniversitesi, İlahiyat)

İNTİHAL

Bu tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Adı Soyadı: İlyas UÇAR
İmza :

ÖZET

MEKÂNIN ÜRETİMİ: HZ. MUHAMMED DÖNEMİ MEDÎNE'DE GÜNDELİK HAYAT

UÇAR, İlyas

Tarih Bölümü

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU

2018, 350 sayfa

Mekânın üretimi kuramı üzerinden inşâ edilen bu tez çalışmasında Hz. Muhammed döneminde mekân ve mekânın üretimi süreçleri gündelik hayata yansıması boyutuyla ele alınmaktadır. Henri Lefebvre'in önerdiği mekân dönemselleştirmesinden yola çıkarak tez çalışmasında tesisinden (Yesrib) Hz. Muhammed'in vefatına kadar Medîne'de birbirine müteakip tarihsel mekân (hicrete kadar), kutsal mekân ve mutlak mekân gibi çeşitli mekânların üretildiği varsayımı öne sürülerek bu durumun gündelik hayatta ortaya çıkarttığı değişim ile dönüşümün boyutları irdelenmektedir. Aynı zamanda bu tez çalışmasında toplumsal mekânın incelenmesi için mekânsal üçlü teoremiyle Medîne'de toplumsal mekânın algılanan, yaşanan ile tasarlanan boyutları da ele alınmaktadır.

Mekâna dair kuramsallaştırmalardan ilk önce 'Mekânın Üretimi' çalışmasının yapısal bir okumasına dayanan bu tez çalışması çok çeşitli –marxist, leninist- gündelik hayat tanımlamaların karşılaştırılması ve içeriğe uygun bir formda zaman-mekân bağlamında yeniden okunmasıyla ilk, benimsediği yöntemsel çerçeve bakımından ise niteliksel bir çalışmadır.

Anahtar Kelimeler: Medine, Gündelik Hayat, Mekânın Üretimi, Hz. Muhammed

ABSTRACT

THE PRODUCTION OF SPACE: EVERYDAY LIFE IN MEDINA IN THE PERIOD OF THE PROPHET MUHAMMED

UÇAR, İlyas

History Department

Supervisor: Professor Fatih ERKOÇOĞLU

2018, 350 pages

In this thesis study based on space theory, the processes of production of space and space during the period of Muhammad are handled in terms of reflection at everyday life. Based on the periodization of space introduced by Henri Lefebvre, the assumption that, from the establishment of the city (Yesrib) until the death of Muhammad, various spaces such as historical space (as far as Hijra), sacred space and absolute space are produced one after each other in Medina is suggested and the dimension of change and transformation that this situation brings about in everyday life are examined. At the same time, in order to examine social space based on the spatial trio proposed by Lefebvre; the perceived, lived and designed dimensions of social space in Medina are also discussed in the study.

This thesis, primarily based on a structural reading of "The Production of Space", is a pioneer work by virtue of the comparison and the reexamination of various –Marxist, Leninist- everyday life descriptions in a form that is convenient to the content and inside the time-space context, and is a qualitative work by virtue of the methodical framework that it takes on.

Keywords: Medina, Everyday Life, Production of Space, Prophet Muhammad

İTHÂF

Tüm stresli, yorgun ve yoğun günlerimde çalışmalarımı anlayışla ve sabırla karşılayıp, yeterli zaman ve ilgiyi gösteremediğim halde yanımda duran kıymetli eşim ve çocuklarıma…

TEŞEKKÜR

Tamamlanan her bir araştırmanın aslı itibariyle kolektif bir çalışma ve çabanın ürünü olarak ortaya çıktığı yadsınamaz bir gerçektir.

Bu araştırmanın hazırlamasında çalışmalardan istifade ettiğim, özveriyle kıymetli zamanlarını ayırıp tezimi okuyan, ufuk açan fikirleriyle çalışmaya yön veren ve önemli katkılarda bulunan danışmanım Prof. Dr. Fatih Erkoçoğlu'na, çalışmamın her safhasında gösterdiği kolaylık ve anlayış ile işimin kolaylaşmasını sağlayan, akademik olarak sıklıkla fikir desteğinde bulunan sayın dekanım Prof. Dr. Eyüp Baş'a, tez izleme komitelerinde değerli fikir ve görüşleriyle çalışmama ışık tutan hocam Prof. Dr. H. Mustafa Eravcı'ya sonsuz teşekkürler ederim.

Ayrıca maddi-manevî destekleriyle herzaman yanımda olan akraba, arkadaş ve dostlarıma minnet ve şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

İNTİHAL iv
ÖZET v
ABSTRACT vi
İTHÂF vii
TEŞEKKÜR viii
İÇİNDEKİLER ix
KISALTMALAR xi
TABLOLAR LİSTESİ xiii
ŞEKİLLER/GRAFİKLER xiv
GİRİŞ 15
1. ARAŞTIRMANIN EVRENİ 15
1.1. Kapsam, Amaç ve Problem 15
1.2. Varsayımlar/Hipotezler 18
1.3. Yöntem ve Çalışmanın Yapısı 19
1.4. Araştırmanın Kaynakları 25
2. KURAMSAL VE KAVRAMSAL TEMELLER 43
2.1. Mekân Felsefesinden Mekânın Üretimine 43
2.2. Gündelik Hayat: Tarihsel Süreç ve Temel İlkeler 50
2.3. Toplum ve Mekânın Üreticisi: Beden 54
3. ZAMAN VE MEKÂN BOYUTUYLA MEDÎNE'YE BİR BAKIŞ 57
3.1. Zamansal Boyut: Bir Varoluş Hikâyesi 57
3.2. Mekânsal Boyut: Uzak ve Yakın Coğrafî Arka Plan 65
BİRİNCİ BÖLÜM 71
GÜNDELİK HAYATTA BEDEN-YER/MEKÂN İLİŞKİSİ 71
1.1. Şehir ve Ev 71
1.2. İskân ve Sınırlar 85
1.3. Hayatın Kaynağı: Su 88
1.4. Toprak Yönetimi: Tarım 99
1.5. Çalışma ve Boş Vakit: Çarşı-Pazar ve Eğlence 105
1.6. Hayatın Merkezinde Bir Yer: Mescid 116
1.7. Eğitimde Yeni Mekân İhtiyacı 128

İKİNCİ BÖLÜM 147
GÜNDELİK HAYATTA BEDEN-DİL İLİŞKİSİ 147
2.1. Çağları Aşan Bir Çağrı: Ezân 147
2.2. Politik Dili: Hilf, Muahât ve Medîne Vesikası 149
2.3. Farklı Renkler Farklı Sesler: Sosyal Doku 156
2.4. Sevgi ve Gönül Dili: Kadın, Aile ve Çocuk 173
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 194
GÜNDELİK HAYATTA BEDEN-İNANÇ/AHLAK İLİŞKİSİ 194
3.1. Özel Gün ve Geceler: Kulluk Bilinci 194
3.2. Hz. Muhammed'in İmajı: Peygamber Algısı 201
3.3. Beden Denetimi: Suç ve Cezalar 204
3.4. Örf ve Âdetler 215
3.5. Hurafe ve Bâtıl İnanışlar 221
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 226
GÜNDELİK HAYATTA BEDEN-BEDEN İLİŞKİSİ 226
4.1. Sağlık ve Öz Bakım: Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri 226
4.2. Giyim, Kuşam ve Süslenme 237
4.3. Üretim ve Tüketim Kültürü: Yiyecek-İçecekler 244
4.4. Beden Mahremiyeti ve Bedene Müdahale 258
SONUÇ 266
YARARLANILAN KAYNAKLAR VE REFERANSLAR 272
ÖZGEÇMİŞ 350

KISALTMALAR

b.	bin (oğlu)
bkz.	Bakınız
bnt.	bint (kızı)
C.	cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
D.İ.B.	Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	Edisyon - Editör
h.	Hicrî
Hz.	Hazreti
Haz.	Hazırlayan
IRCICA	İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İA	İslâm Ansiklopedisi
İFAV	İlahiyat Fakültesi Yayınları
İSTEM	İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsıkîsi Dergisi
JASS	The Journal Of Academic Social Science Studies
Krş.	Karşılaştırınız
Kuramer	Kur'ân Araştırmaları Merkezi
m.	Milâdî
M.E.B.	Milli Eğitim Bakanlığı
mt.	Metre
MÜİFV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
nr.	Numara
ö.	Ölümü
S.	Sayı
Sad.	Sadeleştiren
S.a.v.	Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
TALİD	Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
thk.	Tahkik eden
trc.	Tercüme eden

ts.	Tarihsiz
TTK	Türk Târih Kurumu
vb.	Ve benzer/benzerleri
vr.	Varak
Yay.	Yayınevi
y.y.	Yüzyıl
yy.	Yayın yeri yok

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1 - Mekânın "Ne"liği……...42
Tablo 2 - Mekânın kapsadığı/kapladığı alanlar.……43
Tablo 3 - Marksist teorideki üretim tarzları ve Lefebvre'nin mekân dönemselleştirmesi……47
Tablo 4 – Medîne kuyuları…….94
Tablo 5 – Medîne Vadileri……103
Tablo 6 – Okuma-yazma bilenler…….140
Tablo 7 – Yahudi kabileleri ve yaşam alanları…….166
Tablo 8- Gündelik hayat içerisinde kullanılan giyim-kuşam……241
Tablo 9- Gündelik hayat içerisinde üretilen/tüketilen hayvansal ve tarımsal yiyecek/içecekler……...255

ŞEKİLLER/GRAFİKLER

Resim 1 - Yahudilerin şehre ilk yerleşimlerini gösteren bir minyatür……59
Resim 2 - Ms. VI-VII yüzyıllar arasında dünya…….60
Resim 3 - Hz. Muhammed öncesi ve dönemi Arabistan'da uzak ve yakın coğrafî durum……..65
Resim 4 - Hz. Muhammed döneminde Medine'de bir ev inşaatını gösteren minyatür……..74
Resim 5 - Medîne dönemi evlerine ait minyatürler……76
Resim 6 - Son yıllara doğru Mescid-i Nebevî etrafında oluşan yerleşime dair tarafımızca hazırlanan bir çizim……..77
Resim 7 - Menâsi'……...79
Resim 8 - Medîne'de bu dönemde kullanıldığı belirtilen bir tas……82
Resim 9 - Medîne'nin en büyük mezarlığı olan Baki' mezarlığına dair minyatürler.84
Resim 10 - Şehrin en önemli su kaynakları, harreler arasından doğan ve dökülen sular…….96
Resim 11 - Günümüzde Akîk Vadisi……100
Resim 12 - Saideoğulları sakîfesine dair minyatür……...107
Resim 13 - Oyun ve yarış alanlarını gösteren tarafımızca hazırlanan bir çizim…...113
Resim 14 - Mescidin ilk haline dair bir minyatür…….116
Resim 15 - Hucurât eklenmesiyle mescidin yeni hali……...119
Resim 16 - Mescid-i Nebevî'nin gelişimi…….121
Resim 17 - Kubâ Mescidi, 1388 yılı…….122
Resim 18 - Dırâr mescidinin yıkılmasını gösteren bir minyatür……..125
Resim 19 - Meşrebetü Ümmi İbrahim Mescidi……125
Resim 19 - Vecra dağındaki taşlara Kûfî hat ile kazılmış yazı örneği (699 yılı)….128
Resim 20 - Arap yazısının gelişimine dair örnekler…….128
Resim 21 - Sâlimoğulları'nın yaşadığı mahalle ve mescidine dair minyatür……...159

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN EVRENİ

1.1. Kapsam, Amaç ve Problem

"Mekânın Üretimi: Hz. Muhammed Dönemi Medîne'de Gündelik Hayat" başlıklı bu tez çalışması, Arabistan yarımadasında bulunan, bir köy veya mahalleler topluluğundan müteşekkil ve tarihte Yesrib ismiyle bilinen Medîne'nin, Hz. Muhammed ve Müslümanların bölgeye gelmesiyle ortaya çıkan mekânsal üretim sürecini gündelik hayatın rutin seyri içerisinde incelemeyi amaçlamaktadır.

1974 yılında ilk kez Fransızca kaleme alınan Henri Lefebvre'nin *Mekânın Üretimi* adlı kitabında öne sürülen ve çalışmamızda kullanılan mekânın üretimi kuramı, sosyal teoride pek çok mekân tartışmasını beraberinde getirmiştir. Genel bir mekân teorisi ortaya koyma iddiasında bulunan kitap, sık sık tartışmalara konu olmuş ancak buna rağmen mekân ile yapılan çalışmaların en çok başvurulan kaynaklarından birisi olmuştur. Bu çalışma ile ayrıca ismi geçen kitapta bahsedilen kuramın yeniden okunması amaçlanmıştır. Çünkü sosyal hayatta (gerçeklikte) her gün karşılaşılan ve ilgili araştırmalar ile anlaşılmaya, anlatılmaya ve çözümlenmeye çalışılan toplumsal ilişkilere ve sorunlara farklı bir bakış açısı getirilecektir. Bu çalışma, toplumsal sorunların çözümüne somut ve doğrudan bir katkı sunmasa bile, sorunun düşünsel köklerinin anlaşılmasına ilişkin önemli bir perspektif sağlamayı hedeflenmektedir ki, bu amaç çalışmanın toplumsal önemine işaret etmektedir.

Tez çalışmasının araştırma problemi, Medîne örneğinde mekânın üretimi süreçlerinin sosyal teorideki mekân tartışmalarında önemli bir yer tutan *mekânın üretimi* kuramı bağlamında değerlendirilmesidir. Mekân nedir? Mekân neyi ne kadar kapsar? Mekân nasıl üretilir? Mekân gündelik hayata ne yönüyle etki eder? Böyle bir araştırma probleminden hareketle tez çalışmasının kapsam ve amacının iki boyutundan söz edilebilir.

Öncelikle tez çalışması kapsam bakımından kuramsal/kavramsal kapsam ile araştırma kapsamı olarak iki kategoride değerlendirilmelidir.

Kuramsal/kavramsal kapsam açısından tez çalışması kendi içinde üç eksende incelenmiştir. İlk eksen, mekân kavramının ne'liği üzerinden yapılan mekân felsefesi ve bu felsefenin tarihî süreçle beraber mekânın üretimi kuramıyla ilişkisi ve kuramın temel olarak benimsendiği kısımdır. Burada pek çok filozof ve kuramcının tanımlamaları ve önermeleri ele alınmakla beraber, tezin kuramsal bağlamının bel kemiğini mekânın üretimi kuramı oluşturmaktadır. Bu bağlamda tezimizin kuramsal/kavramsal amacı, ilgili kuramın detaylı bir okunmasının yapılması ve kuramda öne çıkan yapısal/kavramsal çerçevelerinin değerlendirilmesidir.

Kuramsal boyutun ilk merhalesi özellikle *Mekânın Üretimi*[1] adlı kitabın detaylı bir okunmasıyla öne çıkan kavramsal, yapısal ve olgusal bileşenlerin titiz bir şekilde değerlendirilmesi ve somut bir bağlamda mekân araştırmaları için ilgili kuramın işlevselleştirilmesi amaçlanmaktadır. Başka bir ifadeyle işlevselleştirilen çerçeveler ile kuramın somut bir zaman-mekân bağlamında imkân ve sınırlandırmalarının dolaylı olarak anlamlandırılmasıdır.[2]

Kuramsal/kavramsal kapsamın ikinci ekseni ise mekânın üretimi kuramıyla yakından ilişkili olan gündelik hayat kavramıdır. Bu başlıkta gündelik hayat kavramının ne olduğu, nasıl kurumsallaştığı ve bir gerçeklik olarak teorisyenlerin/kuramcıların gözünde nerede/nasıl yer aldığı incelenmiştir. Gündelik hayat sosyolojisi olarak günümüzde gitgide önemini artıran kavramın tarihsel süreci ve temel ilkeleri detaylı bir şekilde ortaya konularak, kronolojik tartışmalar eşliğinde sağlam bir zeminde ve somut bir şekilde zaman-mekân ilişkisi içerisinde ele alınmıştır. Bu ikinci merhalenin temel amacı mekânın üretildiği toplumlarda roller alan ve sürekli aldığı bu rol ile toplumsal gerçekliğe katılan fertlerin nasıl ve hangi süreçler içinde mevcut, bağlı oldukları, benimsedikleri, tanımladıkları toplumsal kurumları, mekânları daha önce alışık olmadıkları, tanımlı olmayan, belirsiz bir davranışlar, istekler dünyası ile eş güdümlü bir şekilde organize ettiklerinin ve bu

[1] Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, çev. Işık Ergüden, Sel Yayıncılık, İstanbul 2014.

[2] Henri Lefebvre'nin mekân kuramı hakkında hem Batı'da hem de ülkemizde pek çok eser kaleme alınmış olsa da özellikle kuramın içerimi noktasında somut bir örnek eşliğinde 2017 yılında Husik Ghulyan tarafından yapılmış doktora tezi kuramsal yapının oluşturulması bağlamında bizim çokça istifade ettiğimiz bir çalışma olmuştur. Bkz. Husik Ghulyan, *Mekânın Üretimi Kuramı ve Türkiye'de Kentsel Mekânın Üretimi: Ankara Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017, 1-112.

organizasyon sürecinin karmaşık karakterinin ortaya konmasıdır. Diğer bir kavramsal amaç ise oldukça girift ve geniş bir yelpaze içerisinde değerlendirmeye tâbii tutulan kavramın daha mâkul ve daha ayağı yere basan bir zeminde kendisine yer bulmasına yardımcı olmaktır. Bu yüzden araştırmamızda zaman-mekân bağlamında bir sınırlamaya gittik. Gündelik hayata dair ipuçları vermeleri haricinde hicret öncesinde veya Hz. Muhammed sonrasında ortaya çıkmış olan rivayetleri, olayları veya kişileri ilgi alanımız dışında bıraktık. Ayrıca Medîne'nin gündelik hayatına dair bilgi vermediğini düşündüğümüz fezâil gibi bazı hususiyetlere yer vermedik.[3]

Kavramsal/kuramsal kapsamın üçüncü ve son ekseni ise hem mekânı hem de toplumu yakından ilgilendirmesi yönüyle beden kuramının ele alındığı kısımdır. Araştırma kapsamının bel kemiğini oluşturan beden kavramının sosyolojideki yeri ve öneminin ele alındığı bu kısım ile teorik çerçeve daha net bir şekilde ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tez çalışmasının ikinci boyutu olan araştırma kapsamının amacı ise mekân ve mekânın üretimi süreçleri bağlamında tesisinden başlamak üzere özellikle Hz. Muhammed döneminde Medîne'nin gündelik hayatına dair mâlumatı ortaya koymaktır. Bunun için öncelikle Medîne'nin zamansal ve mekânsal boyutu kısa bir şekilde ele alınmıştır. Bir arka plan çalışması olarak da görülebilecek bu bölüm ile çalışmamızda zamansal olarak Hz. Muhammed dönemi, mekânsal kapsam olarak ise Medîne şehri ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Böyle bir kapsamın seçilmesi birkaç açıdan gerekçelendirilebilir. Bunlardan ilki pagan bir kültüre, tarih boyunca çatışma, kavga ve savaşa maruz kalan, dağınık ve bir o kadar da dışarıya kapalı olan eski ismiyle Yesrib'in, merkezi otoriteden ve siyâsî birlikten yoksun olmasıdır. Bunun yanında bölgenin iklimi ve coğrafî konumu itibariyle Yesrib halkı tam bir ziraat

[3] Medîne'nin kutsal bir şehir ve Hz. Peygamber'in kendi ifadesiyle harem olması tarih boyunca "Fezâilü Medîne" adı altında pek çok müstakil kitap veya kitap bölümü yazılmasına vesile olmuştur. Hatta Buhârî'nin *Sahîh*'i başta olmak üzere hadis kitaplarında bu isimde özel bablar oluşturulmuştur. Biz çalışmamızın sosyal yönüne ağırlık verdiğimiz için bu başlığa yer vermedik, ancak bu konuda şu eserlere müracaat edilebilir: Cenedî, Ebû Saîd Mufazzal b. Muhammed b. İbrahîm b. Mufazzal Şa'bî (308/920), *Fezâilu'l-Medîne*, thk. Muhammed Muti' Hâfız, Dâru'l-Fikir, Dımaşk 1987; Harizmî, Muhammed b. İshak, *Fedâilu Mekke ve'l-Medîne ve Beyti'l-Makdis ve Mescidi İbrâhim*, yy, 832, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 162 vr.; Muhammed b. Yemenî, *Tuhfetü'l-Aşıkîn fi Fedâili Mekke ve'l-Medîne ve'l-Kudüs*, yy., 1086, Süleymaniye Kütüphanesi, Tekelioğlu 1b-124a vr.; Abdulhamid Birr, Abdurrahmân, *Tuhfetu'z-Zekiyye fi Fezâili Medîneti'n-Nebeviyye*, Dâru'l-Yakîn, Mısır 2000.

toplumu; bölgenin diğer bir unsuru olan Yahudilerin tarih boyunca olduğu gibi ekonomik gücü kontrol altında tutmasıyla da tam bir ticaret toplumu olarak tanınmıştır. Mutualist bir yaşam sürmek zorunda olan Yahudiler ve Araplar doğal olarak tarım arazileri ile çarşı gibi günlük hayatın temel uğrak mekânlarını ortak alan olarak kullanmışlardır. İslâm ve Müslümanlar ile bölgeye farklı bir unsurun girmesiyle bazı şeylerin tamamen kalkmasına, bazılarının ise form değiştirmesine sebebiyet vermiş ayrıca bölgede ilk defa ortaya konulan/çıkarılan bazı gelişmeler yaşanmasına neden olmuştur. İşte tez çalışmasının araştırma kapsamının ana amaçlarından birisi zengin bir literatür birikiminin kaynağı olan Medîne'nin mekân, şehir, şehirleşme sürecini ve hicretle beraber takip eden on yılda bölgede yaşanan değişiklikleri tespit etmek ve bu değişikliklerin şehirleşmeye yapmış olduğu katkıyı, gündelik hayat formları üzerinde oluşturduğu etkiyi mevcut Arap toplumunun karakteristik özellikleriyle –beden kuramı özelinde- ne denli örtüşüp örtüşmediğinin tespitini yapmaktır.

Tez çalışmasında mekânsal kapsam olarak belirlenen Medîne, özellikle İslâm dininin en önemli şehirlerinden ve konumu itibariyle bölgedeki stratejik mekânlardan birisi olması açısından önem taşımaktadır. Zamansal kapsam olarak Hz. Muhammed döneminin seçilmesi ise pek çok açıdan başlangıçlar silsilesinin odak noktası olması açısından oldukça önemlidir. Hicret öncesi dağınık ve birlikten uzak bir görünüme sahip olan Medîne'nin mekânsal faktörlerinin mekân kuramı çerçevesinden yeniden değerlendirilmesiyle şehrin toplumsal olarak üretilen mekâna ve bu üretimi belirleyen süreçlere farklı bir bakış açısı sağlayabileceği ümit edilmektedir.

1.2. Varsayımlar/Hipotezler

Kuramsal ve kavramsal kapsam kısmında bahsedileceği üzere ortaya atılan mekân üretimi "toplumsal mekân toplumsal bir üründür" önermesini öne sürmekte ve önermenin birtakım içerim ve sonuçları ortaya koymaktadır. Gündelik hayat toplumsal bir mekân içerisinde üretilen bir gerçek olduğu için bu önerme ve sonuçlar tez çalışmamız açısından önem taşımaktadır. Bu önerme ister tarihin herhangi bir noktasında ister günümüzde bir yerlerde olsun farklı toplumlar ve farklı topluluklar için de geçerli olmalıdır. Yani parmağımızı dönen bir yerkürenin herhangi bir

noktasına koyup durduralım veyahut takvim yaprağından geriye doğru gidip herhangi bir yaprağı kopartalım durum çok da değişmemelidir. O zaman ortaya bir varsayım daha çıkmaktadır. İşte bu "mekân üretimi ve mekân üretim süreci varsa, tarih de vardır." varsayımıdır. Çünkü herhangi bir üretim beraberinde bir süreç doğurur, her süreç ise tarih çizgisinde kendine bir yer edinir.

Bu önerme mekânın dönemselleştirmesiyle yakın ilişki içerisindedir. Evet, mekân toplum tarafından üretilir ama zaman bunun dışında kalamaz. O zaman mutlak mekân, kutsal mekân veya tarihsel mekân tarihsel olgu içerisinde üretilen mekâna bir sıfat olarak düşünülmelidir. Peki, önermeyi daha somutlaştırıp ve indirgeyip şöyle bir şey sorabilir miyiz? Hz. Muhammed döneminde Medîne'nin gündelik hayatı ağırlıklı olarak Arap kültürünün bir tezâhürü müdür? Ya da Hz. Muhammed'in vefatına kadar yeni din İslam'ın gündelik hayata etkisi ne boyutta olmuştur? Peki, mekânın yeniden üretimi gündelik hayatın daha yaşanılır ve güvenilir olmasını beraberinde getirmiş midir? Biz çalışmamızın temel sorunsalını veya varsayımlarını mekânın üretimi kuramı bağlamında ele almaya çalışacağız. Ancak mekân kuramının birkaç temel varsayıma veya saptamaya indirgenmesi, benzer biçimde herhangi bir bağlamda mekân ve üretim süreçlerinin birkaç temel varsayıma göre ele alınmasının uygun bir yaklaşım olmadığını, dolayısıyla bu tez çalışmamızda söz konusu temel varsayımlar ve iddialarla birlikte ilgili kuramda öne çıkan birtakım diğer önerme, varsayım veya saptamalar da ele alınıp tezin konusu bağlamında incelendiği ve somut bağlamda bunların sınanmaya çalışıldığı belirtilmelidir.

1.3. Yöntem ve Çalışmanın Yapısı

Sözlükte metod kelimesiyle ifade edilen yöntem, "bir amaca erişmek için izlenen, tutulan yol, usûl, sistem, prosedür ve politika" manalarına gelmektedir.[4] Tanımdan anlaşılacağı üzere her ilim dalı veya araştırma için farklı bir yöntem kullanmak mümkündür. Tarih bilimiyle ilgili çalışmalarda ise genellikle doküman analizi yapılmak suretiyle nitel yöntem kullanılmaktadır. Bu nedenle bir sosyal târih çalışması olmasından dolayı araştırmamızda, birinci el kaynaklardaki bilgi, belge ve

[4] http://www.tdk.gov.tr, Çevrimiçi, 19.05.2018.

rivayetlerin toplanması, tasnif edilmesi bunların sistematik olarak değerlendirilmesi, yorumlanması, analiz edilmesi yönüyle *nitel bir yöntem* benimsenmiştir. Bu bağlamda, araştırmanın kaynakları başlığında detaylı ele alınan ve ilimlerin tasnifiyle birlikte ortaya çıkan hadîs, tefsîr, fıkıh, haraç-emvâl, ensâb, tabakât, edebiyat, coğrafya gibi kitap türlerinden istifade edilmiştir.

Ulaşabildiğimiz ilk el kaynaklardan günümüze kadar yazılmış olan gerek ülkemizde gerekse Batı veya Arap dünyasındaki konumuzla alakalı tüm yayınlar mümkün mertebe görülmeye ve değerlendirmeye çalışılmıştır. Elektronik ortamda bulunan yayınlardan, şâmile gibi e-kütüphane programlarından istifade edilmiştir. *Okuma, veri toplama* ve *fişleme* gibi nitel bilgi toplama yöntemleriyle mevcut bütün rivayetler bulunmaya ve konu kapsamı içerisinde istifade edilmeye çalışılmıştır. Kuramsal ve kavramsal çerçevenin tam olarak anlaşılması için kurama dayalı mevcut tüm çalışmalar sistematik bir şekilde ele aldıkları konular, mekân ve zaman örneklemleri açısından değerlendirip ve sınıflandırıp, mekânın üretilmesi kuramın hangi bileşenleri ile bağlantısının olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Toplanan çeşitli türdeki bilgilerin özellikle çok sayıda rivayetin yorumlanması sistematik bir yaklaşımı gerektirir. Bu bağlamda en ufak ayrıntıyı kaçırmamak gayesiyle titizlikle incelenen, kodlanan ve analizi yapılan rivayetlerden, çelişkili gibi gözüken hususlar ince bir süzgeçten geçirilmiş bunlardan tez ve savunuya uyan, sahih öze ulaştıracağı düşünülen net ve sağlam olanları birincil olarak tercih edilmiştir. Örneğin, "قال رسول الله" veya "قال النبي" gibi merfû haberler[5] ve Hz. Peygamber'e ittisâli noktasında hiçbir şüphe bulunmayan mütevatir hadisler[6]

[5] Sözlükte "yukarı kaldırmak, yükseltmek" manalarına gelen merfû kelimesi, ıstılah olarak var olan bir sözü veya haberi Hz. Peygamber'e kadar götürmek, ulaştırmak manasında kullanılmıştır. Açıkça veya dolaylı olarak Hz. Peygamber'e nispet edilen bu rivayetlerde genellikle "Resûlullah'ın şöyle buyurduğunu işittim.", "Hz. Peygamber dedi ki.", "Rivayet edildiğine göre Resûlullah şöyle buyurmuştur.", "Resûlullah'ın şöyle yaptığını gördüm.", "Resûlullah şöyle yapardı." veya "Resûlullah'ın huzurunda şöyle yaptım" gibi ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca sahâbenin. "Hz. Peygamber zamanında şöyle derdik, şöyle denirdi, şöyle yapardık, şunda bir sakınca görmezdik" şeklindeki sözleri de olaydan Hz. Peygamber'in haberdar olması bakımından hükmen merfû sayılmıştır. Bkz. Subhi Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, Ankara 1973, 182; Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980, 217; Abdullah Aydınlı, "Merfû", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, 180-181.

[6] Sözlükte "kesintiye uğramadan devam etmek, birbiri ardınca gelmek" manalarına gelen ve vetr kökünden gelen mütevatir kelimesi, ıstılâh olarak yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan çok sayıdaki kişinin, kesin bilgiye dayananan (görme ve işitmeye istinâd eden, zann ve akıl yürütmeden

öncelenmiş "قيل" formunda nakledilenler daha az kullanılmaya çalışılmıştır. Hatta Hz. Peygamber'in yapmadığı, söylemediği veya onaylamadığı şeyleri, O'na aitmiş gibi gösteren mevzû haberler,[7] yalan bile olsalar, kimin ve ne amaçla söylendiğinin tespiti yapıldıktan sonra dönemin siyâsî, sosyal, ekonomik ve dînî durumu hakkında fikir vermesi yönüyle değerlendirmeye tâbii tutulmuştur. Bu nedenle çalışmamızda daha çok tümevarım ilkesi benimsenmiştir.

Çalışmamızın araştırma ve yazım safhalarında birtakım problem ve zorluklarla da karşılaşılmıştır. Bunlardan ilki ve en önemlisi hemen hemen tüm sosyal târih araştırmacıların karşılaştığı kaynakların güvenilirliği sorunudur. Diğer din ve kültürlere ait kaynaklarda yer alan mitolojik unsurlar, güç-otorite sahibi kişi veya grupların metinlere müdahaleleri gibi durumlar mevcut kaynaklarda güven probleminin en önemli esasını oluşturmuştur.[8] Diğer problem ise bu durumla yakından alakalı olarak ortaya çıkan ve kaynaklar içerisinde yer alan bilgi ve malzemenin bizzat sahibi tarafından kendi görüşü, düşüncesi, birikimi ve dönemin şartlarıyla oluşturulmuş olmasıdır.[9]

---

uzak) bilgiyi her tabakada mevcut olacak şekilde rivayet etmesi demektir. Sâlih, 120-122; Koçyiğit, 344-346; H. Yunus Apaydın, "Mütevâtir", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, 208-211.

[7] Kelime manasıyla "koymak, bir yere veya birşeye bırakmak, bir şeyi yere bırakmak" demek olan vaz' kelimesinden türeyen mevzu, ıstılâh olarak "Hz. Peygamber'e ait olmayan söz, fiil ve davranışı ona nispet etmek" manasında kullanılmıştır. Kendi görüşünü ispatlamak, bir başkasını kötülemek, ayet ve hadisleri arzusuna göre te'vîl etmek, bir menfaat elde etmek gibi amaçlarla uydurulan bu sözler, uyduranın bilinçaltındaki başka bilgileri veya satırarasına saklanmış gizli verileri tespit edebilmek adına zaman zaman önem kazanmaktadır. Bu işe soyunanlar hadis uzmanlarının devamlı takibi sonunda tezatlarının yakalanmasıyla gün yüzüne çıkarılmıştır. Ayrıca kendilerini tanıyanların şikâyeti veya bizzat kendi itiraflarıyla da bilinmişlerdir. Bkz. Şaban Öz, "Hz. Peygamber'in Siretiyle İlgili Mevzu Haberlerin Tarihi Değeri", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, C: XX, S: I, 2007, 59-70; M. Yaşar Kandemir, "Mevzû", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, 493-496.

[8] Cerh ve ta'dil (sened-metin incelemesi) ilminin doğmasına sebebiyet veren bu durum çok yönlü bir şekilde ilim adamlarınca aşılmaya çalışılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. İrfan Aycan - İbrâhim Sarıçam, "İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi 2, Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları*, İstanbul 2005, 877-912; Şaban Öz, "Siyer Literatürünün Güvenilirliği Problemi", *İslâmi Araştırmalar*, C: XXIX, S: I, 2018, 1-9.

[9] Daha önce zikrettiğimiz gibi mevzû haberin doğmasına sebebiyet veren bu durum doğru bilgiye ulaşma noktasında ciddi tedbirlerin alınmasını gerekli kılmıştır. Bu bağlamda târih nedir sorusuna cevap arayan ve bu bağlamda aynı isimle eser kaleme alan İngiliz yazar, Edward Hallet Carr, târihi olguların hiçbir zaman "arı-saf" bir şekilde gelemeyeceğini, çünkü var oluş olarak arı olmadıklarını ifade ederek, olgunun veya olayın tarihçinin zihninden kırılarak geçeceğini dile getirmiştir. Bu durum, târih eserini ele alırken olgulardan önce yazan kişinin incelenmesini zaruri kılmaktadır. Bkz. Edward Hallet Carr, *Tarih Nedir?*, çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, 74.

Çalışmamızda her ne kadar on yıllık bir süreci ele almış olsak bile karşılaştığımız en önemli sorunlardan birisi çok miktarda rivayetin varlığıdır. Döneme ait birbirini tekrarlayan ve benzeşen rivayet yığınlarının altında kalmamak, konumuzun dağılmasını ve gereksiz yere genişlemesini engellemek adına bir tasnif yöntemi belirledik. Böylece muamelât, ibadât, ukûbât gibi esas itibariyle fıkıh ilmine ait olan ancak gündelik hayata dair ipuçları barındıran alanlardan istifade etsek bile olayların veya hükümlerin caizliği, imkân durumu, sebeb-i nüzulü veya vürûdu vb. konumuzla doğrudan alakalı olmayan hususlarda ilgili kaynaklara yönlendirmelerde bulunduk.

Kronoloji sorunu ise hem bizim hem de sosyal târih çalışanlarının en büyük problemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar gündelik hayatta çok önemli değilmiş gibi gözükse de kronoloji, belli bir şehri veya belli bir dönemi incelemek adına özellikle târihçiler için oldukça önem arz etmektedir.[10] Çünkü kronoloji, dünü bugünden; bugünü yarından ayırmaya yarayan önemli bir olgudur. Bu nedenle çalışmamızın sınırlandırılması esnasında belirtildiği gibi Hz. Peygamber sonrası gündelik hayatın bir parçası olan hâdiseyi Peygamber dönemindeymiş gibi göstermemek veya Medîne'ye ait olmayan bir hususu Medîne'de olmuş/yaşanmış gibi algılanmasına sebep olmamak için azamî derecede özen gösterilmiştir. Ancak tarih ilminin bir süreç olduğu, herşeyin birbiriyle bağlantıları bulunduğunu söyleyen Edward Hallet Carr gibi[11] çalışmada öncesiyle sonrasıyla dönemle bir şekilde dolaylı olarak ilgisi olan eşya, olay, mekân vb. unsurlar gözden kaçırılmamaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda karşılaştığımız diğer bir zorluk ise görsel materyal veya arkeolojik çalışma gibi elle tutulur nesnelere ulaşamamak oldu. Arnold Toynbee'nin "*Resimler bir metni yalnızca vurgulamakla kalmazlar, kelimelerin yeterince dile getiremediği birçok şeyi de aktarabilirler.*"[12] sözünden ilham aldığımız ve belli bir perspektif kazandırma adına önemsediğimiz bu hususu Medîne'de kaldığımız iki

[10] Konuyla ilgili ayrıca bkz. Şeyh Muhammed Casnazânî Hüseynî - Cemal N. Hüseyin, Şetha Dargazellî - Hamin M. Ni'aymî - Louay J. Fatoohî, "Hz. Peygamber Devri Kronolojisinin Miladi Karşılığı İle İlgili Bir Araştırma (Örnek Bir İnceleme)", çev. Kasım Şulul, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: VI, 2000, 143-172; Kasım Şulul, "Siyer Yazıcılığında Kronoloji Meselesi", *Siret Sempozyumu-I: Türkiye'de Siret Yazıcılığı*, 2012, 663-703.
[11] Carr, 42.
[12] Arnold Toynbee, *Târih Bilinci*, Bateş Yayınları, İstanbul 1978, 12.

aylık süreçte müzelerden, şehrin çeşitli yerlerinden çektiğimiz fotoğraflarla, kişisel albümler ile modern araştırmacıların eserlerinde yer alan görsellerle veya ilk dönem kaynaklarında yer alan verileri yorumlayarak çizdiğimiz harita/şekillerle aşmaya çalıştık.

Araştırmamız bir giriş ve dört bölüme ayrılmıştır. Giriş kısmı ise kendi içerisinde üç ayrı başlık ile ele alınmıştır. Bu başlıklardan ilki çalışmanın amaç, kapsam, problem yöntem ve varsayımlarını açıklayan, araştırmanın kaynaklarını tanıtan ve değerlendiren *Araştırmanın Evreni* başlığıdır. İkinci başlık ise kuramsal ve kavramsal kapsam çerçevesinde mekân, gündelik hayat ve beden kavramlarının tartışıldığı *Kuramsal ve Kavramsal Temeller* başlığıdır. Giriş kısmının son başlığı ise Medîne'nin zamansal ve mekânsal boyutla kısa bir arka plan bilgisini ihtiva eden *Zaman ve Mekân Boyutuyla Medîne'ye Kısa Bir Bakış* başlığıdır.

Çalışmamızın birinci bölümü araştırma kapsamının başladığı bölüm olup *Gündelik Hayatta Beden-Yer/Mekân İlişkisi*ni konu edinmektedir. Bölümün alt başlıkları *Şehir ve Ev*, *İskân ve Sınırlar*, *Hayatın Kaynağı: Su*, *Toprak Yönetimi: Tarım, Çalışma ve Boş Vakit: Çarşı-Pazar ve Eğlence*, *Hayatın Merkezinde Bir Yer: Mescid*, *Eğitimde Yeni Mekân İhtiyacı* olarak belirlenmiştir.

İkinci bölüm ise *Gündelik Hayatta Beden-Dil İlişkisi*ni irdelemektedir. Bu bölümde ele alınan başlıklar, *Çağları Aşan Bir Çağrı: Ezan, Politik Dil: Hilf, Muahât ve Medîne Vesikası*, *Farklı Renkler Farklı Sesler: Sosyal Doku*, *Sevgi ve Gönül Dili: Kadın, Aile ve Çocuk*'tur.

Üçüncü bölüm daha çok zihinsel mekânı temsil eden *Gündelik Hayatta Beden-İnanç/Ahlak İlişkisi* üst başlığıyla *Özel Gün ve Geceler: Kulluk Bilinci*, *Hz. Muhammed'in İmajı: Peygamber Algısı*, *Beden Denetimi: Suç ve Cezalar*, *Örf ve Âdetler*, *Hurafe ve Bâtıl İnanışlar* alt başlıklarından oluşmaktadır.

Dördüncü ve son bölüm ise *Gündelik Hayatta Beden-Beden İlişkisi*ni çarpıcı ve rutin haliyle okuyucuya sunmaya çalışmıştır. Bu bölümün alt başlıkları, *Sağlık ve Öz Bakım: Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri*, *Giyim, Kuşam ve Süslenme*, *Üretim ve*

Tüketim Kültürü: Yiyecek ve İçecekler, Beden Mahremiyeti ve Bedene Müdahale şeklinde oluşmuştur.

Ele alınan başlıkların ve genel olarak çalışmamızın günümüzde yavaş yavaş ilginin arttığı sosyal tarihçiliğe katkı sağlayacağı ve bu alana dair ilginin artmasına vesile olabileceği düşünülmektedir. Bu yüzden eksiklikleriyle beraber çalışmamızın her yönüyle bizden sonraki araştırmacılara bir katkı sağlayacağı ümit edilmektedir.

Araştırmamızdaki dipnotların yazımında Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilim Enstitüsü Lisansüstü Tez ve Dönem Projesi Yazım Klavuzu esas alınmıştır. Buna göre dipnotlarda kaynak ve araştırma metodları bölümünde tanıtılan eserlerin isimleri tam olarak verilirken, tanıtımı burada yer almayan diğer tüm çalışmalar ilk geçtikleri yerde zikredilmiştir. Çalışmamızda bir müellifin tek eseri kullanılmışsa ilk geçtiği yerde eserin tam adı verilmiş daha sonraki atıflarda sadece müellifin meşhur ismiyle iktifa edilmiş, eğer birden fazla eseri kullanılmışsa kısaca isimleri belirtilmiştir. Ayrıca hepsi bibliyografya kısmında tam haliyle kaydedilmiştir.

Çalışmamızda kolaylık sağlamak amacıyla Arap isimlerinde yaşanan el-Buhârî/Buhâri veya es-Sıhâh/Sıhâh gibi ikilikleri ortadan kaldırmak amacıyla tüm kişi ve kitap isimlerinden ilk kullanıldıkları yerler hariç tüm "el" takılarını kaldırılmış, böylece metin genelinde kolaylık ve bütünlük sağlanmıştır.[13]

Çalışmamızın tümünde cilt için "C" sayı için ise "S" kısaltması kullanılmış ve bunları roma rakamıyla belirtilmiştir. Tarih bilgisi verirken çoğu yerde hem miladî hem hicrî karşılıkları beraber verilmiş ancak bunlarda "m" ve "h" gibi bir kısaltma yapılmamıştır. Sadece hicretten önce meydana gelen olaylarda karışıklık olmaması adına "m" kısaltmasını kullanılmış, şahısların ölüm yılları için ise "ö" kısaltması tercih edilmemiştir.

[13] Bazı özel durumlar veya alıntılarda orjinalliğin bozulmaması adına kişi ve kitap isimlerine dokunulmayıp olduğu gibi aktarılmıştır.

1.4. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamızın kaynaklarını genel olarak dört ana kategoriye ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki Kur'ân-ı Kerîm, Kur'ân ilimleri ve tefsirler ile Hz. Peygamberin söz, fiil ve takrirlerini bizlere ulaştırma noktasında ilk kaynak olan hadis kitaplarıdır.[14] Terim, kavram, olay, rivâyet, şahıs vb. hususları gerek elektronik ortamlardan gerekse orijinal metinlerden karşılaştırmalı olarak incelenmiş, olabildiğince doğru ve sağlam olarak sunulmaya çalışılmıştır. Kur'ân meali olarak Diyânet İşleri Başkanlığına ait Kur'ân meâli ve Kur'ân portalı kullanılmıştır.[15] Kütüb-i Sitte ve Kütüb-i Tis'a olarak bilinen hadis kaynaklarının hepsinden istifade edilmeye çalışılırken yer yer diğer hadis kitaplarına da müracaat edilmiştir. Bunlardan en önemlileri ale'l-ebvâb (konularına göre) türünde yazılmış olan Abdürrezzâk'ın (211/826) *Musannef*[16] ve İbn Ebî Şeybe'nin (235/852) *Kitabu'l-Musannef*'dir.[17] Özellikle Abdürezzâk'ın eseri pek çok hadîs kitabında olmayan detay ve zengin bilgi ile çalışmamıza büyük katkı sağlamıştır. Aynı tarzda olmasına rağmen İbn Ebî Şeybe'de ise çok detay bulunmamaktadır. Ayrıca konularına göre hadisleri tasnif eden, karşılaştırma imkânı sunan çevrimiçi ve matbu *Hadislerle İslâm*'dan zaman zaman istifade edilmiştir.[18]

İkinci kategorimiz erken dönem İslâm târihi kaynaklarıdır. Bu kategoride en çok müracaat edilen ve baştan sona incelenen eserler ilk olarak siyer-meğâzî[19] türü eserlerdir. Her ne kadar Hz. Peygamber'in söz, fiil ve davranışları etrafında

---

[14] Hadis kitapları önce tedvin edilmiş daha sonra tasnif edilmiştir. Özellikle ansiklopedik tarzda yazılmış Taberî'nin *Tarih* adlı eseri gibi çalışmalarda tedvin çalışmalarına ağırlık verilmiş, kritik ve değerlendirmeler daha sonraya bırakılmış, bu yüzden uydurma ve zayıf hadisler de kayıt altına alınmıştır. Bu bağlamda ele alınan bir çalışma için bkz. M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Otto Yayınları, Ankara 2016.

[15] http://kuran.diyanet.gov.tr

[16] Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' San'ânî Himyerî (211/826), *Musannef*, I-XI, thk. Habîbu'r-Rahmân A'zamî, Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983.

[17] İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekîr, (235/852), *Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdîsi ve'l-Âsâr*, I-VII, thk. Kâmil Yusûf Hevt, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, ts.

[18] Komisyon, *Hadislerle İslâm*, I-VII, Ankara 2013; http://hadislerleislam.diyanet.gov.tr

[19] Özellikle Hz. Peygamber'in hayatı ve savaşları hakkında bilgi veren bu eserler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 2008; Mustafa Fayda, "Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları", *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereler*, İzmir 16-18 Eylül 1985, 357-368; Mehmet Özdemir, "Siyer Yazıcılığı Üzerine", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2007, C: IV, S: III, 129-162; Adnan Demircan, "Son 50 Yılda Türkiye'de Siyer Çalışmaları", *Vahyin Nüzulünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v) -Milletlerarası İlmi Toplantı-*, 2011, 139-152.

kronolojik olarak şekillenmiş olsalar da bu çalışmalar, toplumsal ilişkilere, günlük hayatın nerelerde yaşandığına ve ne tür enstrümanlar kullanıldığına dair satırarası bilgiler sunması açısından çok önemlidir. Ayrıca incelenen döneme en yakın ve ilk elden kaynak niteliğinde olmaları, daha sonra kaleme alınan eserlerde yer alan rivayetleri mukâyese etme noktasında çalışmamıza katkı sağlamıştır. Bunlardan en önemlileri ise şu eserlerdir:

Medîneli İbn İshâk'ın *Sîretü İbn İshâk*'ı.[20] Mekke ve Medîne'ye ait en erken bilgileri bize ulaştıran İbn İshâk'ın eseri, farklı râviler ile nakledilmeye çalışılsa da tam haliyle günümüze ulaşamamış, İbn Hişâm'ın gayretleri sonucu ancak gün yüzüne çıkmıştır. İbn Sa'd, Belâzürî, Taberî başta olmak üzere pek çok meşhur tarihçinin kendisinden istifade ettiği eser, daha çok Mekke dönemine ait mâlumât barındırmaktadır.

Diğer bir çalışma Hz. Peygamber'in gazve ve seriyyelerini bizzat yerlerine giderek inceleyen, savaşların nerelerde yapıldığı ve coğrafi konumları hakkında bilgi veren, başka bir Medîneli isim olan Vâkıdî'nin günümüze tam olarak ulaşan *Kitâbu'l-Meğâzî*'sidir.[21] İlim konusunda hemen hemen herkesin takdirini kazanan Vâkıdî, Mescid-i Nebevî içinde oluşturduğu halkaya bu kitaptan ders işleyerek şöhretinin yayılmasını sağlamıştır. Kitap her ne kadar gazve ve seriyyelerden

[20] İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr Muttalîbî Kureşî Medenî (151/768), *Sîretü İbn İshâk (Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî)*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1398/1978. İbn İshâk, Medîne'de Mâlik b. Enes (93/711) ve Saîd b. Müseyyeb (115/733) ile görüşmüş, daha sonraki süreçte İskenderiyye'ye göç etmiştir. Zührî onun hakkında "Meğazîyi öğrenmek isteyen İbn İshâk'a başvursun" diye övücü sözler kullanırken, Mâlik b. Enes özellikle Yahûdîlerle olan münasebetlerde haberleri Yahûdî kökenli Müslümanlardan aldığı için, Hişâm b. Urve ise İbn İshâk'ın karısından rivayette bulunduğu için eleştirmiştir. Bu konuda daha fazla bilgi için ayrıca bkz. İhsan Süreyya Sırma, "Sîretu İbn İshâk (Thk: Muhammed Hamidullâh)", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, S: I, 1977, 359-379; Mithat Eser, "Eseri Günümüze Ulaşan İlk Siyer Müellifi İbn İshâk'ın Güvenirliği", *İSTEM*, 2009, C: VII, S: XIII, 261-280; Mustafa Fayda, "İbn İshâk" *DİA*, XX, İstanbul 1999, 93-96; Brockelmann, Carl "İbn İshâk" *İA*, MEB., V, 2. baskı, İstanbul 1968, 757-758.

[21] Vâkıdî, Ebu Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkid (207/822), *Kitâbu'l-Megâzî*, I-III, thk. Marsden Jones, Beyrut 1404/1984. Ayrıca kitabın 2014 yılında yayınlanmış Türkçe baskısından istifade edilmiştir. Krş. *Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Savaşları*, çev. Musa Kazım Yılmaz, I-III, İlk Harf Yayınları, İstanbul 2014. Medîne'de doğmasına rağmen dönemin meşhur şehirleri olan Bağdat, Kûfe, Basra ve Dımaşk gibi pek çok şehirde yaşamıştır. İleriki dönemlerde Abbâsî sarayı ile kurduğu sıkı irtibat ve yapmış olduğu kadılık görevi iktidar-ulemâ ilişkileri bağlamında araştırılmaya değer bir konu olarak değerlendirilebilir. Eserleri ve hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Vâkıdî" *DİA*, XLII, İstanbul 2012, 471-475.

müteşekkil olsa da gündelik hayatta kullanılan alet, eşya ve mekânlar hakkında önemli bilgiler sunması adına çok istifade ettiğimiz bir eser olmuştur.

Siyer-meğâzi türü eserlerden en çok istifade ettiğimiz ise İbn Hişâm'ın *Sîretü'n-Nebeviyye*'sidir.[22] İbn İshâk'ın eserinin günümüze ulaşmasında en büyük paya sahip olan İbn Hişâm'ın bu eserinin en önemli özelliği, Hz. Peygamber'in hayatı ve dönemine dair tamamı orijinal ve günümüze ulaşmış en eski kitap olmasıdır. Bu özelliğiyle İbn İshâk'ın eserinden bir adım önde olan çalışma, hacim olarak ondan daha kapsamlı olup, Kur'an'da temas edilmeyen ve Hz. Peygamber'le ilgisi olmayan konulara yer vermemesi açısından farklılık arz etmektedir. Eserde ayet, hadis ve şiirleri bolca kullanan, bilinmeyen garib kelimeleri açıklayan İbn Hişâm, ayrıca bazı şiirlerin dilini ve veznini düzeltmiş, bazılarının nisbet edilen şahıslara ait olmadığını belirtmiş, bir kısmının kaynağını ve râvilerini zikretmiş, bazen de yeni şiirler ilâve etmiştir.[23]

Bir diğer önemli kitap türü tabakâtlardır.[24] Esas olarak belli dönemde yaşayan kişileri ve olayları ele alan tabakât kitapları sosyal, siyâsî, ekonomik ve fizikî yapıya dair önemli bilgiler ihtiva etmesi bakımından bolca istifade ettiğimiz türler arasında yer almıştır. Sosyal tarihçilik açısından önemli bilgiler sunmakla beraber birtakım güçlük ve sıkıntıları içerisinde barıdıran bu kitaplar hakkında Belçikalı tarihçi Léon-Ernest Halkin, *Târih Tenkidinin Unsurları* adlı eserinde şunları söylemektedir:

[22] İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb Himyerî Me'ârifî, (218/828), *Sîretü'n-Nebeviyye*, I-II, thk. Mustafa Sekkâ, İbrâhîm Ebyârî, Abdulhafîz Şelbî, yy. 1955.

[23] Basra'da doğmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "İbn Hişâm", *DİA*, XX, İstanbul 1999, 71-73; İsmail Cerrahoğlu, "İbn Hişâm ve Siresindeki Garîbu'l-Kur'ânı", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]*, S: III, 1977, 1-28.

[24] Gündelik hayatın en önemli öğelerinden birisi olan insan unsurunu ele alan tabakât kitapları biyografi çalışmaları olarak isimlendirilmektedir. Tabakât, sözlükte "durum, konum, katman, grup, kademe, topluluk" gibi manalara gelmektedir. Hicri ikinci asır gibi erken dönemde yazılmaya başlanan tabakât kitapları özellikle sahih hadis ile zayıf hadisi tespit etmede sahaya ciddi katkılar sağlaması bakımından her dönem için önem arz etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Muhammed Aslan, "Tabakat Kitapları ve Hadis İlmine Sağladıkları Faydalar", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: V, S: X, 2017, 269-290.

"*Her biyografi yazarı, ondan kaçınsa bile psikolojik inceleme yapar. Tarihçinin sübjektivizmini biyografi kadar iyi gösteren hiçbir şey yoktur. Hemen hemen daima konu ve yazar arasında gizli ancak derin bir yakınlık mevcuttur.*"[25]

Araştırmamızda daha doğru ve net bilgiye ulaşma noktasında pek çok tabakât eserine müracaat edilmiş olsa da bunlardan en çok kullanılanları kronolojik olarak şunlardır:

İbn Sa'd'ın (230/845) *Tabakâtü'l-Kübrâ*'sı.[26] Başta hocası Vakıdî'den, sonra kendinden önceki diğer eserlerden ve dönemdaşlarından topladığı hadis, haber ve neseb bilgilerinden faydalanarak kaleme almıştır. Sahâbîleri İslâmiyet'e giriş tarihleri ve katıldıkları savaşlara göre gruplayan İbn Sa'd, tâbiîni ise yaşları ve yaşadıkları şehirlere göre gruplandırmıştır. Kadınlar için müstakil bir bölüm bile ayıran İbn Sa'd'ın bir süre ikâmet ettiği Medîne'yi karış karış dolaşarak, özellikle gazve ve seriyyelerin yapıldığı yerler hakkında gözleme dayalı edindiği bilgileri kitabına yansıtmış olması onun en önemli özelliklerinden biri olarak sayılabilir.[27] Bunun yanında aradan iki asırlık bir zaman geçmiş olması, müellifin gözlem ve görüşlerini bu değişikliklere yansıtması, sahabe bilgilerini övücü bir üslup ile kaleme alması ve gündelik hayatı doğrudan konu edinmemesi, eserin tarafımızca daha dikkatli bir şekilde okunmasını, rivayetlerin tek tek incelenerek gündelik hayata dair ipuçlarının yakalanmasını gerekli kılmıştır.

Çalışmamızda ayrıca İbn Abdilberr'in (463/1071) *el-İstiâb*'ı,[28] İbnü'l-Esîr'in (630/1233) *Üsdü'l-Ğâbe*'si,[29] ve İbn Hacer'in (852/1449) *el-İsâbe*'sinden[30] çokça

---

[25] Léon-Ernest Halkin, *Târih Tenkidinin Unsurları*, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1989, 58.

[26] İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî Haşimî Basrî (230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I-X, thk. Alî Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancî, Mısır 2001. Ayrıca kitabın 2014 yılında yayınlanmış Türkçe baskısından da istifade ettik. Krş. *Tabakât*, çev. Musa Kazım Yılmaz, I-X+Dizin, Siyer Yayınları, İstanbul 2014.

[27] Basra'da doğan ve Bağdat'ta ölen İbn Sa'd, ilim yolculuğunda pek çok şehir gezip görmüş, yolculukları esnasında Mekke ve Medîne'ye de yolu düşen İbn Sa'd, burada bir süre ikâmet etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", *DİA*, XX, İstanbul 1999, 294-297; Âdem Apak, "İslâm Tarihi Kaynağı Olarak Tabakât", *Bir Âlim Bir Eser İbn Sa'd ve Tabakât -Sempozyum Bildirileri 27 Nisan 2014-*, 2014, 125-133.

[28] İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemalüddin Yûsuf b. Abdillah b. Muhammed (463/1071), *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Alî Muhammed Beccâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992.

[29] İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l Hasen Alî b. Ebü'l-Kerem, (630/1233), *Üsdü'l-Gâbe fî Marifeti's-Sahâbe*, thk. Muhammed Muavviz, I-VII+Fihrist, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994. Ayrıca bkz. İbrahim Kutluay, "İbnü'l-Esir El-Cezeri'nin Üsdü'l-Gabe Fi Ma'rifeti's-Sahabe'sinin Tabakât

istifade edilmiştir. Medîne'de yaşayanlar hakkında sadece biyografi tarzında bilgiler sunmayan bu eserler, kişilerin uğraş alanları, meslekleri, bağlı oldukları kabileleri, fiziksel durumları ve günlük hayata yansıyan pek çok boyutu da ele almaktadır. Hatta hadisçiliğiyle ün kazanmış ve bu eserlerden birini kaleme almış olan İbn Hacer, mevcut rivayetlerin sıhhati noktasında önemli bilgiler sunmaktadır.

Döneme dair en çok mâlumat barındıran kitap türlerinden bir diğeri ensâb eserleridir.[31] Bu kitaplardan en eskisi olan Kelbî'nin (204/819) *Cemheretü'n-Neseb*'inden[32] zaman zaman istifade edilmiş olsa da daha sonraki dönemde kaleme alınmış ve tabakât, ahbâr, ensâb bilgilerini bünyesinde meczeden Belâzûrî'nin (279/895) *Ensâbü'l-Eşrâf*'ı[33] en çok kullanılan çalışmalardan biri olmuştur. Pek çok eserde bulunmayan zengin bilgileri bünyesinde barındırması gündelik hayata dair çarpıcı detaylar içermesi özellikle bizim için dönemin eğitim-öğretimine dair nadir bulunacak ipuçları vermesi pek kıymete hâizdir. Ayrıca çok kapsamlı ve kendisinden sonraki ensâb kitaplarına kaynaklık teşkil eden Zâhirî mezhebinin kurucusu olan İbn Hazm'ın (456/1064) *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*'ı[34] da istifade ettiğimiz ensâb türü bir eserdir.

Edebiyatı İçindeki Yeri, Kaynakları ve Metodu", *Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre (Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri)*, 2012, 205-221.

[30] İbn Hacer Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed (852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-VIII+Fihrist, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1853.

[31] Ensâb, neseb kelimesinin çoğulu olup soy ilmini ifade etmektedir. Arapların öteden beri önem verdikleri nesep ilmi, İslâmiyet ile beraber Müslümanlar tarafından da sıklıkla kullanılmıştır. Neseb ilmiyle uğraşan bu kişiler eserlerinde sadece soy silsilelerini vermemiş pek çok değerli ve kıymetli bilgiyi zikretmişlerdir. Neseb ilmiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Ahmet Önkal, "Araplarda Ensâb İlmi ve İslâm Tarihi Açısından Önemi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: III, 1990, 117-132; Mustafa Fayda, "Ensâb", *DİA*, XI, İstanbul 1995, 244-249.

[32] Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr (204/819), *Cemheretü'n-Neseb*, thk. Nâci Hasân, Beyrut 2004. Kûfe'de doğan Kelbî, Kelb kabilesine nispetle İbnü'l-Kelbî, babası Muhammed b. Sâib'e nispetle de İbnü's-Sâib diye tanınmıştır. Ehl-i Beyt'e bağlı olup Bağdat'ta yetişmiştir. Bkz. Süleyman Tülücü, "Kelbî, Hişâm b. Muhammed", *DİA*, XXV, Ankara 2002, 204-205.

[33] Belâzürî, Ahmet b. Îsa b. Ca'fer (279/895), *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, thk. Muhammed Hamîdullah, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1959; *Ensâbü'l-Eşrâf*, II-XIII, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996. İlk Harf Yayınları tarafından 2018 yılı itibariyle "*Hz. Peygamber'in (s.a.v) Hayatı ve Şahsîyeti-Siyasi ve Askeri Mücadeleleri*" adıyla Türkçe'ye çevrilen *Ensâbu'l-Eşrâf*'ın müellifi Belâzürî'nin hayatı hakkında pek fazla bilgi olmamakla beraber İran asıllı olduğu söylenmekte, Abbasi halifeleri ve vezirleriyle olan sıkı münasebetine dikkat çekilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Belâzürî", *DİA*, V, İstanbul 1992, 392-393; Becker, C. H., "Belâzürî", *İA*, II, Eskişehir 1997, 467. Ayrıca krş. Belâzürî, *Hz. Peygamber'in (s.a.v) Hayatı ve Şahsîyeti-Siyasi ve Askeri Mücadeleleri*, çev. Hikmet Akdemir, İlk Harf, İstanbul 2018.

[34] İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd (456/1064), *Cemheretü'l-Ensâb*, I, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983. İbn Hazm'ın kimliğiyle ilgili bilgilerde genel olarak Fars olduğu

Bu temel eserlerin yanında günlük hayatın her bir parçası hakkında zaman zaman kısmen, zaman zaman da müstakil olarak bilgi veren birtakım İslâm Tarihi kaynaklarından istifade edilmiştir. Bu bağlamda temelde ekonomi, iktisat ve hukukî alana dair bilgiler sunan Ebû Yûsuf'un *Harâc*'ı,[35] İbn Zenceveyh'in *Kitâbü'l-Emvâl*'ı,[36] Mâverdî'nin *Ahkâmu's-Sultâniyye*'si,[37] sık sık müracaat edilen eserlerden bazıları olmuştur. Konumuzun başında ifade ettiğimiz gibi günlük hayatı şekillendiren en önemli hususiyetlerden biri olan fizikî unsurlara dair bilgiler sunan coğrafya kitapları en çok başvurulan eserler arasında yer almıştır. Örneğin, Şiî bir müellif olan Yâkubî'nin (284/897) ilk coğrafya kitaplarından biri olarak bilinen *Kitâbu'l-Buldân*'ı[38] öncelikli olmak üzere İbnü'l-Fakîh'in (289/902) *Kitâbu'l-Buldân*'ı,[39] İbn Hurdazbih'in (300/912) *Mesâlik ve'l-Memâlik*'i,[40] Bekrî'nin (487/1094), *Mu'cem Mâsta'cem min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâdi*'sinden[41] faydalanılmıştır. Ancak burada üzerinde önemle durmamız gereken ve çalışmamızın pek çok yerinden kendisinden istifade edilen coğrafî eser, Yâkut el-Hamevî'nin (626/1228) *Mu'cemu'l-Buldân*'ıdır.[42] Diğer coğrafya kitaplarında yer alan bilgileri barındırmasının yanında daha fazla detaya yer vermesi hatta yer adlarının okunuşu

---

bilgisi yer alsa da İspanyol olduğunu ileri sürenler de olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", *DİA*, XX, İstanbul 1999, 39-52.

[35] Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd Kûfî (182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, çev. Müderriszâde Muhammed Atâullah Efendi, sad. İsmail Karakaya, Ankara 2012.

[36] İbn Zenceveyh, Ebû Ahmed Hamîd b. Mücelled b. Kuteybe b. Abdullâh (251/?), *Kitâbu'l-Emvâl*, I-IV, thk. Şâkir Zeyb Feyyâz, Merkez Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, yy. 1986.

[37] Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb Basrî (450/1058), *Ahkâmu's-Sultâniyye*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, ts.

[38] Ya'kûbî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh (284/897), *Kitâbu'l-Buldân*, Dâru Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002. Mu'tedil bir şiî olarak bilinen Ya'kûbî'nin Ermeni asıllı olduğu da söylenir. Ya'kubî, İbn Hurdâzbih'ten sonra Irak coğrafya ekolünün ikinci önemli temsilcisi sayılır. Detaylı bilgi için bkz. Murat Ağarı, "Ya'kûbî", *DİA*, XLIII, İstanbul 2013, 287-288.

[39] İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm Hemedânî (289/502), *Kitâbu'l-Buldân*, thk. Yûsuf Hâdî, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1996.

[40] İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullâh (300/912), *Mesâlik ve'l-Memâlik*, Brill, Lieden 1889.

[41] Bekrî, Ebû 'Ubeyd Abdullâh b. Abdulazîz Endelûsî, (487/1094), *Mu'cem Mâsta'cem min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâdi'*, I-IV, thk. Mustafa Sekkâ, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 2009.

[42] Yâkut el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdullâh Yâkût b. Abdullâh Rûmî (626/1228), *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru's-Sadr, Beyrut 1977. Müellif Rum asıllı bir aileden dünyaya gelmiş ancak Müslüman bir tacire satıldığı için Müslüman olarak hayatına devam etmiştir. Pek çok şehir ve ülke gören Yâkut, Merv'de bulunduğu sıralarda, hocası Abdürrahîm b. Abdülkerîm Sem'ânî'nin hadis dersinde Arap panayırlardan biri olan Hubâşe'nin okunuşu hakkında çıkan bir tartışma sonucu yer adlarıyla ilgili bir esere ihtiyaç duyulduğunu farkedip Mu'cemu'l-Buldân'ı yazmaya karar verdiğini söylemektedir. Detaylı bilgi için bkz. Casim Avcı, "Yâkut el-Hamevî", *DİA*, XLIII, İstanbul 2013, 288-291.

hakkında dahi bilgiler sunması onu ön plana çıkaran en önemli özelliklerden birisi olmuştur.

Araştırmamızda kullanılan bir diğer kaynak türü ise genel tarih kitaplarıdır. Çoğunlukla yaratılıştan başlatılıp yazarın yaşadığı çağa kadar getirilen bu kitaplar, dönemin bakış açısını anlamak ve öncesini yorumlamak açısından önem arz etmektedirler. Çoğunluğu içerisinde müstakil olarak bir siyer bölümü barındıran bu eserlerden özellikle başvurulanlar arasında bize kadar ulaşan ve en eski olması bakımından önem taşıyan Halîfe b. Hayyât'ın (240/854) *Târih*'i,[43] ölümünden önceki sekiz yıla kadar kronolojik olarak bilgi sunan, kendisinden önceki eserlerde bulunmayan ayrıntılı bilgilere yer veren Taberî'nin (310/923) *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*'ü,[44] ansiklopedik tarzda kaleme alınan Hanbelî âlim İbnü'l-Cevzî'nin (597/1200) *el-Muntazam fî Tevârihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*'i,[45] oldukça geniş bilgiler barındıran İbnü'l-Esîr'in (630/1233) *el-Kâmil*'i[46] ve İbn Kesîr'in (774/1372) *el-Bidâye*'si [47] yer almaktadır.

---

[43] Halîfe b. Hayyât, Ebû 'Amr b. Ebû Hubeyre Leysî 'Usfurî, (240/854), *Târih*, haz. Mustafa Necib Fevvâz-Hikmet Fevvâz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995. Kitap hicretin ilk yılından itibaren bilgi sunduğu için Medîne dönemine dair önemli mâlumatı barındırmaktadır. "Aspur" adlı bir kumaş boyası ticareti yaptığı veya bu adla anılan kabileye bağlı olduğu için 'Usfurî nisbesiyle de tanınan Halîfe, Basra'da doğmuş ve burada ölmüştür. Dönemin mutezîlî âlimleriyle birtakım tartışmalara karıştığı için onlara karşı bir tavır takındığı söylenmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Halîfe b. Hayyât", *DİA*, XV, İstanbul 1997, 301-303.

[44] Taberî, Muhammed b. Cerîr (310/923), *Târihu't-Taberî*, I-XII, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-Maârif, Kahire, ts. İslâm tarihi klasiklerinden biri sayılan eser ilk döneme dair bolca bilgi sunması, daha önce yazılmış ama günümüze ulaşamamış pekçok kitaptan yaptığı nakiller açısından çok önem arzetmektedir. Taberî, Ahmed b. Hanbel'i fakih olarak görmediğinden dolayı Bağdat'taki Hanbelîler ve Zâhirîler tarafından baskıya uğramış hatta düşmanlıkları yüzünden büyük sıkıntılar çektiği ifade edilmiştir. Bkz. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları: Târih ve Müverrihler*, haz. Yüksel Kanar, İstanbul 1991, 41; Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, 314-318.

[45] İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî, (597/1200), *el-Muntazam fî Tevârihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993. Diğer genel tarih kitapları gibi kronolojik bir yapıyı takip eden müellif, her yıla ait olayları verdikten sonra o yılda ölenlerin biyografilerini de vererek farkını ortaya koymuştur. Eser ve müellif hakkında detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz - Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec", *DİA*, XX, İstanbul 1999, 543-549.

[46] İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l Hasen Alî b. Ebû'l-Kerem, (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Abdüsselâm Tedmûrî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1997. Geniş olmasının sebebi eserin daha uzun bir süreyi ihtiva etmesinden kaynaklandığı gibi rivayet açısında zengin bir eser olan Taberî'nin *Târih*'inden bolca nakillerde bulunup ona ilaveler yapması da sayılabilir. Detaylı bilgi için bkz. Günaltay, 154; Abdülkerim Özaydın, " İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, 26-27.

[47] İbn Kesîr, Hâfız 'İmâdü'd-Dîn Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsîn Türkî, Dâru'l-Hicr, yy. 1997. Olayları yıl yıl ele alan kronolojik bir

Üçüncü kategorimiz doğrudan Medîne hakkında bilgi ihtiva eden eserlerden oluşmaktadır. Bunlardan ilki, İbn Zebâle'ye (199/814) ait olan *Ahbâru'l-Medîne*'dir.[48]

Muhammed b. Hasan b. Zebâle, Medîne'de yaşamış ve Mâlik b. Enes'in talebeliğini yapmıştır. Eserinde kendisinden yararlandığı kişilerin isimlerini zikreden müellifin hangi kitaplardan faydalandığına dair bilgi vermemesi, hadisçiliği konusunda olumsuz düşüncelere yol açmış, hatta cerh ve ta'dîl âlimlerine göre zayıf olarak kabul edilmiştir.[49] Ancak Medîne'ye dair yazılan en eski eser olması, İbn Zebâle'nin bizzat yaşadığı yer olan Medîne hakkında kendi müşahedelerini aktarması, Belâzürî, Taberî ve Taberânî gibi pek çok tarihçinin kendisinden zaman zaman iktibaslarda bulunması eserinin önemsenmesi gereken hususiyetler barındırdığını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca hadisçiliği konusunda zayıflık olması hatta itimat görmemesi şehre dair vermiş olduğu haberler açısından çok da bağlayıcı gözükmemektedir. Nitekim Semhûdî de "itimat edilmez" dediği halde İbn Zebâle'nin verdiği bu kıymetli bilgilerden en fazla istifade eden isimlerden biri olmuştur.

Kısa, öz ama Medîne'nin târihi, isimleri, faziletleri, demografik ve topografik yapısı hakkında kıymetli bilgiler içeren eser, müellifin vefatından yaklaşık yedi asır sonra Semhûdî'nin kaleme aldığı eserde kendisinden bolca iktibas yapılmasıyla

---

çalışmadır. Detaylı bilgi için bkz. Günaltay, 328; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Kesîr, Ebu'l-Fidâ", *DİA*, XX, İstanbul 2000, 132-143.

[48] İbn Zebâle, Ebu'l-Hasen Muhammed b. Hasen, (199/814), *Ahbâru'l-Medîne*, Merkezü Buhûsi ve Dirâsâti'l-Medîneti'l-Münevvere, Medîne 2003.

[49] Örneğin, Yahyâ b. Maîn onun yalancı ve hadis hırsızı olduğunu söylemiş, öğrencisi Ahmed b. Salih onun hadis uydurduğunu öğrenince kendisini terketmiştir. Cüzcânî, insanların hadis konusunda kendisine güvenmediğini belirtirken İbn Ebî Hâtim, onun zayıflık yönünden Vâkıdî'ye benzediğini ifade etmiştir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyyâ b. Avn Mürrî Bağdâdî (233/848), *Târihu İbn Maîn*, III, Merkezu'l-Buhûsi'l-İlmî, Mekke 1979, 227; Cüzcânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kub b. İshâk Sa'dî (259/873), *Ahvâlu'r-Ricâl*, thk. Abdulalîm Abdulazîm Bostânî, Dâru'n-Neşr, Pakistan, ts., 231; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1952, 228; İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk (385/995), *el-Fihrist*, ed. Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul 2017, 284; Munt, Harry, "Writing the History of an Arabian Holy City: Ibn Zabala and the First Local History of Medina", *Arabica*, 2012/1-2, (59), 1-34; Osman Çetin, "İbn Zebâle", XX, *DİA*, İstanbul 1999, 458; İbrahim Barca, "Rasûlullah'ın Medîne'sine Dair Klasik Tarih Eserleri", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 2017, 111.

inkişaf etmiş ardından tüm bu rivayetleri bir araya toplayan Alman oryantalist Ferdinand Wüstenfeld tarafından inşâ türünde 1860 yılında yayımlanmıştır.[50]

İkinci eserimiz, İbn Şebbe'nin (262/876) *Târîhu Medîneti'l-Münevvere*'sidir.[51] İbn Şebbe, Basra'da hicrî 173 yılında doğdu. Cerh ve tadîl âlimleri tarafından sikâ kabul edilen, pek çok kitap kaleme aldığı ancak mihne olayında bunların yakıldığı/parçalandığı ileri sürülen İbn Şebbe'nin, günümüze ulaşan tek eseri, şehir tarihçiliği açısından çok büyük bir öneme sahip olan *Târihu Medîneti'l-Münevvere*'dir. Gerçi şehir tarihiyle ilgili hem Batı'da hem de kültürümüzde farklı görüş, anlayış ve kriterler söz konusudur.[52] Özellikle Batı'da yapılan şehir tarihlerinin çok geniş bir yelpazede ele alınması, ülkemizde şehir tarihi denince ilk olarak Osmanlı döneminin akla gelmesi, İbn Asâkir'in *Târihu Dımaşk*'i gibi 80 ciltlik şehir tarihlerinin varlığı, İbn Zebâle'de yer alan malzemenin genişlemesiyle ortaya çıkan İbn Şebbe'nin eserine ilk planda şehir tarihi denilemeyeceğini gösterse de Medîne Târihi açısından günümüze müstakil olarak ulaşan ilk eser olması yönüyle önem arz etmektedir. Nitekim 1986 yılında İbn Şebbe hakkında bir makale kaleme alan Mustafa Fayda eseri "şehir tarihi" olarak nitelendirmiştir.[53]

Eser, üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm araştırma konumuz açısından önem arz eden Hz. Peygamber dönemi Medîne'si hakkındadır. Başında ve son kısmında eksiklikler bulunan ve karışık bir düzende yazılan bu bölümde, Allah Resûlü'nün nerelerde ve nasıl cenaze namazı kıldırdığı, Cebrail'in makamı, kussâslar, Mescid-i Nebevî ve mescid adabı, Mescid-i Dırar, Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mescidler ve diğer yerler, Uhud dağı, Cennetü'l-baki', bazı sahabilerin kabirleri, musallâ,

---

[50] Wüstenfeld tarafından kaleme alınan eserin adı *Geschichte der Stadt Medina im Auszugeaus dem arabischen des Samhudi*'dir. Bkz. Çetin, "İbn Zebâle", XX, 458. Oluşturma yöntemi olarak zikrettiğimiz "inşâ" kavramından kastımız ise sözlükte "ortaya çıkarmak, ihdas etmek, yaratmak, kurmak, üretmek ve yazmak" gibi manalara uygun olarak bir kişiye ait tespit edilen tüm rivayetleri toplamak ve yeniden kurgulamak suretiyle bir eser ortaya çıkarmaktır.

[51] İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe Nümeyrî Basrî (262/876), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, thk. Ali Muhammed Dendel-Yâsin Sâdüddîn Beyân, Beyrut 2012.

[52] Harold James Dyos, "Agenda for Urban Historians", *The Study of Urban History*, 1971; Gustave Edmund Grunebaum, "The Structure of the Muslim Town", *Islam: Essays in the and Growth of a of a Cultural Tradition*, Londra, 1955, 141-158; Özer Ergenç, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, LII, 1988, 667-683; Yunus Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *TALİD*, C: III, S: VI, Güz 2005, 9-26.

[53] İlgili makale için bkz. Mustafa Fayda, "İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medîne-i Münevvere Tarihi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVIII, Ankara 1986, 167-180.

vadiler ve kuyular, Medîne'nin isimleri, Resûlullah'ın sadakaları ve Hayber ile Fedek'in durumu, Medîne'deki bazı kabilelerin konak ve mahalleleri, Medîne için söylenmiş şiirler, şehirdeki çarşı ve pazarlar, Hz. Peygamber'in siyer sahasına giren çeşitli faaliyetleri, şahsî özellikleri, şiirle methedilmesi, isimleri ve kabilesinin üstünlükleri gibi konular yer almaktadır.

Eserin ikinci bölümü Hz. Ömer ve dönemi, üçüncü bölümü Hz. Osman ve dönemiyle ilgili bilgiler ihtiva etmektedir. Her iki bölümün başı ve sonu ilk bölümde olduğu gibi eksiklikler barındırmaktadır. İbn Şebbe'nin, kalan iki halîfe dönemiyle ilgili bilgi vermemesi ilginç gözükse de ilk akla gelen husus, bu bölümlerin mihne sürecinde kaybolmuş olma ihtimalidir. İbn Şebbe hakkında hem ansiklopedi maddesi hem de özgün bir makale kaleme alan Mustafa Fayda, bu bilgilerin müellife ait başka bir kitap olan *Kitâbu'l-Kûfe*'nin içinde olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. [54]

Eserinde belli bir kronoloji takip etmeyen İbn Şebbe kendi görüş ve yorumlarına neredeyse yer vermemiştir. Bu yönüyle İbn Zebâle'den farklılık arz etse de rivayetlerin kaynaklarını vermemesi yönüyle benzeşmektedir. Eserin yukarıda saydığımız geniş başlık yelpazesi ve döneme dair çok önemli bilgiler sunuyor olması ondan pek çok tarihçinin istifade etmesine sebep olmuştur. Belâzûrî, Taberî, İsfehânî, Yâkut Hamevî, İbn Hacer ve Semhûdî bunların başlıcalarıdır. İbn Şebbe'nin bu kıymetli çalışması, Semhûdî gibi daha sonraki dönem Medîne tarihçilerinin de ana müracaat kaynağı olmuştur.

Üçüncü eserimiz, İbn Neccâr'ın (643/1245) *ed-Dürretü's-Semîne fî Târîhi'l-Medîne*'sidir.[55] Kendisinden önceki dönemlere ait pek çok eserden önemli nakillerde bulunan çalışma, bir mukaddime ve toplam 18 başlıktan müteşekkildir. Medîne'nin İslâm öncesi tarihinden, coğrafî yapısından, isimlerinden, kuyularından, faziletlerinden, harem oluşundan daha çok hadisler (her zaman olmamak üzere senediyle) kullanılarak kısa ve öz bilgiler sunmaktadır. On yaşından itibaren hadisle

[54] Detaylı bilgi için bkz. Fayda, "İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medîne-i Münevvere Tarihi", 167-180; Ayrıca bkz. Mustafa Fayda, "İbn Şebbe", *DİA*, XX, İstanbul 1999, 271-272.

[55] İbn Neccâr, Ebu Abdillah Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Hasen b. Hibetillâh Bağdâdî (643/1245), *ed-Dürretü's-Semîne fî Ahbâri'l-Medîne*, thk. Hüseyin Muhammed Alî Şükrü, Dâru'l-Erkâm, Beyrut ts.

uğraşmaya başlaması ve dönemin pek çok hadis hocasından dersler alması eserde kullanılan hadislerin çokluğunun en büyük sebebi olarak düşünülebilir. Eserde yer alan bilgiler genel olarak kronolojik bir şekilde verilirken, müellif kendi görüş ve tercihlerine ve dönemin siyâsî gelişmelerine zaman zaman yer vermiştir. Kitabı yazma sebebini Medîne'de bulunduğu sırada şehrin önde gelen kişilerinin ısrarı olarak ifade eden İbn Neccâr, daha önce zikrettiğimiz iki kitaptan farklı olarak birtakım çizimleri de kitabına dâhil etmiştir. Sık sık İbn Zebâle'den alıntılarda bulunan İbn Neccâr, kendinden önceki diğer eserlerden faydalanmış ve daha önceki iki eser gibi ismini hiç zikretmediği kaynaklardan alıntı yapmıştır. Ayrıca bazı yerlerde "siyer ehlinin dediğine göre" diye bir kalıp cümle kullanmış ancak bunların kim olduklarına dair bilgi vermemiş, kendi görüşlerini ise (قلت – qultü – ben derim ki) şeklinde ifade etmiştir. Eser, daha sonra zikredeceğimiz Matarî ve Semhûdî'ye ait kitapların en önemli kaynaklarından biri olmuştur.[56]

Dördüncü eserimiz, Matarî'nin (741/1340) *et-Târif bi mâ Enseti'l-Hicre min Meâlimi Dâri'l-Hicre*'sidir.[57] Çalışmamızda en çok başvurulan eserlerden birisidir. Bunun sebebi ise eserde, gündelik hayatı etkileyen fizikî unsurlara oldukça fazla yer verilmesidir. Medîne'nin fazileti ve diğer kitaplarda yer alan benzer bilgilerin yanında vadiler, kuyular, mescitler ve şehrin genel yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Matarî, Medîne'nin geçmişini, faziletini ve önemini bilen çok fazla kimse kalmadığını gözlemleyerek ve bunu gerekçe göstererek eserini kaleme almaya niyet etmiş, bunu yaparken sık sık İbn Neccâr'ın kitabından faydalanmış, bir nevi onun muhtasarı gibi olmuştur. Bu nedenle İbn Neccâr'da yer alan bazı konulara yer vermemiştir. Medîne'nin İslâmiyetten önceki târihi ve Uhud şehitlerinin isimleri bunlardan bazılarıdır. Müellif, hadis rivayetlerinde senede çok önem vermiş ve senetleri tam haliyle zikretmeye çok özen göstermiştir. Zaman zaman bir sayfayı

[56] Bağdat'ta doğmuş ve pek çok ilim dalında temâyüz etmiştir. Babası marangoz olduğu için bu isimle tanınan ve kendisini ilme adayan İbn Neccâr, hiç evlenmemiş ve yine Bağdat'ta vefat etmiştir. Bkz. Sakkâr, Sâmî, "İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, 169-170; Caesar E. Farah, "Ibn-al-Najjâr: A Neglected Arabic Historian", *Journal of the American Oriental Society*, C: LIIIIV, S: III, 1964, 220-230; Barca, "Rasûlullah'ın Medîne'sine Dair Klasik Tarih Eserleri", 114-116.

[57] Matarî, Cemâlüddin Muhammed b. Ahmed (741/1340), *et-Tâ'rîf bi mâ Enseti'l-Hicre min Meâlimi Dâri'l-Hicre*, thk. Süleymân Rüheylî, Dâretü'l-Melik Abdülazîz, Riyad 2005.

bulan senet zinciri onu öncesinde yazılan diğer kitaplardan ayıran en önemli özelliklerdendir.[58]

Mercânî'nin (770/1368) *Behcetü'n-Nüfûs ve'l-Esrâr fî Târihi Hicreti'n-Nebiyyi'l-Muhtâr*'ı[59] ise beşinci olarak karşımıza çıkan toplam 10 bâb ve bunlara ait fasıllardan meydana gelen bir eserdir. Kitap, birinci babta şehrin coğrafi yapısı ve ilk sakinlerinden, ikinci babta hicretten, üçüncü babta şehrin faziletlerinden ve haremliğinden, dördüncü babta vadiler, kuyular gibi coğrafî şekillerden, beşinci babta Yahudilerle ilgili bilgilerden, altıncı babta Mescid-i Nebevî ve faziletlerinden, yedinci babta şehirdeki diğer mescitlerden, sekinci babta Hz. Peygamber'in yaratılışı, doğumu, nesebi, isimleri, vefatından, dokuzuncu babta Allah Resûlü'nü ziyaret etme ve ona salât ü selam getirmenin faziletlerinden, onuncu babta ise baki mezarlığı ve orayı ziyaretten bahsetmektedir.

Eserinde 200'den fazla çalışmadan istifade eden ancak çoğunlukla İbn Neccâr ve Matarî'yi esas alan Mercânî, onlarda yer almayan bazı konuları eklemiş, bazı yerlerde ise açıklamalarda bulunmuştur. Onu diğer eserlerden ayıran en önemli özellik "ilkler-evâil" adı altında Hz. Âdem'den bu yana yaşanan ilklere dair bilgi vermesidir. Ayrıca Matarî'de zirveye çıkan hadis metinlerinin senediyle kullanılması bu eserde pek fazla önem görmemiş, Mercânî, hadis senedlerini kısaltabildiği kadar kısaltmaya çalışmıştır.[60]

Son olarak bahsedeceğimiz eser günümüz akademyasında Medîne denilince ilk akla gelen ve belki de en meşhur, en yaygın olarak kullanılan Semhûdi'ye (911/1506) ait *el-Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafa*'dır.[61] Bir mukaddime, sekiz bölüm ve seksen dokuz fasıl içeren eser, kendinden önceki tüm nakil ve bilgileri derleyip topladığı için oldukça büyük bir hacme sahiptir. Kitabın te'lif hikâyesine

[58] Mısır'ın Matar şehrinde doğduğu için bu isimle anılmıştır. Sesinin çok güzel olması nedeniyle daha sonraları gittiği Medîne'de müezzinlik ve imamlık yapmıştır. Ziriklî, IV, 126; V, 325; Sehavî, II, 413; Barca, "Rasûlullah'ın Medîne'sine Dair Klasik Tarih Eserleri", 117.

[59] Mercânî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Abdilmelik (770/1368), *Behcetü'n-Nüfûs ve'l-Esrâr fî Târihi Hicreti'n-Nebiyyi'l-Muhtâr*, thk. Muhammed Abdulvehhâb Fazl, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâm, Beyrut 2002.

[60] Aslen Tunuslu olup, İskenderiye'de doğmuştur. Bkz. Barca, "Rasûlullah'ın Medîne'sine Dair Klasik Tarih Eserleri", 117.

[61] Semhûdî, Nureddîn b. Alî b. Abdullâh (911/1506), *el-Vefâü'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, thk. Kâsım Semerrâî, Müessesetü'l-Furkân, yy. 2001.

dair mukaddime kısmında bilgiler sunan Semhûdî, aslında öncelikle kendisine itaat edilmesinde kar, ihtilaf edilmesinde zarar doğacak şeklinde nitelediği bir kişinin –şeref ve fazileti artsın diye- Medîne hakkında önceden yazmaya başladığı *İktidâü'l-vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ* adlı eseri özetlemesini istediğini belirtmiştir. İsmi zikredilen kitabın çeşitli engeller ve hayat meşgalesi yüzünden tamamlanmamış olması –şehirde çıkan bir yangında bir kısmının yandığı söylenmiştir- Semhûdî'ye yapılan teklifi cazip kılmış ve o eseri kaleme almaya başlamıştır. Ancak muhtasar niyetiyle başladığı bu çalışma, pek çok eserde olmayan bilgileri, geçmişte yazılmış pek çok kitabın özetini özellikle hücre-i saâdete dair birtakım bilgilerin –yıkım ve yenilenme işleri- kayıt altına alınması suretiyle büyük bir hacme kavuşmuştur.

Ansiklopedik bir görünüme sahip olan *Vefâu'l-Vefâ*, iki yüzden fazla eserden beslenmiştir. Semhûdî'nin bu kadar çok eserden faydalanması onlara benzerlik göstermesine sebebiyet verirken, onun olaylar karşısında kendi görüşlerine ve tanıklıklarına yer vermesi özgünlüğünün ve popüler olmasının en önemli etkenlerinden birisi olarak ön plana çıkmaktadır.[62] Eserde birinci bölüm şehrin isimlerine, ikinci bölüm şehrin faziletine ve tarihine, üçüncü bölüm hicret ve ilk yıllarda yaşanan olaylara, dördüncü bölüm Mescid-i Nebevi, hucurât, Medîne pazarı, muhâcirlerin evlerine, beşinci bölüm musallâ ve kabirlere, altıncı bölüm kuyular, tarım arazileri ve mescitlere, yedinci bölüm dağ, tepe, vadi gibi fiziki mekânlara, sekizinci bölüm ise Hz. Peygamber'i ziyarete dairdir.

Eserde ayetlere ve hadislere çok geniş yer verilmiş pek çok konuya girişte eğer varsa önce ayetler zikredilmiştir. Çok sayıda şiirin bulunduğu kitapta çeşitli resim ve çizimlerden istifade edilmiştir. Kendisinden rivayet aldığı İbn Zebâle hakkında "*İtimat edilmez.*" diyen Semhûdî buna rağmen İbn Neccâr'dan yöntem bakımından etkilenmiştir. Şafiî mezhebine mensub olan Semhudî, eserinde bu mezheple ilgili eserlerden bolca istifade etmiş, yer yer dört mezhebin görüşlerini de zikretmiştir.[63]

[62] Semhûdî, I, 51-52 vd.; Barca, *Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh Hasenî Semhûdî eş-Şâfiî (911/1506) ve Medîne Tarihiyle İlgili 'Vefâü'l-vefâ bi-Ahbâri Dâri'l-Mustafâ'Adlı Eseri*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa 2016, 110-111; Bu tez çalışması düzenlenip gözden geçirilerek *es-Semhûdî ve Medîne Tarihi* adıyla kitap olarak basılmıştır. Bkz. Barca, İbrahim, *es-Semhûdî (v. 911/1506) ve Medîne Tarihi*, Siyer Yayınları, İstanbul 2016. Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Semhûdî", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009; 490-491.
[63] Barca, *Semhûdî*, 112-113.

Eserin değerini ortaya koyan en önemli özelliklerden bir tanesi İbn Zebâle gibi günümüze ulaşmayan pek çok eseri gün yüzüne çıkartmış olmasıdır.

Dördüncü kategorimiz özellikle çalışmanın kuramsal ve kavramsal kapsamını oluşturmak üzere incelenen genellikle sosyoloji ve felsefe ağırlıklı eserlerdir. Özellikle mekânın üretimi kuramının sahibi ve gündelik hayat literatürünün önemli ismi Henri Lefebvre'nin başta *Mekânın Üretimi* kitabı olmak üzere toplumu gündelik hayatın tüm gerilimlerinin yaşandığı bir alan olarak betimlediği *Modern Dünyada Gündelik Hayat* adlı eseri ile *Gündelik Hayatın Eleştirisi-I*,[64] *Gündelik Hayatın Eleştirisi-II: Gündelik Hayat Sosyolojisinin Temelleri*,[65] *Gündelik Hayatın Eleştirisi-III: Moderniteden Modernizme (Gündelik Hayatın Meta-Felsefesi)*[66] kitapları ve bu kitaplar üzerinden kaleme alınan benzer çalışmaların hemen hemen hepsi yeniden okunup değerlendirilmeye çalışılmıştır.[67] Ayrıca daha çok ele alınan konunun toplumsal zeminini ifade etmek amacıyla kaleme alınmış Michel De Certeau'ya ait *Gündelik Hayatın Keşfi-I (Eylem, Uygulama ve Üretim Sanatları)*[68] ve *Gündelik Hayatın Keşfi-II (Konut, Mutfak İşleri)*[69] eserlerinden bolca istifade edilmiştir. Bu bağlamda Bruce Brown'nun *Günlük Hayatın Eleştirisi*[70], John Roberts'ın *Gündelik Hayatın Felsefesi*[71], Andy Bennett'in *Kültür ve Gündelik Hayatı*[72], Necdet

[64] Henri Lefebvre, *Gündelik Hayatın Eleştirisi-I*, çev. Işık Ergüden, Sel Yayıncılık, 2017.
[65] Henri Lefebvre, *Gündelik Hayatın Eleştirisi-II: Gündelik Hayat Sosyolojisinin Temelleri*, çev. Işık Ergüden, Sel Yayıncılık, 2013.
[66] Henri Lefebvre, *Gündelik Hayatın Eleştirisi-III: Moderniteden Modernizme (Gündelik Hayatın Meta-Felsefesi)*, çev. Işık Ergüden, Sel Yayıncılık, 2017.
[67] Bunlardan bazıları için bkz. Özlem Şahin - Ecehan Balta, "Gündelik Yaşamı Dönüştürmek ve Marksist Düşünce", *Praksis*, IV, 2001, 185-217; Mehmet Kemal Sevgisunar, "Konu Başlıklarına Göre Hazırlanmış Gündelik Hayat Bibliyografyası", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Güz XXVII, 2008, 273-299; F. Ayşın K. Turhanoğlu, "Kentsel Mekânın Üretim Sürecinde Tarihsel ve Kültürel Miras", *Folklor/Edebiyat*, C: XX, S: 78, 2014, 71-82; Husik Ghulyan, "Lefebvre'nin Mekân Kuramının Yapısal ve Kavramsal Çerçevesine Dair Bir Okuma", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C: XXVI, S: 3, Temmuz 2017, 1-29; Ensar Çetin, "Değişen Gündelik Gayat Pratiklerinin Dinin Yorumuna Etkisi", *İslam ve Yorum*, C: III, Malatya 2017, 147-158.
[68] Michel de Certeau, *Gündelik Hayatın Keşfi-I: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları*, çev. Lale Arslan Özcan, Dost Kitabevi, Ankara 2009.
[69] Michel de Certeau, *Gündelik Hayatın Keşfi-II: Konut, Mutfak İşleri*, çev. Erkan Ataçay, Dost Kitabevi, Ankara 2010.
[70] Bruce Brown, *Marks, Freud ve Günlük Hayatın Eleştirisi*, çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul 1989.
[71] John Roberts, *Gündelik Hayatın Felsefesi: Devrimci Praksis ve Kültürel Kuramın Kaderi*, çev. Emre Can Ercan, Doruk Yayınları, İstanbul 2013.
[72] Andy Bennett, *Kültür ve Gündelik Hayat*, çev. Nagehan Tokdoğan, Burcu Şenel, Umut Yener Kara, Phoenix Yayınevi, Ankara 2013.

Subaşı'nın *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, ve editörlüğünü Ali Esgin ile Güney Çeğin'in yaptığı *Gündelik Hayat Sosyolojisi* adlı çalışmalar teorik çerçeveyi oluşturmada çalışmamıza katkı sağlamışlardır. Özellikle Husik Ghulyan'ın *Mekânın Üretimi Kuramı ve Türkiye'de Kentsel Mekânın Üretimi: Ankara Örneği*[73] adlı doktora tezi ile Ali Egi'nin *Gündelik Hayatta Kaotik Kurumsallaşmalar*[74] adlı yüksek lisans çalışması yakın zamanda hazırlanmış olmaları ve kuramsal yapı itibariyle tez çalışmamıza benzerlik göstermesi açısından kendisinden istifade edilen çalışmalardır.

Bunların yanı sıra Medîne ile ilgili daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış eserlerin hemen hemen hepsinden istifade edilmeye çalışılmıştır. Bunların başlıcaları; Abdulbâsıt Bedr'in *Tarihu'ş-Şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere*'si,[75] Şürrâb'ın *Medînetü'n-Nebeviyye fî Fecri'l İslâm ve Asri'r-Râşidîn*'i,[76] Ahmed İbrahim Şerif'in *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Cahiliyye ve Ahdi'r-Resûl*'ü,[77] ve Ayyâşî'nin *Medînetü Beyne'l-Mâzî ve'l-Hâzır*'ıdır.[78] Bu başlık altında özellikle zikretmemiz gereken eserlerden birisi Kettânî'nin *et-Terâtibü'l-İdâriyye*[79] adlı derleme eseridir. Eser Medîne'ye özgü olmasa bile Hz. Peygamber zamanında yaşanan günlük hayata dair henüz basılmamış, günümüze ulaşmamış veya unutulmuş bazı kaynaklardan pek çok farklı malumat içermesi yönüyle ön plana çıkmıştır.

İlk dönem Medîne'si ile ilgili olarak yukarıda sayılan eserler dışında ülkemizde yapılmış veya tercüme edilmiş pek çok araştırma kitabı kaleme alınmıştır. Her biri kendi konusu üzerinde mütehassıslaşmış yazarlarca ortaya çıkarılan bu eserler çalışmamızın farklı bölümlerinde bize katkı sağlamış olsalar da bunların çoğunluğu ya sadece Hz. Peygamber üzerinden kurgulanmış ya da Medîne'yi tek bir yönüyle

---

[73] Husik Ghulyan, *Mekânın Üretimi Kuramı ve Türkiye'de Kentsel Mekânın Üretimi: Ankara Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi Ankara 2017.

[74] Ali Egi, *Gündelik Hayatta Kaotik Kurumsallaşmalar*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesi 2014.

[75] Abdulbâsıt Bedr, *Tarihu'ş-Şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere*, I-III, Medîne 1993.

[76] Şürrâb, Muhammed Hasan, *Medînetü'l-Münevvere fî Fecri'l-İslâm ve'l-Asri'r-Râşidîn*, I-II, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1994.

[77] İbrâhim Şerîf, Ahmed, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Cahiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, yy. ts.

[78] Ayyâşî, İbrâhim b. Alî, *Medînetü Beyne'l-Mâzî ve'l-Hâzır*, Mektebetü'l-İlmiyye, Medîne 1972.

[79] Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed Hasenî İdrîsî (1886-1962), *Nizâmü'l-Hukûmeti'n-Nebeviyyeti (et-Terâtibü'l-İdâriyye)*, I-II, thk. Abdullâh Hâlidî, Dâru'l-Erkâm, Beyrut, ts.

veya özelliğiyle ele almış oldukları için çalışmamızdan farklılık arz etmektedirler.[80] Örneğin, Fatımatüzzehra Kamacı'nın kaleme aldığı *Hz. Peygamber'in Günlük Hayatı-I: Mescid-i Nebevî*[81] ve *Hz. Peygamber'in Günlük Hayatı-II: Hâne-i Saâdet*[82] adlı iki kitap tamamen kişi çalışması olup, Hz. Peygamber ekseninde ve dar bir alanda yapılmış çalışmalardır. Diğer bir çalışma ise benzer özelliklere sahip olmakla beraber içerisine gazve ve seriyyeleri de katarak biraz daha genişletilmiş olan Mehmet Apaydın'a ait *Resulullah'ın Günlüğü (Yeni Medîne Kronolojisi)*[83] adlı eserdir. Daha kapsamlı olmasının yanında bir kronoloji çalışması mahiyetinde ele alınması ve belli başlı olayları tarihlendirme çabalarına yoğun şekilde yer verilmesi eserin bizim çalışmamıza göre daha sınırlı kalmasına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda çalışmamıza en yakın tarzda kaleme alınan çalışma Mustafa Safa'ya ait *Hz. Peygamber Döneminde Medîne'nin Sosyal Yapısı*'dır.[84] 1999 yılında Konya'da doktora tezi olarak sosyoloji bölümünde hazırlanan bu çalışma, Medîne'yi 23 yıllık bir zaman dilimi içerisinde sosyolojik terimler ve kavramlar içerisinde değerlendirmeye tâbi tutmuştur. Biz ise çalışmamızda Medîne'yi hicretle beraber başlayan ve Hz. Peygamber'in vefatıyla son bulan 10 yıllık süreyle sınırlandırdık. Bu süreçte yaşanan değişim ve dönüşümün gündelik hayata yansımasını Müslümanlar veya Hz. Peygamber özelinde değil toplumun tamamını ve her yönünü kapsayacak şekilde ele almaya çalıştık. Bu bağlamda Yahudiler, Hıristiyanlar ve gayr-i müslim diğer unsurları günlük hayatın bir parçası olarak değerlendirdik. Eserin yaklaşık 20 yıllık süreçte ortaya çıkan yeni çalışmalardan yoksun olması, Medîne'ye dair önemli bilgiler sunan bazı kitaplardan istifade etmemesi eksik hususları tamamlanması noktasında araştırmamızın farklılığını ortaya koymaktadır. Bunların haricinde döneme dair bilgi veren diğer çalışmalar şunlardır:

---

[80] Ayrıca akademik olmayan pek çok kitap benzer isimle kaleme alınmıştır. "Peygamber'in Bir Günü", "Efendimiz'in Bir Günü", "Peygamber'in Bir Günü" gibi popüler tarzda yazılan bu kitapları değerlendirmemize dâhil etmedik.

[81] Fâtımatüzzehra Kamacı, *Hz. Peygamber'in Günlük Hayatı-I: Mescid-i Nebevî*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2013.

[82] Fâtımatüzzehra Kamacı, *Hz. Peygamber'in Günlük Hayatı-II: Hâne-i Saâdet*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2016.

[83] Mehmet Apaydın, *Resulullah'ın Günlüğü (Yeni Medîne Kronolojisi)*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

[84] Mustafa Safa, *Hz. Peygamber Döneminde Medîne'nin Sosyal Yapısı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2015. 1999 yılında Konya'da tamamlanmış olan bu tezin sahibi Mustafa Küçükeskici gözükmektedir. İlk planda iki farklı kişi tarafından aynı adla yapılmış bir tez çalışması olarak düşünülebilecek bu durumun, yazarın soyad değişikliğinden kaynaklandığını tespit ettik.

Elnure Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*,[85] Muhittin Uysal, *Peygamber Günlerinde Giyim Kuşam ve Süslenme*,[86] Tahsin Koçyiğit, *İslâm'ın İlk Yıllarında İskân (h. 1-41/m 622/661)*,[87] Celal Yeniçeri, *Hz. Muhammed: Yaşadığı Çevre ve Yön Verdiği Hayat*,[88] Mustafa Sabri Küçükaşcı, *Cahiliye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Harameyn*,[89] Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi (Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim)*,[90] Fatih Erkoçoğlu, *Hicret Döneminde Medîne Coğrafyası*,[91] Feyza Betül Köse, *Medîne'de Sosyal Hayat Dört Halîfe Dönemi*,[92] Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*[93] ve aynı yazara air diğer eserler.

Bunlarla beraber konularla doğrudan alakalı olarak yazılmış makalelere, şahıs ve mekân isimlerine önem verdiğimizden dolayı başta Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi olmak üzere hem ülkemizde hem de ülke dışında hazırlanmış ansiklopedilerden istifade edilmiştir. Gündelik hayatı anlama noktasında bize en katkı sağlayan, bazen satırlarca bilgiyi tek kelimede bünyesinde barındıran kavramlar için çokca sözlüklere müracaat edilmiştir. Bu bağlamda en eskisinden günümüze doğru olmak üzere Halîl b. Ahmed'in (175/791) *Kitâbu'l-Ayn*'ı[94], Ezherî'nin (370/980) *Tehzîbü'l-Lüğa*'sı,[95] Cevherî'nin (400/1009) *Sıhâh*'ı,[96] İbn Manzur'un

[85] Elnure Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, İsam, İstanbul 2011.
[86] Muhittin Uysal, *Peygamber Günlerinde Giyim Kuşam ve Süslenme*, Yediveren Yayınları, Konya 2004.
[87] Tahsin Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında İskân (h. 1-41/m. 622-661)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2006.
[88] Celal Yeniçeri, *Hz. Muhammed Yaşadığı Çevre ve Yön Verdiği Hayat*, İFAV, İstanbul 2007.
[89] Mustafa Sabri Küçükaşcı, *Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Harameyn*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.
[90] Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi (Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim)*, Fecr Yayınları, Ankara 2002.
[91] Fatih Erkoçoğlu, "Hicret Döneminde Medîne Coğrafyası", *Hicret*, İstanbul 2015, 109-118. Ayrıca bkz. "Medîne Coğrafyası ve Uhud Savaşı Üzerine Bazı Mülahazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, XV-I, 319-350 ve "Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci", *Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri*, 2014, 63-77.
[92] Feyza Betül Köse, *Medîne'de Sosyal Hayat Dört Halîfe Dönemi*, Mana Yayınları, İstanbul 2016.
[93] Muhammed Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, çev. Salîh Tuğ, İrfan Yayımcılık ve Ticaret, İstanbul 2001.
[94] Halîl b. Ahmed, Amr b. Temîm Ferâhîdî (Fürhûdî) (175/791), *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdî Mahzûmî, Dâru Mektebeti'l-Hilâl, yy., ts
[95] Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher Herevî (370/980), *Tehzîbü'l-Lüğa*, I-XV, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 2001.
[96] Cevherî, İsmail b. Hammâd (400/1009), *Sıhâh*, I-VII, thk. Ahmed Abdulğafur Attâr, Beyrut, Darü'l-ilm li'l-Melayîn, Dördüncü Baskı, 1990.

(711/1311) *Lisânu'l-Arab*'ı,[97] Fîrûzâbâdî'nin (817/1415) *Kâmûsu'l-Muhît*'i[98] ve Zebîdî'nin (1205/1791) *Tacû'l-Arûs'*u[99] sık sık referans alınmıştır.

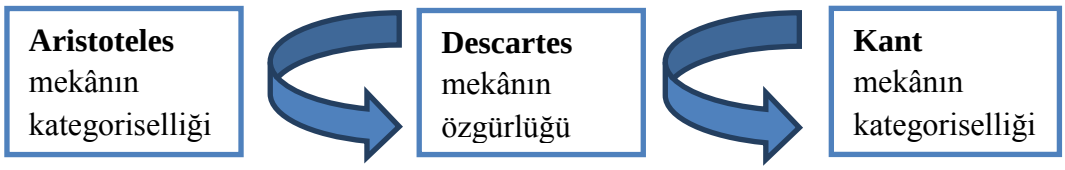
[97] İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükrem (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-LV, Dâru'l-Meârif, Kahire ts.
[98] Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (817/1415), *Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2005.
[99] Zebîdî, Seyyîd Muhammed Murtazâ (1205/1791), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdulkerim Azbâvî, I-XXXX, Kuveyt 2001.

2. KURAMSAL VE KAVRAMSAL TEMELLER

2.1. Mekân Felsefesinden Mekânın Üretimine

Mekân kavramı çok yakın bir tarihe kadar matematik bilim dalıyla anılan hatta yalnızca ondan kaynaklanan bir kavram olarak düşünülmekteydi. Hatta XVII-XIX yy. arasında Öklid geometrisine ve Kartezyen koordinat sistemine dayalı bir mekân anlayışı dünya çapında hâkimdi. Ancak XX. yy. itibariyle bu anlayış çok ciddi bir şekilde sorgulanmaya başlanmış, özellikle kapitalizmin gelişmesiyle hâkim mekân anlayışı arasındaki ilişki dikkatleri çekmiştir.[100]

Uzun bir felsefî hazırlık süreci geçiren mekân kavramı, Aristotelesçi geleneğin mekânın ve zamanın kategorilerin bir parçası olduğu savunusundan, Descartes'in mekânın özgürleşmesi anlayışına kadar çeşitli tartışmalara konu olmuştur. Descartes'in ardından gelen Spinoza, Leibniz ve Newton gibi felsefeciler mekânın özgürleşmesi anlayışını benimsemiş olsa bile Kant'ın Aristotelesçi geleneğin kategorisel mefhumunu yeniden canlandırmasıyla etkinliğini yitirmiştir.[101] Bu döngü ve yıllarca süren ihtilaflar mekân analizinin ve felsefesinin ne denli girift bir yapıda olduğunun en açık göstergesi olmuştur.

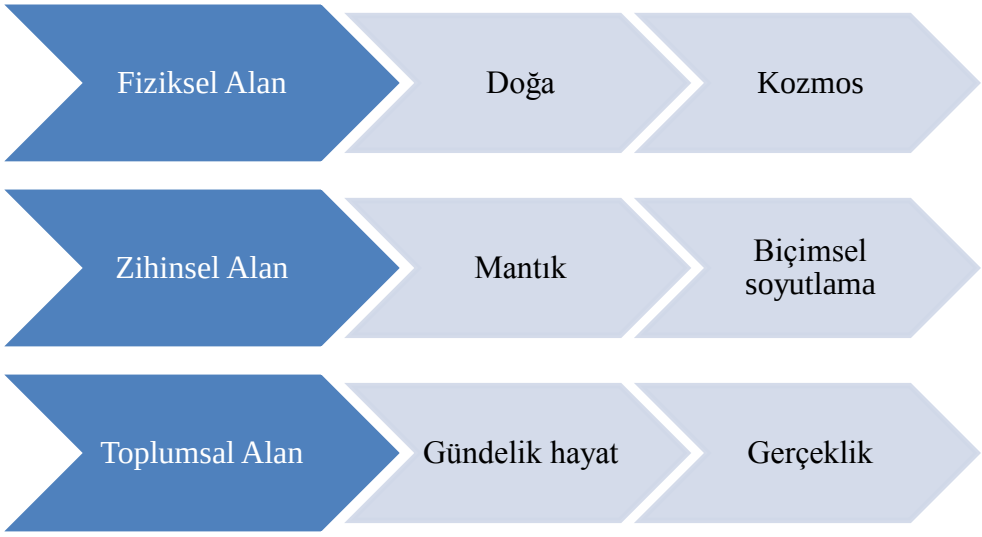

Tablo 1 – Mekânın "Ne"liği.

Felsefecilerin bunca uğraşlarına rağmen matematikçiler en başta ifade ettiğimiz gibi kendilerini en önemli hatta yeterli olarak kabul ediyor ve mekânı ele geçirip sadece kendi alanlarıymış gibi kullanıyorlardı. Onlara göre mekân, "zihinsel bir şey"den ibaretti.[102] Bu adlandırma filozofların zihinsel mekânı ile benzerlik

[100] Husik Ghulyan, "Lefebvre'nin Mekân Kuramının Yapısal ve Kavramsal Çerçevesine Dair Bir Okuma", 15.
[101] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 33-34.
[102] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 34-35. Ayrıca bkz. Şaban Haklı, "İslâm Felsefesinde Mekân ve Boşluk Tasavvurunun Kozmolojiye Tatbiki", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: VI, S: XII, 2007/2, 41-58.

göstermektedir. Çünkü tüm filozoflar ister kategorisel ister özgür olsun mekânın zihinselliği üzerinde durmuşlardır. Oysa mekânın üretimi kavramının sahibi Henri Lefebvre, bu durumun hem fiziksel hem de toplumsal mekân kavramlarıyla aradaki uçurumun derinleşeceğini ifade etmekte, üst üste veya iç içe geçmiş olan coğrafî, ekonomik, demografik, sosyolojik, ekolojik, politik, ticârî, ulusal gibi pek çok mekanın unutulmaması gerektiğini hatırlatmaktadır.[103] Buna göre mekânın kapladığı ve kapsadığı pek çok alan/kavram mevcuttur.

Tablo 2 - Mekânın kapsadığı/kapladığı alanlar

Görüldüğü üzere mekân kavramı zihinsel olanla kültürel olanı, toplumsalla tarihseli birbirine bağlar. Karmaşık bir süreç oluşturur: Yeni, meçhul mekânların, kıtaların ya da evrenin keşfi; her topluma özgü mekânsal örgütlenmenin üretimi; yapıtların: manzaranın, anıtsallığı ve dekoruyla birlikte şehrin yaratılması. Bu, evrimsel ve (doğuşla birlikte) genetik olarak işlese de bir mantığı vardır: Aynı-zamanlılığın genel formudur bu mantık; çünkü her mekânsal düzenleme, zekânın üst üste binmesine ve eşzamanlılığı üreten öğelerin maddi olarak bir araya gelişine dayanır.[104]

[103] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 38-39.
[104] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 25.

Mekân ve toplum arasında diyalektik bir ilişki mevcuttur. Bu ilişki sayesinde mekân sırasıyla önce toplum sonra toplumsal ilişkiler üzerinden yeniden var olur. Bu durum hiçe sayılacak veya basite indirgenebilecek bir şey değildir.[105] Bu nedenle araştırmamızda gündelik hayat kavramı üzerinden toplumsal alana ve toplumsal pratiğin ayırdığı düzeylere ve yansımalara yer verilerek devam edilmesi daha uygun gözükmektedir. Bahsi geçen düzey ve yansımanın zaman zaman iç içe geçtiği, zaman zaman da birbirinden ayrıldığı mesken kavramıyla güzel bir şekilde örneklendirilmiştir.

"*Mesken konut, -deyim yerindeyse- "habitat", mimariyi ilgilendirir. Şehir, kent mekânı, bir uzmanlığa bağlıdır: Şehircilik. Daha geniş mekân olan toprağa ['territoire'] (bölgesel, ulusal, kıtasal, dünyasal toprak) gelince, bu, farklı bir yetkiye, planlamacıların, ekonomistlerin yetki alanına bağlıdır. Dolayısıyla, kimi zaman bu "uzmanlıklar" içiçe girer, ayrıcalıklı bir failin -siyasal olanın ('le politique')- sultası altında çatışırlar. Kimi zaman ise birbirlerinin dışına düşerler ve bütün ortak projeleri ve her teorik ortaklığı dışarda bırakırlar.*"[106]

Peki, filozof ve matematikçilerin zihinlerinde oluşturdukları "ideal" mekân ile toplumsal pratiklerin yansıması olarak ortaya çıkan "gerçek" mekân arasında bir bağ var mıdır? Ya da bu iki mekân arasında bir ilişki olmak zorunda mıdır? İşte bu soruların cevabı için "mekânı üretmek" kavramını düşünmemiz gerekmektedir. Çünkü bir hayli ilginç olan bu kavram içerisinde pek çok soru barındırmaktadır. Mesela, hangi mekan? Mesela, üretmek ne demek? Soruların cevabını bir yandan kavramların aşırı biçimsel soyutlamayla (zihinsel mekân), diğer yandan pratik duyumsalla (toplumsal mekân) ilişkilerinin eksiksiz bir sunumu verecektir. Ya da bir apartmanın "oda"sını, bir sokağın "köşe"sini, "meydan"ını, pazarını, ticaret ya da kültür "merkezi"ni düşünün. Bunlarla neyin kast edildiğini herkes hemen kolay bir şekilde bilir. Gündelik konuşmanın bu kelimeleri, mekânları tecrit etmeksizin birbirinden ayırt eder ve toplumsal bir mekân tarif ederler. Bu kelimeler, mekânın belirli bir kullanımına, dolayısıyla söyledikleri ve yazdıklarıda mekânsal birer pratiğe denk düşerler. Sadece bunlar ile değil dil ile de gizli bir bağ oluşturan mekân her

[105] M. Murat Şahin, "Toplumsal Cinsiyet ve Mekânın Karşılıklı İlişkisi: Patriyarkanın Sosyal Mekânı Örgütleyişine Dair Bir Tartışma", *Kadın/Women 2000*, 17/1, 2016, 84.
[106] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 43.

durumda zihin tarafından usta bir işçilik ile inşa edilir.[107] Mekân o kadar geniş bir kavramdır ki, bazen onun gündelik hayatın akışına eşlik ederken, bazen de hayatın içindeki küçük zaman boşluklarını nakış nakış doldururken görürüz. Aynı zamanda o, rahatlama, gevşeme, eğlenme, özgürlük, saklanma, huzura erme işlevlerini yürütür.[108]

Zihinde üretilen bu kavramlar zihinsel mekânı üretiyor ise o zaman toplumsal mekân toplumsal bir ürün müdür? Ya da her toplum kendi mekânını üretir mi? Bu sorulara daha net cevap verebilmek için "toplumsal mekân" kavramını biraz daha detaylı incelemekte, içerim ve sonuçlarını derinlemesine düşünmemizde fayda olacaktır.[109] Bu bağlamda biyolojik yeniden-üretim düzeyi (aile); iş gücünün yeniden-üretim düzeyi; toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden-üretim düzeyi şeklinde üçlü düzenleme içinde mekânın rolü özel olarak incelenmelidir. İşte tam burada Lefebvre, daha karmaşık hale dönen ve algılanması zorlaşan mekânın üretimini üç kategori ile açıklamaya çalışmıştır.

a) Üretimi ve yeniden-üretimi, nispi bir bağlılık içinde sürekliliği sağlayan her toplumsal oluşuma has özgül yerleri ve mekânsal kümeleri kapsayan ***mekânsal pratik***. Her toplumun mekânsal pratiği kendi mekânını ona sahip çıkarak ve hâkim olarak üretir.

b) Üretim ilişkilerine, bunların dayattığı "düzene" ve dolayısıyla, bilgilere, işaretlere, kodlara, "cephesel" ilişkilere bağlı ***mekân temsilleri***. Bu, bir toplumun (üretim tarzının) içindeki egemen mekândır.

c) Toplumsal yaşamın yasadışı ve yeraltı tarafına bağlı, aynı zamanda muhtemelen mekân kodu olarak değil, temsil mekanizmalarının kodu olarak tanımlanabilecek sanata da bağlı karmaşık sembolizmleri (kodlu ya da kodsuz)

---

[107] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 45-47.
[108] Ömer Aytaç, "Kent Mekânlarının Sosyo-Kültürel Coğrafyası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: XVII, S: II, Elazığ 2007, 203.
[109] Bu durumun net olarak algılanamamasını Lefebvre, iki yanılsamaya bağlamaktadır. Bunlardan biri şeffaflık diğeri ise geçirimsizlik yanılsamasıdır. Daha fazla bilgi için bkz. Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 57 vd.

temsil eden ***temsil mekanları***.[110] Bu da fiziksel mekânı, nesnelerini sembolik olarak kullanarak kapsar.

Bu üç kavram hem toplumsal mekânı (mekânın üretimini) hem de onun içerimi olarak gündelik hayatı anlamada ve anlamlandırmada büyük kolaylık sağlamaktadır. Bu tasnif ile sadece mekânın tarihini incelemekle kalmaz, bunların kendi aralarındaki, pratikle, ideolojiyle bağlarının tarihini de görülebilir. Böylece mekânların doğuşunu; onların bağlantılarının, çarpılmalarının, yer değiştirmelerinin, iç içe geçmelerinin ve toplumların (üretim tarzları) mekânsal pratiğiyle bağlarının doğuşunu da göstermiş oluyorsunuz. Örneğin, Hz. Muhammed dönemi Medine'de yapılan evlerin planlarının tanıklık ettiği bir mekân temsili ile elbiselerde, kumaşlarda vb. yer alan bir temsil mekânı gerçekleştirilmiş olsun. Aynı dönemin bu iki farklı yönü arasında nasıl bir ilişki olabilir? Kültür mü? Hayal gücü mü? Sanat mı? Belki hepsi ya da hiçbiri. Bunu anlamanın ve cevaplamanın en iyi yolu işte her toplumun kendi mekânını ürettiği varsayımını doğrulamaktan geçmektedir. Bu üçlünün mekân üretimine, niteliklerine ve özelliklerine göre, toplumlara (üretim tarzları) göre, dönemlere göre farklı şekilde müdahale ettikleri varsayılabilir. Bu üç moment -algılanan, tasarlanan, yaşanan- arasındaki ilişkiler asla basit ya da istikrarlı değildir, Kaldı ki, bu üç moment, negatifin, deşifre edilemezin, söylenmeyenin, yasağın, bilinç dışının karşıtı anlamında pozitif de değillerdir.[111] O zaman "üretim" kavramının daha detaylı incelenmesi gerekmektedir.

Komünizmin önemli kavramlarından birisi olması yönüyle başta Marx ve Engels olmak üzere pek çok filozof üretim kavramı üzerinde durmuştur. Mesela Hegel, (mutlak) idea dünyayı üretir; bunun ardından, doğa insan varlığını üretir, insan varlığı da, sırasıyla, mücadeleleri ve emeğiyle, hem tarihi, hem de kendinin bilgisini ve bilincini, dolayısıyla başlangıçtaki ve sondaki İdea'yı yeniden-üreten Tin'i üretir demektedir. Birbirinden farklı olsalar bile mahiyeti olarak yakınlık arz eden üretim kavramı en geniş haliyle insanların kendi hayatlarını, tarihlerini, bilinçlerini, dünyaları oluşturmaları demektir.[112] Peki, bir mekân nasıl üretilir? Örneğin, Medîne'de, tarih boyunca toplumsal faaliyetlerinin şekillendirdiği,

[110] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 63-68.
[111] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 74.
[112] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 95.

modellendirdiği bir mekânı ele alalım. Bu bir yapıt mıdır, yoksa ürün mü? Eğer o biricik, özgün ve ilk ise yapıttır. Peki, yapıtın ürün karşısında bir üstünlüğü, aşkınlığı söz konusu mudur? Belki. Önemli olan şey yapıt da olsa ürün de olsa her eserin/varlığın bir mekân işgal etmesidir. Bir mekânı işgal eden şey ise mekânın içinde dolaşımda demektir. Ne doğa, ne kültür ne de zaman toplumsal mekânı açıklamaya yeterli olur. Bu yüzden rahatlıkla söylenebilir ki mekân üretilen birşeydir.[113] Hatta mekânda yaşanan gündelik hayat yeniden üretilemiyorsa o toplum kendini yenileyemediği için kriz içine girmiş sayılır bile denebilir.[114] Şu saptamada bundan dolayı önemlidir:

"*Mekân üretimi ve mekânın üretimi süreci varsa, tarih de vardır (...) Üretici güçler (doğa, çalışma ve çalışmanın örgütlenmesi, teknik ve bilgiler) ve elbette üretim ilişkileri, mekân üretiminde-belirlenmesi gereken-bir role sahiptirler. Bir üretim tarzından diğerine geçiş çok büyük önem taş[ır]; çünkü bu, mekânı altüst ederek mekâna dâhil olabilen toplumsal üretim ilişkileri içindeki etkisidir. Her üretim tarzı-hipotez gereği kendine uygun mekâna sahip olduğundan, bu geçiş sırasında yeni bir mekân üretilir.*"[115]

İşin içerisine üretim girdiği zaman mekânın çeşitlenmesi kaçınılmaz bir hale döner. Marksist bir anlayışa sahip olan Lefebvre tam burada mutlak mekân, kutsal mekân, tarihsel mekân, soyut mekân, çelişkili mekân ve diferansiyel mekân şeklinde beş farklı dönemselleştirme/kategorileme önermesi sunmakta ancak bunun mekânın belirli bir kodunun oluşumunu, yerleşmesini, çöküşünü ve parçalanmasını incelemekle sınırlı tutmamaktadır.[116] Mekân ve mekânın üretimi konusunda böyle bir dönemselleştirme önermesini şu ana dek eleştirel sosyal teoride en temel ve tutarlı olarak gören Husik Ghulyan, Marksist teorideki üretim tarzları ve mevcut

[113] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 102-103.
[114] İlhan Tekeli, "Tarih Yazımında Gündelik Yaşam Tarihçiliğinin Kavramsal Çerçevesi Nasıl Genişletilebilir?", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme, Üçüncü Uluslararası Tarih Kongresi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2000, 43.
[115] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 75.
[116] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 76.

dönemselleştirme hakkında R. Boer'den istifade ederek daha doyurucu ve sistematik bilgiler sunmaktadır.[117]

Üretim Tarzı	***Mekân***
Avcılık ve toplama, tarım ve hayvancılık (kabile toplumu, ilkel komünizm)	*mutlak mekân (doğa)*
Neolitik tarım (gens veya hiyerarşik akraba toplumları)	*mutlak mekân*
Asya tipi üretim tarzı ('oryantal despotizm' ve tanrısal krallar)	*kutsal mekân*
Antik veya klasik üretim tarzı (polis veya oligarşik kölelik toplumu)	*tarihsel mekân (siyasi devletler, Yunan şehir devletleri, Roma imparatorluğu)*
Feodalizm	*kutsal mekân*
Erken kapitalizm (klasik ve monopol biçimler)	*soyut mekân (politik-ekonomik mekân)*
Geç kapitalizm	*çelişkili mekân (küresel sermayeye karşı yerel anlam) contradictory space (global capital versus localized meaning)*
Komünizm	*diferansiyel mekân (farklılığa ve yaşanan deneyime yeniden değer biçen gelecek)*

Tablo 3 - Marksist Teorideki Üretim Tarzları ve Lefebvre'nin Mekân Dönemselleştirmesi

Araştırmamız açısından mekân dönemselleştirmesini ele alacak olursak Medîne'nin tek bir dönem içerisinde değerlendirilemeyeceği açıkça görülmektedir. Çünkü Medîne avcılık, toplama, tarım ve hayvancılık gibi doğa (mutlak) mekâna,

[117] R. Boer, *Marxist Criticism of the Hebrew Bible*, Bloomsbury Publishing, 2. Baskı, London 2015, 123; Husik Ghulyan, "Lefebvre'nin Mekân Kuramının Yapısal ve Kavramsal Çerçevesine Dair Bir Okuma", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C: XXVI, S: III, Temmuz 2017, 4-5.

çeşitli din ve inanışlarla beraber kutsal mekâna,[118] dağınık bir görüntü arz etmesi ve farklı sınıfları bünyesinde barındırması yönüyle tarihsel mekâna sıkı sıkıya bağlıdır. Ama en önemlisi o, toplumsal bir mekândır. Toplumsal mekân, gösteren ve göstermeyen, algılanan ve yaşanan, pratik ve teorik gibi çok sayıda veçhesi ve hareketi olan bir sürecin sonucudur. Her toplumsal mekânın bir tarihi vardır.[119] Tarihten kastımız zaman değildir. Ancak zaman ve mekân arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Dokuları itibariyle zaman ve mekân birbirinden ayrılamaz. Mekân, zamanı içerdiği gibi; zaman da mekânı içerir. Bu ilişki hiçbir yerde, hiçbir kimseye kapalı kalmaz.[120] Bu bağlamda yaklaşık VII. yüzyıl itibariyle ortaya çıkan değişim ve dönüşümler ile Medîne, köy-şehir merkezli yeni ilişkiler ve mekânlar üretilmesini sağlamıştır. Bunun sonucu olarak ziraat, zanaat, ticaret gibi üretici güçler artı-servet ve artı-ürün üretmeye başlamıştır. Kısaca mekân hem yeni bir toplum üretmiş hem de üretilen toplum eliyle yeniden üretilmiştir.

2.2. Gündelik Hayat: Tarihsel Süreç ve Temel İlkeler

Gündelik hayat kavramı özellikle XX. yüzyıl itibariyle teknolojiden fen bilimlerine, sosyal bilimlerden felsefeye hatta ilahiyata kadar varlığını iyice hissettiren, mikrotarihçiliğe verilen önem başta olmak üzere çok çeşitli nedenlerle günümüzde sosyal bilimlerin kullandığı anahtar kavramlardan birisi haline gelmiştir. İşlevselliğinin nedeni ise yeni oluşan toplumsal pratikleri anlamlandırmada yardımcı olması ve farklı alanlarda farklı nedenlerle ortaya çıkan davranış biçimlerini konu edinmesidir.[121] Kavram sosyolojinin bir alt dalı olarak gündelik hayat sosyolojisi ismiyle ve klasik geleneğe karşı bir hoşnutsuzluk ürünü olarak 1920'li ve 1930'lu yıllarda ortaya çıkmış, gündelik hayat sosyolojisinin asıl gelişimi Kıta Avrupası'ndaki özellikle Almanya, Fransa ve İngilitere'deki teorisyenlerin Amerika'daki gelişmeleri destekleyici teorik yönelimlerinin gün yüzüne çıkmasıyla

[118] Kavramla ilgili ayrıca bkz. Fatih Erkoçoğlu, "Kutsal(laştırılmış) Bir Mekân: Kerbela (Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar)", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*, C: I, 2010, 99-118; Münir Yıldırım, "Kutsal Mekân Algısı Bağlamında Şehir Kimliği ve Din", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: XXIII, S: I, 2014, 133-142; Burhanettin Tatar, "'Kutsal Mekân': Fenomenolojik Bir Analiz", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C: XIV, S: II, 2017, 8-22.
[119] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 133.
[120] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 141.
[121] Egi, 71; Şahin-Balta, 186.

mümkün hale gelmiştir. Bunların içerisinde ise Fransa kanadının etkisinden ayrıca bahsetmek gerekir ki "mekân üretimi" kuramının sahibi olan Henri Lefebvre bu kanadın en önemli temsilcisi olmuştur.[122]

Târih boyunca insanın zaman-mekân fark etmeksizin belli bir "gündelik hayat deneyimi" var olagelmiştir. Bu hayat, yaşamın tüm faaliyet alanlarıyla derin bir ilişki içerisinde olmuştur. Gündelik hayat farklıkları ve çatışmalarıyla onları kapsar; onların buluşma yeridir, hem bağıdır hemde ortak alanlarıdır. İnsanı bir bütün olarak oluşturan tüm ilişkiler (düşmanlık, dostluk, aşk, nefret, iletişim, eğlence vb.) onunla şekillenir ve yön bulur.[123]

Kültürel ve coğrafi koşulların farklılığı ve zenginliğinden dolayı her sosyal topluluk kendine özgü pratikler geliştirerek ontolojik bir sürekliliğe sahip olmuştur. Eğer gündelik hayatın gerçekliği açıklanacaksa, öylesine bir gerçeklik, uygun sosyolojik analizi geliştirmeden önce, bu gerçekliğin kendine özgü karakterinin ele alınması gerekmektedir.[124] O zaman, girişte bahsettiğimiz mekânın üretimi kuramıyla bağlantılı olarak şu sorulara cevap bulmamız ilk yapmamız gereken iş olmalıdır:

- Gündelik hayat bir mekân mıdır, alan mıdır, teorik/pratik bir çerçeve midir?
- Gündelik hayat nerededir? İnsanların üretim ve tüketim nesneleriyle ilişkileri hangi şekilde gerçekleşir?
- Gündelik hayat değişir mi? Artar veya azalır mı?
- Gündelik hayatın kaynağı, sınırları, araçları nerelerdir?
- Gündelik hayatın imkânları/fırsatları/açmazları nelerdir?
- Gündelik hayat neye hizmet eder, ne "gündelik hayata" hizmet eder?
- Gündelik hayat bir meşrulaştırma ve yeniden-üretim mekanizması mıdır?

---

[122] Ali Esgin, "Gündelik Hayat Sosyolojisi: Tarihsel Süreç ve Temel İlkeler", *Gündelik Hayat Sosyolojisi: Temalar, Sorunsallar ve Güzergâhlar,* ed. Ali Esgin – Günay Çeğin, Phoenix Yayınevi, İstanbul 2008, 20-25.

[123] Lefebvre, *Gündelik Hayatın Eleştirisi-I*, 103.

[124] Peter L. Berger, - Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası-Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*, çev. Vefa Saygın Öğütle, İstanbul 2008, 31; Egi, 72.

- Gündelik hayat coğrafi ve kültürel olarak farklılaşmak mı demektir?
- Gündelik hayatı neden anlamaya çalışıyoruz?[125]

Yeni dönem sosyoloji çalışmalarının bir alt-disiplini olarak ifade edilen gündelik hayat sosyolojisi ve gündelik hayat kavramı, her ne kadar oldukça yakın gibi gözükseler de bazı kuramcılara göre birbirinden içerim olarak farklı olan[126] günlük hayat ve günlük yaşam formlarıyla sık sık karşımıza çıkan ve yeni-dünya sistemine özgü olan[127] en genel haliyle bireylerin veya toplumların bir araya gelip oluşturdukları rutinleşmiş yaşam şeklini, beslenme, giyinme, barınma, çalışma vb. faaliyetlerini, hafife alınan deneyimlerini, inanç ve uygulamalarını ifade etmektedir.[128] Özellikle gündelik hayat kavramı, muğlaklık ifade ettiği için sosyolojik olarak zor[129] sıradan, olağandışı, açık, belirsiz ve esrarengizdir.[130] Ayrıca o topluma ve ferde bakan yönüyle daha geniş bir alanı ve zamanı içine almaktadır. Hatta o bizim düşünebileceğimizden daha çok anlam içerebilir. Bu yüzden George Simmel'in onu toplumsal ve kültürel düzenin en geniş ifadesi olarak gördüğü ifade edilmektedir.[131]

[125] Ali Egi'nin gündelik hayat kavramının kaotik kurumsallaşmasına dair oluşturduğu sorulardan çalışmamızla ilgili olanları düzenlenerek alınmıştır. Soruların tamamı için bkz. Egi, 72.
[126] Roberts, 93. Bu bağlamda sözlüklere baktığımızda günlük kelimesinin "Güne ait olan, o güne dair." gibi manaları ihtiva ettiğini, gündelik kelimesinin ise "Hergün meydana gelen, alelade, sıradan" gibi manaları içerdiğini görmekteyiz. Bkz. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Yazar Yayınları, Ankara 2014, 650. Batılı kaynaklarda ise günlük yaşam için nadir de olsa "daily life" ifadesi kullanılırken, büyük bir kısım "everyday life" kavramıyla gündelik hayatı tercih etmiştir. Bu konuda araştımanın kaynakları kısmına müracaat edilebilir.
[127] Kavramı kullanan Ali Egi, bununla endüstriyel devrim sonrası ortaya çıkan dünya tasarımından ziyade, 1900'lü yıllar sonrası inşa edilen dünya tasarımını kastettiğini yoksa bunun daha önceden hiç kullanılmayan bir kavram olmadığını ifade etmektedir. Bkz. Egi, 73.
[128] Lefebvre, *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, 36; Tekeli, 42; Necdet Subaşı, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, 11; Graham Crow - Catherine Pope, "Editorial Foreword: Sociology and Everyday Life", *Sociology and Everyday Life*, 42/4, 2008, 597; Ensar Çetin, *Gündelik Hayat Sosyolojisi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2013, 17.
[129] Bennet, 11. Featherstone bu muğlak ve zorluğu gündelik hayatın kavrsamsallaştırmazın, tanımlamalarımızın ve anlatımlarımızın ortaya çıktığı nihai zemini sağlayan temel kaynak olmasına bağlamaktadır. Bkz. Mike Featherstone, *Undoing Culture: Globalization, Postmoderism and Identity*, Sage Publication, London 1997, 56; Esgin, "Gündelik Hayat Sosyolojisi: Tarihsel Süreç ve Temel İlkeler", 29.
[130] Ben Hihgmore, *Everyday Life and Cultural Theory: An Introduction*, Routledge, London 2002, 1.
[131] Subaşı, 11; Esgin, "Gündelik Hayat Sosyolojisi: Tarihsel Süreç ve Temel İlkeler", 30.

Gündelik hayat, bireylerin içinde bulundukları sosyal sistemin alışkanlıklarını bünyesinde barındıran ve yaşamlarını idame etmeleri için gereken sosyo-kültürel donanımı sağlayan hem somut hem de soyut bir imkândır.[132]

Gündelik hayat her seferinde yeniden başlayan döngülerden oluşur, zaman ve mekâna göre toplumdaki değişimlerden etkilenir. Gündelik hayat bu yüzden zamanla iç içedir.[133] Gündelik hayat tüm insan eylemleriyle derinden ilişkilidir. Onları farklılıkları ve çatışmaları ile birlikte kapsar, bağları ve ortak zemini onların birleşme yeridir. Ayrıca o insanı insan yapan ilişkilerin toplamıdır.[134] Gündelik hayatın insana bakan bu boyutu onun Gardiner tarafından "gerçek manada insan olduğumuz ortam"[135] olarak tanımlanmasına sebep olmuştur.

Tarih denilince genel olarak insanların aklına savaşlar, göçler veya icatlar/buluşlar ilk planda gelmektedir. Burada dikkati çeken en önemli unsur ise gündelik hayat kavramının olmazsa olmazı olan bireydir. Birey, bir nevi gündelik hayatı çözümleme merkezi, toplumsal ilişkilerin kesişme noktasıdır. Ancak tarih kitaplarına şöyle bir bakıldığında -günümüzde yavaş yavaş farklı alanlarda tarih yazıcılığı geliştirilmeye başlansa da- büyük bir kısmın siyasî târih olduğu açıkça görülebilir. Oysa tarih, başlı başına insanın öznesi olduğu, yukarıda yer alan tanımda ifade edildiği gibi bireyin pek çok alanda aktif olarak rol aldığı, pek çok boyutuyla ele alınması gereken bir ilim dalıdır. Bu yüzden tarih boyunca toplum kuramcılar veya toplum bilimciler toplumun meydana geldiği süreçleri tespit etme noktasında hergün ortaya çıkan bu gerçeklikleri analitik bir model olarak kullanma yoluna gitmişlerdir.[136] Oysa sosyal tarih adıyla günümüzde adından yavaş yavaş bahsedilmeye başlanan ve aslında bir gündelik hayat formunu resimleyen veya betimleyen bir tarihyazımına her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulduğu

[132] Egi, 73.
[133] Tekeli, 45, 56.
[134] Esgin, "Gündelik Hayat Sosyolojisi: Tarihsel Süreç ve Temel İlkeler", 19.
[135] Michael Gardiner, *Gündelik Hayat Eleştirileri*, çev. Deniz Özçetin, Babacan Taşdemir, Burak Özçetin, Heretik Yayıncılık, Ankara 2016, 14-15.
[136] Örneğin Durkheim bu durumu uzlaşma (consensus) olarak ifade ederken, Karl Marx sınıflararası eşitsiz güç-zenginlik dağılımı ortaya çıkan çatışmaların bastırılması olarak ifade etmiştir. Daha fazlası için bkz. Bennett, 12.

aşikârdır.[137] İşte bu somut adımların en başında gündelik hayatın anlaşılması, anlamlandırılması, tasvir edilmesi gelmektedir. Bu bağlamda sadece Henri Lefebvre'nin değil Piere Bourdieu'nun *Habitus*'u,[138] Certeau'nun *Taktikler*i,[139] Harold Garfinkel'in *Etnometodoloji*'si[140] de dikkatli bir şekilde incelenmelidir. Bu yüzden tez araştırmamızda gündelik hayatın bu çok yönlü boyutu, merkezine birey alınarak gerek kavramsal gerekse tarihsel süreç olarak her yönüyle ele irdelenmeye çalışılmıştır. Çalışmamızın belli bir şehri ve dönemi kapsamasından dolayı gündelik hayatı en fazla etkileyen unsurlar olarak zaman ve mekân boyutuna azamî derecede önem gösterilmiştir.

2.3. Toplum ve Mekânın Üreticisi: Beden

Beden, modern sosyolojinin içerisinde kendisine yeni yeni yer bulan –özellikle seksenli yıllardan beri- beden sosyolojisi olarak bir uzmanlık alanı haline dönüşmeye başlayan çalışmamızın en temel kavramlarından birisidir. Canlı olsun olmasın her varlığın bir bedeni vardır. Her beden ise mekânsal bir yer kaplar. Orada kendini ve mekânı üretir.[141] Aktif benliğin mekânı olan beden üzerine yorumlar muhtemelen insanlık tarihi kadar eskidir. Hemen hemen her kutsal metinde beden ile ilgili açıklama, betimleme ve yorumların bulunması tüm dünyada beden üzerine çeşitli

---

[137] Çalışmamıza bu düşünceye katkı sağlamak amacıyla başladık. Bu süreçte yön bulmamıza ve yapıyı inşa etmemize katkı sağlayan kitaplardan bazıları için bkz. Rice, Tamara Talbot, *Bizans'ta Günlük Yaşam*, çev. Bilgi Altınok, Göçebe Yayınları, İstanbul 1998; Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002; Ramazan Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006; Nevin Meriç, *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi (1894-1927)*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007; Muazzez İlmiye Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sümerliler-2: Sümerlilerde Günlük Yaşam*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011; Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul: Kent, Saray, Günlük Yaşam*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011; M. Şinasi Acar, *Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesneleri*, Yem Yayınları, İstanbul 2015; Serjeant, R. B., *İslâm Şehri*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1997; Ramsey, Agnes Dick, *19. Yüzyıl Sonlarında Türkiye'de Günlük Yaşam*, çev. Ercan Uyanık, Say Yayınları, İstanbul 2015; ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer, *Osmanlı Dönemi Balkanlarda Gündelik Hayat*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018.

[138] Habitus, Kişinin ya da kişilerin geçmiş yaşam deneyimlerinin sonucu oluşan, bütünleşmiş, kalıcı, içselleştirilmiş yatkınlıklardır. Bkz. Piere Bourdieu, *Pratik Nedenler*, Kesit Yayıncılık, İstanbul 1995; Tekeli, 52.

[139] Certau taktikleri, okumak, sohbet etmek, pazara gitmek, yemek gibi sıradan tutum ve uygulamalar olarak nitelendirmektedir. Bkz. Certeau, *Gündelik Keşfi-I*, 55-57, 275-278.

[140] Günlük hayatı bir bilim dalı olarak bu isimle ilk kez kullananın Harold Garfinkel olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Subaşı, 27-28; Alain Coulon, *Etnometodoloji*, çev. Ümit Tatlıcan, Küre Yayınları, İstanbul 2016; http://dilekkose.blogspot.com/2015/03/gundelik-yasamin-metodolojisi.html, Çevrimiçi: 04.09.2018.

[141] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 188.

çalışma alanlarının doğmasına sebep olmuştur.[142] Bu yüzden her ne kadar modern dünyanın bir ihtiyacı veya sonucu olarak ortaya çıkmış olduğu düşünülse de beden ontolojik olarak her dönemde her toplumda her mekânda hatta her tasavvurda başat bir rol oynamıştır. Bu önemli rol, insanın fiziksel yapısı üzerindeki toplumsal etkileri, toplumsal değişme ve sosyal etkileşimlerin beden üzerindeki etkilerini, kültür-beden ilişkilerini hülasa beden ve toplum arasındaki karşılıklı ilişkiyi inceleyen beden sosyolojisi içerisinde incelenmiştir.[143]

Toplum ile beraber mekân bedenin çemberinde yer alır. Maurice Merleau-Ponty'e atfedilen "*Mekân, beden için rahimdir*." sözü bu durumu net olarak göstermektedir. Bu yüzden beden, hem toplumun hem de mekânın üreticisi mesabesinde olmuştur. Hatta beden başlı başına bir mekândır da denilebilir. Gündelik hayatta bedenimizi nasıl kullandığımız, hangi potansiyellerini harekete geçirdiğimiz ve nerede tükettiğimiz bu açıdan önemlidir. O halde gündelik hayat mekânın ve bedenin yeniden üretilmesiyle daha anlaşılır bir hale kavuşmaktadır.

Beden ile ilgili ortaya konulan görüşler, kavramla ilgili olarak yapılan araştırmalar en az mekân kavramı kadar karışık ve çeşitlidir. Örneğin John O'neil toplumu sosyolojinin büyük bedeni olarak tanımlamakta,[144] Türk asıllı İslam düşünürlerinden Farabî ise, "beden küçük kainattır, kainatsa büyük beden" şeklinde bir yaklaşım sergilemektedir. Her ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın, konum olarak nereye konulursa konulsun beden toplumun her halükarda bir parçasıdır. Zaten tarihsel süreç içinde değişen bedensel algılar, bedenin özel ve kamusal anlamlarıyla yakından ilişkili olup, kimliğin bedensel imgeler üzerinden inşa edildiğini göstermektedir. Bu durum; beden ve ona ait olan her bir bölümün pozitif veya negatif, politik ve ekonomik, etnik, cinsel, kamusal ve özel birçok semboller ve metaforlarla yüklü olduğunu gösterir. Bireyin hem bireysel hem de kolektif

[142] Beden sosyolojisi, fizyonomi, karakteroloji bunlardan bazılarıdır. Detaylı bilgi için bkz. Ejder Okumuş, "Bedene Müdahalenin Sosyolojisi", *Beden Sosyolojisi*, ed. Kadir Canatan, Açılım Kitap, İstanbul 2011, 45.
[143] Okumuş, "Bedene Müdahele Sosyolojisi", 46.
[144] John O'neil, *The Communicative Body Studies in Communicative Philosophy, Politic and Sociology*, Northwestern University Press, Evanston 1989, 232.

kimliğinin aracı olan, kültürel kodların, sembollerin etkisinde kalan beden; aynı zamanda çeşitli arzuların ve hazların da kaynağıdır.[145]

Kişilerin bedenlerinin farkına varması, onu koruması, denetlemesi veya ona müdahale etmesi toplum içindeki saygınlığını doğrudan etkilemektedir. Toplumsal ilişkilerin yeniden üretilebilmesi, bireyin kimlik değiştirmesi ve yitirmesi doğrudan bu konuyla alakalıdır.[146] Bu yüzden onun mekânla, dille, ruhla,[147] zihinle,[148] inançla yakın bir ilişki içerisinde olması kaçınılmazdır.

[145] Meral Timurtürkan - Gönül Demez, "Toplumsal İktidar Alanı Olarak Beden", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C: V, S: 2, 2018, 444.
[146] Tekeli, 51.
[147] A. Vahit İmamoğlu, "Ruh-Beden İlişkisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1995, S: 12, 345-356; Muhittin Macit, "Aristoteles ve İbn Sînâ'da Nefs-Beden İlişkisi Problemi ve Modern Zihin Felsefesindeki Bazı Yansımalar", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: XXVI, 2004/1, 59-83
[148] Bedenlerimiz ve zihinlerimiz arasındaki ilişki ve özellikle de beyin yapıları, süreçleri ile mental olaylar arasındaki bağıntı problemi için bkz. Nurten Gökalp, "Beden-Zihin Etkileşimi ve Popper İle Eccles", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XL, 1999, 301-309.

3. ZAMAN VE MEKÂN BOYUTUYLA MEDÎNE'YE BİR BAKIŞ

3.1. Zamansal Boyut: Bir Varoluş Hikâyesi

Yesrib kelimesi sözlükte s-r-b fiilinden türevleriyle beraber "ifsat etmek, kınamak, bozmak, ayıplamak" gibi tamamen olumsuz manalar içeren bir kelimedir.[149] Çok kadîm bir geçmişe sahip olan bu kelimenin eski kaynaklar, kitâbeler ve yazıtlarda yer aldığı bilgisine rastlanmaktadır. Mesela Bâbil Kralı için hazırlanan Harran anıtlarında "itribo" yazdığı,[150] Bizanslı Batlamyus ve Stefan tarafından "Jathripa, Jathrippapolis" olarak ifade edildiği,[151] Yasin suresi 14. ayet-i kerimesinde geçen karye kelimesinin "Yesrib" olduğuna dair görüşler bulunmaktadır.[152] Yine meşhur *İmrau'l-Kays Dîvanı*'nda iki kez övgüyle Yesrib'ten bahsedilmektedir.[153] Yesrib kelimesi Kuran-ı Kerîm'de ise sadece bir ayette açıkça zikredilmektedir.[154]

---

[149] Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs (204/820), *Müsned*, II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1951, 79; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (276/889), *Garîbu'l-Kur'ân*, I, thk. Ahmet Sakr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yy. 1978, 222; Ezherî, XV, 59; İbnü'l-Haddâd, Ebû Osmân Saîd b. Muhammed Serakustî, *Kitâbu'l-Efâl*, III, Müessesetü Dâru'ş-Şa'b, Kahire 1975, 634; Râgıb el-İsfehânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. Mufaddal (V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), *Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, I, thk. Safvân Adnân, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1412, 173; Neşvân Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh Himyerî Yemenî (573/1178), *Şemsu'l-Ulûm ve Devâu Kelâmi'l-Arab mine'l-Külûm*, thk. Hüseyin b. Abdillâh Amrî, II, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1999, 836; Yâkut Hamevî, V, 439; İbn Manzûr, VI, 475; Ebûbekir Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir (666/1268'den sonra), *Muhtâru's-Sıhâh*, I, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed, Beyrut 1999, 49; Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî Hamevî (770/1368-69), *Misbahu'l-Münîr fi Ğaribi'ş-Şerhi'l-Kebir*, I, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut ts., 81; Zebîdî, II, 83; Ahmed Muhtar, *Mu'cemu'l-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*, I, Âlemü'l-Kütüb, Kâhire, 2008, 313; Ğadbân, Yâsin, *Medînetü Yesrib Kable'l-İslâm*, Dâru'l-Beşîr, Amman 1993, 17 vd.; İbrâhim Şerîf, I, 245. Bu manasıyla Kur'ân-ı Kerim'de kullanılmıştır: Yûsuf dedi ki: "Bugün size kınama yok. Allah sizi bağışlasın. O, merhametlilerin en merhametlisidir. Yusuf, 12/92.

[150] Abdulbâsıt Bedr, I, 17; Beyyûmî, Muhammed, *Dirâsât fî Târihi'l-Arabi'l-Kadîm*, Dâru'l-Ma'rife, ts., 384-387.

[151] Cevâd Alî (1907-1987), *Mufassal fî Târih'l-Arab Kable'l-İslâm*, IV, Dâru's-Sâkî, Dördüncü Baskı, yy., 2001. 129; Abdulbâsıt Bedr, I, 17; Beyyûmî, 384-387; Ğadbân, 19.

[152] "وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلاً اَصْحَابَ الْقَرْيَةِ اِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ" - Onlara mâlûm şehir (karye) halkını örnek göster. Oraya elçiler gelmişti. Yâsîn 36/13. Burada yer alan karye kelimesi ile Yesrib kastedildiği bilgisi için bkz. İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb b. Müslim Fihrî Mısrî (197/813), *Tefsîru'l-Kur'ân mine'l-Câmi' li'bni Vehb*, I, thk. Miklos Murânî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, yy. 2003, 15.

[153] İmrau'l-Kays, Hacer b. Hâris Kindî (m. 545), *Dîvânu İmrau'l-Kays*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2004, 74, 136.

[154] "Hani onlardan bir grup, "Ey Yesrib halkı! Sizin burada durmak imkânınız yok. Haydi, geri dönün demişti. Onlardan bir başka grup da, Evlerimiz açık (korumasız) diyerek Peygamberden izin istiyorlardı. Oysa evleri açık (korumasız) değildi. Onlar sadece kaçmak istiyorlardı." Ahzâb, 33/13.

Muhtelif bilgiler bulunmakla beraber Yesrib'in milattan önce yaklaşık 1600'lü yıllarda tesis edilmeye başlandığı ifade edilmektedir.[155] Her ne kadar çok geç bir dönem gibi gözükse de Yesrib'e ait tarihi bilgiler Mekke'ye oranla daha azdır.[156] Bunun en önemli sebebi bölgenin Mekke'ye göre geç dönemde yerleşim birimi olarak ortaya çıkmış olmasıdır.[157] Tarihi çok eskilere dayanmakla birlikte kaynaklarda yer alan bilgilerde tutarsızlıklar ve menkıbevi unsurlar oldukça fazla yer tutan şehrin ilk sakinleri konusunda çeşitli rivayetler söz konusudur. Şehrin ilk tesisi noktasında çeşitli görüşler öne sürülse de ağırlıklı olarak üç görüş ön plana çıkmaktadır. Bu görüşlerden ilkine göre Sa'l ve Fa'lic kabileleri, ikincisine göre Yahûdîler, üçüncüsüne göre ise Evs ve Hazrec ilk olarak Yesrib'i tesis etmişlerdir.[158] Bu bağlamda en çok kabul gören, bizim de tercih ettiğimiz görüş, Yesrib'in ilk sakinlerinin *Sa'l ve Fâlic* kavimleri olduğudur. Bölgeye nereden geldikleri ve

---

[155] Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed b. Süleyman (1983/1403), *Sîretü'n-Nebeviyyeti alâ Davi'l-Kur'âni ve'l-Sünneti*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 2006, 57; Milattan önce 10. asırda yani hicretten 1600 yıl önce olduğunu söyleyenler de vardır. Bkz. Abdulbâsıt Bedr, I, 24; Safa, 11.

[156] Bu hususta hiçbir sağlam rivayet yok diyenler de vardır. Bkz. Faruk Ermemiş, *Hz. Muhammed'in Başkenti Medîne*, Hazar Matbaacılık, Ankara 2009, 40.

[157] Kaynaklarda Yesrib'in dağınık yerleşimini ifade eden tüm bölgeye mi yoksa bölgenin belirli bir kısmına mı şâmil olduğu noktasında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Tefsirlerde, meallerde veya bazı tarih kitaplarında genel olarak Yesrib, Medîne kelimesinin müradifi olarak kullanılmıştır. Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Ubeyde (209/824), *Mecâzu'l-Kur'ân*, II, thk. Muhammed Fevâd, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1962, 134; Hemdânî, Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb (360/971), *Sıfâtu Cezîreti'l-Arab*, Brill, Londra 1884, 124; İbn Abdilhak, Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh Bağdâdî (739/1338), *Merâsidü'l-Ittıla' Alâ Esmâi'l Emkineti Ve'l-Bikâ'*, III, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992, 1474; Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh Türkî Mısrî Minhâcî Şâfiî (794/1392), *İ'lâmu's-Sâcid bi Ahkâmi'l-Mesâcid*, thk. Ebu'l-Vefa Mustafa el-Merâğî, Kahire 1992, 235; Küçükaşcı, 152. Yesrib'in Medîne'ye ait bir köy olduğu görüşü de kaynaklarda zikredilmektedir. Medîne'ye dair en erken kaleme alınan eserlerden biri olan Ahbâru'l Medîne adlı eserinde İbn Zebâle (199/814) "Yesrib, Medîne'nin ümmü'l-kurasıdır" şeklinde görüş belirterek buranın doğuda yer alan Kanât Vadisi ile kuzeybatıda üç mil uzaklıkta bulunan Cürf arası ve kuzeyde Berenî diye bilinen Mâl ile Sel' dağının kuzeyinde bulunan Zebâle'ye kadar olan alanı ifade ettiğini söylemektedir. Bkz. İbn Zebâle, 184; İbn Neccâr, 26; Mercânî, I, 111; Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im Sanhâcî (727/1327), *Ravzu'l-Mit'âr fî Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsan Abbâs, Mektebetü'l-Lübnân, Beyrut, 1984, 402; Fâsî, Ebü't-Tayyîb Takiyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî Hasenî (832/1429), *Şifâu'l-Ğarâm bi Ahbâri Beledi'l-Harâm*, II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, 385; Ensârî, Abdülkuddûs, *Âsârü'l-Medîneti'l-Münevvere*, Mektebetü's-Selefiyye, Medine 1393/1973, 177; Ğadbân, 19. Kalkaşendî aynı fikirde olduğunu ifade ettiği halde Yesrib'in Kubâ ve Cürf arasında olduğunu söyleyerek mevcut alana biraz daha genişlik katmaktadır. Bkz. Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (821/1418), *Subhu'l-A'şâ fî Sınâai'l-İnşâ*, IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., 298.

[158] Geç dönem araştırmacılarından bazıları ayrıca tarihî süreç içerisinde Mainliler, Sebeliler, Keldânîler hatta Romalıların bile şehirde kısa bir süre bulundukları yönünde bilgilere yer vermektedir. Bkz. Cevâd Alî, VII, 128; Şevkî Dayf, Ahmed Şevkî Abdisselâm Dayf Şehrî (1426), *Târihu'l-Edebi'l-Arabi'l-Asri'l-Câhilî*, Dârul-Meârif, ts., 53; Beyyûmî, I, 384; İbrahîm Şerîf, 241; Tevfîk Berû, 184; Abdulbâsıt Bedr, I, 41-50; Şurrâb, *Medîne*, 45; Ğadbân, 18-19; Bozkurt, Nebi-Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Medîne", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, 306.

neseblerinin kime dayandığı tam belli olmasa da bu iki kavmin Hz. Nuh zamanında ortaya çıkan tufandan sonra Yesrib'e geldiği ifade edilmektedir.[159] Genellikle ova ve dağ eteklerine yerleşen Sa'l ve Fâlicliler mevcut rivayetlere göre Dâvud Peygamber ile savaşmış ve esir alınarak bölgeden uzaklaştırılmışlardır.[160]

Sa'l ve Fâlic kavimlerinden sonra sonra, başta San'a olmak üzere çeşitli bölgelere dağılmış bir topluluk olan *Amâlika*'nın[161] bir kısmı Yesrib'e gelmiş ve buraya yerleşmiştir.[162] Kaynaklarda Yesrib'i ilk tesis eden kişinin Yesrib b. Kâyine[163] b. Mehlâil b. İrem b. Abîl b. Avz b. Erim b. Sâm b. Nuh[164] olduğu ve bu yüzden şehre ona nispetle "Yesrib" isminin verildiği belirtilmektedir.[165] Bunun

---

[159] İbn Neccâr, 26; Fâsî, II, 386; Şâmî, Muhammed b. Yûsuf Sâlihî (942/1536), *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-İbâd*, III, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut 1993, 282; İbrâhim Şerîf, 215; Cevâd Alî, VII, 29; Abdulbâsıt Bedr, I, 17. Bu iki topluluğun amâlikadan olup olmadığı noktasında net bilgi olmasa da İbn Zebâle onların Amâlika'nın bir kolu olduğu görüşünü ifade etmiştir. Bkz. İbn Zebâle, 165.

[160] İbn Zebâle, 165; İbn Neccâr, 26; Mercânî, I, 119; Fâsî, II, 386; Şâmî, III, 282; İbrâhim Şerîf, 215; Cevâd Alî, VII, 29; Abdulbâsıt Bedr, I, 22; Ayyâşî, 21.

[161] Amâlik, İmlik, Amlak, İmlîk ve İmlaku şekillerinde telaffuz edilen bu topluluk Sâmi kökenli olup İslâmi kaynaklara Beni İsrail rivayetlerinden geçmiştir. Bu yüzden bize ulaşan bilgilerde çok farklılıklar bulunmaktadır. Mesela Tevrat'a göre bu topluluğun atası, Hz. İshak'ın torunu Elifaz'ın cariyesi Tirona'dan doğan oğlu Amalek iken, İslâm tarihçilerinin bir kısmına göre Nuh'un oğlu Sâm, bir kısmına göre ise Nuh'un oğlu Hâm'a dayanmaktadır. Bunlara Amâlika denmesinin sebebi çok uzun boylu ve iri cüsseye sahip olmalarından dolayıdır. Musa zamanında yaşayan bu kavim hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl Darîr Mürsî (458/1066), *Muhkem ve'l-Muhîti'l-A'zam*, II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, 414; İbn Manzûr, X, 271; Zebîdî, XVI, 208; Cevâd Alî, I, 346-347; Abdulbâsıt Bedr, I, 29; Sargon Erdem, "Amâlika", *DİA*, II, İstanbul 1989, 556 vd.

[162] İbn Zebâle, 166; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, I, 243.

[163] Kaynaklarda bu isim yerine Kâniye, Kânia, Kâyin, Nâbite, Ubeyd, Umeyl, Abîl, İbîl, Vâil gibi çok farklı isimler de kullanılmıştır. Bkz. Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed Has'amî (581/1185), *Ravzu'l-Unûf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li'bni Hişâm*, IV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1992, 172; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, I, 243; Zerkeşî, 235; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (671/1273), *Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân (Tefsîru'l-Kurtubî)*, XIV, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire 1964, 148; İbrâhim Rıfat Paşa (1857-1935), *Mir'âtu'l-Harameyn*, I, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire 1925; 407; Ğadbân, 17.

[164] Genellikle bu şekilde verilen isim silsilesinde bazen farklı isimler kullanılmıştır. Onlardan bir tanesinde sadece Yesrib yerine Hayber ismi kullanılmış ve Amâlika kavminden bir kişi olduğu ifade edilmiştir. Bu isimlendirme bize Yesrib'in Hayber adında bir kardeşinin olduğu ya da sehven ismin yanlış verildiği bilgisine götürmektedir. Bkz. İbnü'l-Mülakkin, Ebu Hafs Siracüddin Ömer b. Alî b. Ahmed Ensâri Mısri (804/1401), *İ'lâm bi Fevâidi Umdeti'l-Ahkâm*, VII, thk. Abdülaziz b. Ahmed b. Ahmed, Dâru'l-Âsıme, Suudi Arabistan 1997, 475. Aynı şekilde Huneyn ismi de kullanılmıştır. Bkz. Süheylî, VII, 199. Yesrib'in nesebine dair bir soy ağacı çizimi için bkz ek-1.

[165] Belâzürî, *Ensâb*, I, 6; Makrizî, Takiyuddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed, (845/1442), *İmtâü'l-Esmâ' bi mâ li'n-Nebiyyi mine'l-Ahvâli ve'l-Emvâli ve'l-Hafedeti ve'l-Metâ'*, XIV, thk. Muhammed Abdulhamîd Nemîsî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., 365; Yâkut Hamevî, V, 430; Kalkaşendî, IV, 290; Süheylî, IV, 172; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, I, 243; Semhûdî, I, 125-126; Diyârbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. Hasen (990/1582), *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, I, Dâru's-Sâdır, Beyrut, ts., 73; İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b.

yanında Yesrib'de ilk ekim-dikimi yapanların, ev-utum tarzı meskenleri oluşturanların ve yerleşik hayata dair en belirgin işaretlerin Amâlika kavmine ait olmasından dolayı şehrin ilk sâkinleri/sahipleri olarak nitelendirilmişlerdir.[166] (Bkz. Ek-15.)

Amâlika'nın söz konusu şehirde egemenliği Hz. Musa zamanına kadar devam etmiştir. Rivayetlere göre Hz. Musa, Mısır firavununa karşı büyük bir zafer kazandıktan sonra Şam'a doğru gitmiş, buraya ulaştığında taraftarları olan Yahudilerden bir grup seçip, Amâlika kavmine mensup olan tüm yetişkinlerin öldürülmesini istemiştir.[167] Söz konusu Yahudiler bu emri aldıktan sonra, Şam'dan hareket etmişler, ardından Mekke ve Yesrib'e doğru yön belirlemişler, zikredilen iki şehre vardıktan sonra Amâlika'dan yetişkin olanların tamamını yok etmişlerdir. Amâlika kralı Arkâm b. Ebi'l-Arkâm'ı da öldürülen Yahudiler kralın bir oğlunu öldürmemiş ve onu Hz. Musa'ya teslim etmek için Şam'a kadar götürmüşlerdir.

Muhammed b. Muhammed b. Hasen Hadramî Mağribî Tûnisî (808/1406), *Târihu İbn Haldûn (Kitâbü'l-'İber ve Divânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Târihi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber)*, I, thk. Halîl Şehâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988, 356; Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Hüseyn b. Alî Hüzelî (345/956), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, thk. Abdullah İsmâil Sâvî, Dâru's-Sâvî, Kâhire, ts., 148; Cevâd Alî, VII, 128; İbrâhim Şerîf, I, 242; Beyyûmî, 386; Abdulbâsıt Bedr, I, 14; Mahlâvî, Hanefî, *Emâkinu'l-Meşhûre fî Hayâti Muhammed*, Âlemü'l-Kütüb, Kahîre 2002, 184; Ayyâşî, 23; Buhl, Fr., "Medîne", *İA*, M.E.B., VII, İstanbul 1993, 306.

[166] Yakut Hamevî, V, 84. Endülûsî, İbn Saîd, *Neşvetü't-Tarab fî Târîhi Cahiliyyeti'l-Arab*, thk. Nusret Abdurrahmân, Mektebetü'l-Aksâ, Amman, ts. 57; Abdulbâsıt Bedr, I, 38; Ayyâşî, 11. Dâvûd Peygamber'in bunlarla savaşmış olması da kaynaklarda yer alan bilgiler ışığında çok yüksek ihtimal arz etmektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan Tâlût-Câlût kıssasına göre "*Tâlût ordu ile hareket edince, "Şüphesiz Allah sizi bir ırmakla imtihan edecektir. Kim ondan içerse benden değildir. Kim onu tatmazsa işte o bendendir. Ancak eliyle bir avuç alan başka." dedi. İçlerinden pek azı hariç, hepsi ırmaktan içtiler. Tâlût ve onunla beraber iman edenler ırmağı geçince, (geride kalanlar) "Bugün bizim Câlût'a ve askerlerine karşı koyacak gücümüz yok." dediler. Allah'a kavuşacaklarını kesin olarak bilenler (ırmağı geçenler) ise şu cevabı verdiler: "Allah'ın izniyle büyük bir topluluğa galip gelen nice küçük topluluklar vardır. Allah sabredenlerle beraberdir". (Tâlût'un askerleri) Câlût ve askerleriyle karşı karşıya gelince şöyle dediler: "Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır, ayaklarımızı sağlam bastır ve şu kâfir kavme karşı bize yardım et. Derken, Allah'ın izniyle onları bozguna uğrattılar. Davud, Câlût'u öldürdü. Allah ona (Davud'a) hükümdarlık ve hikmet verdi ve ona dilediğini öğretti. Eğer Allah'ın; insanların bir kısmıyla diğerlerini savması olmasaydı, yeryüzü bozulurdu. Ancak Allah, bütün âlemlere karşı lütuf sahibidir.*" Dâvûd'un öldürdüğü Câlut, ismi Ahd-i Atîk'te geçen Golyat'tır. Golyat'ın dev gibi, iri cüsseli olması (2 ya da 3 metre boyunda) ve Amâlikâ kavminin özellikleri taşıması bu durumu kuvvetlendirmektedir. Bkz. Bakara, 2/249-251; Tesniye, 2/11; II. Samuel, 21/19-20; Tarihler, 20/8; Abdurrahmân Küçük, "Câlût", *DİA*, VII, İstanbul 1993, 38.

[167] İbn Zebâle, 166-167; Yâkut Hamevî, V, 84; Mercânî, I, 120; İbnü'z-Ziyâ, Ebu'l-Bekâ Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ziyâiddîn Muhammed Ömerî Sâğânî (854/1450), *Târîhu Mekkete'l-Müşerrefe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medîneti'ş-Şerîfe ve'l-Kabri'ş-Şerîf*, thk. Alâ İbrâhim Ezherî - Eymen Nasr Ezherî, Beyrut 1997, 216; Nehrevâlî, 15; Cevâd Alî, III, 129. Musâ'nın Amâlika ile olan bu savaşını anlatan kaynakların referans olarak Tevrat'ta yer alan "Amalekliler Bozguna Uğruyor" başlığını aldığı söylenebilir. Tevrat'ta yer alan bu bilgiye göre Musa, Yeşu adından bir komutanı görevlendirmekte ve Yeşu Amâlika ile savaşarak onları yenmektedir. Bkz. Çıkış, 74, ek-16.

Yalnız bunlar Şam'a ulaşmadan önce Hz. Musa ölmüştür. Bu esnada Şam'daki Yahudiler, Hicaz bölgesinde öldürülen Amâlika kralının oğluyla gelen Yahudilerin şehre girmesine izin vermemişlerdir. Bu yüzden söz konusu Yahudiler tekrar Hicaz bölgesi yani Mekke ve Yesrib'e dönmek zorunda kalmışlardır.[168]

Amâlîkadan sonra Yahudilerin bir kısmı Teyma'ya bir kısmı Hayber'e bir kısmı da Yesrib'e yerleşmiştir. Böylece Yesrib toprakları ilk kez Yahudilerle buluşmuştur.[169] Tarih noktasında kesin bilgi olmamakla beraber Yahudiler şehre yerleştikten sonra başta bölgenin en verimli kısımları olmak hemen hemen tamamına hâkim olmuşlardır.[170] Buraya göç etme hususunda en önemli rol Kaynukalılara ait olmalıdır ki hemen şehrin batı kısmında "kaynuka'" adında bir pazar kurmuşlardır.[171] Bu sebeple daha sonra Araplardan bazı gruplar buraya gelmiş ve Yahudilerin yanında kalmaya başlamışlardır.[172]

---

[168] İbn Zebâle, 167; İbn Neccâr, 27; Mercânî, I, 132-133; Nehrevâlî, 15; Abdulbâsıt Bedr, I, 32; Ğadbân, 20-21.

[169] İbn Zebâle, 167-168; İbn Neccâr, 26-27; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, I, İskenderiyye 1928, 27. Yahûdîlerin Yesrib'e gelişleri noktasında pek çok rivayet vardır. Bunlardan birine göre bölgeye ilk yerleşen Yahûdîlerin Filistin'den gelmektedir. Bkz. Abdulbâsıt Bedr, I, 50 vd.

[170] Özellikle de Mehzûr, Müzeynib, Buthân gibi şehrin en sulak ve en verimli bölgelerini, sâfile, harre, Kuff, Zeğâbe'ye yakın yerleri tercih etmişlerdir. Mesela Kurayza Yahudileri Mehzûr ovasına, Nadîr Yahudileri Müzeynib ovasına, Kaynuka Yahudileri ise Buthân vadisinin olduğu köprü taraflarına yerlemiş, kuyular açıp bahçeler ekmişlerdir. Kendilerine hem oturacak evler hem de korunacak kaleler (utum) inşa etmişlerdir. Bu sayının da 59 olduğu söylenmektedir. Bkz. Bekrî, Abdulâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr Endelüsî (487/1094), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, I, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, yy., 1992, 413-414; Mercânî, I, 136; Yâkut Hamevî, V, 84; İbnü'z-Ziyâ, I, 216; Nehrevâlî, 15; Ayyâşî, 17-18. Utumlar konusunda detaylı bilgi için çalışmamızın ekler kısmında yer alan utûmlar tablosuna bakınız. Ek-41.

[171] Buhl, "Medîne", *İA*, VII, 460; Ermemiş, 41.

[172] Bir rivayete göre bunlardan "Beni Arîf" Amâlika'dan, "Beni'l-Cedmî/Cezmî" ise Yemen Araplarından, "Benî Şatye" Ğassân Araplarından kalan cemâatlerdendir. Bunların yanında Benî Neyf/Üneyyif, Benî Hirmân, Benî Şatye, Benî Muâviye ve Benî Mersed veya Merîd isimlerinden de bahsedilmektedir. Evs ve Hazrec gelene kadar ismi geçen bu Arap kabileleri ile Yahûdîler çok iyi bir şekilde geçinmiş hatta bunların çoğu daha sonraları Yahûdîleşmiştir. Bunlara ait de 13 utum olduğu ifade edilmiştir. Bkz. İbn Zebâle, 169; Mercânî, I, 136; Nehrevâlî, 15; Cevâd Alî, VII, 129; Ğadbân, 20, 84.

Resim 1 - Yahudilerin şehre ilk yerleşimlerini gösteren bir minyatür (Medîne şehir müzesinden)

Yahudilerin Yesrib'de süren hâkimiyeti Yemen'deki Me'rib barajının yıkılmasına kadar devam etmiştir. Zikredilen barajın yıkılmasına sebep olan Arîm seli[173] yüzünden Yemen'den ayrılmak durumunda kalan ve Amr Müzeykızâ b. Amr önderliğinde Arabistan'ın çeşitli bölgelerine dağılan "Hârise b. Amr b. Sa'lebe b. Ömer b. Âmir" oğulları olan Evs[174] ve Hazrec[175] Medîne'ye göç etmiştir.[176] Evs kabilesi Yesrib'in âliye/avâlî[177] olarak bilinen güney-doğu kısmına yerleşirken, Hazrec kabilesi sâfile olarak bilinen kuzey-batı kısmına yerleşmeyi tercih etmiştir.[178] Rivayetlere göre bu olay miladi IV. asırda gerçekleşmiştir. Ancak iki toplumun bölgeye gelişi arasında yaklaşık yetmiş yıllık bir zaman dilimi olduğunu söyleyen

[173] Kur'an'da bu olay şu şekilde anlatılmaktadır. "*Fakat onlar yüz çevirdiler. Biz de üzerlerine Arim selini gönderdik. Onların bahçelerini ekşi meyveli ağaçlar, acı ılgın ve biraz da sedir ağacı bulunan iki bahçeye çevirdik.*" Sebe, 34/16. Yapılan bu seddin Yemen Kralı tarafından yapılan bir set olduğu söylenmektedir. Bkz. Abdulbâsıt Bedr, I, 61. sayfadaki dipnot. Arîm selinin Hz. Îsâ zamanında olduğunu söyleyenler de bulumaktadır. Bkz. Şurrâb, *Medîne*, 61.

[174] Evs kabilesi için bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (276/889), *Meârif*, thk. Servet Akkâşe, Hey'etü'l-Mısriyye, Kahire 1992, 109; Hüseyin Algül, "Evs", *DİA*, XI, İstanbul, 1995, 541-542.

[175] Hazrec sözlükte rüzgâr demektir. Güney'den gelmelerine bağlı olarak güney rüzgârları da denmiştir. Bkz. İbn Kuteybe, *Meârif*, 109; Cevherî, I, 310; İbn Manzûr, II, 255; Ahmet Önkal, "Hazrec", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, 143-144.

[176] İbn Hişâm, I, 12, 13; İbn Zebâle, 170; Bekrî, *Mesâlik*, I, 415; Süheylî, I, 128; Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed Bekrî Teymî Kureşî (733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, XV, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâik, Kahire 2002, 332; Mercânî, I, 137-138; İbnü'z-Ziyâ, I, 217; Makrizî, IX, 171-172; Ayyâşî, 32; Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Medîne", *DİA*, XXVIII, 306; Zekai Konrapa, *Peygamberimiz, İslâm Dini ve Aşere-i Mübeşşere*, Fatih Yayınevi, İstanbul, ts., 168; İrfan Yücel, *Peygamberimizin Hayatı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, 103. Diğerleri ise Şâm, Tihâme ve Ummân gibi bölgelere göç etmiştir. Bkz. Cevâd Alî, VII, 129.

[177] Avâli veya Avâlî denilen, şehrin Kubâ Mescidi taraflarına kadar uzanan ve yüksekte kalan kısımları için kullanılan isimdir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi ters istikamette ve daha alçakta kalan kısımlarına ise sâfile denmektedir. Bkz. Yâkut Hamevî, V, 84.

[178] İbrâhim Şerîf, 257; Abdulbâsıt Bedr, I, 66.

Tuğlu'nun görüşü[179] Hz. Musa'nın ölümüyle Yesrib'e gelen Yahudilerin takriben I. asırda buraya geldikleri bilgisiyle uyuşmamaktadır. Nitekim Ahmed Emîn de bu süreyi yaklaşık üç yüzyıl olarak vermiştir.[180]

Evs ve Hazrec Arap olmaları münasebetiyle Sâmî topluluğunun bir parçasıdır ve onun karakteristik özelliklerini taşımaktadır. Babaları Harîse b. Sa'lebe olan Evs ve Hazrec, anneleri Kayle bnt. Erkâm b. Amr'a nispetle Kayleoğulları adıyla meşhur olmuşlardır.[181] Güç, kudret ve malın Yahudilerin elinde olmasında dolayı Evs ve Hazrec bir süre onlara ve diğer Yesriblilere bağlı yaşamış, ücret karşılığında onlara hizmet etmiş, onlarla güzel geçinip aralarında anlaşma bile yapmışlardır.[182] Mesela Evs kabilesi Kurayza ve Benî Nadîr ile Hazrec kabilesi de Benî Kaynuka' ile ittifak kurmuşlardır.[183]

Evs ve Hazrec kabileleri, Yahudilerin korkusu altında bir süre yaşadıktan sonra, bağımsızlıklarını kazanmaya ve Yahudilerden ayrı olarak bir güç olmaya başlamıştır. Bu durum Yahudiler tarafından hoş karşılanmadığı gibi korku bile oluşturmuştur. Nitekim korktukları gibi olmuş Evs ve Hazrec Mâlik b. Aclân önderliğinde diğer bölgelerde yaşayan akrabalarıyla iletişime geçip kendilerini bu

---

[179] Nuri Tuğlu, "Hz. Muhammed'in Arap Toplumunda Meydana Getirdiği Sosyal Değişim: Medîne Örneği", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu: Tebliğler*, Isparta 2002, 328.

[180] Abdulbâsıt Bedr, I, 58; Ahmed Emîn, 28.

[181] İsmi kaynaklarda Kayle bnt. Kâhil b. Uzre veya Kayle bnt. Erkâm b. Ömer b. Cefne şeklinde geçen Evs ve Hazrecoğullarının annesi Kayle'ye nispetle verilen bu ismin zaman zaman kullandığını Hz. Peygamber'in Medîne'ye ilk girişinde bir Yahûdînin "ey kayleoğulları işte beklediğiniz atanız" şeklindeki ifadesinden anlıyoruz. Bkz. İbn Kuteybe, *Meârif*, 109; Yâkut Hamevî, V, 85; Cevherî, I, 310; Mercânî, I, 141; Mübârekfûrî, Ebü'I-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm (1865-1935), *Tuhfetü'l-Ahvezî Şerhu Câmii't-Tirmizî*, X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., 273; Rızâ, Muhammed, *Muhammed*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2007, 166; Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1957, 1-2. Bu esnada Yesrib'de Kurayza, Nadîr ve Kaynukaoğulları dışında Mehmehim/Muhammem, Za'farâ, Hacer/Hucr, Sa'lebe, Zahra/Zaura, Zebâle, Yesrib, Kuseyis/Kusays, Mağise/Nağise, Mâsike, Kum'â/Kami'â, Zeyd, İkve/Ukve, Mirâne/Mürâne, Arîf, Cedmî/Cezmî, Üneyyif, Mersed/Merîd, Muâviye, Zaura, Şâtibe, İkrime, Avf ve Adeloğulları yer almaktaydı. Evs ve Hazrec gelene kadar ismi geçen bu Arap kabileleri ile Yahûdîler çok iyi bir şekilde geçinmiş hatta bunların çoğu daha sonraları Yahûdîleşmiştir. Bkz. İbn Zebâle, 169; İbn Neccâr, 30; Mercânî, I, 136; Nehrevâlî, 15; Cevâd Alî, VII, 129; Ğadbân, 20.

[182] İbn Zebâle, 171; İbn Neccâr, 30; Mercânî, I, 137-138; Cevâd Alî, VII, 129; Abdulbâsıt Bedr, I, 65.

[183] İbn Neccâr, 31; Bekrî, *Mesâlik*, I, 699; Bozkurt-Küçükaşcı, "Medîne", *DİA*, XXVIII, 306. Bu anlaşma genel-geçer bir antlaşma mı yoksa Buâs savaşı için yapıl özel bir antlaşma mı kaynaklarda bu bilgi net değildir. Kanaatimizce bu ittifak Buâs savaşı için yapılmıştır. Çünkü Buâs savaşı hakkında bilgi veren kaynaklarda Evslilerin, Kureyzaoğulları, Nadîroğulları ve Evs-i Lât denilen grupla; Hazreclilerin ise Kaynukaoğulları, Eşcaoğulları ve Müzeyne kabilesiyle ittifak kurduğu ifade edilmektedir. Bkz. Abdulbasıt Bedr, I, 73.

zulümden kurtarması için Benî Sâlim b. Avf b. Hazrec'e mensup şair Ramâk (Rimk) b. Zeyd b. İmraü'l-Kays başkanlığında Şam'daki kral Ebu Cubeyle'ye bir heyet göndermiştir.[184] Ramâk etkili konuşan bir şair olduğundan Şam'a ulaştığında, Ebu Cubeyle ile görüşüp Yahudiler ile olan ilişkilerini etkili bir biçimde anlatıp, onları şikâyet etmiş ve kendisinden yardım istemiştir.[185] Ebu Cubeyle, Ramâk'ın konuşmalarından çok etkilenmiş ve ikna olarak istediklerini yapacaklarını bildirdikten sonra büyük bir orduyla buradan hareket etmiş ve Yesrib'e doğru yönelmiştir. Ebu Cubeyle, Yesrib'e vardıktan sonra Yahudilerin bütün liderlerini öldürmüş ve Yahudilere karşı bu büyük zaferi kazandıktan sonra tekrar Şam'a dönmüştür.[186] Bu durum, hem ekonomik hem iskân hem de güç yönünden onlara fayda sağlamıştır. Böylece bölgenin idaresi Yahudilerden çıkıp Evs ve Hazrec kabilelerine geçmiş ve bunlar şehrin her tarafına yerleşmeye başlamıştır.[187] Bu yayılma zamanla Evs ve Hazrec çocuklarına nispetle Neccâroğulları, Sâîdeoğulları, Amroğulları, Züreykoğulları vb. isimler verilmesine sebep olmuştur.[188] Yesrib'in artık yeni hâkimi ve idarecileri Evs ve Hazrec olmuştur. Ancak bir müddet sonra aralarında anlaşmazlıklar çıkmış ve uzun yıllar devam eden savaşlar yaşanmıştır.[189] Tüm bu gelişmeler sonucunda Yahudiler Amâlika'ya; Evs ve Hazrec, Yahudiler'e; Hazrec ise Evs'e karşı üstünlük kurmuştur. Bu üstün gelme olayını Bekrî,

[184] İbn Zebâle, 172; İbn Neccâr, 31; Mercânî, I, 138; İbnü'z-Ziyâ, 218; Beyyûmî, 420. Ebû Cubeyle'nin Ğassân Kralı olduğu söylenmektedir. İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Düreyd Ezdî Basrî (321/933), *İştikaku'l-Esma'i'l-Kabâil*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1991, 461, Bekrî, *Mesâlik*, I, 416; Yâkut Hamevî, V, 85; Mercânî, I, 138; Abdulbâsıt Bedr, I, 67; Ayyâşî, 35.

[185] İbn Zebâle, 172; İbn Neccâr, 31; Yâkut Hamevî, V, 85; Mercânî, I, 138.

[186] İbn Zebâle, 173; İbn Neccâr, 31-32; Yâkut Hamevî, V, 86; Mercânî, I, 138; Nehrevâlî, 17; İbnü'z-Ziyâ, 218; Fâsî, II, 390; Ayyâşî, 35.

[187] İbn Zebâle, 174; Yâkut Hamevî, V, 86.

[188] Cevâd Alî, VII, 129; Fethullah Zengin, *Ensâr Kitabı: İslâm Tarihinde Ensâr*, Ensâr, İstanbul 2015, 20-21; Eyüp Baş, *İslâm'ın İlk Döneminde Müslüman-Yahudi İlişkileri*, Gökkube, İstanbul 2004, 25; Koçyiğit, *İskân*, 28. Daha sonraki başlıklarda geleceği üzere bu gruplar kendi adlarıyla meskûn oldukları bölgeleri isimlendirmişler, böylece mahalle tarzı yapılanma oluşmuştur.

[189] Bunlardan bazıları Sumeyr, Ka'b bin Âmr, Hûdeyr ve Hâtıb savaşlarıdır. Sumeyr, Evs ve Hazrec arasında yapılan ilk savaştır. Evs kabilesine mensup Sumeyr b. Zeyd'in savaşın çıkmasına sebebiyet vermesi üzerine bu isimle anılmıştır. Savaşların en kanlı olanı ise Buâs savaşıdır. Bir rivayete göre bu son savaş Hz. Peygamber'in hicretinden beş yıl önce vuku bulmuş, diğer bir rivayete göre ise hicretten altı-yedi sene kadar önce gerçekleşmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, II, 385-386; Abdulbâsıt Bedr, I, 70; Ayyâşî, 42-43. Söz konusu savaşta çok sayıda kişi ölmüş ve Hazrec kabilesi Evs kabilesine karşı büyük bir zafer kazanmıştır. Bu konu için bkz. İbn Hişâm, I, 308; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, II, 386; İbn Neccâr, 31-32; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 601 vd.; Zengin, 29. Tüm savaşlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdulbâsıt Bedr, I, 70 vd.

Muhâcirlerin Evs ve Hazrec'e, Acem olanların da Muhâcirlere karşı galibiyeti şeklinde tanımlamıştır.[190]

3.2. Mekânsal Boyut: Uzak ve Yakın Coğrafî Arka Plan

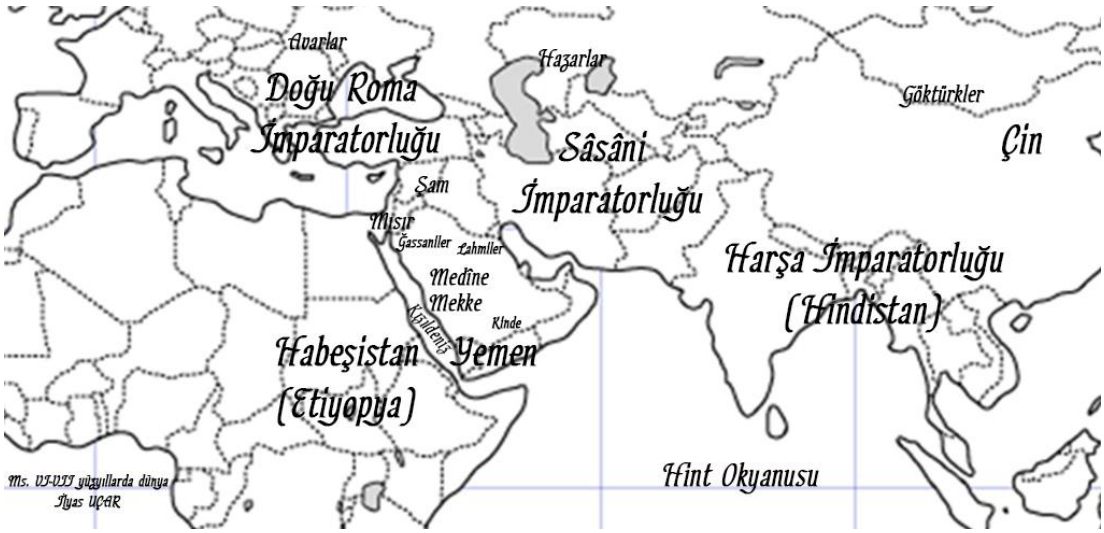
Her mekân kendi toplumunu üretir varsayımından yola çıkarak araştırma başlığı olarak belirlediğimiz Medîne, İslâm Medeniyeti'nin doğduğu yer olarak bilinmektedir. Bu medeniyet, kuruluşundan günümüze kadar temelinde insan olan ve insanla bağlantılı olarak her türlü ihtiyaca cevap verebilen düşünme biçimlerini, kavramları ve kurumlarını üretmiştir. Büyük bir birikim ile oluşan bu medeniyet doğal olarak insan, toplum ve coğrafya faktörlerini göz ardı etmemiştir.[191] Bu nedenle gündelik hayata dair verilerin sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi adına incelediğimiz bölgenin uzak ve yakın coğrafî arka planına kısaca temas etmek istiyoruz.

Dünya tarihi kronolojisine göre Hz. Muhammed'in yaşadığı altıncı ve yedinci yüzyıllar içerisinde dünya kültür-medeniyet havzasını oluşturan dört önemli sacayağı bulunmaktaydı. Aşağıda zikredeceğimiz bu birleşik yerleşimler birbiriyle temas içinde olduğundan, ticaretten sanata, dinden bilime, sağlıktan edebiyata pek çok gündelik hayat pratiklerini karşılıklı etkileşim içerisinde paylaşmaktaydılar. Bu durumu Mihver çağı sonrası olarak isimlendiren Amerikalı dünya tarihçisi Marshall Hodgson gruplandırmayı şu şekilde yapmaktadır:

1. Akdeniz'in kuzeyi boyunca Anadolu'dan İtalya'ya kadar uzanan çekirdek alanı ve klasik diller olarak Grekçesi (ve Latincesi) ile Avrupa terkibi.
2. Nil'den Amuderya'ya kadar uzanan bölgedeki, Bereketli Hilal ve İran dağlık arazilerinde merkezlenen ve esasen bir dizi Sami ve İran dillerinde sürdürülen terkip.
3. Hindistan bölgesi ve onun güneydoğusundaki topraklardaki Hindu terkibi.
4. Çin'deki ve ona komşu topraklardaki Uzak Doğu terkibi.[192]

---

[190] Bekrî, *Mesâlik*, I, 417.
[191] Eyüp Baş, "İslâm Medeniyeti'nin Doğup Geliştiği Dönemde Dünya", *İslam Medeniyet Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, 53.
[192] Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev. Kurul, İz Yayıncılık, İstanbul 1993, 47.

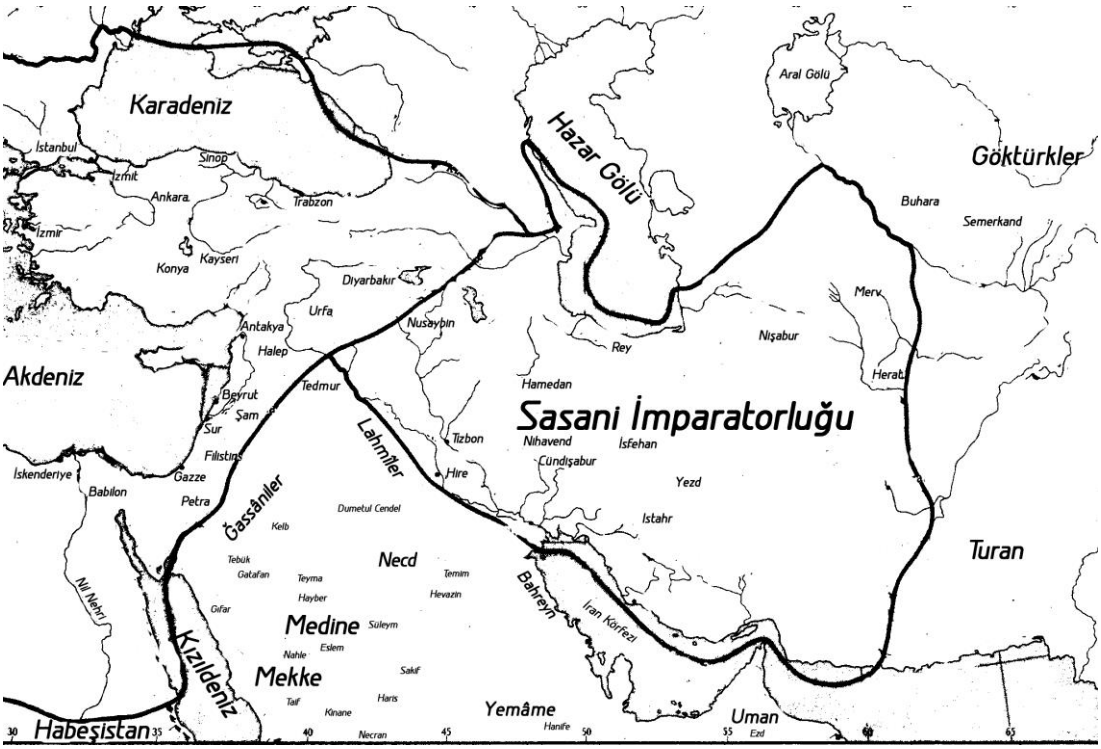
Resim 2 - Ms. VI-VII yüzyıllar arasında dünya

Bizans ve Sasânî İmparatorlukları ile güneyde Yemen üçlü blokunun içerisinde yer alan ve Cezîretü'l-Arab[193] olarak bilinen Arap yarımadası deve göçebeliği üzerine kurulu bir sisteme sahip geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı. Büyük kayalıklar, kum tepeleleri ve geçici mevsim sularıyla beslenen kuru bozkır toprakları bedevî kültürünün yaygın olduğu bu coğrafyanın genel olarak kuzey, orta ve batı kısımlarını teşkil etmekteydi. Bozkırlar, toprak yapısının suyu yeterli miktarda yüzeye çıkardığı geniş vahalarla bölünürken düzenli sulamayla ancak sınırlı bölgelerde tarım yapılmaktaydı. Bu durum göçebe hayatı sürdüren kişilerin ancak hayvanlarının ihtiyaçlarını karşılamasına yeterken, göçebe olmayanlar ise çoğu zaman ihtiyaçlarını sınırlı tarım arazileriyle birlikte yukarıda bahsedilen coğrafî arka plan bölgelerinden yine göçebe bedevîler aracılığıyla sağlamaktaydılar.[194]

Bedevîliğin göçebe veya yerleşik hali belli süre sonra kabilevî örgütlenmeleri doğurmuş, her biri kendi içerisinde özgür ve özerk olmak üzere siyasi, ekonomik ve toplumsal dayanışmayı sağlayacak geniş gruplar oluşmuştur. Bunlar daha küçük olan aşiretleri/klanları ve ondan daha küçük olan aileleri/boyları içerisinde barındırmıştır.

[193] Cezîretü'l-Arab batısında Kızıldeniz, doğusunda Basra Körfezi ve Umman Denizi, güneyinde Hint Okyanusu bulunup Afrikaya Süveyş kanalı ile bağlanan ve Asya kıtasında yer alan bir bölgedir. Detaylı bilgi için bkz. Goeje, M. J. De, "Arabistan", *İA*, I, M.E.B., İstanbul 1978, 473 vd.
[194] Hodgson, 83-84.

Böylece Hz. Muhammed döneminde aşağı yukarı Arap yarımadasının coğrafî durumu haritadaki gibi şekillenmiştir.

Resim 3 - Hz. Muhammed öncesi ve dönemi Arabistan'da uzak ve yakın coğrafî durum

Tüm bu bilgiler ışığında diyebiliriz ki, Hicaz[195] bölgesinin kuzeybatısında Mekke-i Mükerreme'ye 350,[196] Kızıldeniz'e 160, Yenbu'a 200 km. mesafede yer alan bir yerleşim birimi olan Medîne, 25. 20° enlem ve 37. 3° boylam üzerinde yer almaktadır.[197]

[195] Arabistan Yarımadası'nın Kızıldeniz boyunca uzanan en önemli bölgesidir. Sözlükte "*iki şeyi birbirinden ayıran engel veya sınır*" anlamına gelen Hicaz'ın hangi iki sınırı biribirinden ayırdığı noktasında farklı görüşler öne sürülmüştür. Tihâme ile Necid, Yemâme ile Arûz, Yemen ile Necid, Yemen ile Şam ve Necid ile Serat dağları öngörülen bazı isimler arasında yer almıştır. Bölgede fiziksel yönden düz araziler, dağlar, ovalar, harreler, vadiler ve çöller ile iç içe bulunmaktadır. İslam şehirlerden en önemli iki ismi yani Mekke ve Medîne'yi (harameyn) bünyesinde barındırması önemini artırmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Küçükaşcı, "Hicâz", *DİA*, XVII, 432-437.

[196] Medîne-Mekke arasındaki mesafe hakkında farklı sayılar mevcuttur. Google haritalarında da 451, 472 ve 492 km olmak üzere üç ayrı mesafe verilmektedir. Bkz. https://www.google.com.tr/maps/dir/Medîne+Suudi+Arabistan/Mekke,+Suudi+Arabistan, Çevrimiçi, 22.07.2016.

[197] Medîne-i Münevvere'nin yeri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub İshak b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdıh (284/897), *Kitâbu'l-Buldan*, haz. Muhammed Emin Dınâvî, Darü'l-

Coğrafî yapı olarak hafif bir derecede kuzeye doğru meyilli bir ovada yer alan ve bu nedenle güney kısımlarına *Âliye*,[198] kuzey kısımlarına *Sâfile*[199] denilen Medîne, kuzeyinde Uhud,[200] güneyinde Ayr[201] dağı ile çevrilmiştir. Doğudakiler daha az olmakla beraber doğu-batı yönlerinde isimleri Vâkım ve Vebere olan Harre veya Laba denilen siyah bazalt taşları bulunmaktadır ki bu taşlar Şam'a kadar uzanmaktadır.[202] Deve ile kuzeyden güneye ve doğudan batıya yolculuk bir gün sürdüğü ifade edilen[203] bölgenin kuzey kısmı bol ağaçlıklı bahçeler,[204] otlak/korular,

---

Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2002, 152; İbn Hurdazbih, 130-131; İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs Şerîf Sebtî Sıkıllî (560/1165), *Unsu'l-Muhaç ve Ravza'l-Ferec*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, nr. 688, İstanbul, 95; Belâzürî, *Mu'cem*, V, 82; Ebu'l-Fidâ, Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd Eyyûbî (732/1331), *Takvîmu'l-Buldân*, Dâru's-Sadr, Beyrut, ts.; İbrâhim Rıfat Paşa, I, 407; Mahlavî, 185; Ğadbân, 27 vd.; Tevfik Berû, 184; Bozkurt-Küçükaşcı, "Medîne", *DİA*, XXVIII, İstanbul, 2003, 305; Buhl, "Medîne", *İA*, VII, 459; Şemseddin Sâmi (1850-1904), *Kâmûsu'l-A'lâm*, VI, İstanbul 1316, 4245; Winder, R. B - Watt, W. Montgomary, "Medina", *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. Edmund Bosworth, Brill, Leiden 2007, 380; Mecci, Mohamed S., *Aspects of the Urban Geography of Medina, Saudi Arabia*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Durham University, Durham 1975.

[198] Çoğulu Avâlî olan ve Kuba Mescidi'ne kadar uzanan şehrin güney-doğu bölgesini ifade eden yüksek kısımlarına verilen addır. Yâkut Hamevî, V, 84.

[199] Şehrin aşağıda kalan bölgelerini ifade eden sözcük olup, güneyden kuzeye doğru eğimli bir araziye sahip Medîne'nin Uhud Dağı sınırına kadar olan ve daha alçakta kalan kuzey kısımları için verilen bir addır. Yâkut Hamevî, V, 84.

[200] Şehir merkezine yaklaşık 3 mil uzaklıktadır. Hz. Peygamber onu "cennet dağlarından bir dağdır" ve "biz Uhud'u severiz Uhud da bizi" şeklinde övmüştür. Bkz. İbn Şebbe, I, 57 vd.

[201] Güneyde yer alan Ayr dağı mikat sınırı olarak bilinen Zü'l-huleyfe'nin batısında yer alan kırmızımsı bir dağdır. Medîne'ye yaklaşık 8 km uzaklıkta olan bu dağ için kaynaklarda zaman zaman renginden dolayı cebel-i ahmer de denilmiştir. Mahlavî, 185; Ğadbân, 23; Lecker, Michael, *Muslim, Jews and Pagans-Studies on Early Islamic Medina*, Leiden 1995, 1; Buhl, "Medîne", *İA*, VII, 459; Winder-Watt, "Medina", *Historic Cities of the Islamic World*, 380; Ahmet Ağırakça, "Âir", *DİA*, II, İstanbul 1989, 200-201.

[202] Ezherî, III, 276; Sâhib b. Abbâd, Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. Abbâs Tâlekânî (385/995) *Muhît fi'l-Luğa*, I, Matbaatu'l-Maârif, Bağdat 1975, 157; Neşvân b. Saîd, III, 1249; Yâkut Hamevî, II, 245; Ebûbekir Râzî, I, 69; Şurrâb, *Meâlim*, I, 98; Ensârî, 201 vd. Bazı kaynaklarda doğu ve batı yönleri haricinde bir de güney tarafında harre olduğu vurgulanmaktadır. Kubâ Harresi olarak ifade edilen bu taşlık diğer iki harreye göre daha küçüktür. Bkz. İbn İshâk, I, 280; Bekrî, *Mu'cem*, II, 436; Yâkut Hamevî, II, 247; Bilâdî, Âtik b. Ğays (1431), *Mu'cemu'l-Meâlimi'l-Coğrâfiyye fi's-Sîre*, I, Dâru Mekke, Mekke 1982, 135, 249; Şurrâb, *Meâlim*, I, 100; Ğadbân, 29; Nurâ bnt. Abdilmelik, *el-Hayâtu'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Medîne fî Sadri'l-İslâm*, Cidde 1983, 19; Erkoçoğlu, "Hicret Döneminde Medîne Coğrafyası", 110. Doğu bölgesinde yer alan Vâkım harresine Amâlika kavmine mensub bir kişi yüzünden bu isim verildiği ifade edilmektedir. Bkz. Abbâsî, Ahmed b. Abdilhamîd (X. yy.) *'Umdetu'l-Ahbâr fî Medîneti'l-Muhtâr*, Medîne ts., 307; Ğadbân, 29. Bu kelimeyi havra olarak kullananlar da olmuştur. Bkz. Tuğlu, 327-328.

[203] Mahlavî, 185-186; Hamidullâh, *İslam Peygamberi*, I, 187; Celaleddin Vatandaş, *Hz. Muhammed'in Hayatı ve İslâm Daveti*, II, Pınar Yayınları, İstanbul 2014, 13-14.

[204] Vâkıdî, III, 909. Kaynaklarda hâit, hadîqa, mahref olarak bahsi geçen bahçeler, Medîne gibi tarım/ziraat konusunda ön plana çıkmış bir şehir için en önemli ekonomik güç faktörlerinden biridir. Önemli bir kısmını hurma ağaçlarının oluşturduğu bu bahçeler, genellikle su kaynaklarının biraz daha fazla olması hasebiyle şehrin kuzey kısmında yoğunlaşmıştır. Hz. Ali'nin aktardığı şu bilgi Medîne'de bulunan bahçeler hakkında oldukça önemli ipuçları sunmaktadır. "Allah Resulü ile Medîne içlerinde gezerken bir bahçeye uğradık, bahçeyi görünce çok beğendi ve "Ali, cennetteki bahçen

verimli araziler ve su kaynaklarıyla meşhur olup hemen hemen halkın bütün olup temel ihtiyaç malzemeleri bu kısımdan temin edilmektedir.[205] Bölgenin önemli fizikî yapılarından biri olan Uhud dağı'nın hemen arkasında en kuzeyde yer alan Sevr dağı ile kuzeybatı yönünde kalan bölgenin en yüksek mevkisi Sel' dağı[206] ve Fur' vadisi ile Medîne arasında yer alan Isr dağı[207] haricinde bölgede ayrıca sönmüş pekçok volkanik tepecik bulunmaktadır.[208]

Bitki örtüsü bakımından ise Yesrib toprağı kil, kum ve tuzlu topraklardan ibarettir. Bu bakımdan Mekke'den oldukça farklı bir görüntü sunmaktadır. Genelde güney toprağı killi iken kumlu topraklar şehrin batısında yer almaktadır. Bunun yanı sıra kuzey-batı kısmı kumlu ve tuzlu topraklara sahiptir.[209] Bölgeye yağmurlar çoğunlukla kışın yağar. Bu yüzden kış mevsiminde havalar serin iken yazın sıcaktır.[210] Yağan yağmurlar bölgenin eğimli yapısından dolayı (âliye-sâfile) kuzey

---

bundan daha güzel" dedi. Yol boyunca karşımıza çıkan yedi bahçenin hepsinde aynı cümleyi kullandı." Rivayette güzergâhın neresi olduğu net olmasa da yedi ayrı bahçenin ifade edilmesi bu bahçelerin Benî Nadîr Yahudilerinden Muhayrık'ın Uhud savaşı öncesi Hz. Peygamber'e bağışladığı bahçeler olabileceği düşünülebilir. İslâm'da yapılan ilk vakıf olarak kayda geçen kaynaklarda Mesîb, Sâfiyye, Delâl, Husnâ, Burka, A'vâf ve Meşrebetü Ümmi İbrâhim şeklinde isimlendirilen bu bahçeler Medîne'nin bahçe yönünden ne kadar zengin olduğunu göstermektedir. Rivayette ne bahçesi olduklarına dair bilgi verilmeyen bu bahçeler ile genellikle hurma üretimi yapılan diğer bahçelerin yanında Medîne'de çok sayıda sebze ve meyve yetiştirildiği kaynaklarda yer almaktadır. Hatta Enes b. Mâlik'in yılda iki kez üzüm bahçesinden mahsül aldığı ifade edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Vâkıdî, I, 378; İbn Sa'd, I, 431; İbn Ebî Şeybe, VI, 371; Yâkut Hamevî, V, 83. Abdulbâsıt Bedr, I, 101; Muhammed Hamidullâh, "Asr-ı Saâdet Öncesi Medîne'de Sosyo-Ekonomik Hayat", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdette İslâm*, ed. Vecdi Akyüz, I, İstanbul 2007, 110-111; Köksal, II, 5; Watt, W. Montgomery, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, çev. Ünal Çağlar, Yöneliş, İstanbul 2001, 144. İbn Sa'd bu isimleri aynen saydıktan sonra bir rivayete göre bu malların Selâm b. Mişkem Nadîrî'ye ait olduğunu belirtmektedir. Bkz. İbn Sa'd, I, 431-432.

[205] Güneyde yer alan Ayr dağı mikat sınırı olarak bilinen Zü'l-huleyfe'nin batısında yer alan kırmızımsı bir dağdır. Medîne'ye yaklaşık 8 km uzaklıkta olan bu dağ için kaynaklarda zaman zaman renginden dolayı cebel-i ahmer de denilmiştir. Mahlavî, 185; Ğadbân, 23; Lecker, *Muslim, Jews and Pagans-Studies on Early Islamic Medina*, 1; Buhl, "Medîne", *İA*, VII, 459; Winder-Watt, "Medina", *Historic Cities of the Islamic World*, 380; Ağırakça, "Âir", II, 200-201.

[206] Sel' dağı Medîne'nin kuzey batısında Medîne çarşısının olduğu yerdedir. Hendek günü Hz. Peygamber en uygun yer olarak bu dağın eteklerini belirlemiştir. Osmanlılar zamanında stratejik konumu dolayısıyla yapılan karakollar günümüzde harabe olarak varlığını sürdürmektedir. Bkz. Vâkıdî, II, 445; Komisyon, *Medine-i Münevvere Târih ve Eserleri*, Suudi Arabistan Krallığı Medîne-i Münevvere Araştırma İnceleme Merkezi, çev. Ali Nar, Medine, ts., 92-93; Erkoçoğlu, "Hicret Döneminde Medîne Coğrafyası", 110.

[207] Hayber savaşına çıkıldığı zaman Hz. Peygamber burada konaklamış ve bir mescit inşa ettirmiştir. Bkz. İbn Hişâm, III, 330; Yâkut Hamevî, IV, 128.

[208] Medîne'ye üç mil mesafede bulunan ve Cüruf'tan Akîk'e doğru uzanan "cummâ" adı verilen tepecikler bunlar bazılarıdır. Yâkut Hamevî, II, 158.

[209] Muhammed Şevkî, *Atlasu'l-Medîneti'l-Münevvere*, Riyad 1985, 14-15.

[210] *Medîne-i Münevvere Târih ve Eserler*, 6; Muhammed Şevkî, 9; Buhl, "Medîne", *İA*, VII, 460; Küçükaşcı, "Medîne" *DİA*, XXVIIII, 305.

yönünde bulunan "akûl" denilen bir gölette birikir ve bazen yıl boyunca kurumaz.[211] Daha önce belirttiğimiz gibi bölgenin kuzey-batı taraflarının bereketli ve münbit olması, *Ğâbe* olarak bilinen en büyük ormanlık araziyi bünyesinde barındırması muhtemelen bu sulardan kaynaklanmaktadır.[212] Toplumun her kesiminin istifade ettiği Ğâbe'nin Medîne'ye doğru yani güney uç kısmında daha önce yarış ve oyun alanlarında değindiğimiz Hayfa ve hemen akabinde Seniyyetü'l-Veda bulunmaktadır.[213] Ğâbe'nin haricinde bölgenin en yeşil kısımları Nakî,[214] Nahîl[215] ve Cemmâ'dır.[216]

[211] Hamidullâh, *İslam Peygamberi*, I, 187; Ğadbân, 24.

[212] Sâfile olarak bilinen yani Medîne'nin kuzeyinde yer alan ğâbe, 5-6 mil uzaklıkta Şam yolu cihetindedir. Çoğu zaman yağan yağmurlar burada verimli alanların oluşmasına, tarım ve hayvancılığın bu bölgede yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Hz. Peygamber'in küçükken (takriben 6 yaşlarında) gelip Medîne'de yüzme öğrendiği ve yüzücülüğü tavsiye ettiği rivayetlere bakacak olursak onun bu tarzda oluşmuş göletlerden birinde veya bu gölette yüzme öğrenmiş olması ihtimali kuvvetli gözükmektedir. Bkz. Diyârbekî, II, 5; Şâmî, VI, 85.

[213] Bekcerî, Ebû Abdillah Alâüddin Moğultay b. Kılıç b. Abdillah, *İşârât ilâ Sîreti'l-Mustafa ve Târih min Ba'dihi mine'l-Hulefâ*, I, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1996, 305.

[214] Hz. Peygamber, Müreysi Gazvesi dönüşü Medîne'ye 20 fersah uzaklıkta, Akîk vadisinin baş taraflarında bir mile bir berid ebatlarında yüz ölçüme sahip bölgenin en yeşil, en sulak ve en ağaçlık kısımlarından biri olan Nakî'den geçerken burayı çok beğenmiş, Hâtıb b. Ebî Beltea'ya buraya bir kuyu kazmasını ve buranın koruma altına alınmasını istemiştir. Bunun üzerine Nakî, devlete ait hayvanların otlatılması için özel olarak (koruluk/himâ) tahsis edilmiş, buraya halkın girmesine veya hayvan otlatmasına izin verilmemiştir. Devlet arazisi olması bakımında Nakî'yi koruma görevi ise Bilâl b. Hâris Müzenî'ye verilmiştir. Daha sonraki dönemlerde ordunun gelişmesi ve atların çoğalmasıyla yıllık otlayan at sayısı oldukça artmıştır. Bkz. Buhârî, Musâkât 11-12; Vâkıdî, II, 425; İbn Şebbe, I, 99; Yâkut Hamevî, V, 301; Kettânî, I, 340; Karataş, 74; Canan, IV, 161; Yeniçeri, *Hz. Muhammed Yaşadığı ve Yön Verdiği Hayat*, 258. Dört halife dönemi Medînesi hakkında bir eser kaleme alan Feyza Betül Köse, Hz. Ömer zamanında yıllık 300 civarı at ve 30.000'e yakın devenin burada beslendiğini ifade etmiştir. Bkz. Köse, 97.

[215] Hz. Peygamber Rebeze ile savaş ve yarış atlarının (mudammar) hazırlanması amacıyla himâ olarak tahsis ettiği yer. Bkz.. İbn Şebbe, I, 100.

[216] Medînelilerin hayvanlarını otlattığı Akîk vadisinde yer alan bu yere Kürz b. Câbir tarafından saldırı düzenlenmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İbn Şebbe, I, 96; Taberî, *Târih*, II, 407.

BİRİNCİ BÖLÜM
GÜNDELİK HAYATTA BEDEN-YER/MEKÂN İLİŞKİSİ

1.1. Şehir ve Ev

Müşrik Araplar ve Yahudilerin birlikte yaşadıkları, inanç, düşünce ve günlük yaşayış biçimlerine çok fazla müdahale etmeyecek şekilde kapalı, vahada yoğunlaşmış ve dağınık bir görüntü sergileyen eski ismiyle Yesrib, Müslümanların ve Hz. Muhammed'in şehre gelmesiyle isim değişikliğine uğrayarak Medîne olarak anılmaya başlamıştır. Dinî açıdan bir peygamber, siyasî açıdan bölgede yer alan muhalif gruplar arasında bir hakem olarak kabul gören Hz. Muhammed, yaşadığı dönemin mantığı içerisinde şehircilik adına önemli adımlar atmıştır. "*Kim buraya Yesrib derse Allah'tan af dilesin, burası Tâbe'dir.*"[217] sözüyle toplumun her kesimine bu bilinci kazandırmaya çalışmıştır. Kaynaklarda ilk olarak Tâbe veya Taybe isminin kullanıldığı daha sonra Medîne'ye geçildiği bilinse de Medîne isminin Yesrib yerine tam olarak ne zaman kullanılmaya başladığı hususunda kesin bir bilgi yoktur.[218] Olumsuz manayı içeren sözcük yerine hem psikolojik hem sosyal hem de mânevî bir mana ifade eden "Tâbe" sözcüğü kullanılması, sadece yeni bir dünya görüşünün müjdecisi değil, kapsamlı bir "şehir" fikrinin, kentsel yerleşimin ve değişimin habercisi, mekân üretiminin ilk nüvesi olmuştur. Bu anlamda şehir; yaşamak, çalışmak, öğrenmek, ibadet etmek, gelişmek ve kurumsallaşmak için bir faaliyet

[217] Rivayetlerde ufak tefek farklılıklar olmasına rağmen mesajın içeriği bakımından bir değişiklik bulunmamaktadır. Bazı rivayetlerde "3 kere istiğfar dilesin" bazı rivayetlerde "3 kere burası tâbedir" denilmesi ise olayın önemine binaen zikredilmiş olmalıdır. Bkz. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed Şeybânî (241/855), *Müsned*, XXX, thk. Şuayb Arnavûtî, Âdil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001, 483; İbn Şebbe, I, 106; İbn Neccâr, 5; Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. Müsennâ Temîmî Mevsılî (307/919), *Müsned-i Ebî Ya'lâ*, III, Dâru'l-Me'mûn, Dımaşk 1984, 247; Cenedî, 26; Yâkut Hamevî, V, 430; Mercânî, I, 110; Zehebî, XI, 36; Makrizî, XIV, 365; Şâmî, III, 296; Halebî, Ebü'l-Ferec Nûrüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed (1044/1635), *Sîretü'l-Halebiyye (İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîn ve'l-Me'mûn)*, II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2006, 8; Şürrâb, *Meâlim*, 245.

[218] Kaynaklarda genel olarak hicretten sonra, hicretle beraber lafızları kullanılmıştır. Bkz. Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir Asbahî Yemenî (179/795), *Muvatta'*, I, thk. Muhammed Mustafa A'zamî, Müessesetü Zâyid b. Sultân, yy., 2004, 9; Küçükaşcı, 181. Buhâri ve Beyhâkî'de yer alan ve Ebû Humeyd senediyle zikredilen rivayette ise Tebük Gazvesi sonrası Hz. Peygamber'in bu "tâbe" lafzını kullandığı ifade edilse de olayın hicretin dokuzuncu yılınına tekâbül etmesi adına biraz uzak bir ihtimal olarak durmaktadır. Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil (256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, I, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 2002, Fezâilu Medîne 2; Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Alî (458/1066), *Delâilü'n-Nübüvve*, V, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405, 266.

zemini doğurmuş,[219] Medîne aydınlığı, medenîliği benimsemiş insanların oluşturduğu şehir manasına gelerek, cahiliyye örf, adet ve geleneklerinden, şirkten arınmış yeni bir değişim merkezi olmuştur.[220]

Konumuzun başında ifade ettiğimiz gibi Arabistan bölgesi genel olarak bedeviliğin ve göçebe yaşamın merkezi olarak bilinse de Yemen'den Suriye'ye ve Kızıldeniz'den Hint Okyanusu'na kadar giden ticaret yollarının kesişim noktasında bulunan Mekke gibi ticaretle, bünyesinde barındırdığı su kaynakları sayesinde yerleşik hayatı tercih eden Medîne gibi tarımla ön plana çıkan şehirler de bulunmaktadır. Siyasal otoritenin olmadığı, bireysel veya kabilevî kahramanlıklar ile düzenin sağlanmaya çalışıldığı bu toplumlarda yerleşik düzen bizim anladığımız manada bir şehirleşmeden ayrılsa bile göçebelikten farklı olarak ortaya çıkan barınma problemi bakımından benzerlik göstermektedir. Çünkü barınma veya korunma isteği ister modern ister ilkel olsun tüm şehirlerin/toplumların en temel ihtiyaçlarından birisidir.

İnsanoğlunun var oluşunu tamamlayan önemli evre, bireyin yaşadığı evrende kendisini belli bir yere konumlandırmasıdır. Bu yüzden maddesel bir varlık olan insan, mekân içinde yer kaplar, mekân içinde hareket eder. İnsan bedeni, mekânsal bir cisim olarak mekânın önemli bir parçasıdır.[221] Tarih boyunca gerek göçebe

---

[219] Tahsin Koçyiğit, "-Medîne'deki Uygulamalarından Hareketle- Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, C: II, S: XXXI, 75; Tuğlu, 333. Ayrıca Medîne ile ilgili bazı hususlar için bkz. Fatih Erkoçoğlu, *Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar İmar Faaaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999; Recepcan Şen, *İbn Haldun'da Şehir ve Medeniyet*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, 29.

[220] Safa, 11-12. Hicaz bölgesinin iki kutsal şehrinden biri olan Medîne "faîle" vezninde olup sözlükte, "şehir" manasında kullanılmış ve "m-d-n" fiilinden türetilmiştir. Çoğulu "Medâin", "Müdûn", "Müdün", "Meden" ve "Müdn" şekillerinde kullanılan kelimenin Arapça'da, "Al-Madîna", İngilizce'de "Medina", Fransızca'da "Médine" olarak yazıldığı görülmektedir. Bkz. İbn Manzûr, XXXXVI, 4160; Cevherî, VI, 2201; Zebidî, XXXVI, 156; Fîrûzâbâdî, 1233. Yesrib kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de bir yerde kullanıldığı halde Medîne kelimesi 4 defa kullanılmıştır. Bkz. Tevbe 9/101, 120; Ahzâb 33/60; Münafikûn 63/8. Ayrıca kaynaklarda Medîne'ye bazıları Hz. Peygamber döneminde olmak üzere tarih boyunca pek çok isim ve nitelemenin verildiği görülmektedir. Şehre verilen isimleri derleyen kitaplardan en çok sayıya ulaşan Semhûdî, 94 isme ulaştığını ifade ederken biz 114 isim tespit ettik. Tüm isimler çalışmamızın ekler kısmında tablo halinde bulunmaktadır.

[220] Müşerref Öztürk Çetindoğan, "Kırsal Mitten Kentsel Ritüele Geçiş: Beden-Mekân İlişkisinin 1990 Sonrası Türk Oyun Yazarlığı'na Yansıması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tiyatro Bölümü Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, S: XXVII, 2009, 138.

[221] Çetindoğan, 138.

gerekse yerleşik düzene sahip her topluluk bu ihtiyacını zamanın şartları gereği temin etmeye çalışmış, bu bağlamda yer yer karşılıklı mücadeleler ve savaşlar yaşanmıştır. İslâm tarihi açısından olaya baktığımızda kaynaklarda "mesken, dâr, beyt, menzil" gibi kavramlarla ifade edilen evler, toplumsal örgünün ve günlük hayatın en önemli parçası olmuştur. Şehirlerin gelişmişlik düzeyini, kültürel yapısını ve ekonomik hacmini önemli bir şekilde etkileyen bu yapılar, Kur'ân-ı Kerim'de dünyada olduğu kadar ahirette de insanların kalacakları yerler olarak "mesken" kavramıyla karşılık bulmuştur.[222] Bu önemli ihtiyacı temin noktasında Hz. Peygamber, Müstevrid b. Şeddâd'dan gelen rivayete göre, şöyle buyurmuştur: "*Kim bizim emrimizde görevli ise (hanımı yoksa) evlensin, hizmetçisi yoksa bir hizmetçi tutsun, evi yoksa ev edinsin.*"[223] Yine "*Âdemoğlu'nun şunlardan başka şeylerde hakkı yoktur; oturacağı bir ev, vücudunu örtecek bir elbise, ekmek ve su.*"[224] rivâyeti de bu durumu teyit etmektedir.

Hz. Peygamber'in hem maddi hem manevi bir perspektif ile yeniden yapılanmaya soktuğu unsurlar hakkında bize ulaşan rivayetler, şehrin fizikî yapısı ve gündelik hayatını anlama noktasında çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Özellikle toplumsal mekânın üretimine yönelik bu uğraşlar mevcut mesken ve ev anlayışının şekillenmesine katkı sağlamıştır. Örneğin, Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan gelen rivayete göre, Hz. Peygamber, "*Üç şey insanoğlunun mutluluğundan, üç şey de insanoğlunun bedbahtlığındandır. İnsanoğlunun mutluluğundan olan şeyler, hayırlı bir eş, oturmaya müsait bir ev ve uygun bir binektir. İnsanoğlunun bedbahtlığından olan şeyler ise kötü bir eş, kötü bir ev ve kötü bir binektir.*"[225] buyurmuştur. Burada yer alan "iyi" ve "kötü" kavramlarının hem maddî hem de manevî boyutu ifade ettiği Esmâ bnt. Umeys'in "Kötü ev nasıl olur?" diye Allah Resûlü'ne sormasıyla açıklık

[222] Tevbe, 9/24.
[223] Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as Sicistânî (275/888), *Sünenü Ebî Dâvûd*, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, ts., Harac, 9-10.
[224] Tirmizî, Ebû Îsa Muhammed b. Îsa b. Sevre, (279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Muhammed Nâsiruddin Elbânî, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, ts., Zühd, 30.
[225] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 169

kazanmaktadır. Bu soruya göre Hz. Peygamber, kötü evi "*fiziki yapısının dar, komşusunun da kötü olması*" olarak tanımlamıştır.[226]

"*Evlerinizi kabirlere çevirmeyin!*",[227] "*Kişi, evinde Kur'an okursa, ev, ehline karşı genişler ve melekler de orada hazır olur; şeytanlar kaçar, hayır artar. Kur'an okunmayan eve gelince o, sahibine daralır, melekler orayı terk eder, şeytanlar istila eder, hayır da azalır.*",[228] "*Kişinin evindeki namazı nurdur. Öyle ise evlerinizi nurlandırın!*",[229] "*Mescidde namazı eda edince eviniz için de bir nasip ayırın. Zira Allah bu namazdan dolayı evde bir hayır yaratır.*"[230] vb. pek çok rivayet, meskenlerin manevî yönünden nasıl imar edileceğine dair halka bilinç kazandırırken "*Evini komşunun evinden yüksek yapma ki komşunun rüzgârını engellemeyesin!*",[231] "*Çok yüksek bina yapmak kıyamet alametlerindendir.*"[232] şeklindeki uyarılar mesken kültürü ve şehirleşme hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Çünkü meskenin değişmesi/üretilmesi sadece fizikî bir değişme/üretilme değildir. Bu bir zihin imarıdır, ideolojidir. Mesken değiştirmek demek insanların ideolojik ve fikrî arka planlarına müdahele etmek demektir.[233] Şu olay ise mesken şuurunun kazanım olarak yansımasını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Olaya göre, Hz. Muhammed bir gün gezintiye çıktığında yüksekçe bir bina görmüş ve sahibini merak etmiştir. Sahâbenin, "Ev, ensârdan filan kimsenindir." şeklinde diye cevap vermesiyle o kişiyi hafızasına kaydeden Hz. Peygamber binanın sahibinin selamını herkesin içindeyken almamıştır. Aynı durumu defalarca yaşayan adam, en sonunda O'nun kendisine

---

[226] İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed Yezîd Rebeî Kazvinî (275/888), *Sünenü İbn Mâce*, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, ts., Edeb 6; Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (360/971), *Mu'cemu'l-Kebîr*, XXIV, thk. Hamdî b. Abdilmecîd Selefî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire 2. baskı, ts., 153.

[227] Buhârî, Salât 52; İbn Mâce, İkâmetü's-salât 186.

[228] Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh Abdurrahmân b. Fazl b. Behrâm (255/868), *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selim, Dâru'l-Muğnî, Riyâd 2000, Fedâilü'l-Kur'ân, 1.

[229] İbn Mâce, İkâmetü's-salât, 186.

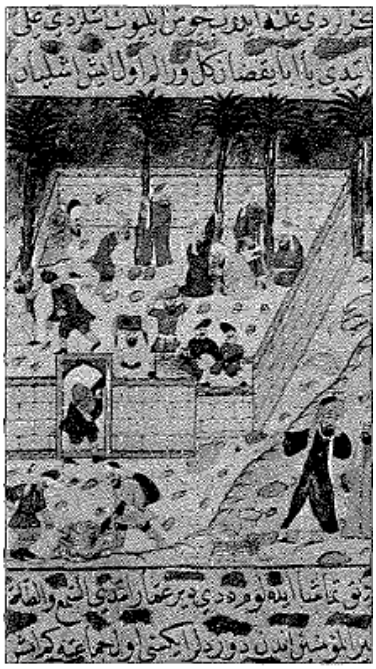
[230] Müslim, Salâtü'l-müsâfirîn, 210.

[231] Taberânî, XIX, 419.

[232] Buhârî, Îmân, 37; Müslim, Îmân, 1, 5. Kıyamet alametleri olarak ifade edilen ve "*çobanların bina yükseltmede yarışmaları*" olarak karşılık da bulan bu rivayetlerde aslında vurgulanan nokta bizzat yüksek bir bina yapılması değil, kişilerin dünyaya aşırı düşkünlük, hırs ve ihtiras göstererek birbirlerine üstünlük taslaması ve bu uğurda birbirleriyle yarışmasıdır. Canan bu hususla ilgili olarak bir rivayet daha sunmakta ama kaynak belirtmemektedir. Bkz Canan, II, 84-85.

[233] İbrahim Canan, "Hz. Peygamber'in Mesken Telakkisi", *Mesken ve Mesken Mimarimiz Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi*, 1995, 17. Ayrıca bkz. Ali Özek, "Kur'an'a Göre İslami Mesken veya Bir Müslümanın Evi Nasıl Olmalıdır?", *Mesken ve Mesken Mimarimiz Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi*, 1995, 11-15.

kızgın olduğunu ve kendisinden yüz çevirdiğini anlamış ama neden böyle davrandığını bir mana veremeyince sahâbeye, "Yemin olsun Allah Resûlü'nü tanıyamıyorum!" diye yakınmıştır. Onlar da, sebebin sahip olduğu bina olduğunu belirtince adam hemen gidip sözkonusu binayı yıkmıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber "*Mutlaka gerekli olan binalar dışında yapılan her bina sahibi için bir vebaldir.*"[234] demiştir. Rivayete göre ilk planda kişinin şahsî olarak uyarılmaması, herkes içerisinde selamdan mahrum bırakılması ve hatasının farkı varmasının sağlanması pek çok psikolojik ve sosyolojik sebebi içerisinde barındırmaktadır. Hem toplumsal hem de zihinsel bir yeni yapılandırma (üretim) için oldukça önemli olan bu tutum aynı zamanda mimari yapılarda estetik algısına ve İslâm dininin israf konusunda nasıl bir tavır sergilediğine de işaret etmektedir.

Resim 4 - Hz. Muhammed döneminde Medine'de bir ev inşaatını gösteren minyatür. (Siyer-i Nebî, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, nr. 1974, vr. 182[b])

Mescid-i Nebevî'nin şehrin merkezini oluşturacak şekilde inşa edilmesiyle meskenler buraya yakın yerlere yapılmaya başlamış ancak dağınık ve çarpık bir şehirleşme yaşanmaması için Hz. Peygamber birtakım önlem ve tedbirler almıştır.

[234] Ebû Dâvûd, Edeb, 156-157; İbrâhim Canan, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*, II, Akçağ Yayınları, İstanbul 1993, 86-87.

Sokak arası mesafenin yaklaşık üç buçuk-dört metre (yedi zira')[235] olması,[236] su kaynaklarının heba edilmemesi,[237] hayvan ağıllarının kuyulara yirmi metreden (kırk zira') daha yakın olmaması[238] muhâcirlere Medîne'de arsa dağıtılması[239] bunlardan başlıcalarıdır. Ayrıca mescid ile çarşı arasındaki alanın çevresi ve yolları taşlar ile döşenmiş, bu alana "balât" denmiştir. Mescidin etrafındaki eski evler ve utumlar korunurken, yeni inşa edilen evler ve yapılar mescid etrafında yoğunlaşmıştır. Böylece şehir dairesel bir şehir planlamasına uygunluk arz ederken her şeyi ve herkesi kuşatan bir şehir algısını güçlendirmiştir.[240] Cemaat şuurunun kuvvetli olması adına her vakit mescidde bir araya gelen halk doğal olarak bu dairesel çerçevede günlük hayatının çoğunu idame ettirmiştir.

Evler, toplumsal ilişkileri kapsayan, içerisinde küçük ya da büyük olsun bir aile barındıran, coğrafik olarak bir yer işgal eden dahası tarihsel bir alana ve çevreye giren yapılardır. Evler ister yoksul olsun ister gösterişli olsun mutlak mekânın (doğa) bir parçasıdır. Daima yeniden üretilen bir mekândır. Hem doğaldır hem kültürel. Hem gücü temsil eder hem güçsüzlüğü. Utumlar ise bunun en güzel örneğidir. Çünkü onlar hem Arap kültürünün yapısını yansıtır hem de oldukça doğaldır. İnsanın barınma ve savunma ihtiyacını karşıladığı gibi korku ve zor zamanlarında ne kadar güçsüz olduğunu gösterir. Evler şeker gibi un gibi ya da bir metre kumaş gibi üretilmez.[241] O mekânın bir parçasıdır hatta o mekânın kendisidir. O form değiştirir yeniden tasarlanır tıpkı Hz. Peygamber'in misafir ve misafirperverlik ile ilgili tavsiyelerine göre yeniden tasarlanan bazı evlerin (Abdurrahmân b. Avf'ın evi Dâru Dayfân) varlığının yanında, ekonomik durumun düzelmesiyle gitgide daha işlevsel hale dönüşen evler gibi.

---

[235] Zira': Orta parmağın ucundan dirseğin ucuna kadar olan uzunluğu ifade eden bir uzun ölçü birimidir.
[236] Buhârî, Mezâlim 29; Müslim, Müsakât, 143, 243; Tirmizî, Ahkâm 20; Ebû Dâvûd, Akdiyye 3; İbn Mâce, Ahkâm, 16. Bunun sokakların gölgede kalması ve biraz da serin olması düşüncesiyle yapılmış olabileceği de söylenmiştir. Bkz. Ermemiş, 186.
[237] Hâkim Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed (405/1014) *el-Müstedrek alâ's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdilkâdir Atâ, IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, 97-98.
[238] İbn Mâce, Rühûn 22
[239] Ebû Dâvûd, Harac, 34-36.
[240] Küçükaşcı, 184-185.
[241] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 108-110.

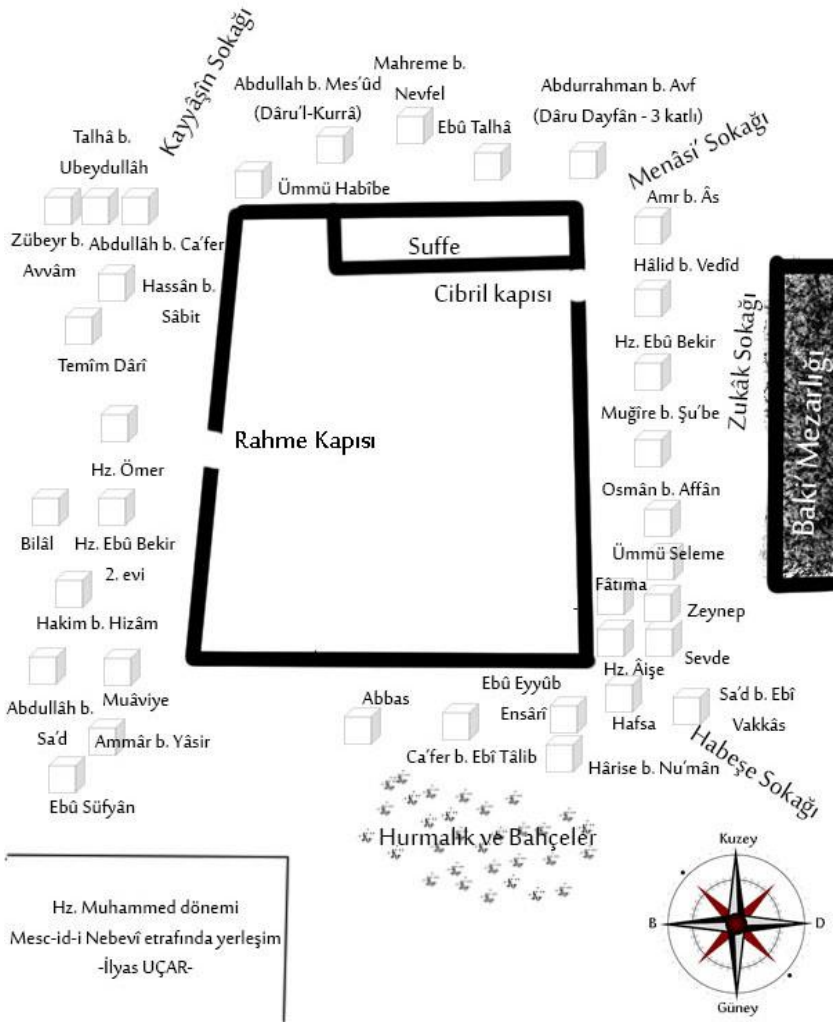
Resim 5 - Medîne dönemi evlerine ait minyatürler (Medîne şehir müzesinden)

Ayrıca bu dönemde evler genel olarak kare olup bahçeli ve günümüz köy evlerinde olduğu gibi merdivenle bir üst kata çıkılacak şekilde tasarlanmıştır.[242] Örneğin Ebû Eyyûb Ensârî'nin mescidin güneydoğu yönünde bulunan evinin de iki katlı olduğu ve Hz. Peygamber'in üst katta kaldığı ifade edilmiştir.[243] Bu durum evlerin dikey pozisyonda değil daha çok yatay pozisyonda inşa edildiğini göstermektedir. Ancak şehre gelen misafirlerin konakladığı yer (Dâru Dayfân) olarak hizmet veren Abdurrahmân b. Avf'ın evinin üç cünbuzeli (kubbe) ve üç kapılı olduğu bilgisine bakacak olursak tek tip bir mesken türünden bahsedemeyiz.[244]

O halde mekân olarak her evin bir dili vardır. Medîne için bu dil gösteriş ve israftan uzak durmak[245] dekor ve süslemelerde sadelik,[246] şirk veya Allah'ın

[242] Müslim, Fedâil 63; Makkârî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-Tîb*, thk. İhsan Abbas, II, Beyrut 1968, 150-151; Yaşar Çelikkol, "VII. Yüzyılda Medîne'de Sosyal ve Dini Yapılar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: XIII, S: II, Elazığ 2003, 396.
[243] Müslim, Eşribe 171; İbn Hişâm, I, 498; İbn Kesîr, *Bidâye*, IV, 497.
[244] İbn Şebbe, I, 232. Medîne inşa edilen yapılar üzerine bir makale kaleme alan Yaşar Çelikkol, Medîne'de var olan evleri seyyar kamış ve ahşap evler (huss), kubbe tipli evler, çadır özellikli evler, (yün ve kıl çadırlar, Türk çadırlar) utum (kale), ucum ve köşk tipi evler olarak sınıflandırmış, kullanılan kavramlar arasında hayme, kubbe, arîş, fustât gibi hafif/taşınabilir evleri ifade edenler lafızlar da kullanıldığını ifade etmiştir. Çelikkol, "VII. Yüzyılda Medîne'de Sosyal ve Dini Yapılar", 397-398. Ayrıca bkz. Nebi Bozkurt, "Ev", *DİA*, XI, 502-507.
[245] Ebû Dâvûd, Edeb, 156-157

yüceliğine zarar verecek eşyaları kullanmamak demektir. Daha önce zikrettiğimiz ve Hz. Peygamber'in toplum içinde selamını bile almadığı kişiye karşı kullanılan dil bunun en güzel yansımalarından biridir.

Resim 6 - Son yıllara doğru Mescid-i Nebevî etrafında oluşan yerleşime dair tarafımızca hazırlanan bir çizim

Sade olmakla beraber meskenler temel ihtiyaçları karşılayacak şekilde tasarlanmaya çalışılan meskenlerin göze çarpan ilk unsurları tuvalet, banyo gibi mahremiyet arz eden kısımlardır. İslâm dininin en önem verdiği kavramlardan biri olan temizlik konusunda Hz. Aişe şunları söylemektedir: "*Biz Araplar pis olmasın*

[246] Ebû Dâvûd, Salât 26; Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, 42.

diye evde abdest almayı bilmezdik, def-i hacet için akşamla-yatsı arasında "Menâsi'" denilen bir araziye çıkardık."[247]

Kaynaklarda geniş bir plato/arazi[248] hüviyetinde, Medîne'nin dış kısımlarında yer alan[249] ve adına menâsi' denilen bu yer ihtiyaç giderme yeri olarak gündelik hayatta ön plana çıkmıştır. Amr b. Âs'ın evi ile Musa b. İbrahim b. Abdurrahmân'ın evinin arasında kalan bir geçitten gidilen bu yer, pek çok kaynakta "*büyük ve küçük abdest yeri*" olarak geçmektedir.[250] Bu durum Medîne'de ilk zamanlarda tuvalet ihtiyacı için özel bir mahallin kullanıldığını göstermektedir. Müslüman olmasıyla ilgili rivayetlerde Yemâmeli Sümâme b. Usâl'in menasiye giderek banyo yapması ve elbisesini yıkaması ayrıca önem taşımaktadır. Tuvalet ihtiyacının giderilmesinde önemli bir rol üstlenen suyun bölgede varlığına işaret etmesi açısından önemli olan bu rivayete göre at çalma suçundan dolayı yakalanan Yemâmeli Sümâme b. Usâl, Mescid'de suçluların tutuklandığı yere bağlanmış, ancak suçsuz olduğu ortaya çıkınca Hz. Peygamber onun serbest bırakılmasını istemiştir. Serbest bırakıldıktan sonra banyo yapıp, elbiselerini yıkayan Sümâme, şehadet getirerek Müslüman olmuştur. [251]

---

[247] Vâkıdî, II, 429. Örneğin İfk olayını anlatan rivayetlerde Aişe, gece yarısı olunca Ümmü Mistâh ile menâsi' taraflarına gittiklerini hatta karanlıktan dolayı Ümmü Mistah'ın ayağının takılıp tökezlediğini ifade etmiştir. Birçok rivayette bu olay üzerine zikredilen "biz kenef bilmezdik" sözünü söylemiştir. Vâkıdî, I, 130; İbn Sa'd, VIII, 26, Mübârekfûrî, 304.

[248] İbn Hişâm, III, 299; Buhârî, Vudû' 13; Müslim, Selâm 7; Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, XX, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, yy., 2000, 315.

[249] İbn Şebbe, III, 860.

[250] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IXX, 121; Yâkut Hamevî, V, 202; İbnü'z-Ziyâ, 292.

[251] İbn Şebbe, II, 439; Buhârî, Meğâzî 70; İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme Sülemî Nîsâbûrî (311/924), *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa A'zamî, I, Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, ts., 160; Makrizî, XIV, 261. Mâverdî bu durumun hatalı olduğunu savunarak, Hz. Peygamber'in kâfir olan hiçbir kimseye yıkanma emri vermediğini delil olarak sunmuştur. Bkz. Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb Basrî (450/1058), *el-Hâvîu'l-Kebîr*, I, thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvız, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999, 317. Bu görüşte tek kalan Mâverdî'nin hatalı olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü Sümâme gibi Temîmli Kays b. Âsım'ın da Müslüman olmadan önce yıkandığı bilinmektedir. Bkz. İbn Sa'd, VII, 26; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIV, 216; Buhârî, *Târîhu'l-Evsât*, thk. Muhammed İbrâhim Zâyid, II, Mektebetü Dâru't-Türâs, Kâhire 1977, 44; Ebû Dâvûd, Tahâret 126; Tirmizî, Sefer 425; İbn Huzeyme, I, 126; İbn Kâni', Ebü'l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kâni' b. Merzûk Ümevî Bağdâdî (351/962), *Mu'cemu's-Sahâbe*, thk. Salâh b. Sâlim Mısrâtî, II, Medîne 1318, 348; İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed (620/1223), *el-Kâfî fî Fıkhi'l-İmâm Ahmed*, I, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, 109. Sümâme'nin banyo yaptığını kuvvetlendiren bir başka durum da daha sonra bahsedeceğimiz hamâm konusunda Hz. Peygamber'in bu bölgede bir hamâm yapılmasını istemesi ve bunun üzerine hemen yapılmasıdır. Sümâme'nin yapılan bu hamâmda boy abdesti alıp Müslüman olduğu düşünülebilir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs Râzî

Resim 7 - Menâsi'[252]

Bölgeye bu ismin verilmesi de tüm pisliklerden kurtulmayı ifade etmesinden dolayıdır. Çünkü menâsi', arınma ve temizlenme yeri demektir. Ayrıca buranın evlerde kenef/tuvalet olmadan önce zaruraten kullanılan bir yer olduğu ifade edilmiştir.[253] Hz. Aişe'den gelen şu rivayete göre "*Müminlerin anneleri hacet için geceleyin menasiye çıkardı. Ancak Hz. Ömer bu durumdan hiç hoşlanmazdı. Nihayet birgün Sevde bnt. Zem'a yatsı namazı vaktinde hacet için dışarı çıktı. Boyu uzun olduğu için Hz. Ömer onu görüp Ey Sevde! Seni tanıdık dedi. Bu olay üzerine tesettür ayeti indi.*"[254] Hz. Peygamber ve ailesinin de ilk zamanlarda burayı kullandığı ancak tesettür âyetinin[255] nazil olmasıyla kadınların dışarı çıkmaları mahzurlu görülüp evlere tuvalet konulmaya başlanmasıyla bundan vazgeçildiği ifade edilmiştir.[256]

(327/938), *İlelu'l-Hadîs*, VI, thk. Sa'd b. Abdullâh Humeydî, Metâbiu'l-Hamîd, 2006, yy., 209; Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf (742/1341), *Tuhfetü'l-Eşrâf bi Ma'rifeti'l-Etrâf*, thk. Abdüssamed Şerefüddin, I, Mektebetü'l-İslâm, yy. 1983, 521.

[252] http://www.al-madina.com/node/304668, Çevrimiçi, 20.02.2016.

[253] Aynî, Bedruddîn Ebî Muhammed Mahmûd b. Ahmed (855/1452), *Umdetu'l-Kârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, 430.

[254] Buhârî, Vudû 13.

[255] İlgili ayet şu şekildedir: "*Ey Peygamber! Hanımlarına, kızlarına ve müminlerin kadınlarına söyle, bedenlerini örtecek elbiselerini giysinler. Bu onların tanınıp incitilmemelerine de daha uygundur. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.*" Ahzab, 33/59. Daha sonra ise bu bağlamda şu ayet-i kerîme nâzil olmuştur. "*Mü'min kadınlara da söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. (Yüz ve el gibi) görünen kısımlar müstesna, zînet (yer)lerini göstermesinler. Başörtülerini ta yakalarının üzerine kadar salsınlar. Zinetlerini, kocalarından, yahut babalarından, yahut, kocalarının babalarından yahut oğullarından, yahut üvey oğullarından, yahut erkek kardeşlerinden, yahut erkek kardeşlerinin oğullarından, yahut kız kardeşlerinin oğullarından, yahut Müslüman kadınlardan, yahut sahip oldukları kölelerden, yahut erkekliği kalmamış hizmetçilerden, yahut da henüz kadınların mahrem yerlerine vakıf olmayan erkek çocuklardan başkalarına göstermesinler. Gizledikleri zinetler bilinsin diye ayaklarını yere vurmasınlar. Ey mü'minler, hep birlikte tövbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz!*" Nûr, 4/31.

[256] Enes bazen tek başına bazen arkadaşlarını yanına alarak Hz. Peygamber'in peşinden su kabı taşıdığını ifade etmiştir. Bkz. Buhârî, Vudû 16-17. Su getiren olmadığına veya su bulamadığında taş ile temizlenmeyi tercih eden Hz. Peygamber, kemik veya tezek gibi şeylerle temizlik yapılmaması gerektiğini söylemiştir. Buhârî, Vudû 21-22; Semhûdî, II, 466. Ayrıca menasi' dışında Mikdâd b.

Hz. Peygamber'in, tuvalet esnasında kişinin ön ve arkasının kıble istikametine gelmemesini belirtmesi evlerde tuvaletlerin varlığına ve yönlerinin belirlenmesinde bir etken olarak ortaya çıkmıştır.[257] Böylece bu dönemde helâ veya kenef adıyla müstakil tuvaletlerin ortaya çıkmış, şehir halkı bunları kolaylık sağlamasından dolayı sıkça kullanmaya başlamıştır.[258]

Cahiliyye döneminde varlığına dair ipuçları olan hamam konusunda ihtilaf yaşanmıştır. Bu dönemde hamam olmadığı yönünde görüşler öne sürülse de Hz. Peygamber'in Medîne'de uygun gördüğü bir arsaya hamam yapılmasını istemesi,[259] erkeklere izarlarına bürünerek hamamlara girme izni vermesi,[260] Ebu Bekir ve Ömer için "*Hamamınız temiz olsun*" şeklinde bir temennide bulunması[261] ve pek çok hadiste "hammâm" kelimesinin kullanılması hamamların olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Hatta Muhammed b. Ziyâd Elhânî'den yapılan rivayete göre Sevban'ın hamama gittiği, kendisine "*Sen Resûlullah'ın arkadaşısın ve hamama mı gidiyorsun?*" denildiğinde: "*Evet, çünkü Resûlullah da hamama giderdi.*" şeklinde cevap vermesi bu durumu kuvvetlendirmektedir.[262] Ayrıca evlerde banyo yapıldığına dair ipuçlarına rastlamaktayız. Örneğin Hz. Peygamber, Ensâr'dan bir adama haber

---

Amr'ın *Bakîu'l-Habhabe* denilen yere ihtiyaç görmek için gittiği rivayet edilmiş, İbn Zenceveyh de buranın *Bakîu'l-Ğargad* olduğunu belirtmiştir. Buna göre tuvalet için gidilen yerlerin çok daha geniş bir araziyi içine aldığı ifade edilebilir. Ebû Dâvûd, İmâret 40; İbn Mâce, Lukata 3; İbn Zenceveyh, II, 746.

[257] Buhârî, Vudû 11; Salât 29; Müslim, Tahâret 59.

[258] Müslim, Hayz 118; Ebû Dâvûd, Et'ime 11; İbn Mâce, Tahâret 29; Tirmizî, Et'ime 40; Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî, (303/915), *Sünenü'n-Nesâî*, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, ts., Tahâret 43, 101. İbn Abbâs bir seferinde helâya giren Hz. Peygamber için bir kap su hazırlamış, çıktığında suyu gören Hz. Peygamber, "Bunu kim koydu?"diye sormuş, o kişinin İbn Abbâs'ın olduğunu öğrendiği zaman da "Allah'ım onu dinde ince anlayışlı kıl!" diyerek hakkında güzel dilek ve temenni de bulunmuştur. Buhârî'de geçen başka bir rivayette ise helâ kullanımına dair güzel bir öğretiden bahsedilmiştir. Buna göre Hz. Peygamber helâya her girişte "Allâhumme innî eûzu bike mine'l-hubusi ve1-habâisi (Allah'ım görünen ve görünmeyen tüm habîs şeylerden sana sığınırım.)" şeklinde dua etmiştir. Helâdan çıkarken ise "*Gufrâneke*", "*Elhamdu lillâhi'l-lezî ezhebe annî'l-ezâ ve âfânî*" veya "*Elhamdu lillâhi'l-lezî ahraca annî mâ yu'zînî ve emseke aleyye mâ yenfaunnî*" şeklinde çeşitli dualar yaptığı ifade edilmiştir. Buhârî, Vudû 9-10.

[259] Hz. Peygamber'in bu görüşü üzerine o Bâki' ile menâsî arasında kalan bu mevkide bir hamâm yapıldığı da ifade edilmektedir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, VI, 209; Taberânî, I, 320; Mizzî, I, 521; Halebî, I, 530; Kettânî, I, 238; Mustafa Karataş, "Hz. Peygamber'in Yerleşim ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları: Medîne Örneği", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XXVIII, İstanbul 2013, 80. Semhûdî ise burayı Muhammed b. Zeyd'in satın aldığını bildirmektedir. Semhûdî, III, 86.

[260] Ebû Dâvûd, Hammâm 1; Tirmizî, Edeb 43; Nesâî, Gusl 2.

[261] Halebî, I, 530; Suyutî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed Hudayrî Şâfiî (911/1505), *Tavku'l-Hammâme*, yy., ts., 11; Kettânî, I, 136.

[262] Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (277/890), *Ma'rife ve't-Târih*, thk. Ekrem Ziyâ Ömerî, II, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981, 433; Beyhâkî, Hades 25; Kettânî, I, 136.

gönderip acele gelmesini istemiştir. Başından su damlaya damlaya gelen kişiyi görünce Hz. Peygamber: "*Galiba seni aceleye getirdik*" demiş, o kişi de: "*Evet*" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "*Şâyet işin aceleye getirilir yâhud menî getirememeye ma'rûz bırakılırsan, sana yalnız abdest almak yeter.*" buyurmuştur.[263]

Banyo ve tuvalet dışında kaynaklarda uzun süre ateşi yanmayan mutfaklar,[264] müşterek olarak kullanılan fırınlar[265] ve üzerleri perde ile örtülü, eşya/gıda koymaya yarayan duvar oyuğu şeklindeki yüklüklerden bahsedilmektedir.[266] Bu dönemde meskenlerin fizikî yapılarına olduğu kadar iç tasarımına da önem vermiştir. Sadelikten taviz verilmeyen evlerde yaygılar,[267] hurma lifinden yapılmış hasırlar,[268] sandalyeler,[269] tahtadan karyolalar ve deriden döşekler/yataklar,[270] deriden kırba ve tulumlar,[271] oymalı çanak ve tabaklar,[272] testiler,[273] cam bardaklar,[274] su kapları,[275] topraktan çömlekler,[276] minder ve yastıklar,[277] çarşaflar,[278] sofra bezleri,[279] leğenler,[280] hamur tekneleri[281] kullanıldığı görülmüştür. Günümüzde hala bazı köylerde uygulanan çamaşır leğeni gibi kapların içinde banyo yapıldığı[282] elleri ve yüzü yıkamak, abdest almak, su içmek ve günlük işleri görmek için genellikle

[263] İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, II, thk. Âdil b. Yûsuf Azîzî, Riyad 1997, 253; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 87; Buhârî, Vudû 36; Müslim, Hayz 21; İbn Mâce, Tahâret 110; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ebû Ahmed Teymî (354/965), *Sahîhu İbn Hibbân*, III, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2004, 446.
[264] Buhârî, Rikâk 17.
[265] Müslim, Cuma 51.
[266] Buhârî, Libâs 91; Nesâî, Zînet 112.
[267] Müslim, Libâs 87.
[268] Buhârî, Ezân 81; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn 215
[269] Nesâî, Zînet, 122.
[270] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VII, 91; Ebû Dâvûd, Libâs 42.
[271] Müslim, Zühd 74; Ebû Dâvûd, Eşribe, 7.
[272] Ebû Dâvûd, Eşribe, 7.
[273] Ebû Dâvûd, Tahâret 51.
[274] İbn Sa'd, I, 485; İbn Mâce, Eşribe 27
[275] İbn Mâce, Eşribe 161
[276] Buhârî, Megâzî, 30.
[277] Buhârî, Libâs 31; Tirmizî, Libâs, 27; Ebû Dâvûd, Libâs, 45.
[278] Tirmizî, Libâs, 18; Nesâî, Zînet, 111.
[279] Ebû Dâvûd, Tahâret, 74; İbn Mâce, Tahâret, 66.
[280] Buhârî, Vudû' 46; Ebû Dâvûd, Tahâret 13; Nesâî, Tahâret 29.
[281] Nesâî, Tahâret 148.
[282] Müslim, Hayız 64.

tunçtan yapılmış taslar,[283] kişisel bakım ve temizlik için ise misvâklar, aynalar ve taraklar kullanıldığı ifade edilmiştir.[284]

Resim 8 - Medîne'de bu dönemde kullanıldığı belirtilen bir tas (Medîne şehir müzesinden)

Evlerin içerisinde ayrıca gündelik hayatta özellikle tarım ve hayvancılıkta kullanılmak üzere birtakım alet ve edevât her daim bulunmuştur. Kuyu ve hendek kazmak, inşaat işlerinde kullanmak için kazma/kürekler,[285] toprağı sürüp işlemek için demirden yapılmış sabanlar,[286] yakıt ihtiyacını görmek için ağaç kesim işlerinde kullanılan baltalar,[287] hurma başta olmak üzere ağaçlarının meyvelerinin toplanması için küfeler,[288] hayvan avlamada ve kesiminde kullanılan bıçaklar[289] bunlardan başlıcalarıdır.

Mekânsal bir dile sahip kalıcı/daimi mesken hüviyetinde olan mezarlıklar mekânın üretilmesinde etkin rol oynayan bir diğer unsurdur. Şehirleşmenin daha çok yatay pozisyonda ilerlediği şehir hayatında mezarlıklar şehrin genel yapısının bir yansıması olarak ilk başlarda dağınık ve üçlü beşli olmak üzere hemen hemen her mahallede hatta evin bahçesinde yer alacak şekilde var olmuşlardır.[290] Elemeoğulları

[283] Buhârî, Vudû' 45.
[284] Hz. Peygamber'in biri demir diğeri fildişinden olan iki tarağı olduğu, farklı ağaçlardan misvâk edindiği ve bunu da her fırsatta dostlarına tavsiye ettiği belirtilmiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 403; Buhârî, Vudû 73, İsti'zân 11; Müslim Tahâret 43.
[285] Buhârî, Meğâzî, 30; Dârimî, Mukaddime, 7.
[286] Buhârî, Müzaraâ 2.
[287] Ebû Dâvûd, Harâc 35, 37.
[288] Buhârî, Megâzî, 39; Müslim, Cihâd 121.
[289] Mihcem, merve gibi çeşitli türleri olan kesici aletler için bkz. Buhârî, Ezân 43; Müslim, Edâhî, 19; Ebû Dâvûd, Dahâyâ, 14, 15; Nesâî, Dahâyâ, 18; İbn Mâce, Sayd, 17; Zebâih, 5.
[290] Müslim, Cenne 67. Mesela Nübâte adlı Yahudi kadının attığı değirmen taşıyla şehit olan Hallâd b. Süveyd, Kureyzaoğulları kabilesi içinde yer alan mezarlığa defnedilmiştir. Ayrıca Sa'd b. Mu'âz,

Mezarlığı,[291] Saideoğulları Mezarlığı,[292] Safrâ,[293] Debbe,[294] Zâtü'l-Ecdâl[295] gibi aidiyet duygusunun ön planda tutulduğu ve belli bir isimle anılan mezarlıklar haricinde müşrik Araplar ve Yahûdîler de kendilerine ait mezarlıklar edinmiştir.[296] Bu karışık durum ortak ve daha düzenli bir mezarlık edinmeyi gerekli kılmış olmalı ki daha sonraları hem konum olarak Mescid-i Nebevî'nin doğu tarafında geniş bir alanı kapsayacak hem de barındırdığı mezar sayısı bakımından cenaze-defin işlemlerinin kontrol merkezi sayılacak olan Baki' Mezarlığı ortaya çıkmıştır.[297] Böylece ihtiyaçlar yepyeni bir mekânın daha üretilmesine katkı sağlamıştır.

Ukayl b. Ebî Tâlib'in evinin bahçesine defnedilmiş, Hz. Peygamber Neccâroğullarına ait bir bahçenin yanından geçerken içinde dört ya da beş tane mezara rastgeldiğini ifade etmiştir. Bkz. Vâkıdî, II, 528-530; İbn Sa'd, III, 330.

[291] Rufâî, Sâlih b. Hamid, *Ehâdisu'l-Vâride fî Fadli'l-Medîne*, Medîne 1996, 615.

[292] Medîne çarşısı olarak belirlenen yerde, Mescid'in musallası ile Sa'd b. Ubâde'nin annesi için yaptırdığı sebil arasında bulunduğu ifade edilmektedir. Bkz. Küçükaşcı, 209.

[293] Bedir'de şehit edilen Ubeyde b. Hâris buraya defnedilmiştir. Yunus b. Muhammed ise babasının Safrâ'da pek çok kabir gördüğünü ifade etmiştir. Vâkıdî, I, 145.

[294] Aynü'l-Müsta'cele denilen yerin aşağısında bulunmaktadır. Vâkıdî, I, 147.

[295] Vâkıdî, I, 147.

[296] Müslim, Cenne 69.

[297] Şehrin en bilinen ve en büyük kabristanı olan Baki' Mezarlığı, Cennetü'l-Baki' ve Bakiu'l-Ğarkad olarak da adlandırılmıştır. Mezarlığa ilk olarak Osman b. Maz'ûn'un defnedildiği rivayet edilmiştir. Defin işlemleri haricinde, cenaze namazı için Baki' Mezarlığı'nın hemen bitişiğinde bulunan ve Bakiu'l-Musallâ diye adlandırılan bir mekâna çıkılmıştır. Buhârî, Cenâiz 61; Müslim Cenâiz 22; İbn Sa'd, III, 368.

Resim 9 - Medîne'nin en büyük mezarlığı olan Baki' mezarlığına dair minyatürler (Medîne şehir müzesinden)

1.2. İskân ve Sınırlar

Bir mekânın iskânı daima tarif ve analiz edilebilir şekillere göre gerçekleşir. Dağılma ya da yoğunlaşma ya da belirsiz yönler. Bu durum şehirlerin değirmi (yuvarlak) veya Roma askeri karargâhlarında olduğu gibi farklı biçimlerde şekillenmesine yol açar.[298] İslam şehirleri açısından meseleyi ele aldığımızda ise gerçeklik değişmemektedir. Örneğin, araştırma konumuz olan Medîne'nin gerek coğrafî konumu gerekse hicret ile başlayan yeni göç hareketleri şehrin şekillenmesini ne yönde etkilemiştir? Bir merkeziyet fikrinin rastgeleliği mümkün müdür? Mescid-i Nebevî bu şekillendirmenin neresinde yer almıştır? Peki, dışardan gelen düşman saldırıları yapılan iskân politikasından etkilenmiş midir? Bu ve benzeri sorular gündelik hayatta beden-yer/mekân ilişkisini ortaya çıkaracak önemli cevapları barındırmaktadır.

[298] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 170.

Şehirleşme, tarih boyunca insanların daha güzel, daha rahat yaşayabilmeleri ve ideallerini gerçekleştirebilmeleri için biraraya gelerek oluşturdukları "şehir/medîne" kavramının içini nasıl doldurduklarını gösteren bir süreçtir. Fizikî yapıyla, inançla, geçmiş birikimle ve geleceğe bakış açısıyla şekillenen şehirler, toplumlar hakkında bilgi elde edilebilecek yegâne değerlerdir. İslâm tarihi açısından şehirleşmeye bakacak olursak değerler, inançlar ve birikim açısından zengin bir hazine olan medeniyetin parlak pek çok şehir örneği ile karşımızda durduğunu görürüz. Kûfe'den Basra'ya; Merv'den Fustat'a; Semerkant'tan Buhâra'ya uzanan bu kültürü Andre Miquel şu şekilde özetlemiştir:

"*İslâm âleminin her yerinde şehirler, bir bitki ve çiçek gibi birden bire ortaya çıkıyor, tomurcuklanıyor ve çatlayıp açılıyordu.*"[299]

Bu zengin mirasın değerli bir parçası olan Medîne'nin İslâm'ın şehre bakışı ve şehir kimliğinin en önemli temsilcisi olduğu söylenebilir. İslâm'da şehir konusunu ele alan günümüz tarihçilerinden Mustafa Demirci ise şu sözleri söylerken sanki Medîne'yi nitelemektedir:

"*Bir şehir inşa edilirken, şehrin binaları ve fiziki yapısı, her yönüyle o toplumun inançlarının, âdetlerinin ve toplumsal örgütleniş biçiminin bir yansıması olarak belirir.*"[300]

Hicretle başlayan iskân hareketleri, Medîne'de halledilmesi gereken ilk hususlardan birisi olan muhâcirlerin barınma ve geçinme problemini ortaya çıkarmıştır. Mesken ve barınma konusunda ifade ettiğimiz gibi hayati derecede önem arz eden bu meselenin hemen halledilmesi gerekirdi. Nitekim yaklaşık on bin kişilik bir şehirde hem yeni gelenlerin şehre uyum sağlaması, hem de şehir sâkinlerinin yeni gelenlerle birlikte yaşama isteği, imkânların kısıtlı olması açısından kolay olmasa da bunun göz ardı edilmesi düşünülemezdi. Aksi halde bazı aksamaların olması içten bile değildi. Duruma hemen müdahale eden Hz. Peygamber, Neccâroğulları mahallesine yerleştikten sonra bizzat planlama yaparak kimilerine barınacak yer

[299] Andre Miquel, *İslâm ve Medeniyeti*, I, trc. A. Fidan-H. Menteş, İstanbul 1991, 154.
[300] Mustafa Demirci, "İslâm'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2003, C: I, S: II, 133.

tahsis etmiş (ikta'),[301] kimilerini de ensârın evlerine yerleştirmiştir. Bu duruma yardımcı olmak isteyen Ensâr ise, Muhâcirlerin misafir edilmesi konusunda birbirleriyle yarışmış, kendilerine ait olan fazla arsaları bile onlara hibe etmişlerdir.[302]

İlk planda muhâcirlerin bazıları, yoğun olarak Kuba mevkii ve Avâli'de bulunan Avf b. Amroğulları, Belharis mahallesinde bulunan Hâris b. Hazrec ile Avf b. Mâlik mahallesinde bulunan Cahcabaoğulları içlerine yerleştirilmişlerdir.[303] Yahudilerin de bu bölgede ikamet ediyor olmasıyla şehrin genel olarak 'Âliye ve Kuba bölgeleri nüfus bakımından daha kalabalık hale gelmiştir. Ancak daha önce zikrettiğimiz gibi özellikle Akîk Vadisi, Ğâbe ve Kanât Vâdisi gibi münbit yerlerin kuzey-batı yönünde bulunması iktisâdî ve sosyal açıdan buraların kullanılır olmasını gerekli kılmıştır. Hz. Peygamber zaman zaman boş arazilerden istifade ederek, Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Osman b Affan başta olmak üzere bazı sahabîlerin oturma poziyonlarını belirleyip, evlerin planını kendisi bizzat çizmiş ve muhâcirlerin bir kısmı bu bölgelere yerleşmiştir.[304] Böylece hem cemaat ruhu güçlendirilmiş hem de cahiliyeden kalma dağınık, çarpık şehirleşmeden kurtulup yerleşik ve düzenli bir hayata geçiş kolaylaşmıştır. Ayrıca Yahudiler ve Müslümanların farklı mahallelerde kümelenmesi kendine özgü gündelik hayat formu, komşuluk ilişkileri ve birlikte yaşama imkânı oluşturmuştur.

Medîne'yi Yesrib olmaktan soyutlayacak en önemli adımlardan birisi muhakkak ki ilk planda gerçekleştirilen geçici çözümleri somutlaştıracak bir adım olan şehrin sınırlarını ve nüfusunu tespit etmek olmalıydı. Böylece Medîne merkezi ve çevresi belli olan daha düzenli bir görünüme sahip olacaktı. Nitekim Hz. Peygamber, "*Medîne şuradan şuraya kadar haremdir. Bu sahanın ağacı kesilmez,*

[301] Hz. Osman ve Hz. Ebû Bekir'e Mescid'in yanından bir arsa, Ubeyde b. Hâris ve kardeşlerine Hazrec'den Mâzinoğulları mahallesi ile Bâki'u'z-Zübeyr arasında, Ebû Seleme'ye Zühre mahallesinde, Ammar b. Yâsir'e ve Hâlid b. Velîd'e Mescid'in yakınından birer ev yeri tahsis etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, III, 104.

[302] Arsasını ve evini ilk hibe eden kişinin Ensâr'dan Hârise b. Nu'man olduğu söylenmektedir. Hatta Medîne'ye gelen Hz. Ebû Bekir ve ailesi ilk olarak onun evinde konaklamışlardır. Abdurrahmân b. Avf'a tahsis edilen arsaya yapılan ev ise muhâcirlerin Medîne inşaa ettikleri ilk ev olarak kabul edilmektedir. Bkz. İbn Sa'd, III, 396; Semhûdî, I, 205, II, 235; Küçükaşcı, 187.

[303] İbn Sa'd, I, 81.

[304] İbn Sa'd, III, 104, 130; İbnü'l-Fakîh, 26; Yâkut Hamevî, *Mu'cem*, I, 300; Kettânî, I, 238; Karataş, 79.

burada bid'at çıkarılmaz. Kim bu Medine Haremi içinde bir bid'at ortaya koyarsa Allah 'ın, meleklerin ve bütün insanların la'neti o kimse üzerine olsun."[305] buyurmuş ancak şurdan şuraya yani kezâ ve kezâ sözüyle net olmayan sınırları, "*Ayr ve Sevr dağları arasını haremleştirdim*"[306] sözüyle güney-kuzey cephesini, "*İbrahim'in (a.s) Mekke'yi harem kıldığı iki kara taşlık (harre) arasını haremleştirdim*" sözüyle de doğu-batı cephesini net bir ifadeyle belirlemiş hatta Ka'b b. Mâlik'i sınırları belirleyecek taşlar ve duvarlar örmesi için görevlendirmiştir.[307] Atılan bu ikinci önemli adım ile şehir hem hürmet, hem emniyet, hem de resmiyet kazanmıştır.

1.3. Hayatın Kaynağı: Su

Su, insan için hayati öneme sahiptir. Tarih boyunca bu yüzden şehirler hep su kaynaklarına yakın yerlere inşa edilmiştir. Medîne, Hicaz bölgesinin su kaynakları bakımında en şanslı şehirlerinden birisidir. Akıcı su kaynakları çok olmamakla beraber Medîne'de başta kuyular olmak üzere pek çok su kaynağı bulunmaktadır. Hemen hemen her mahallenin hatta her evin bahçesinde bir su kuyusu yer almaktadır. Çünkü halk, kuyulardan içme, temizlik ve yemek yapma ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi, zirai faaliyetlerde, hurmalıkların ve hayvanların sulanmasında faydalanmıştır. Hz. Peygamber suyun ne kadar önemli olduğunu "*suyu olmayanlara su temin etmek, hayat bağışlamaktır.*"[308] şeklinde bir benzetme ile müjdelemiştir. Alınıp-satıldıkları için[309] önemli bir gelir kapısı da olan kuyuların başında zaman

---

[305] Buhârî, Fezâilu Medîne 1.

[306] İbn Zebâle, 188; Abdürrezzâk, IX, 263; Abdullâh b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel Şeybânî (290/903), *Sünne*, thk. Muhammed b. Saîd b. Sâlim Kahtânî, II, Dâru İbni'l-Kayyım, 1986, yy., 542; Buhârî, Fezâilu Medîne 1; Harbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm (285/899), *el-Menâsik ve Emâkinü Turuki'l-Hac ve Me'âlimü'l-Cezîre*, thk. Hamed Câsir, Riyad 1389/1969, 4; İbn Hibbân, IX, 32; İbn Asâkir, LX, 255; Fâsî, II, 400; Şâmî, 318; Nehrevâlî, 52; Kutbettin, 36. Ayr dağı da vârid ve sâdır olmak üzere iki ayrı dağdan oluşmaktadır. Harbî, 407; Ensarî, 335-336.

[307] İbn Zebâle, 188; İbn Ebî Şeybe, VII, 296; Buhârî, Cihâd 71; Buhârî, *Târih*, III, 490; Müslim, Hac 86; Tirmizî, Menâkıb 67; Ebû Ya'lâ, II, 291; Ebû Avâne, X, 430; Makrizî, I, 327; Şâmî, III, 318; Nehrevâlî, 55. Tıpkı Hz. İbrâhim'in Mekke'yi harem kılması gibi Mescid-i Nebevi merkezde olmak üzere tüm yönlere 6 millik mesafede, güneyden kuzeye 12 mil (1 berîd), doğudan batıya aynı şekilde 12 mil (1 berîd) olmak üzere bizzat Hz. Peygamber tarafından özel koruma altına alınan himâ (koruluk) da hareme dâhil edilmiştir. Zerkeşî, 226; Kalkaşendî, IV, 289; Semhûdî, I, 75-77. Şehrin harem kılınmasıyla ilgili farklı görüş ve hususlar için bkz. Rufâî, Sâlih b. Hâmid, *Ehâdisü'l-Vârîde fî Fezâili'l-Medîne*, Medîne 1992, 47-116.

[308] Ayrıca en sevilen sadaka olarak nitelendirilmiş, Sa'd b. Ubâde de bunun üzerine annesi adına bir kuyu açtırmıştır. Bkz. Ebû Dâvûd, Zekât 41.

[309] Hz. Osman'ın bir Yahûdî'den Rûme kuyusunu satın alması, Hz. Ömer'in Cuşem kuyusunu otuz bin dirhem karşılığında satması bunlardan sadece birkaçıdır. Hatta Sa'd b. Ebî Vakkâs iki genç deve

zaman kuyudan sorumlu kişiler görevli olarak bulunmuş, bu kişiler kuyu sahiplerine günlük ihtiyaçlarında kullanmak üzere -su çekmek, getirmek veya sulama yapmak- hizmet etmişlerdir.[310]

Kuyular şehrin en önemli su kaynağı olduğu için Medîne'de hemen hemen her mahallede hatta müstakil her evin bahçesinde o kabileye veya mahalleye ait isimle bir kuyu yer almıştır. Su kaynaklarının çok derinde olmaması veya toprağın/arazinin buna müsait bir yapıda olması, Mescid-i Nebevî başta olmak üzere sonradan oluşturulan mescidlerin kuyulara yakın yerlerde inşa edilmesini ve abdest alma kolaylığını sağlamak için düşünülmüş olmalıdır. Bu durum ticaret yolculuğu ve savaş gibi zamanlarda yola çıkan kişilerin mola-dinlenme yeri için çok miktarda kuyu açmasına sebebiyet vermiş dolayısıyla kaynaklarda kuyuların isimledirilmesi noktasında bazı karışıklıklar olduğu tespit edilmiştir. İsmi ve yeri net bir şekilde belirtilenler haricinde bazı kuyuların sadece "kuyu açılmıştır" şekliyle müphem bırakılması, bazı kuyuların birden çok isimle anılmış olması, bazılarının da zaman içerisinde yıkılması veya kurumasından dolayı unutulması kaynaklarda kuyuların birbirine karışmasına sebep olmuştur. Biz hem ekonomik zenginliği tespit etmek hem de yaşanan bu karışıklığı düzeltebilmek adına tüm kuyuları alfabetik olarak tespit etmeye çalıştık.[311]

Adı	**Hakkında**	**Konumu veya Sahibi**
Abira	Suyu içilen bir kuyudur.	Ümeyye b. Zeyd'e aittir.[312]
Ahn	Suyu tatlı ve güzeldir.[313]	Yüksek bir kesimde yer aldığı bilgisine bakarak Avâlî'de olduğunu düşünsek de yeri hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır.[314]
A'vaf	Mâriye'yi ziyarete giderken Hz.	Yahudi olan Muhayrık

karşılığı veya altı ukiyye karşılığında İnebe Kuyusu'nu satın almış, Peygamberimiz de bu işi beğenerek "karlı bir alış-veriş" demiştir. Vâkıdî, I, 23.

[310] Yâkut Hamevi, V, 82.

[311] Kuyuların sayısını Sehavî yirmiye kadar çıkarmıştır. Sehavî, I, 25.

[312] İbn Sa'd, I, 433.

[313] Sehâvî, I, 38; Matarî, 164.

[314] İbn Sa'd, III, 143; Semhûdî, II, 144.

	Peygamber'in sık sık kullandığı bir kuyudur.[315]	tarafından tasadduk edilen bahçenin içinde, Avâlî'de yer alan meşribe yakınlarında yer almaktadır.[316]
Budâ'a	İçine pek çok pislik atıldığı için kullanımı noktasında tereddüt yaşanınca Hz. Peygamber onun suyunun temiz ve temizleyici olduğunu bildirmiş,[317] kendisi de içmiştir.[318] Hatta şifalı olduğu ifade edilmiştir.[319]	Hâ kuyusunun kuzeyinde bulunmakta olup, Saideoğulları'na aittir.[320] Derinliği 11 zira' ve bir karış olup 2 zira'lık kısmı su doludur. Genişliği ise 6 zira'dır.[321]
Bussa	*Basse* olarak da anılan kuyu bu dönemde aktif olarak kullanılmış, ancak daha sonraları sel suları yüzünden yıkıldığı ifade edilmiştir.[322]	Cennetü'l-Bakî'ye yakın bir yerde, Kuba yolu üzerinde hurmalıkların içerisinde yer almaktadır.[323] Derinliği 11 zira' olup 2 zira'lık kısmı sudur. Genişliği ise 9 zira'dır. [324]
Câsum	Hz. Peygamber kuyudan su içmiş ve yanındaki bahçede namaz kılmıştır.[325]	Ratic mevkinde Heysem b. Teyyihân'a ait kuyudur.[326]

[315] İbn Şebbe, I, 159, Eyüb Sabri Paşa, 1068.
[316] İbn Sa'd, III, 124; Şurrâb, *Meâlim,* I, 31.
[317] İbn Şebbe, I, 100.
[318] İbn Sa'd, I, 433; Ebû Dâvûd, Tahâret 34; Tirmizî, Tahâret 49; Nesâî, Miyâh 2; İbn Neccâr, 60.
[319] İbn Şebbe, 101, Semhûdî, I, 156. Ancak biz araştırmalarımıza rağmen kaynaklarda yaşanmış bir olaya rastlayamadık.
[320] İbn Sa'd, III, 128; Matarî, 157; Eyüb Sabri Paşa, 1071.
[321] İbn Neccâr, 61; Matarî, 157; Nehrevâlî, 62.
[322] İbn Neccâr, 62; Matarî, 153; Eyüb Sabri Paşa, 1070.
[323] İbn Sa'd, III, 127; İbn Neccâr, 62; Sehavî, I, 371; Matarî,153.
[324] İbn Neccâr, 62.
[325] İbn Sa'd, III, 130; Eyüb Sabri Paşa, 1071.

Cemel	Cemel adında bir şahsın açtığı veya başında bir devenin ölmesi sebebiyle bu ismin verildiği söylenmektedir.	Cürüf civarındadır.[327]
Ebû Enes	Hz. Peygamber bu kuyudan su içmiştir. Cahiliyye döneminde berûd ismiyle bilinmektedir.[328] Suyu tatlı olup zaman zaman Enes hayvanlarını bu suyla sulamıştır.[329]	Mâlik b. Nadr b. Damdam'a ait kuyudur. Enes b. Mâlik'in evine yakın olduğu için bu isimle anılmıştır.[330]
Ebu'l-Heysem	Hz. Peygamber bu kuyudan su içmiştir.[331]	Ebu'l-Heysem Teyyihân'a ait kuyudur.
Ebû Eyyûb	Dönemin aktif olarak kullanılan kuyularından birisidir.[332] Suyunun acı ve içilemez olduğu ifade edilen kuyudan, vefatına yakın Hz. Peygamber'in buradan getirilen suyla ateşi düşürülmeye çalışılmıştır.[333]	Ebû Eyyûb Ensârî'ye ait olduğu için bu isimle tanınmıştır. Mescid-i Nebevî'nin doğusunda, dönemin menâsi' olarak bilinen ve Bakî Mezarlığına bitişik kısmında yer almaktadır.[334]
Ene	Kureyzaoğulları kuşatmasında bu kuyunun suyundan istifade edilmiştir.	Kureyzaoğullarına aittir.[335]
Erîs	Hz. Osman'ın, Hz. Peygamber'in	Kuba Mescidi'nin sol

[326] İbn Sa'd, III, 130.
[327] İbn Sa'd, III, 131-132.
[328] İbn Sa'd, III, 125; İbn Şebbe, I, 102.
[329] İbn Sa'd, III, 125; Şâmî, VII, 223.
[330] İbn Sa'd, I, 433; Şâmî, VII, 223.
[331] İbn Şebbe, I, 102. Câsum kuyusu da aynı şahsa aittir ancak kaynaklarda her ikisinin aynı kuyu olduğu yönünde bir bilgiye rastlayamadık. Bu yüzden Heysem'in birden çok kuyuya sahip olduğunu düşünebiliriz.
[332] Makrizî, II, 131.
[333] Makrizî, II, 131.
[334] Makrizî, II, 131.
[335] İbn Sa'd, III, 125.

	yüzüğünü düşürdüğü kuyu[336] olarak anılan Erîs, "*yüzük kuyusu*" olarak da bilinmektedir.[337] Rivayetlere göre eski Şam ehlinden çiftçilikle uğraşan *Erîs* ya da *Arîs* adlı bir Yahudi'ye nispetle bu adla anılmıştır.	tarafında yaklaşık 2 millik bir mesafede ismi geçen Erîs adlı şahsın bahçesinde yer almaktadır.[338] Kuyunun derinliği 14 zira' ve bir karış olup 2.5 zira'lık kısmı su doludur. Genişliği ise 5 zira'dır.[339] Suyu oldukça az ama tatlıdır.[340]
Ğars/Ğurs	Mihras ve ağras şeklinde ifade edilen kuyu, Mâlik b. Nehhât tarafından Sa'd b. Hayseme adına açtırıldı için Sa'd b. Hayseme kuyusu olarak da bilinmektedir.[341] Hz. Peygamber, buradan su içmiş, abdest almış ve onun *cennet bahçelerinden bir bahçe* olduğunu belirterek övmüş,[342] vefatı sırasında vasiyeti üzerine buradan getirilen 7 kırba su ile yıkanmıştır.[343]	Kuba Mescidi'nin yarım mil güneydoğusunda, hurmalıklar içerisinde Nadîroğulları'nın evlerine yakın suyu tatlı bir kuyudur. Yakınlarında Hublâoğulları'nın mezarlıkları bulunmaktadır.[344] Kuyunun derinliği 7 zira' olup 2 zira'lık kısmı sudur. Genişliği ise 10 zira'dır.[345]

[336] Humeydî, I, 546; İbn Ebî Şeybe, V, 193; Ebû Avâne, V, 262; Bekrî, *Mu'cem*, I, 144; Himyerî, 22.
[337] İbn Sa'd, III, 123; Şurrâb, *Meâlim*, I, 271.
[338] Taberî, *Târih*, IV, 281; İbn Cevzî, *Muntazam*, V, 7; Yâkut Hamevî, I, 298; Himyerî, 22; Matarî, 149; Nüveyrî, XIX, 441; Fâsî, II, 404; Eyüb Sabri Paşa, 1064; Nehrevâlî, 61.
[339] İbn Sa'd, III, 123; İbn Neccâr, 60; Fâsî, II, 404; Şâmî, VII, 222; Nehrevâlî, 61.
[340] İbn Neccâr, 59-60; Taberî, *Târih*, IV, 481; Sehavî, I, 37; Ebul-Fidâ, 87.
[341] İbn Şebbe, I, 103-104; Belâzürî, *Ensâb*, I, 537; Bekrî, *Mu'cem*, I, 487; Diyârbekrî, II, 170.
[342] İbn Sa'd, I, 433; Yakut Hamevî, IV, 493; İbn Neccâr, 61; Endelusî, *Mu'cem,* III, 994; Zebîdî, XVI, 303; Kazvinî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd (682/1283) *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Dâru's-Sadr, Beyrut, ts., 103; Matarî, 152; Fâsî, II, 406; İbnü'z-Ziyâ, 245; Halebî, III, 502; Şâmî, VII, 229.
[343] İbn Sa'd, I, 434; Eyüb Sabri Paşa, 1076.
[344] İbn Sa'd, III, 143; İbn Neccâr, 62; İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l Hasen Alî b. Ebü'l-Kerem, (630/1233), *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, III, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut 1979, 359; Eyüb Sabri Paşa, 1076; Şürrâb, *Meâlimü'l-Esîre*, 43.
[345] İbn Neccâr, 62.

Ğazk	Ğazak veya Azak diye de ifade edilmiştir.	Kâ' diye bilinen mevkide Belvîlerin utumlarının olduğu yerde bulunmaktadır.[346]
Ğurâsa		Fetîh Mescidi'nin batısında yer alır.[347]
Hâ	*Beyrâha* ve *Berîha* olarak da anılan kuyuya bu ismin Hâ adındaki bir adama nispetle verildiği rivayet edilmiştir.[348] En sevdiği malları arasında yer alan bu kuyuyu Ebû Talha, Âl-i İmran suresi 92. ayeti kerimesi nazil olunca[349] tasadduk etmeyi istemiş, Allah Resûlü onay verince onu tasadduk etmiştir.[350]	Medîne'ye kuzeydoğu yönünden 84 m. uzaklıkta yer alan ensârdan Ebû Talha'ya ait olan hurma bahçelerinde yer alan kuyudur.[351] Suyu pek tatlı olup, içme suyu olarak kullanılmıştır.[352] Kuyunun derinliği 20 zira', genişliği ise 3 zira' ve bir karış kadardır.[353]
Halve	Hz. Peygamber abdest almıştır.[354]	Medîne merkezinde, meşribe yakınlarında yer alan Amine bnt. Sa'd'ın evinin bulunduğu Halve sokağındadır.[355]

[346] Hâzimî, 664; Yâkut Hamevî, I, 301.
[347] İbn Sa'd, III, 145.
[348] Yâkut Hamevî, I, 524; Zebîdî, I, 205.
[349] Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu bilir. Âl-i İmrân 3/92.
[350] İbn Sa'd, III, 132; İbn Neccâr, 57; Endelusî**,** *Mu'cem*, II, 414; Bekrî, *Mu'cem*, II, 413.
[351] İbn Şebbe, I, 157; Matarî, 155; Nehrevâlî, 61; Şürrâb, *Meâlim*, 95.
[352] İbn Neccâr, 57.
[353] İbn Sa'd, III, 134; İbn Neccâr, 58; Nehrevâlî, 61.
[354] Semhûdî, II, 137.
[355] İbn Sa'd, III, 135; Semhûdî, II, 137.

Hatmeoğulları	Zer kuyusu olarak dabilinir. Hz. Peygamber suyundan abdest almıştır.[356]	
Huzeyme	Zer' kuyusu olarak da bilinmektedir.	Huzeymeoğulları'na ait bir kuyudur.[357]
İhab	Sa'd b. Osmân adına oğlu Ubâde tarafından açtırılan kuyudur.[358]	Şehrin batısındaki Harre'ye yakın hurma bahçeleri içinde bulunan İsmail b. Velîd'in bahçesinde yer almaktadır.[359]
İnebe	Bedir Savaşı sırasında kullanılmış, tadı hoş olduğu için Hz. Peygamber sık sık su getirtmiştir.[360] Ardından Sa'd b. Ebî Vakkâs iki genç deve karşılığı veya altı ukiyye karşılığında satın almıştır.[361]	Şehre bir-iki millik mesafede bulunan bir kuyudur.[362]
Maûne		Bi'ru Maûne hadisesinin yaşandığı yerde bulunan kuyudur.[363]
Marak		Züferoğullarının bahçesinde bulunan kuyudur.[364]
Revhâ	Bedir savaşına giderken	Bedir yolu üzerindedir. [365]

[356] İbn Sa'd, III, 136
[357] İbn Şebbe, I, 103.
[358] İbn Sa'd, III, 126.
[359] İbn Sa'd, III, 126; Eyüb Sabri Paşa, 1070.
[360] Vâkıdî, I. 22; Âsım Köksal, *Peygamberler Peygamberi Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, II, Işık Yayınları, İzmir 2008, 280.
[361] Hz. Peygamber bu işi "karlı bir alış-veriş" olarak nitelendirmiştir. Bkz. Vâkıdî, I, 23.
[362] Yâkut Hamevî, I, 301; Bekrî, *Mu'cem Masta'cem*, III, 974; Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Hârizmî (538/1144), *el-Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Miyah*, thk. Ahmed Abdüttevvâb Avad, Dâru'l-Fudayle, Kahire 1999, 62; Hâzimî, I, 694; Makrizî, I, 81; Şâmî, VII, 228.
[363] İbn Hişam, I, 345.
[364] Taberî, *Târih*, XI, 357; Süheylî, IV, 61; Yâkut Hamevî, I, 301; Zehebî, I, 299.
[365] Vâkıdî, I, 46.

	kullanılmıştır.	
Rûme	Yahudi birine ait olan, suyu tatlı ama kimsenin faydalanamadığı kuyu[366] Hz. Peygamber'in "*Kim bu kuyuyu satın alırsa, cenneti satın almış olur*" şeklindeki teşvikiyle Hz. Osman tarafından satın alınıp halkın kullanımına sunulmuştur.[367]	Kıbleteyn Mescidi yakınlarında Akîk Vadisi ile Ğâbe arasında yer alan Cürüf bölgesinde yer alan kuyudur.[368] Kuyunun derinliği 18 zira' olup 2 zira'lık kısmı sudur. Genişliği de 8 zira'dır.[369]
Sukyâ	Eski ismi Fek veya Fekân iken Hz. Peygamber Sukyâ olarak değiştirmiştir. Hind, Enes b. Mâlik, Bilâl ve Esmâ'nın tencerelerle buradan su taşıdığı, suyunun tatlılığında dolayı Hz. Peygamber'in suyunu çok beğendiği, Bedir savaş'ında buradan istifade edildiği ancak daha sonraları sellerden dolayı yıkıldığı zikredilmiştir.[370]	Kanât vadisindeki Ali Kuyusuna giden yolun solundadır.[371] Kuyu ilk zamanlarda Zekvân b. Abdi Kays'a ai' iken Sa'd b. Ebî Vakkâs onu iki katır karşılığında satın almıştır.[372]

[366] İbn Şebbe, I, 97-98. İbn Sa'd bu kişinin Müzeyne kabilesinden biri olduğunu söylemektedir. Bkz. İbn Sa'd, III, 139.
[367] Ebû Dâvûd, Zekât, 41; Tirmizî, Menâkıb 18; Semhûdî, II, 138; Herevî, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Bâşânî (401/1011) *Kitâbü'l-Ğarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*, II, thk. Ahmed Ferîd Mezîdî, Mektebetü Nizâr Mustafa Bâz, Suudi Arabistan 1999, 700, Endelûsî *Mu'cem*, II, 685. Ücret konusunda farklı görüşler mevcuttur. 100 deve, 400 dinar, 30.000, 35.000 ve 40.000 dirhem bunlardan bazılarıdır. Bkz. İbn Sa'd, I, 434; İbn Şebbe, I, 97-98. Bi'ru Rûme'nin "yüksek kuyu" anlamına gelen İbrânice "be'er rama" kelimesinden türetildiği ifade edilmiştir. Welfenson, İsrail, *Târîhu'l-Yehûd fi Bilâdi'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm*, Mısır 1927, 17; Nuh Arslantaş, *Hz. Muhammed Döneminde Yahudiler*, Kuramer, İstanbul 2016, 343.
[368] İbn Sa'd, III, 139; Sehâvî, I, 38; Matarî, 159.
[369] İbn Neccâr, 63.
[370] Ebû Dâvûd, Eşribe 22; İbn Sa'd, III, 139; Makrizî, I, 82; Şâmî, VII, 228.
[371] Ebû Dâvûd, Eşribe 22; İbn Şebbe, I, 101; Sukyâ, Medîne evlerine bitişik idi. Bkz. Vâkıdî, I, 21; Huzâî, 151.
[372] İbn Sa'd, III, 139.

Yusre	Hz. Peygamber burada abdest almış, ismi zorluk manasına gelen "usre" iken kolaylık manasına gelen "yusre" ismiyle değiştirmiştir.	Âliye'de oturan Ümeyye b. Zeydoğulları mahallesinde yer alır.[373]
Zervân	Zü Ervân ismiyle bilinen kuyu. Züreykoğulları Yahudilerinden Lebîd b. A'sam'ın Hz. Peygamber için yaptığı büyüyü attığı kuyudur.[374]	Lebîd'in Züreykoğulları Yahudilerinden olmasına karşın, kuyunu yeri konusunda netlik bulunmamaktadır.[375]

Tablo 4 – Medîne kuyuları

İsmi kaynaklarda geçtiği halde, yeri ve özellikleri hakkında bilgi sahibi olmadığımız Karise, Akabe,[376] Utbeoğulları,[377] Hamre, Rubır,[378] Aynu'z-Zerka[379] kuyularıyla beraber, Hz. Peygamber'in Müreysi Gazvesi dönüşü Nakî'den geçerken buranın bereketli ve verimli bir yer olduğunu görüp, Hâtıb b. Ebî Beltea'ya açtırdığı kuyu gibi ismi bilinmeyen ancak varlığına işaret edilen kuyular da bulunmaktadır.[380]

Kuyuların bu denli çok olması coğrafi konumun ve ihtiyaçların bir gereği olarak ortaya çıkmış olsa bile şehrin su kaynaklarını durağan olan bu kuyular ile kısıtlamak yanlış olur. Nitekim Medîne'de harre denilen kayalıklardan çıkan kaynak sular ile yıl içinde yağan yağmur suları akıcı-geçici dere yatakları oluşmasına sebep olmuştur.[381] Bu durum şehrin fizikî yapısına ve günlük hayatına çoğunlukla olumlu yönde tesir etmiştir.[382] Özellikle Osmanlı dönemine dair elimizde bulunan

[373] İbn Sa'd, III, 146; İbn Şebbe, I, 103.
[374] Humeydî, I, 287; Buhârî, Tıbb 47, 49, 50, Cizye 14, Edeb 56; Müslîm, Selâm 43; Makrizî, VIII, 40; Şurrâb, I, 42.
[375] Yakut Hamevî buranın Medîne'ye bir saatlik bir mesafede olduğunu söylemektedir. Bkz. Yakut Hamevî, I, 299.
[376] İbn Sa'd, III, 142
[377] Medîne'ye 1 mil mesafededir. İbn Sa'd, III, 142.
[378] İbn Şebbe, I, 166.
[379] Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 187.
[380] Vâkıdî, II, 425.
[381] Belâzürî, Ahmet b. Îsa b. Ca'fer (279/895), *Futûhu'l-Buldân*, Mektebetü Hilâl, Beyrut 1988, 20; Watt, "*al-Madina*", V, 995.
[382] Zaman zaman sel, tarım arazilerinin zarar görmesi ve bulaşıcı hastalıklara sebep oldukları da bildirilmiştir.

fotoğraflar, bize bu noktada pek çok ipucu vermektedir.[383] Bugün bunlardan bazılarının izi hala var olsa da pek çoğu silinmiştir.

Resim 10 - Şehrin en önemli su kaynakları, harreler arasından doğan ve dökülen sular. (Ahmed Sakafî'den – albrari.com, 14.02.2018)

Hz. Peygamber döneminde mevcut ve kullanılır olan dere yataklarından ilki Akîk Vadisi'nden küçük derecikler şeklinde ortaya çıkan ve aynı isimle anılan *Akîk Çayı*'dır. Ancak tadının acı olması ve humma hastalığı yaptığı yönündeki inanışa

[383] Bu konuda yapılmış albüm çalışması için bkz. Halit Eren (ed.), *Sultan II. Abdülhamid Albümleri ve Fahreddin Paşa (Türkkan) Koleksiyonundan Seçilmiş Osmanlı Dönemi Fotoğraflarıyla Harameyn*, Ircica, İstanbul 2013.

göre pek fazla kullanılmadığı ifade edilmiştir.[384] Ayrıca Akîk Çayı'nı besleyen ve Avâli'den doğan sulara da Avâli suları denmiştir.[385]

Kanât Vadisi'nden doğup kuzeyde yer alan Uhud eteklerine kadar uzanan sulara *Kanât Vadisi Dereleri* denmiş, "Akûl Gölü"nü meydana getiren bu sular hemen hemen tüm yıl aktif olarak halk tarafından kullanılmıştır.[386] Hz. Peygamber'in küçükken Medîne'ye gelip yüzme öğrendiğini belirttiği rivayete bakacak olursak, zikri geçen yerin akûl denilen bu göl olabileceği makul gözükmektedir.

Vacc Vadisi'nden çıkıp Medîne'nin içlerine kadar birkaç koldan uzanan ve *Vacc Çayı* olarak bilinen sular kısa sürede kuruduğu için genellikle suyu değil oluşturduğu yollar yönüyle insanların ve hayvanların istifade ettiği dere yataklarıdır.[387] Medîne civarındaki taşlıklardan çıkarak[388] Mescid-i Nebî'nin yakınlarına kadar uzanan diğer bir akıcı su kaynağı *Mehzûr/Müzeynib Dereleri* olarak bilinmektedir. Yağmur mevsimlerinde bu dereler kabarır ve etrafa zarar verirlerdi. Bu yüzden üçüncü halife Hz. Osman döneminde bu su yataklarına karşı setler yapılmıştır.[389] Yıl içinde yağan yağmurlar dolayısıyla oluşan sel sularında bir diğeri *Ğurab suları*'dır.[390] Bu suların şiddetli olmasından dolayı denize kadar ulaştığı söylenmektedir.[391]

Ranunâ, Müzeynib ve Mehzûr vadilerinin kesiştiği bölgede şehrin nerdeyse tam orta kısmında yer alan, günümüzde Ebî Ceyde olarak hala varlığını devam ettiren Buthân suları (seyl-i buthân) aynı isimle bilinen vadide toplanan çoğu yağmur suyu ve harrelerden çıkan kaynak sularının birleşiminden oluşan sulardır.[392] Bölgenin önemli derecede su ihtiyacını karşılayan ve Zeğâbe'ye dökülen bu

[384] Yâkut Hamevî, V, 82; Ferîsî, İbrâhim b. Muhammed b. Kerhî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Beyrut 1927, 18; Yaşar Çelikkol, "Hz. Peygamber Döneminde Medîne'nin Su Kaynakları", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C: III, S: VII, 2004, 93.
[385] İbn Şebbe, I, 171; Semhudî, II, 219; Buhl, "Medîne", *İA*, VII, 459.
[386] I. Dünya savaşı zamanlarında burada gezinti tekneleri ve kayıklarının var olduğu söylenmektedir. Bkz. Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 187.
[387] Vacc, Mekke ile Tâif arasında bulunan bir vadinin adıdır. Bkz. Cevâd Alî, VII, 145.
[388] İbn Şebbe, I, 162.
[389] İbn Şebbe, I,172.
[390] Semhûdî, I, 220.
[391] Semhûdi, I, 220.
[392] Ayyâşî, 442.

suların[393] zaman zaman kirlenmesi nedeniyle çeşitli hastalıklara yol açtığı, bunlardan birinde Hz. Peygamber'in "*Allah'ım! Medîne'nin hastalığını bizden uzaklaştır.*" diye dua ettiği ve neticesinde Müslümanlarca temizlenip tekrar halkın kullanımına sunulduğu ifade edilmiştir.[394]

İsmi geçen bu akıcı suların yanında Vâkıdî, Nadîroğulları'na doğru akan bir dereden[395] İbn Hişâm Uşeyre'ye giden yol üzerinden bulunan Yelyel köyünde Bahîre ya da Buheyre adında bir pınardan bahsederken[396], İbn Şebbe de Benî Harâm kabilesinden Kehf'e ait bir pınardan Hz. Peygamber'in abdest aldığını bildirmektedir.[397]

1.4. Toprak Yönetimi: Tarım

Toprak yönetimi konusunda oldukça bilgili olan Medîne halkı toprağı hem işlemeyi hem de işletmeyi gayet güzel yürütmüştür. Genellikle kişilere ait olan topraklar ortak kullanıma pek açılmasalar bile bazı toprak sahiplerinin arazilerini kiraladıkları ve kira olarak mahsülün bir kısmını aldıkları görülmüştür. Genellikle ¼ ve 1/3 oranında anlaşılan bu paylar, farklı şartlar öne sürülerek değişik oranlarda gerçekleştirilmiştir.[398]

Medîne'ye dışarıdan gelmiş ve toprak konusunda çok az bilgi sahibi olan muhâcirin geçim sıkıntısı giderme noktasında zaman zaman devlet marifetiyle kendilerine verimli arazilerden ikta' olarak bazı topraklar verilmiş ve bunların bir defterde kayıt altına alınması istenmiştir.[399] Örneğin, Bilâl b. Hâris Müzenî'ye Akîk Vadisinde ikta' olarak bir arazi parçası tahsis edilmiştir.[400] Özellikle muhâcirlerin günlük hayatta tutunmalarına ve geçimlerini sağlamaya yönelik yapılan bu uygulama

---

[393] Yâkut Hamevî, I, 446; Ayyâşî, 442
[394] Buhârî, Fedâilu Medîne 12; *Hadislerle İslâm*, VII, 389.
[395] Vâkıdî, II, 488.
[396] İbn Hişâm, II, 599.
[397] İbn Şebbe, I, 103. İbn Sa'd burayı Harâmoğulları Mağarası Pınarı olarak isimlendirmektedir. Bkz. İbn Sa'd, III, 147.
[398] Hamidullâh, *Sosyo-Ekonomik Hayat*, 110-111. Bu konuda yapılmış müstakil ve detaylı bir çalışma için bkz. Mustafa Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi, 2010.
[399] İkta', devlete ait tarım arazilerinin kiracı veya işletmeci olarak tasarruf hakkı verilmesine dayanan toprak sistemidir. Osmanlı'da buna tımar denmekteydi. Bkz. Doğan, 832.
[400] İbn Şebbe, I, 96.

hem ölü toprakların işlenmesi hem de kişilerin servet edinmesine katkı sağlamış, ekonomik hayatta gözle görülür bir canlanma yaşanmıştır.

Medîneliler ziraî usûller noktasında oldukça bilgi sahibi kişilerdi. Günümüzdeki gibi teknoloji veya makineleşmenin olmadığı o dönem şartlarında maksimum ürün elde etmenin çeşitli yollarını biliyorlar, hurma ağaçlarının sûni olarak çiftleştirilmesi, her kesilen ağaç yerine yeni bir ağaç dikilmesi, çeşitli sulama yöntemlerinin geliştirilmesi[401] gibi birtakım yöntemlerle ekonomiye ve gündelik hayata yön veriyorlardı. Sulama noktasında genellikle kuyu suları kullanılsa da bazı bölgelerin eğimli olmasından dolayı yağmur sularının oluşturduğu akıcı sular ve suyollarından, özellikle su stokları bulundurma konusunda güneyde bulunan Ka'b b. Eşref'in mâlikanesindeki su depolarından istifade ediyorlardı. Günümüzde bile izleri hala var olan bu depo ve su boruları dönemin gündelik hayatını anlama noktasında en önemli tarım araçlarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.[402]

Suların kullanımı ve tarım arazilerinin korunması noktasında ortaya konulan birtakım usüller gündelik hayatta zaman zaman olumsuz durumlar ve tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Bunların birinde muhâcirlerden Zübeyr ile ensârdan bir kişi hurma ağaçlarının sulanması noktasında tartışmışlar olay Hz. Peygamber'e intikal edince O, Zübeyr'e "*Bahçeni sula, sonra suyu komşuna sal!*" demiştir. Buna razı olmayan Medîneli şahıs, "*Zübeyr halanın oğlu olduğu için mi böyle yapıyorsun?*" deyince Hz. Peygamber'in yüzünün rengi değişmiş ve bu sefer "*Zübeyr, bahçeni sula sonra suyu tut, ta ki ağaçların diplerine kadar ulaşsın*" diyerek tepkisini ortaya koymuş olay üzerine, "*Hayır! Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiğin hükme içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar.*" ayeti nâzil olmuştur.[403] Diğer olayda ise Berâ b. Âzib'in devesi komşusunun duvarı aşarak bahçesine girmiş ve ekinlerine zarar vermiştir. Durumdan şikayetçi olan komşusu olayı Hz. Peygamber'e intikal ettirince O, Berâ'dan zararı

[401] Hamidullâh, *Sosyo-Ekonomik Hayat*, 110; Bodley, 156.
[402] Hamidullâh, *Sosyo-Ekonomik Hayat*, 110-111; Bodley, 155.
[403] Nisâ, 4/65; Buhârî, Müsakât 7; Müslim, Fedâil 129; İbn Mâce, Ruhûn 20; Ebû Dâvûd, Akziyye 31; Semhûdî, IV, 65-67. Belâzürî, suyu harreden çıkan sel sularından olduğu ifade etmektedir. Belâzürî, *Fütûh*, 21.

karşılamasını istemiş ayrıca devesine sahip çıkması noktasında da uyarmıştır.[404] Hadramevtli Rebîa b. Ibdân ile Kindeli İbn Abîs Kindî arasında yaşanan toprağın kime ait olup olmadığı kavgası da "delil-yemin" ilkesiyle Rebîa lehine sonuçlanmıştır.[405]

Toprakla ilgili tartışmaların yanında zaman zaman mahsüller konusunda da tartışmalar yaşanmıştır. Zeyd b. Sabit'in bildirdiğine göre Medîne'de bâzı insanlar henüz olgunlaşmamış yaş hurmaları (ağaç üstünde tahmîn ederek) alıp, satmaya başlamışlar ancak mahsül alma zamanı hastalık veya ayıp gibi sebeplerle satıcı ile alıcı arasında gerginlik ve tartışmalar yaşanmış hatta olay davâlaşmaya kadar uzanmıştır. Hz. Peygamber, bu konudaki davâ ve husûmetler çoğalmaya başlayınca: "*Mâdem ki siz erişilmemiş mahsûlün alışverişini bırakmayarak davalaşmaya düşüyorsunuz, bir daha hurma meyvesini ağaç üstünde olgunlaşma emaresi (kızarma veya sararma) görünceye kadar alıp satmayınız.*"[406] diyerek olayı çözüme kavuşturmuştur.

Dönemin toprak ve bitki örtüsü bakımından ön plana çıkan ve kaynaklarda ismi zikredilen mekânları şunlardır:

Akîk: Medîne'nin batısında bulunan Vebere harresinin arka tarafında yani şehrin en batısında yer alan güneyden kuzeye doğru bir salınım gösteren Akîk, bizzat Hz. Peygamberin ifadesiyle bereketli olduğu ifade edilen ve bu yüzden kaynaklarda "mübarek vadi" olarak bahsedilen vadidir. Yıl içinde yağan şiddetli yağışlar yamaçlardan dökülerek burada büyük bir su kaynağına dönüşür, Akîk çayı olarak bilinen sular bölgenin su ihtiyacına önemli ölçüde cevap verirdi. Daha sonraki

[404] Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Akziyye 28; Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs (204/820), *el-Ümm*, VI, Dâru'l-Mârife, Beyrut 1990, 214; Abdürrezzâk, X, 81; Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed (385/995), *Sünenü Dârekutnî*, IV, thk. Şuayb Arnavûtî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2004, 191.

[405] Bu ilke, Hz. Peygamber'in, "*İspat edici delil (beyyine) getirmek davacıya, yemin ise iddiayı reddedene düşer*" anlamındaki hadisinden doğmuş daha sonraları bu ilke "*İspat yükü davacıya, savunma hakkı da davalıya aittir.*" şeklinde Mecelle kaidesi olmuştur. (Mecelle, md. 76). Hadis için ayrıca bkz. Buhârî, Rehn, 6; Tirmizî, Aĥkâm 12.

[406] Buhârî, Büyû 85.

dönemlerde bu suları seyretmek için buraya gezi ve ziyaretler yapılmaya başlanmıştır.[407] Fotoğraflarda görüldüğü üzere vadi bu işlevini hala sürdürmektedir.

Resim 11 - Günümüzde Akîk Vadisi

Barındırdığı su kaynaklarının yanında, bitki örtüsü, verimli arazileri, gündelik hayatın temel gereksinimleri karşılamada kullanılan yöntemlerden biri olan avcılık konusunda da ön plana çıkan Akîk Vadisi adeta bölgenin can damarı olmuştur. Kaynaklarda belirtildiği üzere geçimini avcılıkla sağlayan ve bu konuda ün yapmış olan Seleme b. Ekva'ya Hz. Peygamber bizzat tavsiyede bulunmuş ve av için Akîk vadisini tercih etmesini söylemiştir.[408] Burada Hz. Peygamber'in onu Akîk vadisi tarafına yönlendirmesi, vadinin av konusunda daha bereketli olduğunu göstermekle beraber Seleme b. Ekva'nın ok atma becerisi, güç, kahramanlık ve cesaretinden faydalanmak suretiyle Medîne sınırı bölgesini koruma altında tutmak olarak da düşünülebilir. Böylece Hz. Peygamber onu bir nevi gayr-i resmî sınır koruyucusu olarak değerlendirmek istemiş olabilir. Bu rivayet ayrıca Medîne'de avcılık için başka bölgelerin olduğunu ancak Akîk Vadisi'nin bunların içinde en önemlisi olduğu açıkça göstermektedir. Bölgeye daha sonraları Sa'd b. Ebî Vakkas, Sa'd b. Zeyd ve

[407] Yâkut Hamevî, IV, 138-140; İdris Bostan, "Akîk", *DİA*, II, İstanbul 1989, 263.

[408] İbn Şebbe, I, 95. Dedesine nispetle İbnü'l-Ekvâ olarak bilinen Seleme, Hicretin 6. yılında Rebîulâhir ayında yaşanan Ğâbe (Zû Kared) Gazvesi'nde yaptığı kahramanlıkla şöhret bulmuştur. Avcılıkta olduğu kadar ok atmada da mâhir olan Seleme, rivayetlere göre bir grup Gatafanlı ve Fezâreli'nin Ğabe diye bilinen ormanlık arazide otlayan develerine saldırıp çobanı öldürmesi, yirmi kadar deve ile çobanın annesini alıp götürmesi üzerine tek başına bir ordu gibi harekete geçmiş bir taraftan da gür sesiyle etrafa olayı duyurmuştur. Baskıncıların peşinden giden Seleme "*Ben İbnü'l-Ekvâ'yım!*" diyerek onları ok yağmuruna tutmuş nihayet Zû Kared denilen su kuyusu başında develeri ve çobanın annesini kurtarmıştır. Bu başarısından dolayı Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olmuş ve biri piyade diğeri süvari hissesi olmak üzere iki pay vermiştir. Bkz. Vâkıdî, I, 4; Buhârî, Meğâzî 38; Müslim, Cihâd 131-132; Hasan Cirit, "Seleme b. Ekva'", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, 406.

Sa'd b. Âs gibi isimler köşk inşa etmiş hatta Emevîler döneminde şehrin en nezih mekânı haline dönüşmüştür.[409] Bu durum mekânın üretilmesi açısından oldukça önemli bir vâkıadır.

Hz. Peygamber avcılık dışında daha önce zikrettiğimiz üzere tarım yapmaları için pek çok sahabiyi Akîk Vadisine yönlendirmiş hatta bazı verimli arazileri ikta[410] olarak ashabına pay etmiş ve bunlar bir defterde kayıt altına alınmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi Bilâl b. Hâris Müzenî'ye bu vadi üzerinden bir toprak parçası ikta olarak verilmiştir.[411] Bu durum hem kişilerin kendi ihtiyaçlarını karşılamasına hem ekonominin canlanıp üretimin yaygınlaşmasına hem de devlet açısından bir kazanç sağlanmasına vesile olmuştur.[412] Bölgenin diğer vadileri ise tablodaki gibidir:

İsmi	**Konumu**	**Özellikleri**
Kanât	Kuzey'de Uhud dağı'ndan Ğabe'ye doğru doğu-batı hattında	Yakınlarında Fetih ve Kıbleteyn mescidi vardır.
Buthân[413]	Ranunâ, Müzeynib ve Mehzûr vadilerinin kesiştiği bölgede şehrin nerdeyse tam orta kısmında, kuzey-güney hattında[414]	Yağmur suyu ve harrelerden çıkan kaynak suları burada birleşerek şehrin su ihtiyacını karşılar.[415] Nadîroğulları'nın şehre ilk gelip yerleştiği bölge olduğu için onlara ait pek çok bahçe ve utum yer alır.[416]
Ranunâ	Sel dağının olduğu yerden başlayıp Kuba'nın batısına ve	Kuba Mescidi'nin batısında yer alan ve "usbe" olarak da bilinen

[409] Lammens, H., "Akik", *İA*, İstanbul 1940, 247; Buhl, "Medîne" *İA*, VII, 466; Erkoçoğlu, "Hicret Döneminde Medîne Coğrafyası", 111.
[410] Devlete ait tarım arazilerinin kiracı veya işletmeci olarak tasarruf hakkı verilmesine dayanan toprak sistemi olup Abbasiler ve Selçuklular'da kullanılan sistemden farklıdır. Bu konuda yapılmış örnek birçalışma için bkz. Erkan Göksu, Selçuklu'nun Mirası: Gulam ve Ikta (Kölelik mi, Efendilik mi?), Kronik Kitap, 2017. Osmanlı'da ise bu sisteme tımar denmiştir. Bkz. Doğan, 832.
[411] İbn Şebbe, I, 96.
[412] Bostan, "Akîk", *DİA*, II, 263.
[413] Batıhan olarak da zikredilmektedir. Yâkut Hamevî, I, 446.
[414] Matarî, 137; Ayyâşî, 442.
[415] Yâkut Hamevî, I, 446; Ayyâşî, 442
[416] Daha sonra bu bölge Müslümanların eline geçmiştir. Yâkut Hamevî, I, 446. Buthân'ın "güvenli vadi" anlamına gelen İbrânice "bitahon" kelimesinden türetildiği ifade edilmiştir. Welfenson, 17; Arslantaş, 343.

	güneyde Ayr Dağı'na kadar uzanan hatta[417]	vadinin güneyinde Evs'in Cahcabaoğulları, kuzeyinde ise Hazrec'ten Sâlim b. Avfoğulları ikâmet etmektedir.[418]
Ravhâ		Hz. Peygamber'in "*cennet vadilerinden bir vadi*" diye övdüğü nakledilmektedir.[419]
Müzeynib	Güneyden kuzeye doğru bir salınım gösterip, şehrin ortalarında Ranunâ ve Buthân ile birleşip Mescidin batısından kuzeyde Fetih Mescidi'ni içine alarak en kuzeyde Rûme Kuyusuna kadar uzanır.[420]	Güney ucunda hemen aşağısında Ka'b b. Eşref'in Kasrı bulunmaktadır.
Mehzûr	Avâli bölgesinde, Müzeynib'in kuzeyinde yer alıp Urayz'a[421] kadar uzanır. Medîne çarşısının da burada yer aldığı söylenir.[422]	Doğu'da bulunan Vâkım harresine yakın olup Yahudi kabileleri olan Kaynuka ve Kureyza'yı birbirinden ayırır. Buthân gibi pek çok yağmur suyu

[417] Matarî, 134; Ayyâşî, 436.
[418] Matarî, 167-168.
[419] İbn Şebbe, I, 96.
[420] Matarî, 168.
[421] Urayz, İrz veya Arîz kelimesinin ism-i tasğiri olup Medîne'nin kuzeydoğu yönünde sınır bölgesinde yer alan küçük bir alandır. Benî Hârise Harresi veya Urayz Harresi olarak da isimlendirilen bu yer, Kanât Vadisi'ne kadar ulaşmakta olup Medîne'ye 3 mil uzaklıktadır. Bkz. İbn İshâk, I, 319; İbn Hişâm, II, 45, 57; Taberî, *Târih*, II, 491; Bekrî, *Mu'cem*, II, 436; Yâkut Hamevî, IV, 114; Matarî, 168. Bedir Savaşı'ndan sonra intikam için fırsat kollayan Ebû Süfyân yaklaşık iki buçuk ay sonra ikiyüz kişiyle şehre saldırırken bu mevkiyi kullanmıştır. Müslümanlara ait ekin arazilerinin de bulunduğu el-'Urayz'da bir hurma bahçesinde çalışan iki Müslümanı şehit eden ve hurmalıkları yakan Ebû Süfyân ve ordusu daha sonra evleri ve tarlaları ateşe vererek kaçmıştır. Bkz. İbn İshâk, I, 310; Vâkıdî, I, 181; İbn Hişâm, II, 45; Beyhâkî, *Delâil*, III, 165; Bekrî, *Mu'cem*, IV, 1295; İbn Seyyidinnâs, Ebü'l-Feth Fethuddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ya'meri (734/1334), *Uyûnu'l-Eser fî Funûni'l-Meğâzî ve'ş-Şemâil ve's-Siyer*, thk. İbrahim Muhammed Ramazan, I, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1993, 345; Zehebî, I, 384; Erkoçoğlu, "Uhud Savaşı Üzerine", 328. Coğrafi alanlarla ilgili farklı bilgiler sunan Yâkût Hamevî ise içinde köy, su, ağaç ve ekinlik arazilere İrz denildiğini, bu yüzden hem Medîne'de hem de başka yerlerde pek çok "irz" olduğunu belirtmektedir. Bkz. Yâkut Hamevî, Mu'cem, IV, 102.
[422] Himyerî, 560; Matarî, 168.

		ve harre suyu (kaynak suları) buraya dökülür, halk ihtiyacını bu sular ile görürdü. Kureyzaoğulları ilk olarak bu bölgeye yerleşmiştir.[423]
Şezâ	Doğu harresi yakınlarındadır.[424]	
İzam	Şehrin kuzeyindedir[425]	Yağmur sularının oluşturduğu seller bu vadiye doğru akmaktadır.
Cefâf	Kubâ'nın doğu kısmın avâlidedir.	Şehrin en yüksek kısmıdır.[426]

Tablo 5 – Medîne vadileri

1.5. Çalışma ve Boş Vakit: Çarşı-Pazar ve Eğlence

Gündelik hayatın en önemli alanlarından birisi çalışma ve boş vakittir. Bu iki kavramın birbirleriyle olan ilişki öyle sıradan ve basit değildir. Aralarında hem birlik hem bir çelişki olduğundan dolayı bu ilişki için diyalektir diyebiliriz. Çünkü ne boş vakit çalışmaktan, ne çalışmak boş vakitten ayrılabilir. Gündelik hayat ister ibadet, ister eğlence isterse çalışma hayatı olsun bazı rutinlikleri hâmidir. Onu uyku gibi, tatil gibi ya da bayramlar gibi özel zaman dilimlerine indirgemek de doğru değildir. Peki, o zaman gündelik hayat nerededir? Cevabı zor olsa bile gündelik hayat bu ikisi arasında bir yerlerde hep hareket halindedir. Her topluma göre aynı kodları taşıyıp farklı yüzleri olan bu alan evi, aileyi doğal olarak bireyi ve toplumu çok yakından etkisi altına almaktadır.[427] Bu yüzden çalışma ve boş vaktin doğrudan bedene bakan bir yönü vardır. Çalışan da, dinlenen de, eğlenen de bedendir. Peki, beden bunun için hangi mekânları üretmekte ve tüketmektedir. Soruyu araştırmamız açısından değerlendirecek olursak karşımıza tüm şehirlerde olduğu gibi gündelik hayatın ana damarlarından biri olan çarşı ve pazar çıkmaktadır. Çarşı ve pazar, bedenlerin toplanma yeridir. Buraya gelenler kişisel yakınlıklıları ve ilgilerine göre toplaşır.

[423] Yâkut Hamevî, I, 446. Mehzûr'un "suyu bol olan, suyolu" anlamına gelen İbrânice "mahzor" kelimesinden türetildiği ifade edilmiştir. Welfenson, 17; Arslantaş, 343.
[424] Matarî, 168.
[425] Matarî, 171.
[426] Matarî, 168.
[427] Lefebvre, *Gündelik Hayatın Eleştirisi-I*, 35-37.

Bazen günleri bazen dönemleri olur bu toplanmaların ama değişmeyen tek şey rutinliktir. Çarşı-pazar ve eğlence mekânları, hayatın sıradanlığını ve basitliğini en saf haliyle yansıtır. Buralar ticareti ve tarımı, sporu ve sanatı bünyesinde barından şehrin en önemli kavşaklarıdır. Tarihsel bir zamanı, ticari ilişkilerin ve iletişim ağlarının karmaşık kümesini inşa eden, hiyerarşik düzeyleri farklılık arz etse de toplumsal mekânların merkezî konumlarından olmaları yönüyle önem arz eden bu mekânlar Medîne gündelik hayatı için büyük önem taşımaktadırlar.[428]

Konumuzun başında belirttiğimiz gibi bir tarım şehri olarak bilinen Medîne, diğer bölgelerle olan yakın ilişkiler ve üretimde üstlendiği rol ile ticaret konusunda ön plana çıkmıştır. Ancak çok boyutlu bir yapıya ve çok çeşitli etkileşimlere sahip bir alan olarak[429] ekonomi ve ticaret, siyasi birlikten ve düzenli yaşamdan uzak Medîne'de yaşanan dönüşüme kadar tamamen Yahudi kabilelerinin yön verdiği hatta tekelinde tuttuğu bir güç olmuştur.[430] Özellikle kuyumculukla uğraşan Kaynukaoğulları şehre yerleştikten kısa süre sonra kendi isimlerini verdikleri pazar ile bu alanda liderliği ele geçirmişlerdir.[431] Bu yüzden daha önce ifade ettiğimiz gibi Müslümanlar ilk zamanlarda Yahudiler ile yakın ilişki içerisinde olmuşlar ancak savaşlardan elde edilen aletler, tarım arazileri, hayvanlar ile durumu lehlerine çevirmeyi başarmışlardır. Bu ekonomik tezahürler tarım ve ticarete bakış açısını ve iktisâdî algıyı olumlu yönde etkilemiş ve gündelik hayata katkı sağlamıştır.

Kaynaklarda Curuf denilen bölgede Rûme kuyusu civarında yani Medîne'nin kuzeybatı yönünde bulunan ve ilk zamanlarda mevsimlik olarak kurulurken daha sonraları ihtiyaca binaen daimi olarak hizmet vermeye başladığı rivayet edilen *Zebâle Çarşısı*,[432] şehrin güneyinde Kubâ yakınlarındaki Asabe bölgesinde yer alan

[428] Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 135.
[429] Bu konuyla ilgili daha fazla detay için İslâm ekonomisi, İslâm iktisat tarihi gibi başlıklarla ele alınan eserlere müracaat edilebilir. Örneğin bkz. Abdülaziz Durî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İnsan Yayınları, İstanbul 2014; Cengiz Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.
[430] Muhammed Emin Yıldırım, *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahabiler,* Siyer Yayınları, İstanbul 2014, 36; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I, Çağ Yayınları, İstanbul 1986, 262.
[431] Abdurrahmân b. Avf'ın Medîde'ye ilk geldiklerinde kendisine her türlü desteği vereceğini söyleyen dostuna "bana çarşıyı göster" dediği çarşıdır. Buhârî, Büyû 1.
[432] Abdulbâsıt Bedr, I, 101-102; Vatandaş, II, 47.

Safâsıf Çarşısı[433] ile Medîne'nin batı kısmında yer alan İbn Hubeyn sokağında bulunduğu için *İbn Hubeyn Çarşısı* diye isimlendirilen üçüncü bir çarşıdan bahsedilse de[434] Yahudilerin kontrolünde olan Kaynuka Çarşısı büyüklüğü ve etkinliğiyle gündelik hayatta daha çok tercih edilmiştir. Buthân vadisi taraflarında bulunan ve ilk başlarda *Cubâşe* çarşısı olarak adlandırılıp daha sonraları *Kaynuka Çarşısı* olarak şöhret bulan bu çarşı, bölgede yer alan bir köprüye (cisr) yakınlığından dolayı *Cisr Çarşısı* olarak da adlandırılmıştır. Kaynukaoğulları tarafından kurulan bu çarşı içerisinde dükkânlar yer almış, ziynet eşyaları, silah, ev, tarım ve kesici-delici aletler alınıp satılmıştır. Fâiz, karaborsacılık, tefecilik, sarraflık işleriyle özellikle yakından ilgilenen Yahudiler, isteyenlere yüksek kurdan kredi vermiş, altın-gümüş satmış ve Bizans, İran ve Yemen paralarını istediği şekilde değiştirerek piyasayı kontrolü altında tutmuştur.[435]

Belli bir döneme veya güne tahsis edilmeden günün her saatinde ulaşılabilecek tarzda kendisinden istifade edilen bu pazarlardan ilk zamanlarda Hz. Peygamberin onayıyla alış-veriş yapan Müslümanlar durumdan rahatsızlık duyup şikâyette bulunmuş ancak başka çareleri olmadığı için bir süre sessiz kalıp ticarete devam etmişlerdir. Ancak bu süreçte zaman zaman tartışma ve kavgalar yaşanmıştır. Örneğin, Ebu Hüreyre ve Ebu Said el-Hudrî'nin anlattıklarına göre, ensardan bir kişi çarşıda Finhâs adında bir Yahudi'nin satmaya çalıştığı malına hoşuna gitmeyen bir meblağ teklif edilince malını övmek için, "*Musa'yı alemlere üstün kılan Allah'a yemin olsun ki…*" diyerek yemin etmiştir. Bunun üzerine ensardan olan kişi, "*Ey alçak adam! Muhammed'den de mi üstün kıldı?*" diyerek ona çıkışmış, tartışma kızışınca sahabî öfkesine hâkim olamayarak Finhas'ın yüzüne bir tokat atmıştır. Finhas da Medineli sahabîyi dava etmiştir.[436] Durumun iyiye gitmediğini fark eden Hz. Peygamber farklı bir çarşı oluşturma fikriyle meşgul olurken Kaynukaoğullarının

---

[433] Abdulbâsıt Bedr, I, 102.

[434] Çarşıların isimlendirilmesi hususunda farklı telaffuzlar kullanılmıştır. Mesela, Zübâlâ, Buthan, Cübâse, Safasıf, İbn Hayyeyn, İbn Huneyn bunlardan bazılarıdır. Ayrıca İbn Hubeyn çarşısına Abdullah b. Übey b. Selûl'e ait "Mezâhim" adındaki utum yakınlığı veya çok kalabalık bir çarşı olması hasebiyle Mezâhim Çarşısı diyen de olmuştur. Bkz. Abdulbâsıt Bedr, I, 102-103; Vatandaş, II, 47; Hizmetli, *İslâm Tarihi İlk Dönem*, 312.

[435] Abdulbâsıt Bedr, I, 104; Derveze, İzzet, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, I, Ekin Yayınları, İstanbul 1998, 392; Cengiz Kallek, *Asr-ı Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, 62.

[436] Buhârî, Husümât 1; Müslim, Fedâil 160.

ensârdan Müslüman bir kadına yaptıkları hakaret ve çirkin hareket[437] sonrası ipler tamamen kopmuş, ticari hayatı tekelden ve icbardan kurtarmaya dair ilk adım olarak Hz. Peygamber hemen bir pazar kurulması emrini vermiştir. İlk olarak Bakîu'z-Zübeyr[438] diye bilinen bölgede büyük bir çadır altında Müslümanların çarşısı kurulmuş, bu durum Müslümanlar için yeni bir dönüm noktası olmuştur.[439]

Çarşı aktif olarak kullanılmaya başlayınca Yahudiler burayı yakmış, daha sonra bir adam gelerek: "*Yâ Rasûlallah! Ben Medîne çarşısı için münasip bir yer gördüm, oraya da bir bakmaz mısınız?*" deyince, Peygamberimiz oraya gitmiş ve ayağını yere vurarak: "*Sizin çarşınız, pazarınız burasıdır. Şurasından hiç bir şey kısılmaz ve buraya vergi de salınmaz!*"[440] buyurmuştur. Tespit edilen yer Sâideoğullarına ait bir arazi olduğu için önce onlar razı edilmiş ardından Sâideoğulları Sakîfesi'nin hemen yanına mescide ve şehir planına uygun bir arazide, Yahudilerin karşı alternatif bir güç olarak kurulmuştur.[441]

---

[437] Kuyumcuya alış-veriş yapmak üzere gelen kadının örtüsünü iğneyle başka yer bağlayan Kaynukağulları Yahûdîlerinden bir kişi, kadının örtüsünün açılmasına ve kadını gülünç duruma düşümesine sebebiyet vermiş, bu taciz sonrası Müslümanlar ve Yahûdîler arasında çatışmalar yaşanmış en nihayetinde Hz. Peygamber, Kaynuka Yahûdîleri üzerine yürümüştür. Olayın hicri ikinci yılda yapıldığı kaynaklarda yer aldığına göre ilk iki yıl Müslümanların bu çarşıdan ihtiyaçlarını gördüğünü söyleyebiliriz. Bkz. Askerî, Ebû Hilâl Hasen b. Abdillâh b. Sehl (395/1004), *Evâil*, Dâru'l-Beşîr, yy., h.1408, 129.

[438] Kaynaklarda Bakî kelimesiyle farklı yerler ifade edilmektedir. Bunlardan bazıları: Bakîu'l-hayl, bakîu'z-zübeyr, bakîu'l-habcebe ve bakîu'l-ğarkad'dır. Günümüzde bile genel olarak bakî denilince hala mezarlık olarak kullanılan bakîu'l-ğarkad ilk olarak akla gelmektedir. Hepsi hakkında detaylı bilgi için bkz. Şurrâb, *Meâlimü*, I, 52.

[439] Semhûdî, II, 257; Abdulbâsıt Bedr, I, 102; Vatandaş, II, 47; Mehmet Nuri Güler, "İslam Devletinin İlk Başkenti Medîne'de Tedâvül Eden Mal ve Hizmetler ile Geçim Düzeyleri", *Uluslararası Şehir ve Medeniyet Sempozyumu 9-11 Ekim 2009*, Ankara 2011, 509.

[440] İbn Mâce, Ticâret 40; İbn Şebbe, I, 304; Belâzürî, *Futûh*, 24; Bekrî, *Mesâlik*, I, 408; Makrizî, IX, 363; Semhûdî, II, 257; Şâmî, IX, 8; Yıldırım, *Tüccar Sahabiler*, 41 vd.

[441] Köksal, II, 147-148; Yıldırım, *Tüccar Sahabiler*, 41 vd.; Söylemez, "Peygamberin Bir Günü Üzerine", 73; Kallek, 191; Bu yer, Mescid'in musallası ile Sa'd b. Ubâde'nin annesi için yaptırdığı sebil arasında kalan bir yerdir. Küçükaşcı, 209.

Resim 12 - Saideoğulları sakîfesine dair minyatür (Medîne şehir müzesinden)

Kırsal kesimden gelen kişilerin tabiri caizse ayakları alışsın diye; vergi-kira alınmaması, yer tutmanın yasak olması, inşaat ve kapalı alana izin verilmemesi, büyük ve açık bir meydan seçilmesi[442] ve serbest piyasa ekonomisinin canladırılmak istenmesi alınan ve konulan kurallar ile ticari hayati yeniden şekillendirmeye başlamıştır. Bu bağlamda öncelikle ölçü ve tartıda birlik sağlanmış,[443] ardından tekelleşmeye son verilip, pazar vergisi kaldırılmıştır.[444] Faiz,[445] ihtikar (karaborsacılık), haksız rekabet, neceş,[446] mülamese[447] ve münabeze[448] vb. satış

[442] Küçükaşcı, 209-210; Köksal, II, 147-148; Yıldırım, *Tüccar Sahabiler*, 41 vd.; Söylemez, "Peygamberin Bir Günü Üzerine", 73; Kallek, 191.
[443] Ebû Dâvûd, Büyû' 8.
[444] İbn Mâce, Ticâret 40; Günümüz deyimiyle faiz, Kur'an ve hadis tabiriyle ribâ, sözlük manasıyla "artmak" demektir. Istılah manasıyla da bir cinsten olan iki bedelden birine yapılan karşılıklı ziyade demektir. Bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rağbet, İstanbul 1998, 385.
[445] Faizin yasaklanmasıylailgili nâzil olan ayetlerler şunlardır: "Faiz yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Bu, onların, "Alış veriş de faiz gibidir" demelerinden dolayıdır. Oysa Allah alışverişi helal, faizi haram kılmıştır. Bundan böyle kime Rabbinden bir öğüt gelir de (o öğüte uyarak) faizden vazgeçerse, artık önceden aldığı onun olur. Durumu da Allah'a kalmıştır. (Allah onu affeder.) Kim tekrar (faize) dönerse, işte onlar cehennemliklerdir. Orada ebedi kalacaklardır. Allah, faiz malını mahveder, sadakaları ise artırır (bereketlendirir). Allah hiçbir günahkâr nankörü sevmez. Şüphesiz iman edip salih ameller işleyen, namazı dosdoğru kılan ve zekâtı verenlerin mükafatları Rableri katındadır. Onlara korku yoktur. Onlar mahzun da olmayacaklardır. Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve eğer gerçekten iman etmiş kimselerseniz, faizden geriye kalanı bırakın. Eğer böyle yapmazsanız, Allah ve Rasûlüyle savaşa girdiğinizi bilin. Eğer tövbe edecek olursanız, anaparalarınız sizindir. Böylece siz ne başkalarına haksızlık etmiş olursunuz, ne de başkaları size haksızlık etmiş olur. Eğer borçlu darlık içindeyse ona eli genişleyinceye kadar mühlet verin. Eğer bilirseniz, (borcu) sadaka olarak bağışlamanız, sizin için daha hayırlıdır." Bakara, 2/275-280.
[446] Alıcısı olmayan bir malı satıcısının sahte müşteriler ortaya koyarak fiyat artırma ve ortalığı kızıştırmasıdır. İbn Mâce, Ticarât, 14.
[447] Elbislerini birbirleriyle değiştirmek isteyen iki kişinin elbiseye açıp bakmadan sadece dokunarak yaptıkları değiştirme biçimidir.

türleri ise tamamen yasaklanmıştır.[449] Bunların yerineise yalan, yanlış ve aldatma ihtimali daha az olduğu için müsâveme usulü benimsenmiş ve yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır.[450] Kurallara uymayanların takibi için denetleme mekanizması oluşturulmuş ve ilk defa bu iş için *muhtesib* denilen kişiler görevlendirilmiştir.[451] Hz. Ali ve Esed kabilesine mensup Semrâ bnt. Nüheyk'in ilk muhtesipler olarak pazar yerini ellerindeki bir kırbaçla denetledikleri ifade edilmiştir.[452]

Muhtesibler bu görevlerin dışında hayvan kesimlerini takip etmiş, Allah'ın adının anılması, hayvanın eziyet etmeden yatırılıp bağlanması, bıçağın keskin ve kesim yerinin temiz olması, Hz. Peygamber'in "*Allah'ın her işte iyiliği ve güzelliği farz kıldığı, öldürürken dahi bunun göz önünde tutulması gerektiği*"[453] yolundaki sözüne uyulup uyulmadığı ve bir hayvan kesilirken diğerlerinin onu görmemesi için tedbir alınıp alınmadığı hususlarına dikkat etmiş, kurallara uymayanlara cezalar kesmişlerdir.[454]

İlk zamanlarda kısıtlı bir alış-veriş imkânı varken ve dışa bağımlılık yaşanırken, yapılan fetihler, elde edilen ganimetler ile rahatlama yaşanmış, zamanla Müslümanların elinde olan pazarda altın ve gümüş külçelerine karşılık deri, kereste,

---

[448] Elbislerini birbirleriyle değiştirmek isteyen iki kişinin "sen elbiseni bana at, ben de elbisemi sana atayım" şeklinde yaptıkları değiştirme biçimidir.

[449] İbn Mâce, Ticarât 12; Ahmet Turan Yüksel, "Bir Tacir Olarak Hz. Peygamber", *Diyanet İlmi Dergi: Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) Özel Sayısı*, Ankara 2003, Sayı: 148; Yıldırım, *Tüccar Sahabiler*, 48-50. İslâmiyetin yasakladığı alış-veriş şekillerini gösteren tablo için bkz. Yıldırım, *Tüccar Sahabiler*, 52-54; Canan, I, 499 vd. Meyve ve ekinlerine satışı, alımı-satımı caiz olmayan şeylerin satışına dair detaylı bilgi için bkz. Canan, I, 455 vd.

[450] Pazarlık satış manasına gelen müsâveme, alıcı ile satıcının özelde fiyat, genelde akdin konusu veya şartları üzerinde pazarlık edip karşılıklı rızaya dayalı olarak anlaşmaları usulüdür. Bkz. Cengiz Kallek, "Müsâveme", *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006, 79.

[451] Sözlükte "hesap etmek, hesaplamak, saymak" manalarına gelen hasebe fiilinden mastar olan hisbe, genel ahlakı ve kamu düzenini korumayı hedefleyen bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam Tarihi'nin de en önemli kurumlarından biri olarak bilinen hisbe teşkilatına mensûb ve bu işi resmî olarak yürüten kişilere de muhtesib denmektedir. İlk örneklerine Medîne'de rastladığımız ve ileride tam manasıyla kurumsallaştığını bildiğimiz bu teşkilatın en önemli organı muhtesipler olmuştur. Dört halife döneminde gelişen bu görev, Emevîler döneminde çarşı denetçisi manasına gelen *sâhibu'sûk* ismini almıştır. Daha fazlabilgi için bkz. Altınay, 118 vd.; Metin Yılmaz, "Hisbe Teşkilatı" *İslâm Kurumları Târihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker, Ankara 2013, 339-340; Cengiz Kallek, "Hisbe", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, 133-143.

[452] İbn Sa'd, III, 26; Kettânî, I, 240.

[453] Müslim, Sayd 57.

[454] Bozkurt, "Kasap", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, 534-535.

maden, günlük ve diğer güzel kokulu şeyler satın alınabilir hale gelmiştir.[455] Bu durum hem çeşitliliğe hem de fiyatların yükselmesine sebep olunca sahabeden bazıları "*fiyatlar oldukça arttı, narh koysanız*"[456] diye öneride bulunmuş ancak Hz. Peygamber bu teklifi reddetmiş hatta Medîne dışından mal getirip onu cari fiyattan satan kişileri överek, tam tersi yönde hareket edip karaborsacılık yapmak isteyenleri bu işten men etmiştir.[457]

Medîne çarşısında genel olarak üretimi yapılan meyve sebzeler satılırken, kişilerin kendi elleriyle ürettikleri ve gündelik hayatta herkesin işine yarayacak alet ve edavatın da satıldığı bilinmektedir. Hatta peygamberin eşlerinden Zeynep ve Sevde'nin el işi bir iki ufak eşyayı pazarda sattığı ifade edilmiştir. Bu durum pazarların kadın erkek herkese hem alıcı hem de satıcı olarak açık olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kayletü'l-Enmâriyye,[458] Müleyke Ümmü Sâib Sakafiyye[459] ve Esma bnt. Muharribe[460] gibi genellikle koku satma işiyle uğraşan kadınlar sanıldığının aksine aktif bir şekilde ticaretle uğraşarak geçimlerini sağlamışlardır.[461]

Tüm bu durumlar çarşı ve pazarların insan hayatına ne yönde etki ettiğini gösteren, şehirleşmeyi olumlu yönde tetikleyen unsurlar olup Hz. Peygamber'in girişimciliğinin Medîne ekonomisinin hangi yönde evrildiğini göstermesi açısından çok önemlidir. Zaten belirli bir yapılanma içerisine giren şehir, yeni kurulan pazar ile bölgenin de önemli bir ticaret merkezi olmasına katkı sağlamıştır.

Ekonominin ve çarşıda üretilen/tüketilen malzemelerin hem ham maddesi, hem de günlük hayat nesnelerinin bir parçası olması açısından altın ve gümüş gibi madenler öncelikle Yahudilerin ellerinde değer bulurken daha sonraları Müslümanlar

---

[455] Abdulbâsıt Bedr, I, 104; Derveze, 392; Kallek, 62; René Sédillot, *Dünya Ticaret Tarihi, Değiştokuştan Süpermarkete*, Cep Kitapları, İstanbul 1983, 139.
[456] İbn Mâce, Ticarât, 27.
[457] İbn Mâce, Ticarât, 12.
[458] Enmâr kabilesindendir. Bkz. İbn Abdilberr, *İstiâb*, I, 1906; İbnül'l-Esîr, *Üsd*, VII, 238; İbn Hacer, *İsâbe*, VII, 291; Kettânî, II, 77.
[459] Attarlıkla meşgul olmuştur. Bkz. Ebû Nuâym, *Ma'rife*, VI, 3450; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, VII, 260.
[460] Temîm kabilesindendir. Oğlunun Yemen'den getirdiği kokuları satarak geçimini sağlamıştır. Bkz. İbn Sa'd, VIII, 233; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, VII, 9; İbn Hacer, *İsâbe*, VIII, 12-14.
[461] Rıza Savaş, *İslâm'ın İlk Asrında Kadın*, Siyer Yayınları, İstanbul 2017, 198; Hizmetli, *İslâm Tarihi İlk Dönem*, 313; Yeniçeri, *Hz. Muhammed Yaşadığı ve Yön Verdiği Hayat*, 227.

şehre yakın maden ocaklarını keşfederek madencilik noktasında Medîne'de aktif bir rol üstlenmeye başlamıştır.[462] Pazarlar haricinde önemli bir gelir kapısı olan bu madenlerden ilki Medîne'nin köylerinden birisi olan Für' köyünde yer alan *Kabaliyye Madenleri* olup Hz. Peygamber tarafından bizzat Bilâl b. Hâris Müzenî'ye ikta' olarak verilmiştir.[463] Yine Für' köyünde yer alan ve Haccâc b. İlâz Behzî'ye ait olan *Buhrân Altın Madeni*[464] ile Fârân b. Belî Amr'a ait *Fârân Demir Madeni*[465] aktif diğer maden ocaklarıdır. Maden ocakları bakımından en zengin mıntıka olan Für' haricinde Ebû Husayn Sülemî adındaki sahâbînin kendi uğraşları neticesinde Medîne yakınlarda bir altın madeni bulduğu, buradan temin ettiği altınları zaman zaman Hz. Peygamber'e getirdiği ifade edilmiştir.[466]

Fıkıh ve hadis kitaplarında altın, gümüş, bakır gibi pek çok madenle ilgili bilginin bulunması, zekat ve sadaka olarak verilmesi,[467] köle azat etmede kullanılması,[468] gümüş ve altın burun/diş yaptırılması,[469] diplomatik işlerde mühürlü

---

[462] İlk dönem kaynaklarında "kayn" kelimesiyle ifade edilen madencilik hakkında genel bilgi ve Arap Yarımadasında bulunan tüm maden yataklarıyla ilgili toplu liste için bkz. Azizova, 268-313.

[463] Hz. Peygamber, "Bismillahirrahmanirrahim. Burası Muhammed tarafından Bilal b. Hâris'e verilmiştir." şeklinde bir belge de yazdırmış, zekât hariç başka bir şey de almamıştır. Ömer b. Abdülaziz zamanında ise ¼ oranı devlet tarafından alınmıştır. Bkz. Mâlik b. Enes, *Müdevvene*, I, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yy., 1994, 338; Şâfiî, *Ümm*, II, 46; Kâsım b. Sellâm, 423; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 239; İbn Zenceveyh, II, 614; Ebû Dâvûd, Harâc 35-36; İbn Kuteybe, *Meârif*, 298; Bezzâr, VIII, 322; Yâkût, IV, 307, 336.

[464] Süleymoğulları bu bölgede yaşamaktadır. Madenin ismi Bahrân, sahibinin ismi de Haccâc b. İlât olarak da geçmektedir. Bkz. İbn İshâk, 313; Vâkıdî, I, 196; İbn Hişâm, II, 608; İbn Sa'd, II, 7; İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb Nesâî (279/892-93), *et-Târihu'l-Kebîr*, II, thk. Salâh b. Fethî Hilâl, Fârûku'l-Hedîse, Kâhire 2006, 7; Taberî, *Târih*, II, 487; Süheylî, VII, 520; İbn Kesîr, *Bidâye*, V, 236. Hz. Peygamber burayı başka bir sahabîye işletme olarak verilmiştir. Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 26.

[465] Fârân Dağları eteklerindedir. Fârân'ın tabii olduğu Belî kabilesinin kuyumculukla uğraştığı ifade edilmektedir. Bölgenin ilk sâkinlerinden sayılan Amâlika'nın da ilk olarak buraları tercih ettiği söylenmektedir. Önemli bir gelir kapısı olarak görülen madenin mülkiyeti noktasında çeştli tartışmalar yaşanmış, Hz. Ömer zamanında iş mahkemeye kadar taşınmıştır. Bkz. Hâzimî, 170; Bekrî, *Mu'cem*, I, 28-29; III, 1013

[466] Ebû Husayn Selmâ olarak da ismi geçen bu kişinin getirdiği altınların güvercin yumurtasına benzediği ifade edilmiştir. Daha sonraları bahsedeceğimiz üzere Selmân-ı Fârisî'nin kölelikten kurtulmak üzere bu altınlardan istifade ettiğini düşünebiliriz. Bkz. İbn Sa'd, IV, 208; İbn Hacer, *İsâbe*, VII, 77; Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd Hüseynî (1270/1854), Rûhu'l-Meânî, I, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415, 509; Kettânî, II, 29.

[467] Buhârî, İlim 32; Ebû Dâvûd, Hatem 4; Nesâî, Zinet 62; İbn Mâce, İkâme 157.

[468] Selmân-ı Fârisî'nin tavuk veya güvercin yumurtası şeklindeki altını Hendek Savaşı (5/627) öncesi sahibine vererek özgürlüğüne kavuşmuştur. Özellikle Ebû Husayn'ın bulduğu madenlerinden çıkan altınların güvercin yumurtası şeklinde olduğu bilgisi Selmân'ın verdiği altın çeşidiyle örtüşmekte bu da bölgenin maden durumu hakkında daha net bir bilgi sunmaktadır. Bkz. İbn İshâk, 313; Vâkıdî, I, 196; İbn Hişâm, II, 608; İbn Sa'd, II, 7; İbn Ebî Hayseme, II, 7; Taberî, *Târih*, II, 487; Süheylî, VII, 520; İbn Kesîr, *Bidâye*, V, 236; Kallek, 229; Azizova, 278.

yüzük yapılması,[470] ziynet eşyası olarak takılması,[471] savaş aletlerinin yapılması,[472] kuyumculuk[473] ve demircilik gibi mesleklerin varlığı hem ekonomide hem de gündelik hayatta madenlerin ne denli önemli bir rol oynadığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Örneğin, tarih boyunca çeşitli toplum ve kültürlerde var olan demirciler aslında sanatsal bir icrada bulunmalarında dolayı sanatçılar ve kuyumcular gibi "kayn" ismiyle bu dönemde anılmışlardır. Temel ihtiyaç malzemelerinin yapımı, saldırı ve savunma aracı, barınak gibi pek çok hususta kullanılan demir ve demir madenin bu mesleği gözde mesleklerden biri haline getirmiştir. Kaynaklarda Medîne'de bu dönemde Habbab b. Eret, Ebû Seyf ve Ezrak b. Ukbe Sakafî'nin demircilik yaptıklarına dair bilgi bulunmaktadır.[474]

---

[469] Cahiliyye döneminde Külâb savaşında burnu kopan Arfece b. Esad, önce gümüşten burun yaptırmış gümüşün koku yapması üzerine Hz. Peygamber'in izniyle altından burun yaptırmıştır. Bkz. İbn Sa'd, VII, 32; İbn Ebî Şeybe, II, 124; Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî (255/869), *el-Bursân ve'l-Urcân ve'l-Umyân ve'l-Hûlân*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1410, 482; İbn Kâni', II, 53; Ebû Nuaym, *Marife*, IV, 2229. Osman b. Affân, Enes b. Mâlik ve daha sonraları pek çok sahabînin altın diş yaptırdığı da ifade edilmiştir. İbn Sa'd, VII, 268; Buhârî, *Târih*, I, 104.

[470] Hz. Peygamber hükümdarlara gönderdiği mektupların resmiyet kazanması adına tavsiye üzerinde "Muhammedun Resûlüllâh" yazan mühürlü bir yüzük edinmiştir. Günlük hayatta da gümüş yüzük kullanmayı yasaklamamış ve kendisiyle beraber pek çok sahabî gümüş yüzük takmışlardır. Mesela Ebû Bekir, "Ni'mel-kâdir Allâh" yazılı bir yüzük edinmiştir. Buhârî, İlim 8; Libâs 46, 50, 51, 54, 55; Müslîm, Mesâcid 222; Libâs 55-63; Ebû Dâvûd, Hâtem 1-2; Tirmizî, İsti'zân 25; Libâs 14-17; Nesâî, Zînet 48-82; İbn Mâce, Libâs 39; Taberî, *Târih*, III, 427; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 55.

[471] Özellikle kadınların inci kolyeler, altın bilezik, yüzük ve küpeler kullanması bunun önemli işaretidir. Bedir savaşı sonrası kocasını kurtarmak isteyen Zeyneb'in Yemen'in başkenti San'a yakınlarında bulunan bir şehirde üretilen ve adına aynı şekilde Zafâr denilen Akîk gerdanlığını feda etmesi yine aynı tarz bir gerdanlığı Hz. Âişe'nin Müreysi Gazvesi dönüşü kaybetmesi kadınların süs konusunda nasıl zevk sahibi olduğunu göstermektedir. Bkz. Vâkıdî, I, 130, II, 428; İbn Sa'd, VIII, 26; Taberî, *Târih*, II; Yâkût Hamevî, IV, 60; Ebû Nuaym, *Marife*, VI, 3341, 3502.

[472] Özellikle sayıları yüzden fazla olan seriyye ve gazvelerde kullanılan kılıç, kalkan, ok, yay, miğfer gibi silah ve savunma aletlerinin bu madenler marifetiyle ortaya çıkması günlük hayatta ne kadar önemli bir pay sahibi olduğunu göstermektedir. Örneğin Hz. Peygamber Huneyn Savaşı öncesi silah stokçusu Safvân b. Ümeyye'den 100 zırh almıştır. İbn Sa'd, II, 150; Taberî, *Târih*, III, 73; Makrizî, II, 10.

[473] İnsanlık tarihi kadar eski ve üretim şekliyle sanatsal bir meslek olması yönüyle "kayn" ve "sâiğ" şeklinde geçen kuyumculuk ekonomi ve ticaretin bel kemiğini oluşturmuş, Yahûdîler özellikle Kaynukaoğulları etkin olarak bu mesleği yürütmüştür. Örneğin Hz. Ömer'in vergiyi indirmeye yanaşmadığı için öldürdüğü iddia edilen, Ebû Lü'lüe'nin kendi eliyle yapmış olduğu süslü hançeri kullandığı rivayet edilmektedir. Bkz. İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb Kurtubî Endelüsî (328/940), *Ikdü'l-Ferîd*, V, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1404, 25; Nüveyrî, XIX, 371; İbnü'z-Ziyâ, I, 323; Diyârbekrî, II, 248; Abdulbâsıt Bedr, I, 102. Berâ b. Âzib ve Zeyd b. Erkâm'ın Hz. Peygamber'e sarraflık hakkında bilgi almak amaçlı danışmaları ve Hz. Peygamber'in de onları bilgilendirmesi rivayetine bakacak olursak Müslümanların da artık bu işlerle ilgilendikleri belki de uğraştıklarını manasına gelebilir. Bkz. Buhârî, Büyû 8.

[474] İbn Sa'd, III, 151; Buhârî, Cenâiz 44; Kettânî, II, 51; Azizova, 285 vd.

Konumuzun başında ifade ettiğimiz gibi bedenin rahatlama ve gevşeme mekânı olan oyun ve eğlence gündelik hayatın en önemli bir diğer parçasıdır. Oyun ve oyuncakların eski büyü ve ritüel nesneleri olduğu yönünde görüşler ileri sürülse de toplumlar ile var olmaları onları gündelik hayatın önemli parçası haline dönüştürmüştür. Bu yüzden oyun ve eğlence tarih boyunca insanları cezbeden, eğlendiren ve heyecanlandıran bir gerçek olarak varolmuştur.[475]

Her toplumun kendine göre bir eğlence ve oyun kültürü olduğu gibi İslâm dinine mensup toplulukların da tarih boyunca kendilerine has bir oyun ve eğlence mekânları olmuştur. Temel ihtiyaçların temini haricinde gündelik hayatın önemli bir parçası olan bu mekânlar, Medîne söz konusu olunca eğlencenin yanında ayrıca antrenman ve zinde kalmanın diğer bir yolu olmuştur. Ok atışı, at ve deve yarışı gibi dönemin en çok rağbet edilen eğlence çeşitleri aynı zamanda savaşlara hazırlık için bir ta'lim aracı sayılmıştır. Bunun için Medîne'de iki ayrı yer tahsis edilmiştir. Bunlardan birisi Hafya'dan Seniyyetü'l-vedâ'ya kadar olan 5-7 mil uzunluğundaki alan, diğeri de Seniyyetü'l-Vedâ ile Zuraykoğulları Mescidi arasındaki 1 mil uzunluğundaki alandır.[476] İki farklı alanın belirlenmesi muhtemelen savaş atlarının (mudammar),[477] eğlence amacıyla düzenlenen yarışlarda kullanılan atlardan (gayr-ı mudammar) ayırmak istenmesidir. Bu bağlamda Hafya'dan Seniyyetü'l-vedâ'ya kadar olan uzun bölüm yarış atlarına ayrılmıştır.[478]

Hafya'nın Ğâbe'nin alt tarafında, Ğâbe'nin Medîne'nin en kuzeybatı tarafında olduğunu düşündüğümüzde ortaya şu şekilde bir yerleşim çıkmaktadır.

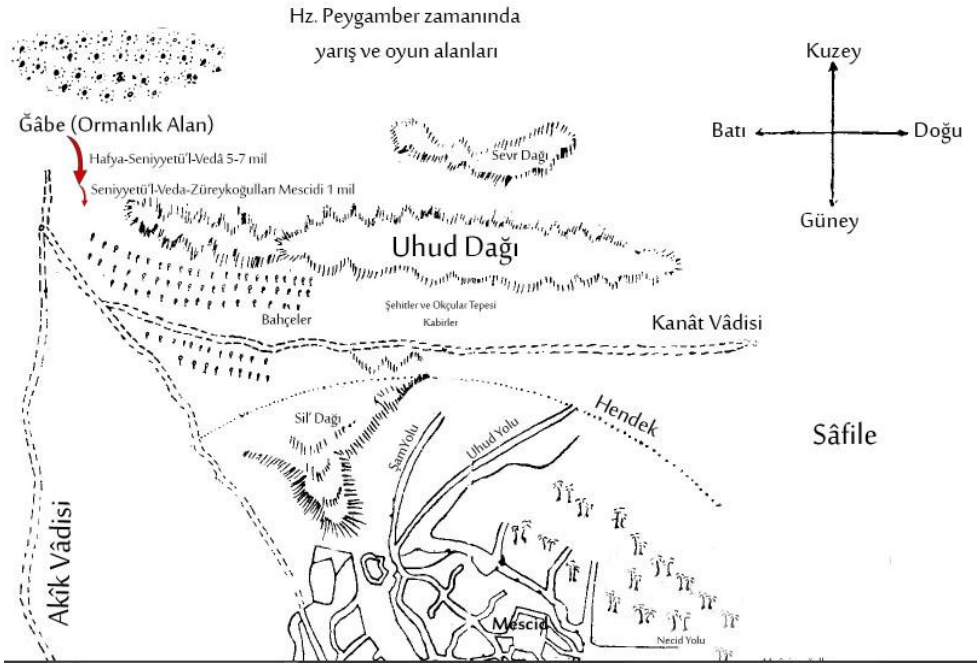
---

[475] Lefebvre, *Gündelik Hayatın Eleştirisi-I*, 123.

[476] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 279; Abdürrezzâk, V, 304; Humeydî, I, 550; İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, I, 522; Buhârî, Salât 41, Cihâd 56, 57, 58, İ'tisam 16; Müslîm, İmâret 95; Ebû Dâvûd, Cihâd 67; Tirmizî, Cihâd 22; Nesâî, Hayl 13; Ebû Avâne, IV, 440; Nüveyrî, IX, 369; Huzâî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ahmed (789/1387), *Tahrîcu'd-Delâlâtü's-Semiyye*, I, thk. İhsan Abbas, Dâru'l-Mağribi'l-İslâm, Beyrut 1419, 400; Makrizî, VII, 202; Diyârbekrî, I, 502.

[477] Özel olarak beslenen ve korunan atları ifade etmek için kullanılan bir terimdir.

[478] Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, III, 665; Abdürrezzâk, V, 304; Humeydî, I, 505; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 528; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 279; Bezzâr, XII, 42.

Resim 13 - Oyun ve yarış alanlarını gösteren tarafımızca hazırlanan bir çizim.

Hz. Peygamber bu yarışları teşvik etmiş, izlemiş, zaman zaman ödül koyup[479] kendisi de yarışlara bazen at bazen devesiyle bazen de yerine başkasını tutarak katılmıştır.[480] Genellikle "Adbâ" adlı devesiyle yarışlara katılan Hz. Peygamber'i geçen pek olmamış, bir seferinde bedevi teki devesiyle Adbâ'yı geçince bu durum ashabın zoruna gitmiş ancak Resûlullah bunun bir yarış ve eğlence olduğunu ve makul olarak karşılanması gerektiğini ifade etmiştir.[481] Ancak bu tip ödüllerin sadece at, deve vb. hayvanlar ile okçuluk gibi alanların dışında verilmesi[482] ve şans oyunu veya bahis şeklinde yapılması kesin bir olarak yasaklanmıştır.[483]

[479] Dârimî, Cihâd 37; Yeniçeri, *Hz. Muhammed Yaşadığı ve Yön Verdiği Hayat*, 275.
[480] Örneğin, Abdullâh b. Ömer bir seferinde Hz. Peygamber'in yerine koşuya katılmıştır. Yine O, Sehl b. Sa'd'ı "Zarîb" adlı atıyla, Ebu Useyd'i de "Lizâz" adlı atıyla yerine koşturmuş hatta koşmaları için Yemen tarzı beyaz çizgili giysiler giydirmiştir. Bkz. Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, III, 665; Ebû Dâvûd, Cihâd 60, 67; Kettânî, I, 272, 274; Yeniçeri, *Hz. Muhammed Yaşadığı ve Yön Verdiği Hayat*, 274.
[481] Buhârî, Cihâd 59, Rikâk 38; Ebû Dâvûd, Edeb 9; Nesâî, Hayl 14.
[482] Ebû Dâvûd, Cihad 67; Tirmizî, Cihad 22; Nesâî, Hayl 14. Farklı alanlara da ödül verileceğine dair görüşler de mevcuttur. Bkz. Canan, VII, 135.
[483] Ebû Dâvûd, Et'ime 7.

1.6. Hayatın Merkezinde Bir Yer: Mescid

İslâmî şehirlerin merkezi ve çekirdeği olan mescidler[484] sadece dînî hayatı değil günlük hayatın her alanına tesir etmiş, bu nedenle tarih boyunca İslâm beldelerinde şehirler ya mescitler etrafında kurulmuş ya da yeniden düzenlenmiştir. Özellikle İslâm'ın ilk üç asrı boyunca mescidlerin Müslüman şehirlerinde, sosyal, kültürel, siyasi, askerî ve hatta iktisadi amaçlar bakımından yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir.[485] Bu bağlamda İslâm'ın ilk homojen kurumu,[486] şehirleşmenin dönüm noktası,[487] günlük yaşam merkezi[488] gibi önemli fonksiyonları üstlenen Mescid-i Nebevî ve Hz. Peygamber döneminde inşa edilen diğer mescidler, Medîne toplumunun ictimâi yapısını ve doğal olarak günlük yaşamını doğrudan etkilemiştir.[489]

Mescid-i Nebevî ve Hucûrât

İslâm Dininin en önemli sembollerinden ve kutsal mekânlarından birisi olan Mescid-i Nebevî, Medîne şehrinin yaşam şeklini, günlük hayatın seyrini değiştirecek siyâsî, ekonomik ve kültürel boyutlara hâiz bir güce sahip en önemli şiarlardan biridir. Bizzat Hz. Peygamber ve Talk b. Ali,[490] Ammâr b. Yâsir,[491] Ebû Bekir,

---

[484] Mescid, Arapça'da "eğilmek, alnını yere koymak" gibi manalara gelen s-c-d fiilinden türetilmiş bir mekân ismidir. Bkz. İbn Manzûr, XXII, 1940. Secde, Hz. Peygamber'e göre kulun Allah'a en yakın olduğu anı temsil etmektedir. Nesâî, Tatbîk 78. Kur'ân-ı Kerim'de tekil, çoğul ve tamlama şeklinde pek çok yerde geçen "mescid" kelimesiyle zaman zaman Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebî, Mescid-i Aksa, Mescid-i Kubâ ve Mescid-i Dırâr ifade edilmiştir. Tevbe, 9/107-108; İsrâ, 17/1. Ayrıca Ashab-ı Kehf'in üzerine yapılan bina da mescid olarak zikredilmiştir. Kehf, 18/21.

[485] Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, trc: Ali Yardım, İstanbul 1983, 95 vd.; Mustafa Demirci, "İslam'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri", *İstem*, S: 2, 2003, 137.

[486] Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenişi*, Pınar Yayınları, İstanbul 1991, 113.

[487] Küçükaşcı, 187.

[488] Can, 150-151; İsmâil Yiğit, "Hz. Peygamber (s.a.v)'in Medîne Dönemi Faaliyetleri", *Vahyin Nüzulünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v) -Milletlerarası İlmi Toplantı-*, İstanbul 2011, 171.

[489] Mescid-i Nebevî, fonksiyonu açısından bazen anakronik nitelemelere de konu olmuştur. Onun için zaman zaman devlet sarayı, toplantı ve meşveret mahalli, dershane, adliye merkezi, kültür ve ilim ocağı, ordu komutanlığı karargâhı, eğitim ve öğretim yapılan bir mekteb ifadeler kullanılmıştır. Bkz. İbrâhim Sarıçam, "Hz. Peygamber Dönemi" *İslam Târihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, 120-121; Konrapa, 175; Mustafa Ağırman, *Hz. Muhammed Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*, Ravza Yayınları, İstanbul 2010, 26; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi İlk Dönem*, Ankara Okulu, Ankara 2011, 149. Hatta Muhammed Hamidullâh onu Ulu Camii olarak nitelendirmiştir. Bkz. Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 179.

[490] Talk b. Ali Yemâmeli olup özellikle çamur karılmasında başrol oynadığı hatta Hz. Peygamber'in ona "sen bu işe devam et, bu işi güzel yaptığını görüyorum" dediği rivayet edilmektedir. Bkz. Küçükaşcı, 190; Ağırman, 44.

Osmân, Ebû Saîd Hudrî gibi pek çok sahabenin öncülüğünde Şevval ayında (hicretten yedi ay sonra) tamamlanan Mescid, daha sonra inşa edilen birçok yapıya da örneklik teşkil etmiştir.[492] "*Kim Allâh için bir mescid inşa ederse, Allâh da onun için Cennet'de bir köşk inşa eder.*"[493] diye buyuran Hz. Peygamber'in şehre gelir gelmez mescid inşa ettirmesi ve birbirine uzak ve ayrı ayrı yaşayan toplumun fertlerini ezân ve kâmet gibi yeni kavram ve anlayışlar ile bezeyerek çok kısa sürede toplamak suretiyle benzeri görülmemiş bir yapılanmayı sağlamış olması, daha önceden müslümanların bir araya gelebilecek bir yere sahip olmaması sebebiyle bu işin ne denli önemli olduğunu göstermekle beraber, O'nun fiili bir sünneti de olmuştur.[494]

Hz. Peygamber merkez olarak tayin edilen yeri sahipleri Sehl ve Süheyl'den 10 dinar karşılığında satın almış ve hemen inşa için gerekli çalışmalar başlamıştır.[495] Öncelikle engebeli ve dağınık olan arazi düzenlenmiş ardından 3 arşın/zira' yüksekliğinde temel kazılmıştır. Tamamı taştan olan temele ilk taşı Hz. Peygamber koymuş, uzunluğu 100 zira' olan yapının temeli hariç geri kalan kısmı bir adam boyu kadar ancak olacak şekilde üst üste konulan kerpiç ve kerestelerden oluşturulmuştur.[496] Hz. Peygamber üç farklı inşa şekli uygulamıştır. Bunların ilki kerpiçleri birini diğerinin önüne koymak suretiyle (semît - سميط), ikincisi enine duvarın üstüne bir buçuk kerpiç koymak suretiyle (dafra - ضفرة), üçüncüsü ise kerpiçleri birbirine geçirmek suretiyle (dişili-erkekli - الأنثي و الذكر) olmuştur.[497]

---

[491] Hatta Ammar'ın çift çift kerpiç taşıması üzerine Allah Resûlü'nün meşhur "vah Ammar vah! Seni bağı bir topluluk öldürecek " sözünü burada kullandığı rivayet edilmektedir. Buhârî, Salât 63.
[492] Mescid'in inşasına Peygamberimiz dâhil pek çok sahabe yardım etmiş olsa bânisi olarak Es'ad b. Zür'are zikredilmektedir. Bkz. İbn Sa'd, I, 206.
[493] Müslim, Mesâcid 4.
[494] Fatih Erkoçoğlu, "Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci", 65.
[495] Buhârî, Menâkibü'l-Ensâr 45. Daha önceleri bu yerde Es'ad b. Zürâre'nin namaz kıldırdığı ama genelde hurma kurutma yeri olarak kullandığı belirtilmektedir. Mescid'in sağlam ve düzgün olması adına burası her türlü engebe ve çalı-çırpıdan temizlenmiş ve tesviye edilmiştir. İbn Sa'd, I, 206.
[496] Kerpiçlerin Cennetü'l-Bakî civarında kurutulduğu, kerestelerin kesline hurma ağaçlarından oluştuğu, taşların da harre dedilen taşlık arazilerden temin edildiği ifade edilmektedir. Buhârî, Salât 48; Müslim, Mesâcid 9; Nesâî, Mesâcid 12.
[497] Kettânî, II, 53.

Resim 14 - Mescidin ilk haline dair bir minyatür (Medîne şehir müzesinden)

Kare bir yapıya sahip olan mescidin ilk olarak Beytü'l-Makdîs'e[498] bakan bir kıblesi ve batıda Bâbü'r-Rahme (Bâbü Âtike), doğuda Bâbü Cibrîl (Bâbü Osmân), güneyde Bâbü'l-Cenûbî olmak üzere 3 kapısı bulunmaktaydı. Ancak kıblenin değiştirilmesiyle birlikte güneydeki kapı kapatılıp yerine kuzeyde yeni bir kapı açılmıştır.[499]

Mescid-i Nebevî, genel olarak ibadet yapılan kısım ve kimsesizler, evi-barkı olmayanlar, fakir, dışarıdan gelen misafirler, Medîneli bekârlar ve evleri olmakla birlikte Hz. Peygamber'i dinleyip ondan feyz almak için evlerine gitmeyen -Abdullâh b. Ömer ve Ebû Eyyub Ensâri bunlardandır- insanların ikamet ettiği kısım yani Suffe olmak üzere iki ana kısımdan oluşmuştur. [500] Ancak Hz. Peygamber ve ailesinin yaşadığı hucurât kısmını da ayrı bir bölüm olarak zikredenler olmuştur. Oldukça basit ve sade olarak inşa edilen mescid içinde hiçbir süs ve tezyinât yer almamıştır.[501] Hatta hutbelerin okunduğu bir bölüm –minber- dahi ilk hali itibariyle yapıya dâhil

[498] Peygamberimiz 16 ay süreyle bu yöne doğru namaz kıldırmıştır. Ancak Bakara suresi 144. ayet-i kerimesi nazil olunca kıble Kâbe olarak değiştirilmiştir. Bkz. İbn Sa'd, I, 208 vd; Buhârî, Îmân 30.
[499] İbn Sa'd, I, 86, 206; Matarî, 103; İbrâhim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 7. Baskı, 134-139; Bozkurt, Nebi-Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, 286. İbrâhim Canan duvarların yüksekliğini 7-8 zira' olarak vermektedir. Canan, II, 63.
[500] Küçükaşcı, 197; Mehmet Mahfûz Söylemez, "Hz. Peygamber'in Bir Günü Üzerine", *İslâmî İlimler Dergisi*, C: I, Sayı: I, 2006, 72.
[501] Kâsım Şulul, *Son Peygamber Hz. Muhammed'in (s.a.s) Hayatı*, Siyer Yayınları, İstanbul 2011, 283; John Davenport, *Hazret-i Muhammed ve Kur'an-ı Kerim*, çev. Ömer Rıza Doğrul, 42.

edilmemiş Allah Resûlü hutbeleri ayakta okumuştur.[502] "*Hadis kitaplarında sık sık minber lafzının geçmesi hicretin ilk yıllarından itibaren onun varlığına işaret etmektedir.*"[503] diyen Küçükaşcı'nın aksine biz, ilk minberin ensârdan bir kadının marangoz olan hizmetçisine emretmesi sonucu[504] hicretin 8. yılında yapıldığını göz önüne alarak uzun süre mescidde ciddi bir değişiklik yapılmadığı kanaatini taşımaktayız. Bunun da pek çok olayda olduğu gibi yaşanan gelişmeler sonucu artan Müslüman sayısıyla doğrudan ilgili olduğu aşikârdır. Hatta büyük bir avludan ibaret olan ve bugünkü manada tavanı bile olmayan mescidin aydınlatılması ilk başlarda geceleyin yakılan odun parçaları, kuru hurma dalları ve yapraklarıyla olmuş, gerçek manada aydınlatma işi h. 9 senesinde Temîm Dâri'nin, Suriye'den gelirken beraberinde getirdiği kandil ve kandil yağları ile gerçekleştirilmiştir.[505] Bu güzel gelişmeyi Peygamberimiz onu överek uygun bulmuştur.[506] Bu durum tarih-mekân ilişkisi bağlamında Mescid-i Nebevî'nin geçirdiği dönünüşümü ve bir mekân olarak günlük hayata nasıl bir katkı sağladığını gösteren en önemli örneklerden biridir.

---

[502] Hutbeyi bir hurma dalına dayanarak veya kütüğe çıkarak okuduğu çeşitli kaynaklarda yer almış hatta minber yapılmasıyla birlikte bu dalın/kütüğün deve gibi böğürdüğü, ağladığına dair bilgiler aktarılmıştır. Bkz. İbn Kesîr, *Bidâye*, IV, 540. Aynı olayın Peygamberimizi övgü adına üretilen bir şey olduğunu savunanlar da olmuştur. Bkz. Azimli, 229.

[503] Küçükaşcı, 202.

[504] Bu hizmetçinin kimliği noktasında net bir bilgi yoktur. İsim konusunda çeşitli görüşler mevcut olup, Mîna, Bâkûm, Belkûm, Subâh, Kabîsa, Salâh ve Kilâb şeklinde rivayetler de mevcuttur. Buhârî, Hîbe 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXII, 117; İbn Cevzî, *Muntazam*, III, 317; Kettânî, I, 119-120; Bâkûm hakkında ise adının Bâkûm Neccâr ve Bizanslı olduğu hatta Kâbe'yi inşaa ettiği bilgisi verilmektedir. Bkz. İbn Hacer, *İsâbe*, I, 136-137, Zehebî, I, 173; Cevâd Alî, XII, 10; Feyyûmî, Muhammed İbrâhim, *Târihu'l-Fikri'd-Dîni'l-Câhilî*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, yy. 1994, 505; Rivayette bahsedilen kadının muhâcirlerden olduğunu söyleyenler de vardır. Bkz. Buhârî, Salât 64; Taberânî, VI, 145. Diyârbekrî ise kadının isminin Ayşe olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Diyârbekrî, II, 69.

[505] Lahm kabilesinden olup künyesi Ebû Rukayye'dir. Beyti Makdis'in en meşhur rahiplerinden biri olduğu söylenen Temîm'in ne zaman Müslüman olduğu konusunda farklı görüşler olsa da heyetler yılında kabilesiyle Medîne'ye gelip Müslüman olmuş olması kuvvetli gözükmektedir. Hz. Peygamber'in vefatı sonrası Medîne'yi terk eden Temîm'in Hz. Osman zamanına kadar yaşadığı tahmin edilmektedir. Bkz. Taberânî, II, 49; Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk İsfahânî (430/1038), *Ma'rifetu's-Sahâbe*, I, thk. Âdil b. Yûsuf Azîzî, Dâru'l-Vatan, Riyad 1998; 449; Zehebî, IV, 77; Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî (676/1277), *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Luğât*, I, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., 138; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, I, 256; Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh (764/1363), *Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed Arnavûtî, X, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut 2000, 252; Mahmut Yeşil, "Temîm ed-Dârî ve Rivâyetleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, S: XXI, 92.

[506] Hz. Peygamber bu güzel davranışından dolayı onun "serrâc" olarak değiştirmiştir. Ebû Dâvûd, Salât 10; İbn Mâce, Mesâcid, 9; İbn Abdilberr, *İstiâb*, II, 683; Küçükaşcı, 206; Bodley, R. V. C., *Tanrı Elçisi Hazreti Muhammed*, çev. Semih Yazıcıoğlu, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul ts., 149; Heykel, Mehmet Hüseyin, *Hazreti Muhammed Mustafa*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ahmet Halît Kitabevi, İstanbul 1945, 155.

Böylelikle, mescidde ilk kez kullanılan kandiller evlerin aydınlatılmasında kullanılmaya vesile olmuştur.[507]

Mescidin inşası biter bitmez doğu duvarının güney yönüne doğru ilk olarak Hz. Peygamber'in zevcesi Sevde, daha sonra Safiyye ve Aişe için olmak üzere 3 adet, çok daha sonraları ise kuzey yönüne doğru Ümmü Seleme, Ümmü Habibe, Meymûne, Cüveyriye, Zeyneb bnt. Cahş ve Zeyneb bnt. Huzeyme için 6 tane olmak üzere toplam 9 tane de hücre/oda inşa edilmiştir.[508] Bunlardan başka Mâriye[509] için müstakil ve şehirden biraz daha uzak olan bir bölgeye ev inşa edilmiş, burası daha sonraları Medîne'nin en verimli arazilerine sahip arazilerinden biri olan ve Avâlî'de yer alan *Kuff* bölgesindeki Meşrebetü Ümmi İbrâhim ismiyle meşhur olmuştur.[510]

Resim 15 - Hucurât eklenmesiyle mescidin yeni hali (Medîne şehir müzesinden)

[507] Bu durumla ilgili olarak Hz. Aişe şunları söylemektedir: "*Geceleri Hz. Peygamber namaz kılarken ayaklarımı onun kıblesine doğru olurdu. O secde ettiği zaman bana dokunur ben de ayaklarımı toplardım. Secdeden kalkınca ben yeniden ayaklarımı uzatırdım. Ve o zamanlarda evlerimizde kandiler yoktu*" Buhârî, Salât 22; Müslim Salât 272; Ebû Avâne, I, 391.

[508] Hz. Aişe'nin hücresinin dikenli ardıç ve ur'ur ağacından (Hindistan'da yetişen abanoz ve çınara benzeyen bir ağaç türü) tek Kanâtlı ve Şam tarafına baktığı ifade edilmektedir. Bkz. Canan, II, 63. Mescidler hakkında özel bir çalışma yapan Mustafa Ağırman ise ilk planda Sevde ve Aişe'ye ait olmak üzere iki oda inşaa edildiği ve doğu kısmında bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. Ağırman, 90.

[509] Mâriye, Mısır Kralı Mukavkıs tarafından Hz. Peygamber'e hediye edilmiştir. Yanında hediye olarak gelen kız kardeşi Sîrîn ise şair Hassân b. Sâbit'e verilmiş daha sonra onlardan Abdurrahmân b. Hassân doğmuştur. Bu yüzden Hz. Peygamber zaman zaman Mısırlıları (Kıbtîleri) övmüştür. Bkz. İbn Abdilberr, *İstiâb*, 41.

[510] Bekrî, *Mu'cem*, III, 1087; İbn Abdilberr, *İstiâb*, I, 39; Şâmî, VII, 43. Bu bölgenin Muhayrık tarafından Hz. Peygamber'e vakfedilen bahçeleri içerisinde barındırdığını düşünüyoruz. Nitekim son dönem araştırmacılarından Şurrâb da bu yönde bir görüş belirtmektedir. Bkz. Şurrâb, *Meâlim*, 157.

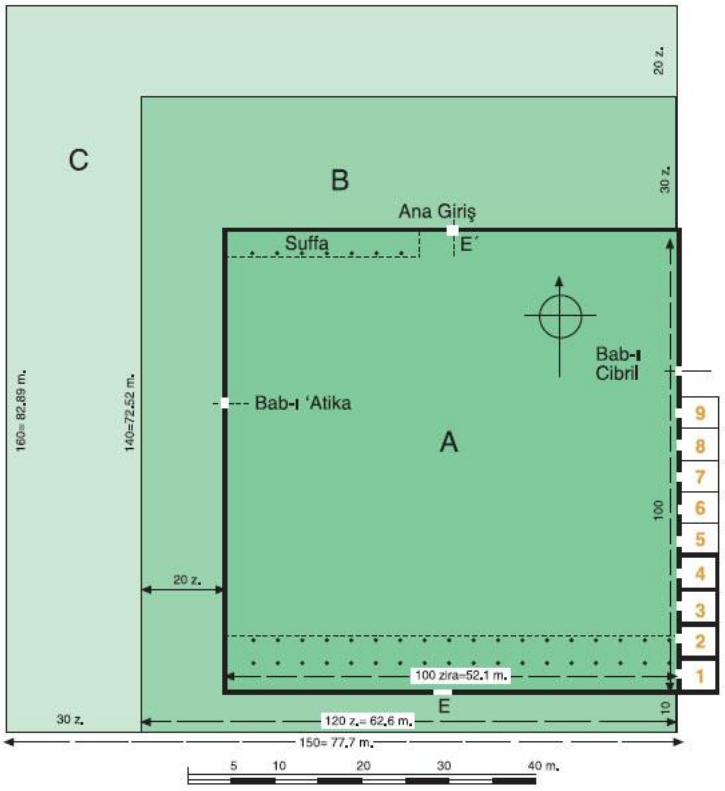
Bunların bir kısmının duvarları çamurla, çatısı da yapraksız hurma dalından; bir kısmının da duvarları birbirine geçirilmiş taşlardan ve çatısı yine yapraksız hurma dallarından yapılmış basit sıradan evlerdi[511] ve yapısı itibariyle tamamen avluya açılırdı.[512] Perde veya mefruşatı olmayan bu basit evlerin, kapılarının siyah kıldan yapılmış çullardan olduğu söylenmektedir.[513] Hz. Aişe'nin evinin bir kapısı kıble tarafına doğru açılmaktaydı. Hafsa ile Aişe'nin evleri arasında bir yol vardı ancak çok yakın olması hasebiyle karşılıklı konuşabiliyorlardı. Ayrıca Hafsa'nın evi Aişe'nin evinin güneydoğusunda bulunan Âl-i Ömer kulübesinin sağında kalıyordu. Fatma'nın evinde ise babasının evine bakan bir pencere mevcut idi.[514]

Özellikle ilk inşa edilen evlerin tek katlı, basit ve sade evler olması daha sonraki dönemlerde inşa edilenlere *meşrûbe* veya *ulliyye* denilen oymalı ağaç kütüğünden seyyar bir merdiven ile çıkılan bir oda eklenmiş ve burası sundurma, kiler veya devlet hazinesi olarak kullanılmıştır.[515] Yine ihtiyaca binaen *sehve* denilen yüklük tarzı bölümlerin eklenmesi[516] dönemin gündelik yaşamına dair önemli bilgiler vermektedir. Demek ki şehirleşme yaygınlaştıkça, sayı ve ekonomik yönden gelişmeler elde edildikçe mimari yapılarda da gözle görülür düzenlemelere gidilmiştir. Kettânî'ye göre bu dokuz evin hepsinde tuvalet, mutfak, salon (insanlarla oturmak için), yatak odası, depo (alet ve silah koymak için), ahır (hayvanları koymak için) gibi bölümler mevcuttur. Hatta hapishane, hastahane,[517] beytülmal, misafirhane gibi umumi bölümlerin de buraya eklenmesiyle evler oldukça geniş bir hale

[511] İbn Hişâm, I, 498; İbn Kesîr, *Bidâye*, IV, 545; Kettânî, II, 54.
[512] K. A. C Creswell, - James W. Allan, *A Short Account of Early Islamic Architecture*, Scolar Press, 1989, 4.
[513] İbn Sa'd, I, 430.
[514] Kettânî, II, 54; Karataş, 79.
[515] Yeniçeri, *Hz. Muhammed Yaşadığı ve Yön Verdiği Hayat*, 207.
[516] Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, İsti'zân 8, Buhârî, Libâs 91, 95; Müslîm, Libâs 87; Nesâî, Zînet 112; İbn Mâce, Libâs 45.
[517] İslam Tarihi ile ilgili kaynaklara baktığımızda bu dönemde Mescid-i Nebevî içerisinde yer alan büyük bir çadırda ilk kez hastaları iyileştirme, yaralıları tedavi etme görevini yürüten Ku'aybe bnt. Sa'd b. Utbe'nin ilk hemşire olduğu ifade edilmiştir. Benî Kureyza gazvesinde ciddi bir yara alan S'ad b. Mu'âz burada Kuaybe tarafından tedavi edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Vâkıdî, II, 510; İbn Hişâm, III, 239; İbn Hacer, *İsâbe*, VIII, 176; Makrizî, I, 248; Zürkânî, III, 80; Abdullah Afîfî, *Meretü'l-İslâmiyye fî Câhiliyyetihâ ve İslâmihâ*, II, Mektebetü's-Sekâfe, Medîne 1933, 39; Azizova, 384-385. İslam Tarihi kitaplarında genelde İslam'ın ilk hemşiresi diye geçen Rüfeyde ile Kuaybe aynı kişilerdir. İsmin Rüfeyde olarak verildiği kaynaklar için bkz. İbn Hişâm, III, 239; Makrizî, I, 248; Zürkânî, III, 81; Hamidullâh, *İslam Peygamberi*, II, 808.

dönüşmüştür.[518] Ancak bunların çok sonraki dönemlerde yapıldığı göz ardı edilmemelidir.

Gündelik hayatın merkezini oluşturan Mescid-i Nebevî dışında ihtiyaca binaen veya bir olaya matufen yeni mescidler de ortaya çıkmıştır. Bu mescitlerden bazıları ise mesela Kubâ Mescidi, daha önce inşa edilmelerine karşın fonksiyonel olarak bazı değişikliklere uğramıştır. Günlük hayatın mekânsal yönünü göstermesi adına bu mescitlerin de bilinmesinin gerekli olduğunu düşünüyoruz.

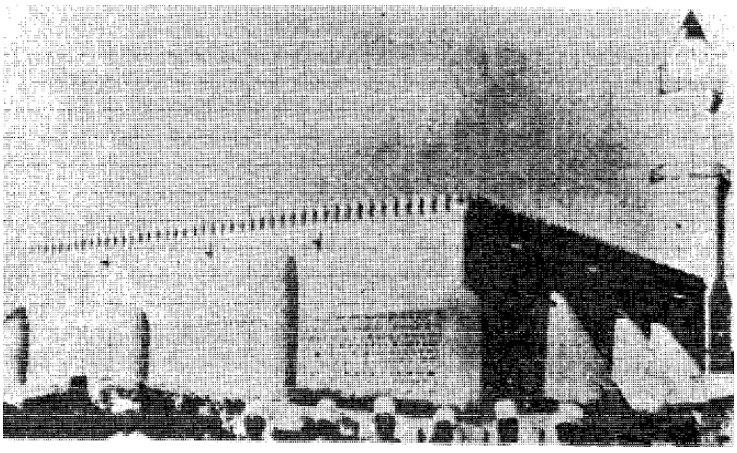
Resim 16 - Mescid-i Nebevî'nin gelişimini gösteren bu çalışmada A kısmı Medîne dönemini ifade etmektedir. (Sarıçam'dan)

Kubâ Mescidi: Kubâ, Mekke yolu üzerinde ayrı bir yerleşim yeri iken zamanla Medîne'nin bir mahallesi olmuş tarihin önemli yerleşim birimlerindendir. İslâm Tarihi adına ilk yapılan mescid olan Kuba Mescid'i, Gülsüm b. Hidm'e ait hurma kurutma yerinin satın alınıp burada inşa edilmesiyle ortaya çıkmıştır.

[518] Kettânî, II, 54.

Medîne'ye iki-üç mil mesafede bulunan ve Kur'an-ı Kerim'de takva üzerine[519] inşa edilen mescid olarak anılan bu mescidde Peygamberimiz –farklı günlerde- özellikle Cumartesi günleri bir binekle veya bineksiz gidip namaz kılması[520] mescidin günlük hayatta bir ziyaret mahalli olarak ön plana çıkmasına olanak sağlamıştır. Bu gelenek günümüzde bile sağlam bir şekilde varlığını göstermektedir ki her sene umre veya hac vesilesiyle Medîne'ye gelenler özellikle cumartesi günleri bu mescidi ziyaret ederek iki rek'at namaz kılmaya özen göstermektedirler.

İbn Hişâm, bu mescidi yapma fikrini ortaya atan ve mescidi ilk olarak inşa eden kişinin Ammar b. Yâsir olduğu söylemektedir.[521] Mescidin boyu ve eni 68 zira'dır.[522]

Resim 17 - Kubâ Mescidi, 1388 yılı, (Ensârî'den)

Fetîh Mescidi: Ahzab veya yedi mescitler olarak da bilinen bu mescit, Hendek savaşı zamanında yani hicretten yaklaşık beş yıl sonra inşa edilmiştir.[523] Konum olarak Mescid-i Nebevî'nin kuzeybatı kısmında yer alan Sil' dağına yakın bir yerde bulunan mescid,[524] Hz. Peygamber'in ikindi namazı kıldığı sırada Fetîh sûresinin

[519] Tevbe 9/108.
[520] İbn Sa'd, I, 210; Fâsî, I, 299; Yâkut Hamevî, V, 124; Matarî, 129-130; Hüseyin Algül, "Kubâ", *DİA*, XVI, Ankara 2002, 298-299.
[521] İbn Hişâm, I, 498.
[522] İbn Neccâr, 125; Mustafa Ağırman eni boyu 66 zira olarak vermektedir. Bkz. Ağırman, 24.
[523] İbn Neccâr, 126.
[524] İbn Şebbe, I, 43.

nâzil olması veya Müslümanların büyük bir fethe nail olacakları müjdesi sebebiyle bu isimle anılmıştır.[525]

Kıbleteyn Mescidi: İki kıblesi olan ve Mescid-i Nebevî'nin batısında yer alan Selîmeoğulları mahallesinde -Rûme kuyusu yakınlarında- bulunan bu mescid, kıblenin Mescid-i Harama çevrilmesi olayının haber alındığı yer olması yönüyle bu isimle anılmıştır.[526] Olayın namaz esnasında olması ve aynı vakit içinde iki farklı yöne/kıbleye namaz kılınması mescidi diğer mescitlerden ayıran en önemli özelliklerden birisidir. Muhammed Hamidullah ise, ayet-i kerimeyle anında kıble değiştirilmesini pusula veya başka bir alet kullanılmamasına rağmen doğru olarak tespit edilmesini mescidin ilginç olan özelliklerinden biri olarak saymaktadır.[527]

Fadîh Mescidi: Fadîh Mescidi, Kuba yakınlarında ancak Mescid'in doğu kısmında Nadîroğulları kabilesine yakın bir konumda yer almakta olup tamamen taştan bir yapıya sahiptir. Güneş mescidi olarak da bilinmekte olup oldukça küçük bir mesciddir.[528] Rivayetlere göre Nadîroğulları muhasarasında bu bölgede 6 gün kalınmış ve bu mescitte namaz kılınmış, içkinin haram kılındığı haberi sahabeye ulaşınca bir kısmı sarhoş olan sahabe hemen içkileri fıçılardan boşaltmış ve hepsini dökmüştür. Dökülen içkinin fadîh adlı bir içki olması sebebiyle bu mescid fadîh mescidi olarak bilinmiştir.[529] En başta ifade ettiğimiz gibi Araplarda isim koyma geleneği ya bir mekâna ya bir olaya ya da çok özel bir hususiyete bağlı olarak yapıldığı için bize göre bir mescide içki ismi verilmesi uygun gözükmese de olayı hatırlatması açısından Araplar mescidi bu isimle anmışlardır. Hatta Hz. Peygamber'in de yasaklanmadan önce bu fadîhten içtiği rivayet edilmiştir.[530]

Mescidin diğer önemli bir özelliği İslâm Hukuku'nun en önemli konularından biri olan miras hukukuyla ilgili bir hususun bu mescitte açıklığa kavuşmuş olmasıdır.

---

[525] Şurrâb, *Meâlim*, I, 259.
[526] İbn Şebbe, I, 50; İbn Neccâr, 127; Fâsî, I, 300.
[527] Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, II, 768.
[528] Matarî, 143.
[529] Fadîh, üzümün sıkılması ve çeşitli fermantasyon işlemine tabi tutularak içkiye dönüşmesiyle oluşur. Vâkıdî, I, 371; İbn Şebbe, I, 69; İbn Hazm, *Cemhere*, I, 344; İbn Neccâr, 127; Matarî, 134-135; Fâsî, I, 300-301.
[530] Ebû Ya'lâ, X, 101; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 96; Sehavî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed (902/1497), *Tuhfetu'l-Latîfe fî Târihi'l-Medîneti'ş-Şerîfe*, I, Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1993, 41.

Rivayete göre birgün Peygamberimiz bu mescitte namaz kılarken Ümmü Kece adında bir kadın yanına gelmiş ve kadınların miras alıp alamayacağı hususunu kendisine danışmış hatta yaşadığı olumsuz durumdan dolayı şikayette bulunmuştur. Hz. Peygamber de ona sabırlı olmasını tavsiye ettikten sonra Nisa suresi 7. ayet-i kerîmesi nazil olmuştur.[531] Böylelikle günlük hayatta bir problem olarak karşılaşılan miras konusu açıklığa kavuşmuştur. Ayrıca bu rivayet, kadınların günlük hayatta nasıl rahat bir şekilde hareket ettiğini, Hz. Peygamber'e ulaşabildiğini ve mescitlere kolayca girip çıkabildiklerini göstermesi açısından da önem taşımaktadır.

Zuraykoğulları Mescidi: Kuba mescidi gibi hicretten önce inşa edilen ve içerisinde ilk kez Kur'an okunduğu bilinen mescittir. Rivayetlere göre Akabe'ye katılanlar arasında yer alan Râfi' b. Mâlik'e Hz. Peygamber elindeki mevcut Kur'an sahifelerinden vermiş, o da Medîne'ye döner dönmez kendisine verilen Kur'an sahifesini bu mescitte okumuştur. Mescit Zervân kuyusuna sahip Zurayk Yahudilerinin yaşadığı muhit içerisinde yer almakta olup Seniyyetü'l-Veda'nın güneyi ile Mescid-i Nebevi'nin kuzeyi arasında bir yerdedir.[532]

Kureyzaoğulları Mescidi: Fadîh mescidinin doğusunda ancak ona uzak bir bölgede olan Kureyzaoğullarının mahallesinde yer alan bu mescit, şekil olarak Kubâ mescidine benzetilerek yapılmıştır. 45x45 zira' boyutlarında olan mescidde Hz. Peygamber Kureyzaoğullarını kuşatma esnasında namaz kılmıştır.[533]

İcâbe Mescidi: Ensâr'ın yaşadığı köylerden birinde bulunan Muâviye b. Mâlik'e ait, Hz. Peygamber'in namaz kıldığı bir mescittir.[534] Benî Haram ve Benî Muâviye Mescidi olarak da bilinen ve Bakî mezarlığının kuzeyinde, Urayz'a giden yolun sağında yer alan mescit, rivayetlere göre Hz. Peygamber'in birgün burada

[531] Ana, baba ve akrabaların (miras olarak) bıraktıklarından erkeklere bir pay vardır. Ana, baba ve akrabaların bıraktıklarından kadınlara da bir pay vardır. Allah, bırakılanın azından da çoğundan da bunları farz kılınmış birer hisse olarak belirlemiştir. Nisâ, 4/7. Bkz. Vâkıdî, I, 371; Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Hârizmî (538/1144), *el-Keşşâf*, I, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407, 476; Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (685/1286), *Tefsîru'l-Beyzâvî*, II, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1418, 61.
[532] İbn Şebbe, I, 54-55; Nüveyrî, XVI, 312; Matarî, 205; İbnü'z-Ziyâ, I, 306; Şurrâb, *Meâlim*, I, 267.
[533] İbn Neccâr, 127; Matarî, 135; Şurrâb, *Meâlim*, I, 259.
[534] İbn Şebbe, I, 49.

namaz kılarken Rabbinden istediği üç istek ve bunların kabul edilmesi (icabet edilmesi) üzerine bu isimle anılmıştır.[535]

Mescid-i Dırâr: Kurân-ı Kerîm'de ismi geçen[536] Kubâ Mescidi'nin kuzey taraflarında yer alan bu mescid adından da anlaşılacağı üzere bir zarara (dırar) mebni olmak üzere kurulmuştur. Rivayetlere göre Mescid-i Nebevî'nin şehrin odak noktası olması birtakım kişilerin hoşuna gitmemiş adeta ona rakip olacak parelel bir mescit inşa etme ve kararları burda alıp, merkezi buraya çekme fikrine kapılan bu kişiler oyunlarına Hz. Peygamber'i de ortak edip meşruiyet kazandırmaya çalışmışlar ancak durumdan haberdar edilence O, münafıklar tarafından inşa edilen bu mescidi yıktırmıştır.[537]

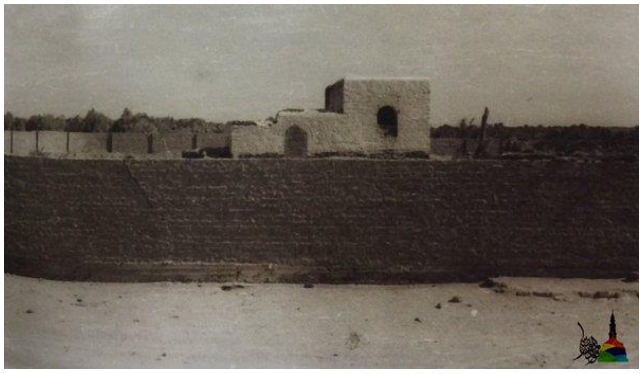

Resim 18 - Dırâr mescidinin yıkılmasını gösteren bir minyatür (Medîne şehir müzesinden)

Meşrebe: Medîne'nin âliye diye bilinen üst kısımlarında, doğu harre taraflarında, Kureyzaoğulları Mescidi'nin kuzeyinde, Mescid-i Nebevi'nin 3 km. güneyinde bulunmaktadır. Burası Düşt ve Meşrebetü Ümmi İbrahim isimleriyle de bilinmektedir. Daha önce zikrettiğimiz gibi hanımlarından Mâriye ve oğlu İbrahim

[535] İbn Şebbe, I, 50; Matarî, 140; Şurrâb, *Meâlim*, I, 259.
[536] Bir de zararlı faaliyetlerde bulunmak, küfre yardım etmek, mü'minler arasına ayrılık sokmak için ve öteden beri Allah ve Resûlüne karşı savaşanlara üs olsun diye bir mescit yapanlar vardır. Bunlar, "Bizim iyilikten başka hiçbir kasdımız yok" diye de mutlaka yemin ederler. Ama Allah şâhitlik eder ki bunlar mutlaka yalancıdırlar. Tevbe, 9/107
[537] İbn Neccâr, 129; Matarî, 132; Algül, "Kubâ", 299. Bu konuda kaleme alınmış müstakil bir eser için ayrıca bkz. Namık Kemal Okumuş, *Nifak'ın Kıyam Hali: Mescid-i Dırâr*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014.

bu bölgede yaşadığı için zaman zaman Hz. Peygamber buraya gelmiş, onların ihtiyaçlarını görmüş ve mescidde namaz kılmıştır. [538]

Resim 19 - Meşrebetü Ümmi İbrahim Mescidi
(http://hajjumrahplanner.com'dan, 14.02.2018)

Musallâ: Kaynaklarda Medîne'de ilk bayram namazının Hakîm b. Addâ'nın evinin avlusunda kılındığı[539] bunun haricinde Zuraykoğullarının utumlarının olduğu yer ve Müzeyne kabilesinin bulunduğu Âl-i Dirre mevkinde de bayram namazı kılındığı[540] bilgilerine bakacak olursak bayram namazlarının kılındığı pek çok yere namaz kılma yeri manasında musallâ denildiğini görürüz. Ancak beş vakit namazın kılındığı Mescid-i Nebevî haricinde özellikle bayram namazlarının kadın erkek, küçük büyük herkesin katılımıyla kılındığı boş ve geniş bir arazi olan yere "el-musallâ" kavramı kullanılmıştır. Cebbâne olarak da adlandırılan bu namazgâhın[541] Müslümanların çoğalıp artık kapalı alanlara sığılamayacak sayıya ulaşmasından dolayı sonradan edinilmiş olması ilk olarak düşünülmektedir. Bu durum, ictimâi yapının oluşumuna mescidlerin/ibadethanelerin etkisini net bir şekilde göstermektedir. Bu dönemde varlığından haberdar olduğumuz ancak hakkında pek fazla malumât bulumadığımız diğer mescitler çalışmamızın ekler kısmında tablo halinde yer almaktadır.

İsmi açıkça sayılan ve belirtilen mescitlerin yanında zaman zaman bir olay veya duruma bağlı olarak anlık belki de bir daha kullanılmayan mescitler inşa

[538] İbn Neccâr, 127; Matarî, 136; Ayyâşî, 428.
[539] İbn Şebbe, I, 87.
[540] İbn Şebbe, I, 87.
[541] İbn Şebbe, I, 87-88; Şulul, 337.

edilmiştir. Mesela Bedir savaşına giderken Peygamberimiz, İbn Ezher Bathasına gelince burada konaklamak istemiş ve burada hemen taştan bir mescit yaptırıp namaz kılmıştır.[542] Uhud taraflarında yer alan Cirâr'da,[543] Zübâb'da,[544] Irku'z-Zabye'de,[545] Aynü'z-Zarb'da,[546] kendi evinde,[547] Şifâ bnt. Abdullâh'ın evinde,[548] Mazinoğulları'ndan Ümmü Bürde'nin evinde,[549] meysib denilen bahçesinde,[550] a'la, esfel, mürtefi' şeklinde mescidlerin bulunduğu konumu tarif eden çeşitli yerlerde namaz kılmıştır.[551] Bu durum namaz hususunda Hz. Peygamber'in ne kadar hassas ve cemaate/mescide ne kadar önem verdiğini gösteren en önemli hususiyettir.

1.7. Eğitimde Yeni Mekân İhtiyacı

Eğitim denilince akla ilk gelen şey yazmak eylemidir. Yazının ve yazmanın tarihine dair pek çok farklı varsayımlar olsa da yazmak genel olarak insanlık tarihi kadar eskidir. İlkel toplumlarda bile çeşitli şekillerde tezahür eden bu eylem Certeau'ya göre toplumun erginleşmesini sağlayan en önemli uygulamadır.[552] Bu yüzden olsa gerek toplumlar geliştikçe yazının gelişimi de hızla gelişmiştir. Bu gelişme süreci doğal olarak toplumla beraber yeni mekânlar üretmeye başlamıştır.

Araplar arasında da çok eskiden beri yazı konusunda bilgi sahibi kişiler mevcut idi. Cahiliyye dönemi ve sonrasında yazı günlük hayatın önemli bir parçası iken yazıyı kullanım noktasında yeterli gayret gösterilmemiştir. Arap yazısının ilk kullanımı ve Arap yarımadasına yayılması hakkında ise klasik kaynaklarımızda bir takım rivayetler mevcuttur.[553] Buna göre Arapça yazıyı ilk olarak yazanların Tay kabilesine mensûb Merâmir b. Mürre, Eslem b. Sidre ve Âmir b. Cedre adındaki üç

---

[542] Vâkıdî, I, 26.
[543] İbn Şebbe, I, 42.
[544] İbn Şebbe, I, 45.
[545] Irku'z-Zabye, Medîne'den sonra gelen Revhâ'ya 2 mil uzaklıkta bir yerdir. Bkz. Vâkıdî, I, 40; İbn Şebbe, I, 57.
[546] İbn Şebbe, I, 51.
[547] İbn Şebbe, I, 52
[548] İbn Şebbe, I, 54.
[549] Matarî, 210.
[550] İbn Şebbe, I, 50.
[551] İbn Şebbe, I, 42-44.
[552] Certeau, *Gündelik Hayatın Keşfi-I*, 242.
[553] Arapça ve Süryanice ilk yazı yazan kişinin Hz. Adem olduğu, ardından İdris peygamberin ilk defa kalem kullanarak bu işi devam ettirdiği, İbrâhim ve İsmail peygamberlerle bu işin sürdürüldüğü de rivayet edilmektedir. Bkz. İbn Abdirabbih, IV, 239.

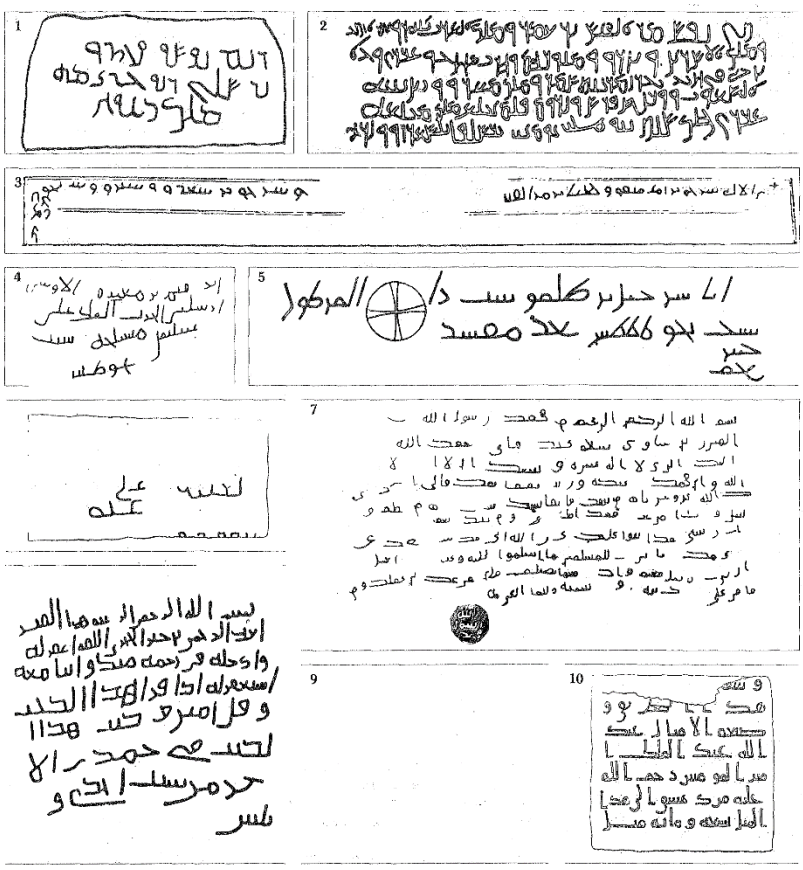
kişi olduğu yine aynı rivayetler Meramir'in şekilleri bulduğunu, Eslem'in harflerin bitişik ve ayrı durumlarını gösterdiğini, Âmir'in ise harekelemeyi ortaya çıkardığını ve bu şahısların aynı zamanda Arap hecelerini Süryani hecelerine kıyas ettiklerini ifade etmiştir. Bu üç kişinin geliştirdiği yazı önce Enbârlılar daha sonra Hîreliler ile Araplar arasında yaygınlaşmış Mekke'ye ise sık sık Hîre'ye giden Bişr b. Abdilmelik sayesinde geldiği söylenmiştir.[554]

Resim 19 - Vecra dağındaki taşlara Kûfî hat ile kazılmış yazı örneği (699 yılı)[555]

[554] İbn Kuteybe, *Meârif*, 552; Belâzürî, *Fütûh*, 452; İbn Abdirabbih, IV, 240; Askerî, 84; Zehebî, XIII, 83; İbn Kesîr, *Bidâye*, XV, 595; Kalkaşendî, III, 12; Cevâd Alî, 15, 111; Gözütok, 18 vd.; Ali Aktan, "Arap Yazısının Doğuşu, Gelişmesi ve İslâm Yazısı Haline Gelmesi", *İslâmi Araştırmalar*, 1988, C: II, S: VI, 62-64; M. Hanefi Palabıyık, "Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 27, 2007, 37-38.

[555] Hz. Peygamber döneminde Mekke ve Medine'de yaygın olarak kullanılan Arap yazısının kendisine has bir üslubu olduğu ve daha sonraları asr-ı saâdet kûfî yazısı (Mekkî, Medenî) olarak isimlendirildiği ifade edilmiştir. Fotoğrafta da görüleceği üzere bölgede kûfî yazı yaygın olarak kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Zennûn-Muhittin Serin, "Kûfî", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, 344.

Resim 20 - Arap yazısının gelişimine dair örnekler (Nihad M. Çetin'den, 281.)

Vahiy[556] kaynaklı bir din olan İslâm'ın ilk yıllarında Mekke'de Kur'an'ın yazılması dışında herhangi bir okuma-yazma faaliyetinde bulunulmadığı hatta Hz. Peygamber'in "*Biz ümmî*[557] *bir topluluğuz yazı ve hesabı pek bilmeyiz*."[558] şeklinde

[556] İlham etmek, işaret etmek ve gizli konuşmak gibi manalara gelen vahiy, peygamberlerin kendi tecrübelerine dayalı bir olgu olup, kitâbet ile yakından ilişki içerisindedir. Çeşitli vahiy tanımları ve daha fazla bilgi için bkz. Râgıb İsfehânî, 515; İbn Manzûr, XV, 381; Muhsin Demirci, *Vahiy Gerçeği*, İFAV, İstanbul 2011; Şükran Adıgüzel, *İlk Vahiy*, Endülüs, İstanbul 2016.

[557] Ümmî kelimesi, Arapça'da "anne" manasına gelen "ümm" kelimesinden mülhem, birşeyin aslı, anası, esası manalarına gelmekte olup Kur'ân-ı Kerîm'de 6 yerde kullanılmaktadır. Hadislerde de pek çok kez kullanılan bu kavram etrafında çok çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Yapılan tartışmalar, ortaya konulan deliller ve ileri sürülen görüşler konusunda daha fazla bilgi için bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 257-259; Bâcî, Ebü'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd, *Tahkiku'l-Mezheb fi Enne'n-Nebiyye Kad Keteb*, Alemu'l-Kutub, Riyad 1983; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, IV, Eser Neşriyat, İstanbul 1971, 2298; Ahmet Önkal, "Hz. Peygamber'in Ümmiliği", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, S: II, 249-262; Remzi Kaya, "Kur'an'da Hz. Peygamberin Beşer ve Ümmî Oluşu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, C: XI, S: I, 29-52; Mehmet Soysaldı-Songül Şimşek, "Kur'an'da Ümmî Kavramının Semantik Analizi ve Bu Bağlamda Hz. Peygamber'in Ümmîliği Meselesi", *EKEV Akademi Dergisi*, 2003, C: VII, S: XVI, 85-102; Ziya Şen, "Kur'an'da Ümmi Kavramı ve Hz. Peygamber'in Ümmiliği", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2006, C: I, S: 2, 203-218; Necmettin Gökkır, "Hz. Muhammed'in Ümmî Olması Kur'ân-ı Kerîm'in Peyderpey Nâzil Olmasının Hikmetlerinden Biri Midir? Furkân Sûresi'nin 32. Âyeti Bağlamında

bir söyleminden dolayı Müslümanların okuma-yazma konusunda geri oldukları söylense de Medîne'ye geldikten sonra gözle görülür bir değişim yaşanmıştır. Müslümanların önde gelen isimlerinden Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali gibi isimlerin yanında ilk zamanlarda savaş sonrası ele geçirilen esirlerden okuma-yazma bilenlerinden istifade edilmiştir. Mesela Bedir Savaşı'nda esir düşen Mekkeli müşriklerden bazılarına on tane Müslüman çocuğa okuma-yazma öğretmesi koşuluyla serbestlik tanınmıştır. Bu nedenle olsa gerek tüm kaynaklarda Medîne'de bulunan okur-yazar sayısının Mekke'dekilerden fazla olduğu kabul edildiği halde tam sayı konusunda birlik sağlanamamıştır. Bu bağlamda Mekke'de okuma-yazma bilenlerin sayısı 10-17 olarak teleffuz edilirken Medîne'ye dair 20-30 arası bir rakam verilmiştir.[559] Günümüz araştırmacılarından Şakir Gözütok ve Hanefi Palabıyık Mekke ve Medîne dönemi okuma-yazma bilenlerin sayısını 60-70 kişi olarak vermiş, Mustafa A'zamî sadece Medîne'de 65 vahiy kâtibi sahabî olduğunu belirtmiş, Zencânî ise yine sadece Medîne'de 43 vahiy kâtibi olduğunu belirterek tek tek isimlerini kitabında ele almıştır.[560] Çoğu birbiriyle örtüşen isim listelerinde ufak

---

Müfessirlerin Hz. Muhammed'in Ümmîliği Meselesine Yaklaşımlar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, S: XVII, 197-222; Abdulvahap Özsoy, "Hz. Peygamber'in Ümmiliği Hakkında Bir Tartışma", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, S: XXXI, 150-170; Ramazan Şeşen, "Peygamber Hz. Muhammed'in Okuma-Yazma Bilip Bilmediğine Dâir Rivayetler, Bu Konuda Ebü'l-Velîd El-Bâcî Tarafından Yazılan Risâle", *Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994*, C. II, 475-503; Mustafa Kaya, "en-Nebiyyü'l-Ümmî Kavramına Etimolojik Bir Yaklaşım, Evrensel Peygamber", *Ekev Akademi Dergisi*, C. XII, S: XXXIX, 2009, 335-350; Calder, Norman, "The "Ummi" in Early Islamic Juristic Literature", *Der Islam*, 67, 1990, 111-123; Athamina, Khalil, "Al-Nabiyy al-Umiyy: An lnquiry into the Meaning of a Qur'anic Verse", *Der Islam*, 69, 1992, 61-80; Goldfeld, Isiah, "The Illeterate Prophet (Nabi Ummi): An Inquiry into the Development of a Dogma in Islamic Tradition", *Der Islam*, 57, 1980, 58-123.

[558] Buhârî, Savm 13; Müslim, Sıyâm 15; Ebû Dâvûd, Savm 4. Kur'ân-ı Kerîm'de de bu konuyla ilgili olarak şu ayet geçmektedir. "Onlar, yanlarındaki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları Resûle, o ümmî peygambere uyan kimselerdir. O, onlara iyiliği emreder, onları kötülükten alıkoyar. Onlara iyi ve temiz şeyleri helal, kötü ve pis şeyleri haram kılar. Üzerlerindeki ağır yükleri ve zincirleri kaldırır. Ona iman edenler, ona saygı gösterenler, ona yardım edenler ve ona indirilen nura (Kur'an'a) uyanlar var ya, işte onlar kurtuluşa erenlerdir. (Ey Muhammed!) De ki: "Ey insanlar! Şüphesiz ben, yer ve göklerin hükümranlığı kendisine ait olan Allah'ın hepinize gönderdiği peygamberiyim. O'ndan başka hiçbir ilah yoktur. O, diriltir ve öldürür. O halde Allah'a ve O'nun sözlerine inanan Resûlüne, o ümmî peygambere iman edin ve ona uyun ki doğru yolu bulasınız." A'râf, 7/157-158.

[559] Dönemin okur-yazarlarına dair derli toplu isim listesini ilk sunanlardan Belâzürî ve İbn Abdirabbih 17 kişinin ismini belirtmiş, daha sonra isim verenler de buna yakın sayılar telaffuz etmişlerdir. Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 454-456; İbn Abdirabbih, IV, 240; Ka'bî, Eb'ul-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Muhammed Belhî (319/931), *Kabulu'l-Ahbâr ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, thk, Ebû Amr Hüseynî, Beyrut 2000, I, 202; Kalkaşendi, III, 14-15.

[560] Bkz. Palabıyık, "Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri", 39-41; Gözütok, 188 vd; Zencânî, Ebû Abdillâh, *Târihu'l-Kur'ân*, Hindâvî, 2016, 44; A'zamî, Mustafa, *The History of Quranic Text Form Revelation to Compilation*, UK Islamic Academy, Leicester 2003, 68.

farklılıklar söz konusu olmakla beraber biz daha fazla kişinin okur-yazar olabileceği düşüncesiyle araştırmamızı derinleştirdik ve aşağıda yer alan tabloda detayları verilemek üzere 121 kişiyi tespit ederek listeyi biraz daha geliştirdik.

İsim	**Bilgi**
1. Abdullâh b. Amr b. Âs	Muhâcir, Kureyşli, vahiy kâtibi, Süryanice bildiği ve Tevrat'ı okuyup güzel yazı yazdığı söylenir.[561]
2. Abdullâh b. Atîk	Ensâr, Hazrecli, İbrânice biliyor.[562]
3. Abdullâh b. Ebî Bekir	Muhâcir.
4. Abdullâh b. Erkâm	Vahiy, sulh, borç ve sözleşme kâtibi[563]
5. Abdullâh b. Huzâfe	Muhâcir, Kureyşli, Elçi.[564]
6. Abdullâh b. Mesleme	Ensâr, vahiy kâtibi.[565]
7. Abdullâh b. Mesûd	Muhâcir, idarî görevler yürütmüştür.
8. Abdullâh b. Ömer	Muhâcir, muhaddis ve müftî.[566]
9. Abdullâh b. Revâha	Ensâr, cahiliyeden beri okur-yazar, vahiy kâtibi.[567]
10. Abdullâh b. Sa'd b. Ebî Serh	Muhâcir, vahiy kâtibi, cahiliyeden beri okur-yazar.[568]
11. Abdullâh b. Saîd b. Âs	Öğretmen.
12. Abdullâh b. Selâm	Kaynuka Yahudisi iken Müslüman

[561] Abâdile'den olup hadis ve fıkıhla meşgul olmuştur. Ebû Hureyre onun hakkında "*Hadisleri benden çok toplayan yoktur. Sadece Abdullâh b. Amr müstesna. Çünkü o hadisleri yazardı, ben yazmazdım.*" demiştir. Buhârî, İlim 40, İbn Sa'd, V, 87; Bakıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basrî (403/1013), *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Isâm Kudât, I, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2001, 415; M. Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Amr b. Âs", *DİA*, I, İstanbul 1988, 85-86.

[562] Vâkıdî, I, 392.

[563] Hz. Peygamber'den duyduğu vahiyleri yazmanın yanında ona gelen mektupları okur, cevaplar ve saklardı. Ayrıca Alâ b. Ukbe ile beraber ev ev dolaşarak borçları, sözleşmeleri kayıt altına alırdı. Bkz. İbn Abdilberr, *İstiâb*, 69; Zencânî, 43.

[564] İran Kisra'sına gönderilen mektubu bir heyetle taşıma görevi verilmiştir.

[565] Bakıllânî, I, 415.

[566] En çok hadis rivayet eden kişilerden olan Abdullah, fetva vermesiyle tanınır. Kendisine sorulan soruları önce Kur'ân'dan arar bulamazsa hadislere bakardı. Bkz. İbn Abdilberr, *İstiâb*, 69.

[567] İbn Sa'd, III, 398; Bakıllânî, I, 415; İbn Abdilberr, *İstiâb*, 69; İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. Hasen b. Hibetullâh b. Abdullâh Şâfiî, (571/1175), *Târihu Medîneti Dımaşk*, IV, thk. Muhibbiddin Ebû Said Ömer b. Amrevî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996-2001, 341.

[568] Osmân b. Affân'ın sütkardeşidir. Ebû Dâvûd, Hudûd 1; Belâzürî, *Fütûh*, 454; Bakıllânî, I, 415; İbn Abdirabbih, IV, 240.

	olmuştur. Tevrat okuyor, İbrânice biliyor.[569]
13. Abdullâh b. Surayâ	Kureyzaoğulları Yahudilerinden, din adamı ve muallim.[570]
14. Abdullâh b. Ubeyy b. Selûl	Hazrecli, cahiliyeden beri İbrânice biliyor.[571]
15. Abdullâh b. Zeyd	Ensâr, cahiliyeden beri okur-yazar.[572]
16. Âişe bnt. Ebî Bekir	Okuduğu ama yazamadığı söylenir.[573]
17. Alâ b. Hadramî	Muhâcir, vahiy kâtibi, âmil, öğretmen cahiliyeden beri okur-yazar.[574]
18. Alâ b. Ukbe	Borç, sözleşme ve ikta' kâtibi.[575]
19. Ali b. Ebî Tâlib	Muhâcir, cahiliyeden beri okur-yazar.[576]
20. Âmir b. Füheyre	Muhâcir, Teymli, vahiy kâtibi.[577]
21. Amr b. Âs	Muhâcir, Kureyşli, vahiy kâtibi.[578]
22. Amr b. Hazm	Vali, öğretmen, âmil, muhaddis.[579]

[569] Talmud ve Tevrat'ı babasından okumuştur. Şuara suresinin 197. ayetinde işaret edilen İsrailoğulları alimlerinden olduğuve Ra'd süresinin 43. ayetinde konu edilen "kitap bilgisine sahip" kişiyle de kendisinin kastedildiği söylenmektedir. Bkz. İbn Hişâm, II, 517; Mustafa Fayda, "Abdullah b. Selâm", *DİA*, I, İstanbul 1988, 134-135. İlk dönem İslam Kaynaklarında ayrıca ahbâr statüsünde olan ve genelde okuma yazma bilen günümüzde elit olarak ifade edilen bu tarz kişiler "el-kâhinûn" olarak isimlendirilmiştir. Modern araştırmacılardan Goitein'in Tarih boyu Arap-Yahudi ilişkilerini kaleme aldığı eserinde Medîne'de bazı cemaatlerin "kohen – kohenim" olduklarını söylemesi muhtemelen bu kavrama dayanmaktadır. Goitein, Shelomo Dov, *Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, 74. Nuh Arslantaş ise Nadir ve Kureyzaoğulları'nın Hârun'un soyundan gelmeleri hasebiyle "kohen – kohanim" olduklarını ve Hz. Muhammed'in eşi Safiyye'nin de bu yüzden kohen olduğunu söylemektedir. Bkz. Arslantaş, 286.

[570] Mukâtil b. Süleymân, I, 476; İbn Hişâm, I, 514; İbn Sa'd, I, 130; İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşküvâl Hazrecî Ensârî Endelüsî (578/1183), *Ğavâmizü'l-Esmâi'l-Mübheme ve'l Vâkıa fî Mütûnü'l-Ehâdîsi'l-Müsnede*, thk. İzzeddin Ali Seyyid, Muhammed Kemâlüddin İzzeddin, II, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1987, 728; Süheylî, IV, 198; Nüveyrî, XVI, 362; İbn Seyyidinnâs, I, 248.

[571] Belâzürî, *Fütûh*, 455; Bakıllânî, I, 417; İbn Abdilberr, *İstiâb*, 69.

[572] İbn Sa'd, III, 405-406; İbn Asâkir, IV, 341.

[573] Buhârî, Fezâilu'l-Kur'ân 6; Belâzürî, *Fütûh*, 454; Kalkaşendî, I, 96; Rıza Savaş Aişe'nin erkek öğrencilere yazı öğrettiğini ifade etmiştir. Savaş, 125, 129, 229.

[574] Belâzürî, *Fütûh*, 455; Bâkıllânî, I, 414; İbn Abdilberr, *İstiâb*, 69; İbn Abdirabbih, IV, 240.

[575] Abdullah b. Erkâm ile beraber ev ev dolaşarak borçları, sözleşmeleri kayıt altına alırdı. İbn Sa'd, I, 271; İbn Abdilberr, *İstiâb*, 69.

[576] Bâkıllânî, I, 413; İbn Abdirabbih, IV, 240.

[577] Bakıllânî, I, 417; Zencânî, 43.

[578] Bakıllânî, I, 405; İbn Abdilberr, *İstiâb*, 69.

[579] Diğer kabilelere gönderilen vesikaların bir araya getirilmesiyle oluşturulan bir eser kaleme aldığı söylenir. Muhammed Hamidullâh bu eserin İbn Tûlûn'un *İ'lâmu's-Sâilîn* adlı kitabının ek bölümünde neşredildiğini bildirmektedir. Bkz. Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, II, 713.

23. Beğît b. Âmir b. Hâşim[580]	
24. Beşîr b. Sa'd b. Sa'lebe	Muhâcir, vâli, cahiliyeden beri okur-yazar, vahiy kâtibi, İbrânice biliyor.[581]
25. Büreyde b. Husayb	Muhâcir, Eslemli.
26. Câfer b. Ebî Tâlib	Muhâcir, Hâşimî.
27. Câbir b. Abdullâh	Kitap telif etmiştir.[582]
28. Cehm b. Sa'd	Kâtib.[583]
29. Cüheym b. Salt b. Mahreme	Muhâcir, cahiliyeden beri okur-yazar, vahiy kâtibi.[584]
30. Dımâd b. Sa'lebe Ezdî	Doktor.[585]
31. Ebân b. Saîd b. Âs	Muhâcir, vâli, cahiliyeden beri okur-yazar, vahiy kâtibi.[586]
32. Ebân b. Saîd b. Hâlid	Medîneli, vali.
33. Ebû Abs b. Cebr	Ensâr, cahiliyeden beri okur-yazar.[587]
34. Ebû Abs b. Kesîr	Ensâr, Evsli.[588]
35. Ebû Akîl Ensârî	Ensâr, Kudâalı.[589]
36. Ebû Bekir b. Ebî Kuhâfe	Muhâcir, câhiliyeden beri okur-yazar.[590]

[580] Belâzürî, *Ensâb*, I, 235; Süheylî, III, 215.
[581] Vâkıdî, Ebu Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd (207/822), *Kitâbu'r-Ridde*, thk. Yahyâ Cebbârî, I, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1990, 33; İbn Sa'd, II, 91-92, III, 402; Belâzürî, *Fütûh*, 455; Bakıllânî, I, 417; İbn Asâkir, X, 287; Kalkaşendî, III, 14
[582] Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, II, 714.
[583] Sadakaları yazmakla görevlidir. İbn Hacer, *İsâbe*, I, 625.
[584] Belâzürî, *Fütûh*, 455; Bakıllânî, I, 413; İbn Abdilberr, *İstiâb*, 69; İbn Abdirabbih, IV, 240.
[585] Mekke'ye hac veya umre amacıyla gelip Mekkeli müşriklerin kendi arasında konuştukları "Muhammed aklı hastası (mecnun)" sözünü duyunca akıl ve ruh hastalıkları konusunda uzman olan Dımâd, Hz. Peygamber'in yanına gelerek onu tedavi etmek istemiş ancak O'ndan etkilenerek Müslüman olmuştur. Pek çok şehir gezdiği gördüğü rivayet edilen Dımâd'ın rukye konusunda da oldukça birikime sahip olduğu söylenmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *Üsd*, III, 56; İbn Hacer, *İsâbe*, III, 394; Azizova, 375.
[586] Belâzürî, *Fütûh*, 455; Bakıllânî, I, 415; İbn Abdilberr, *İstiâb*, 69; İbn Abdirabbih, IV, 240.
[587] İbn Sa'd, III, 343; İbn Kuteybe, *Meârif*, 326; İbn Abdilberr, *İstiâb*, IV, 1709; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, VI, 198; Zehebî, III, 120; Cevâd Alî, XV, 116.
[588] Kalkaşendî, III, 14.
[589] Sâhibu's-sâ' olarak bilinir. Bkz. İbn Mende, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. İshâk Abdî İsfehânî (470/1078), *Ma'rifetü's-Sahâbe*, Câmiâtü'l-İmâre, 2005, yy., 407; Ebû Nuaym, *Ma'rife*, II, 874; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, I, 667; İbn Hacer, *İsâbe*, VII, 233; Mücteba Uğur, "Ebû Akîl el-Ensârî", *DİA*, X, İstanbul 1994, 88.
[590] Bâkıllânî, I, 413; İbn Abdilberr, *İstiâb*, 69.

37. Ebû Eyyûb Ensârî	Ensâr, Hazrecli ve Neccâroğullarından muftî.
38. Ebû Huzeyfe b. Utbe	Muhâcir, cahiliyeden beri okur-yazar, vahiy kâtibi.[591]
39. Ebû Mûsâ Eş'arî	Yemenli, öğretmen.
40. Ebû Seleme b. Abdilesed	Muhâcir, cahiliyeden beri okur-yazar, vahiy kâtibi.[592]
41. Ebû Süfyân b. Harb	Muhâcir, cahiliyeden beri okur-yazar, vahiy kâtibi.[593]
42. Ebû Ubeyde b. Cerrâh	Muhâcir, öğretmen, cahiliyeden beri okur-yazar.[594]
43. Ebû Rimse Rifâe	Teym kabilesinden doktor.[595]
44. Ebû Yâsir b. Ahtab	Nadîroğulları Yahudilerinden, din adamı ve muallim.[596]
45. Enes b. Mâlik	Ensâr, Hazrecli ve Neccâroğullarından.
46. Erkâm b. Ebi'l-Erkâm	Muhâcir, Kureyşli, katip ve zekat memuru.
47. Es'ad b. Zürâre	Ensâr, Hazrecli ve Neccâroğullarından vahiy katibi.[597]
48. Esed b. Sâmit	Ensâr, vahiy kâtibi.[598]
49. Eslem	Yahudi, din adamı, İbrânice biliyor.[599]

[591] Bakıllânî, I, 414; İbn Abdirabbih, IV, 240.
[592] Bakıllânî, I, 414; İbn Abdirabbih, IV, 240.
[593] Bakıllânî, I, 415; İbn Abdirabbih, IV, 240.
[594] İbn Abdirabbih, IV, 240.
[595] Özellikle cerrahlık konusunda uzman olduğu söylenmektedir ki kaynaklarda yer alan Hz. Peygamber'e biat etmek üzere Medîne'ye geldiği ve burada Hz. Peygamber'in sırtındaki mührü görünce onu kist zannederek tedavi etmeyi önerdiği bilgisi bunu teyit etmektedir. Ancak Allah Resûlü kendisine cevaben "*Onun doktoru, onu yaratandır.*" buyurmuştur. Temîm kabilesinden olduğu yönünde de bilgiler mevcuttur. Bkz. Buhârî, *Târih*, I, 196; Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc b. Müslim Kuşeyrî (261/875), *Künnâ ve'l-Esmâ*, I, thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed, İmâdet'l-Buhsi'l-İlm, Medîne 1984, 328; Ahmed Îsâ, *Târihu'l-Bîmâristân fi'l-İslâm*, Dâru'r-Râidi'l-Arabî, Beyrut 1981, 7.
[596] Mukâtil b. Süleymân, I, 476. Huyeyb. Ahtab'ın erkek kardeşidir. İbn Hişâm, I, 514.
[597] Bakıllânî, I, 416.
[598] Bakıllânî, I, 417.
[599] İslâm'ın yayılmasından rahatsız olmuş ve bu durumu engellemeye çalışmıştır. İbn Hişâm, II, 514.

50. Eşya’	Kaynukaoğulları Yahudilerinden, din adamı, İbrânice biliyor.[600]
51. Evs b. Havlî	Cahiliyeden beri İbrânice biliyor, vahiy kâtibi.[601]
52. Fâtıma bnt. Hattâb	Öğretmen.[602]
53. Finhâs	Kaynukaoğulları Yahudilerinden, din adamı, İbrânice biliyor.[603]
54. Habbab b. Eret	Muhâcir, Temîmli öğretmen.[604]
55. Hafsa bnt. Ömer b. Hattâb	Muhâcir, Hz. Peygamber’in eşi.
56. Hâlid b. Saîd b. Âs	Muhâcir, öğretmen, vahiy kâtibi, cahiliyeden beri okur-yazar.[605]
57. Hâlid b. Velîd	Muhâcir, öğretmen, komutan, vahiy kâtibi.[606]
58. Hanzala b. Rebî	Muhâcir, Sakifli, vahiy kâtibi.[607]
59. Harb b. Ümeyye	Alfabeyi ilk kullananlardan, Mekkeli.

[600] Hz. Ebû Bekir ile Finhâs arasında yaşanan tartışmada yanlarında bulunmuştur. Beytü’l-Midrâs’ın görevlilerindendir. İbn Hişâm, II, 558.
[601] İbn Sa’d, III, 410; Belâzürî, *Fütûh*, 455; Bakıllânî, I, 416; İbn Abdilberr, *İstiâb*, I, 80; Kalkaşendî, III, 14; Cevâd Alî, VIII, 165.
[602] Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 127.
[603] Hz. Ebû Bekir ile bir konuda tartışmışlardır. Beytü’l-Midrâs’ın görevlilerindendir. İbn Hişâm, II, 558.
[604] Demircilik yaptığı da bilinen Habbâb, Hz. Ömer’in Müslüman olması rivayetlerinde kız kardeşi Fatıma ve eşi Saîd b. Zeyd’e Kur’ân öğreten kişidir. Hakkında daha fazlabilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, “Habbâb b. Eret”, *DİA*, XIV, İstanbul 1996, 340-341.
[605] Belâzürî, *Fütûh*, 455; Bakıllânî, I, 413; İbn Abdilberr, *İstiâb*, 69; İbn Abdirabbih, IV, 240.
[606] İbn Hişâm, II, 593; İbn Abdilberr, *İstiâb*, 69; Zencânî, 43.
[607] Belâzürî, *Fütûh*, 455; Bakıllânî, I, 413-415; İbn Abdilberr, *İstiâb*, 69; Taberî, *Târih*, III, 173.

60. Hâris b. Kelede	Doktor, sağlık kitabı yazmıştır.[608]
61. Hassân b. Sâbit	Ensâr, Hazrecli şâir.
62. Hasân b. Sinân b. Evfâ	Farsça ve Süryanice biliyor.[609]
63. Hâtib b. Amr b. Abdişems	Muhâcir, cahiliyeden beri okur-yazar, vahiy kâtibi.[610]
64. Hâtıb b. Ebî Beltea	Yemenli, Lahm kabilesinden elçi.[611]
65. Hudayr Kâtib	Kâtib.[612]
66. Huveytıb b. Abdiluzza	Muhâcir, Kureyşli, cahiliyeden beri okur-yazar, vahiy kâtibi.[613]
67. Huzeyfe b. Yemân	Ensâr, vahiy katibi ve vâli.[614]
68. Ka'b b. Esed	Yahudi din adamı.[615]
69. Kerîme bnt. Mikdâd[616]	

[608] İlk dönem İslâm Tarihi kaynaklarında "Tabîbu'l-Arab" olarak bilinen Hâris b. Kelede Sakafî, Tâifli olup çeşitli şehirleri gezmiş ancak tahsilini İran'da Cundaysâbur/Cündişâpur şehrinde yapmış ve zamanla ün kazanmıştır. Hâris'in Müslüman olup olmadığı konusunda çeşitli görüşler öne sürülse de genel kanaat onun Müslüman olduğu ve Hz. Ömer zamanında vefat ettiğidir. Bkz. İbn Ebî Şeybe, V, 63; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (276/889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418, 295; Belâzürî, *Ensâb*, I, 489, XIII, 438; İbn Düreyd, *İştikâk*, 305; İbn Abdilberr, *İstiâb*, VIII, 16; Kettânî, I, 352; Ahmed Îsâ, 7; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, II, 763, 801. Kaynaklarda Hâris gibi oğlunun da doktorluk konusunda uzman olduğu yer almaktadır. İskenderiyye'de eğitim aldığı söylenen Nadr'ın tıp konusunda esas bilgiyi babasından ve Abdulmelik b. Ebcer Kinânî'den edindiği ifade edilmektedir. Bkz. İbn Ebî Usaybia, Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım (668/1270), *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etıbbâ*, nşr. Nizâr Rıza, Beyrut, ts., 167; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, II, 802. Bu konuyla ilgili olarak eser kaleme alan Elnure Azizova, Nadr'ın ayrı bir kişi olduğunu ve isim benzerliğinden dolayı tüm araştırmacıların aynı hataya düştükleri görüşünü savunmaktadır. Aslında Nadr b. Hâris b. Kelede Hz. Peygamber'in halasının oğlu, İslam'ın azılı düşmanı ve Bedir'de öldürülenler arasında yer alan Abdüddâroğullarının bir ferdi olup Sakifli değil Kureyşlidir demektedir. İbn Kuteybe de Meârif adlı eserinde Hâris'in kısır olduğu ve bu yüzden çocuğunun olmadığı bilgisini vermektedir. Bu yüzden listeye onu dâhil etmedik. Bkz. İbn Kuteybe, *Meârif*, 288; Azizova, 374.

[609] Hicretten 17 yıl önce doğmuş, hıristiyan olarak yaşarken ailesiyle birlikte Hz. Peygamber'e gelerek Müslüman olmuştur. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IX, 49; İbn Kesîr, *Bidâye*, X, 189; Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris Dımaşkî (1893-1976), *el-A'lâm*, II, Dâru'l-İlm, yy., 2002, 176.

[610] Bakıllânî, I, 414; İbn Abdirabbih, IV, 240.

[611] Mısır Mukavkıs'ına görevli olarak gönderilmiştir.

[612] Belâzürî, *Fütûh*, 456.

[613] Bakıllânî, I, 414; İbn Abdirabbih, IV, 240.

[614] Zencânî, 43.

[615] İbn Seyyidinnâs, I, 248.

[616] Belâzürî, *Fütûh*, 454.

70. Lübâbe bnt. Hâris	Öğretmen.[617]
71. Mahreme b. Muttalib	
72. Mâlik b. Aclân	Ensar, vahiy kâtibi.[618]
73. Ma'n b. Adî	Cahiliyeden beri İbrânice biliyor, vahiy kâtibi.[619]
74. Mansûr b. İkrime[620]	
75. Muâviye b. Ebî Süfyân	Muhâcir, Kureyşli, vahiy kâtibi, cahiliyeden beri okur-yazar.[621]
76. Muaykıb b. Ebî Fâtıma	Ezd kabilesinden kâtip ve mühürdar.[622]
77. Muâz b. Cebel	Ensâr, Hazrecli, öğretmen.
78. Muğîre b. Şu'be	Sakifli, öğretmen, vahiy kâtibi.[623]
79. Muhâcir b. Ebî Ümeyye	Muhâcir, Kureyşli, öğretmen, vahiy kâtibi, zekat memuru ve elçi.[624]
80. Muhammed b. Ka'b Kurazî	Kureyza Yahudilerinden iken Müslüman olup, Kur'an öğretimi üstlenmiştir.[625]
81. Muhammed b. Mesleme	Ensâr, Evsli.[626]
82. Mus'ab b. Umeyr	Öğretmen, âmil.[627]

[617] Hz. Hatice'den sonra Müslüman olan ikinci kadın olup Abbâs'ın eşidir. Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 127.
[618] Bakıllânî, I, 416.
[619] İbn Sa'd, III, 354; Belâzürî, *Fütûh*, 455; Bakıllânî, I, 416; Kalkaşendî, III, 14.
[620] Belâzürî, *Ensâb*, I, 235; Süheylî, III, 215.
[621] Belâzürî, *Fütûh*, 455; Bakıllânî, I, 415; İbn Abdilberr, *İstiâb*, I, 69; İbn Abdirabbih, IV, 240; Deylemî, Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye (509/1115), *el-Firdevs bi Me'sûril-Hitâb*, V, thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986, 394; Sem'ânî, Abdulkerîm b. Muhammed (562/1166), *Edebu'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, nşr. Max Weisweiller, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1981, 170; Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdîhân Müttakî (975/1567), *Kenzu'l-Ummâl*, X, Müssesesetü'r-Ricâl, yy., 1981, 314; İbnü'l-Hâc, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Abderî (737/1336), *el-Medhal*, IV, Dâru't-Turâs, ts., yy., 84.
[622] Özellikle diplomatikmektupların yazılmasında görev alan kâtiplerden biridir. Bkz. İbn Sa'd, I, 328; İbn Abdilberr, *İstiâb*, I, 69; Zencânî, 43.
[623] Taif'de doğmuş, Hudeybiye antlaşması öncesi Medîne'ye gelerek Müslüman olmuştur. Bkz. Bakıllânî, I, 415; İbn Abdilberr, *İstiâb*, I, 69.
[624] Bakıllânî, I, 414.
[625] İbn Ebî Hayseme, II, 224; Ezherî, VI, 18; Beyhâkî, *Delâil*, V, 499; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, VI, 26; Mizzî, XXVI, 345; İbn Kesîr, *Bidâye*, VI, 269.
[626] İbn Abdilberr, *İstiâb*, I, 69.
[627] Kettânî, I, 129.

83. Münzir b. Amr	Ensâr, öğretmen, vahiy kâtibi cahiliyeden beri İbrânice biliyor.[628]
84. Nadr b. Hâris	Mekkeli.
85. Nu'mân b. Evfâ	Kaynukaoğulları Yahudilerinden, din adamı[629]
86. Osman b. Affân	Muhâcir, cahiliyeden beri okur-yazar.[630]
87. Ömer b. Hattâb	Muhâcir, cahiliyeden beri okur-yazar.[631]
88. Râfi' b. Huraymele	Kaynukaoğulları Yahudilerinden, din adamı[632]
89. Râfi' b. Mâlik	Öğretmen, İbrânice biliyor.[633]
90. Sâbit b. Kays	Ensâr, Hazrecli şair, vahiy kâtibi.[634]
91. Sa'd b. Ebî Vakkâs	Muhâcir vahiy kâtibi.[635]
92. Sa'd b. Huneyf	Kaynukaoğulları Yahudilerinden, din adamı[636]
93. Sa'd b. Rebî	İbrânice biliyor, vahiy kâtibi.[637]
94. Sa'd b. Ubâde	Ensâr, öğretmen, vahiy kâtibi, cahiliyeden beri okur-yazar.[638]
95. Sa'd b. Zürâre	Arapça ve İbrânice biliyor.[639]
96. Saîd b. Hâlid b. Huzeyfe	

[628] İbn Sa'd, III, 419; Bakıllânî, I, 416; Ka'bî, I, 202; Kalkaşendî, III, 14.
[629] Daha sonraları Müslüman olduğu söylenmektedir. Bkz. İbn Habîb, Muhammed Hâşimî (245/860), Kitâbu'l-Muhabber, thk. I. Lichtenstadter, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, ts., 470.
[630] Belâzürî, *Fütûh*, 455; Bakıllânî, I, 413; İbn Abdilberr, *İstiâb*, I, 69; İbn Abdirabbih, IV, 240.
[631] Belâzürî, *Fütûh*, 455; Bakıllânî, I, 413; İbn Abdilberr, *İstiâb*, I, 69; İbn Abdirabbih, IV, 240.
[632] Daha sonraları Müslüman olduğu söylenmektedir. Bkz. İbn Habîb, 470.
[633] Belâzürî, *Fütûh*, 455; Ka'bî, I, 202; Kalkaşendî, III, 14.
[634] Zencânî, 43.
[635] Zencânî, 43.
[636] Daha sonraları Müslüman olduğu söylenmektedir. Bkz. İbn Habîb, 470.
[637] Belâzürî, *Fütûh*, 455; Bakıllânî, I, 416.
[638] İbn Sa'd, III, 60; Belâzürî, *Fütûh*, 455; Bakıllânî, I, 417; Ka'bî, I, 202; İbn Asâkir, XX, 241; Safedî, XV, 95. Muhammed Hamidullâh, Sa'd b. Ubâde'nin bir hadîs eseri kaleme aldığı söylese de kaynaklarda kitapla ilgili bir malumata rastlamadık. Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, II, 714.
[639] Kalkaşendî, III, 14.

97. Selmân-ı Fârisî	Farsça biliyor. Yazı yazabiliyor.[640]
98. Siccil	Habeşistanlı vahiy kâtibi.[641]
99. Silsile b. Behrâm	Neccâroğulları Yahudilerinden, din adamı ve muallim.[642]
100. Süveyd b. Sâmit	
101. Şemerdil	Doktor.[643]
102. Şurahbil b. Hasene	Vahiy kâtibi.[644]
103. Talha b. Ubeydullâh	Muhâcir, cahiliyeden beri okur-yazar.[645]
104. Ubâde b. Sâmit	Öğretmen.[646]
105. Ubeyy b. Ka'b	Öğretmen, vahiy kâtibi, İbrânice biliyor.[647]
106. Ukbe b. Âmir	Muhâcir, bedevî iken suffeye katılarak okuma yazma öğrenir.
107. Ümeyye b. Ebi's-Salt b. Avf	Taifli, Tevrat ve İncil okuyor.
108. Ümmü Külsüm bnt. Ukbe	Muhâcir.[648]
109. Ümmü Rabîbe	Öğretmen.[649]

[640] Yazdığı bir yazı vesilesiyle Hz. Peygamber kendisine altın hediye etmiştir. Ebû Nuâym, *Ma'rife*, III, 1330.
[641] Bakıllânî, I, 417.
[642] İbn Hişâm, I, 516; Süheylî, IV, 201; Nüveyrî, XVI, 363. Tebük savaşında ölen münafıklar arasında Hz. Peygamber tarafından isminin anılması onun zaman içerisinde göstermelik de olsa Müslüman olduğunu göstermektedir. Hatta Müslümanlar arasında hadisleri yaydıkları da ifade edilmektedir. Bkz. İbn Habîb, 470.
[643] Hâris b. Ka'b kabilesindendir. Cahiliyye döneminde kâhinlik, Medîne döneminde doktorluk yaptığını kendisi ifade etmiştir. Şemerdil'in özellikle kadın hastalıkları konusunda uzman olduğu ifade edilmektedir. Şemerdil'in ismi kaynaklarda farklı şekillerde de yer almaktadır. Şemerdil b. Kubâb veya Şemerdil b. Kabbâb için bkz. Kettânî, I, 355-356; Ahmed Îsâ, 7; Şemerdil b. Kubâs için bkz. Azizova, 375.
[644] Belâzürî, *Fütûh*, 455; Bakıllânî, I, 414; İbn Abdilberr, *İstiâb*, I, 69.
[645] İbn Abdirabbih, IV, 240; Zencânî, 43.
[646] Birinci Akabe biâtında bulunan oniki kişiden biri olup, özellikle erkeklere okuma-yazma öğretmek üzere görevlendirilmiştir. Bkz. İbn Sa'd, I, 379; Buhârî, Îmân 10; Ebû Nuaym, *Ma'rife*, VI, 3371; Mizzî, XXXV, 207; Makrizî, X, 57; Kettânî, I, 108; M. Hanefi Palabıyık, "Asr-ı Saadet'te Okuma-Yazma Faaliyetleri", Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu, 20-22 Nisan 2007, *İslami İlimler Dergisi Yayınları*, İstanbul 2007, 544.
[647] Medîne ilk defa kâtiplik işini yapn kişi olduğu söylenir. Bkz. Vâkıdî, *Meğâzî*, 13; Belâzürî, *Fütûh*, 454, 455; Bakıllânî, I, 416; İbn Abdilberr, *İstiâb*, I, 68; Kalkaşendî, III, 14.
[648] Belâzürî, *Fütûh*, 454.
[649] Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 127.

110.Ümmü Seleme	Okuduğu ama yazamadığı söylenir.[650]
111.Ümmü Süleymân b. Ebî Hasme	Öğretmen, okuma yazma biliyor.[651]
112.Ümmü Şerik	Öğretmen.[652]
113.Üseyd b. Hudayr	Ensâr, cahiliyeden beri okur-yazar. Öğretmen, vahiy kâtibi ve İbrânice biliyor.[653]
114.Vehb b. Yehûzâ	Yahudi din adamı ve muallim.[654]
115.Yezîd b. Ebî Süfyân	Muhâcir, cahiliyeden beri okur-yazar.[655]
116.Zeyneb Evdî	Doktor.[656]
117.Zeyd b. Erkâm	Ensâr, Hazrecli, vahiy katibi.[657]
118.Zeyd b. Lâsît (İbn Lusayt)	Kaynukaoğulları Yahudilerinden, din adamı[658]
119.Zeyd b. Sâbit	Ensâr, vahiy kâtibi, İbrânice biliyor.[659]
120.Ziyâd b. Lebîd	Ensâr, Hazrecli, öğretmen.

[650] Belâzürî, *Fütûh*, 454; Rıza Savaş, Ümmü Seleme'nin erkek öğrencilere yazı öğrettiği ifade etmiştir. Savaş, 125, 129, 229.
[651] İbn Sa'd, I, 379; Ebû Nuaym, *Ma'rife*, VI, 3371; Mizzî, XXXV, 207; Makrizî, X, 57; Kettânî, I, 108.
[652] Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 127.
[653] İbn Sa'd, III, 453; Belâzürî, *Fütûh*, 455; Bakıllânî, I, 416; İbn Abdilberr, *İstiâb*, I, 69; İbn Asâkir, IX, 79; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 296; Kalkaşendî, III, 14.
[654] Mukâtil b. Süleymân, I, 476.
[655] İbn Abdirabbih, IV, 240.
[656] Evd kabilesine mensup göz hastalıkları ve cerâhâtı konusunda uzman olan Zeynep bu dönemde bedeviler arasında oldukça ün kazanmıştır. Bkz. İbn Ebî Usaybia, 181; İbn Fazlillâh Ömerî, Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ (749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr ve Memâlikü'l-Emsâr*, IX, Mu'cemu's-Sakafî, Abudabi 1423, 335; Afîfî, II, 154; Ahmed Îsâ, 7; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, II, 804; Azizova, 376.
[657] Bakıllânî, I, 413.
[658] Daha sonraları Müslüman olduğu söylenmektedir. Bkz. İbn Habîb, 470.
[659] Medîne bulunan Mâsîke Yahûdîlerine ait Mâsike Medresesinde İbrânice dil eğitimi verildiği, Hz. Peygamber'in emriyle Zeyd b. Sâbit'in buraya onların dilini öğrenmek amacıyla gittiği ve kısa sürede öğrendiği ifade edilmiştir. İbraniceyi öğrendiği gün konusunda kaynaklarda farklı görüşler vardır. Ancak genel olarak on küsür günde öğrendiği kabul edilmektedir. Bkz. Buhârî, Ahkâm 39-40; Ebû Dâvûd, İlim 2; Tirmizî, İsti'zân 22; Belâzürî, *Fütûh*, 454, 455; Bakıllânî, I, 415; Ka'bî, I, 202; İbn Asâkir, XIX, 302; Kalkaşendî, III, 14; Kettânî ayrıca onun Farsça, Rumca, Kıbtîce, Habeşçe ve Süryânice de bildiğini ileri sürmüş ancak kaynaklarda bu bilgiyi teyit eden başka bir rivayet rastlamadık. Kettânî, I, 185-186.

121.Zübeyr b. Avvâm	Muhâcir, Esedli, vahiy kâtibi.[660]

Tablo 6 – Okuma-yazma bilenler

Ticâri ve diplomatik ilişkilerin gelişmesiyle Hz. Peygamber çeşitli amaçlar doğrultusunda tabloda da görüldüğü üzere çeşitli kâtipler edinmeye başlamış, vahyin yazılması haricinde ilmî faaliyetlerde bu kişilerden oldukça istifade etmiştir.[661] İlk inen ayetlerle birlikte önemi vurgulanan okumanın[662] Medîne'de oluşturulan yeni yaşam koşullarıyla birlikte hızla yayılması görüldüğü okur-yazar sayısının artmasına vesile olmuştur. Hatta bu bağlamda Hz.Peygamber'in erkekler için Bedir'de şehit düşen Abdullâh b. Sa'd ve Ubâde b. Sâmit, kadınlar için de Hafsa, Aişe, Ümmü Seleme ve Ümmü Süleyman b. Ebî Hasme'yi görevlendirdiği ifade edilmiştir.[663]

Yazının gelişme göstermesiyle birlikte yazışmalarda bazı usûl ve esaslar belirlenmeye başlamış, diplomatik ilişkilerde ise bu esaslar oldukça önem kazanmıştır. Özellikle hükümdarlara gönderilen mektuplara besmele ile başlanmış, yazının başına önce mektubu gönderenin sonra da gönderilenin ismi "*min Muhammedin ila fülân*" şeklinde eklenmiş, Velîd b. Abdilmelik zamanında bu uygulamanın sona erdiği ifade edilmiştir.[664] Hudeybiye musalahasında karşılaşılan unvan ekleme ve kâtip/şahitleri yazma adeti de bir diğer usûl olarak karşımıza çıkmaktadır.[665] Gönderilen mektupların değer kazanması için Peygamberimiz'e tavsiye edilen mühürleme yöntemi Hz. Peygamber'in mühürlü yüzük edinmesiyle

[660] Bakıllânî, I, 413; İbn Abdilberr, *İstiâb*, I, 69.

[661] Örneğin Kâtiplerden biri olan Muâviye ve Hz. Peygamber arasında şöylebir diyalog geçtiği öne sürülmektedir. Daha sonraki dönemlerde kaleme alınan eserlerde yer alan bu rivayete göre Hz. Peygamber yazı yazmakta olan Muâviye'ye "Mürekkebini iyi ayarla, kalemini düzgün kes, "ب"yi güzel belirt, "س"nin dişlerini göster, "م"in gözünü fazla dolduma, "الرحمن"ı uzatarak yaz, "الرحيم"in yazılışına itina göster" demiştir. Ayrıca yazı yazarken kalemi ağza değil kulağın üstüne koymayı tavsiye etmiş bunun hatırlatmaya daha yardımcı olduğunu belirtmiştir. Bkz. Deylemî, V, 394; Sem'ânî, 170; Hindî, X, 314; İbnü'l-Hâc, IV, 84; Kettânî, I, 157.

[662] Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı "alak"dan yarattı. Oku! Senin Rabbin en cömert olandır. O, kalemle yazmayı öğretendir, insana bilmediğini öğretendir. Alak, 96/1-5.

[663] İbn Sa'd, I, 379; Ebû Nuaym, *Ma'rife*, VI, 3371; Mizzî, XXXV, 207; Makrizî, X, 57; Kettânî, I, 108; Palabıyık, "Asr-ı Saadet'te Okuma-Yazma Faaliyetleri", 544. Rıza Savaş Aişe ve Ümmü Seleme'nin erkek öğrencilere de yazı öğrettiği ifade etmiştir. Savaş, 125, 129, 229.

[664] Mesela Hâlid b. Velîd için yazılan mektuba "بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ: مِنْ مُحَمَّدٍ النَّبِيِّ رَسُولِ اللَّهِ إِلَى خَالِدِ بْنِ الْوَلِيدِ" şeklinde başlamış, Müslüman olup kavminin yanına dönen Rifâa b. Zeyd'e kavmine ulaştırması için yazdırdığı mektuba "بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، هَذَا كِتَابٌ مِنْ مُحَمَّدٍ رَسُولِ اللَّهِ، لِرِفَاعَةِ بْنِ زَيْدٍ" şeklinde giriş yapmıştır. Bkz. İbn Hişâm, II, 593-596; İbn Abdirabbih, IV, 241. Hükümdarlara gönderilen mektuplar ve uygulama örnekleri için Muhammed Hamidullâh'ın *Vesâiku's-Siyâsiyye* adlı eserine müracaat edilebilir.

[665] Buhârî, Meğâzî 43.

uygulanmaya konmuştur.[666] Antlaşma veya mektuplarda tarih konulması noktasında ise net bir bilgi bulunmamaktadır.[667]

Kur'ân öğretiminin yanında, ilmi faaliyetler ve daha sonraları çevre şehirlerle kurulan yakın temaslarla resmî işlerde yazının önemi gitgide artmış, Medîne'de yaşayan Yahudilerin eğitim-öğretim gördükleri, Tevrat okudukları hatta adlî işlerini yürüttükleri[668] Beytü'l Midrâs'ın[669] varlığı Müslümanların kendilerine has bir mekân edinmelerini zorunlu kılmıştır. Özellikle Mescid-i Nebevî[670] ve diğer mescitler bu dönemde eğitim-öğretim faaliyetlerinin en çok kullandığı mekânların başında gelmektedir. Müslümanların hem nicelik hem de nitelik olarak gelişmesiyle parelel olarak ortaya çıkan çoğalmaya başlayan bu mekânlar, eğitimin hem toplu hem de daha hızlı olarak yapılmasına katkı sağlamıştır. Öncelikle Mescid-i Nebevî'de Hz. Peygamber önderliğinde yapılan eğitim faaliyetleri zamanla ve ihtiyaca bağlı olarak daha sistemli hale gelmiştir. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre özel zaman dilimlerinde ders halkaları oluşturulmuş hem imanî hem itikadi hem de geçmiş milletlerin başına gelen olaylar hakkında sohbet-vaaz tarzında bilgilendirmeler yapılmış, hatta zamanla sayıları artan bayanlar Hz. Peygamber'den kendilerine özel birgün ayrımasını istemiş ve bu makul istek müspet bir şekilde karşılık bulmuştur. İkinci olarak ortaya çıkan (üretilen) mekân olan suffa veya zulla (gölgelenecek yer)

---

[666] Buhârî, Libâs 25.

[667] Bunların yanında sadece sadece Kettânî'nin zikrettiği bir uygulama da yazı yazıldıktan sonra yazının üzerine toprak/kum atılmasıdır. Bunda iki amacın olduğu söyleyen Kettânî, birincisinin yazının karışmadan, silinmeden kuruması, ikincisinin ise toprak bereketli olduğu için yazılanların bereket getirmesi ümidi olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Kettânî, I, 157.

[668] Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'in bu konuda pek çok kez Beytü'l-Midrâs'a gittikleri, bunların bazısında Yahûdîler İslâm'a davet ettikleri, bazısında ise onları ilgilendiren konularda hüküm verdikleri rivayet edilmiştir. İbn Hişâm, I, 512; Buhârî, Cizye 6, İkrâh 2, İ'tisâm 18; Ebû Dâvûd, Hudûd 26; Beyhâkî, *Delâil*, VI, 269; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, 306; İbn Kesîr, *Bidâye*, VI, 195; Makrizî, XIV, 83; Köksal, II, 155; Önkal, "Beytü'l-Midrâs", *DİA*, VI, 95.

[669] Mescid-i Nebeviye yaklaşık 3 km uzaklıkta bulunan Mescidu'l-Meşribe'nin hemen yakınlarında yer alan ve Führ diye belirtilen bir yerde konumlanan Beytü'l-Midrâs, müstakil ve mukaddes bir müessese kabul edilmiş, hatta "Tevrat'ın yüceltildiği bir yer" olarak görüldüğü için kimileri tarafından günümüz sinagoglarından bile üstün sayılmıştır. Okuma ve yazmanın öğretildiği ve çeşitli dersler görüldüğü mekâna bu ismin, İbrânice bet (ha) - midraş kelimelerinden dolayı "çalışma evi" manasında verildiği ifade edilmiştir. İbn Hişâm, II, 552; Abdürrezzak, VII, 315; İbn Düreyd, *İştikâk*, 269; İbn Mâlik, Ebû Abdillah Cemâlüddin Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik Tâî (672/1274), *İkmâlü'l-İ'lâm bi Teslîsi'l-Kelâm*, II, Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, Mekke 1984, 490; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 187; Ayyâşi, 428; Gözütok, 51, 68; Ahmet Önkal, "Beytü'l-Midrâs", *DİA*, VI, 95.

[670] Buhârî, İlim 35; Müslim, Birr, 152; İbn Hibbân, V, 206.

olarak da bilinen suffe,[671] ilk planda yiyecek, içecek ve diğer bakımları ashabın durumu müsait olanları tarafından karşılandığı, evi barkı olmayan kimsesizlerin barındığı özel bir yer olarak inşa edilmiştir.[672] Hz. Peygamber, kendisine gelen bütün sadakaları ve hediyelerden bazılarını onlara dağıtmış, Sa'd b. Ubâde burada kalan yaklaşık 80 kişinin yiyecek ve içecek ihtiyacını karşılamıştır. Zamanla sayının 400'e ulaşması üzerine Hz. Peygamber suffede yaşayanların her türlü ihtiyaç, arzu ve isteklerini iletmesi için Ebu Hureyre'yi başkan seçmiştir. Daha sonraları erkekler suffesi ve kadınlar suffesi olarak ayrılan ve eğitim-öğretim hayatında çok önemli bir misyonu üstlenen suffe, barınma probleminin halledilmesi ve ekonomik durumun düzeltilmesi sonucu zamanla eski yoğunluğunu kaybetmiş, küttâbların varlığıyla beraber de artık genel olarak şehre dışarından gelenlerin ağırlandığı bir yer olarak varlığını sürdürmüştür. Suffe, kendine has bir yapı olarak önem arz etmesine rağmen özellikle son dönem araştırmacıları arasında çeşitli tanımlamalara konu olmuştur. Yanlış olduğunu düşündüğümüz bu tanımlamalar arasında medrese, mekteb, dershane ve üniversite gibi kavramlar bulunmaktadır.

İlk olarak ihtiyaca cevap vermesi amacıyla kurulan bu iki mekân nüfusun artması, ihtiyaçların farklılaşması ve okuma-yazmanın yaygınlaşmasıyla yeni mekânlara ihtiyaç hâsıl olmuş bu amaçla Hz. Peygamber, Külsüm b. Hidm, Es'ad b. Zürare, Mahreme b. Nevfel,[673] Sad b. Heyseme, Remle bnt. Haris ve İbn Serik'in evlerini eğitim amacıyla kullanmıştır. Mekke döneminde Erkâm b. Ebi'l-Erkâm'ın evinin fonksiyonunu üstlenen bu evler daha sonra *Dâru'l-Kurrâ* olarak isimlendirilmiş özellikle Mahreme b. Nevfel'in Dâru'l-Kurrâ'sında daha sistemli bir şekilde eğitim-öğretim faaliyetleri sürdürülmüştür.[674]

---

[671] İbn Sa'd, I, 219; İbn Neccâr, 165-167; Semhûdî, I, 50; Şurrâb, *Meâlim*, I, 219; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, II, 768-770; Küçükeskici, 135; Şaban Öz, "Suffe ve Küttâb", *İslâm Kurumları Târihi*, ed. Eyüp Baş, 443-444; Konrapa, 174; Sabri Hizmetli, *İslâm Târihi: Başlangıçtan İlk Dört Halîfe Devri Sonuna Kadar*, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991, 150; Ağırman, 136; Ermemiş, 137; Palabıyık, "Asr-ı Saadet'te Okuma-Yazma Faaliyetleri", 554.

[672] Buhârî, Rikâk 17, Tirmizî, Sıfatu'l-Kıyâme 36.

[673] Hamidullâh'ın eserinde isim Mekreme olarak verilmiştir. Bkz. Hâmidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 771.

[674] Ev manasına gelen "dar" ile "okuyan" anlamındaki "kâri" kelimesinin çoğulu olan "kurra" kelimelerinden oluşan Dâru'l-Kurrâ, Kur'ân-ı Kerim'in öğretildiği, bir bölümünün veya tamamının ezberletildiği ve kıraat ve vecihlerinin talim ettirildiği yer olarak bilinmiş, bu müessese daha sonraki dönemlerde gelişme kaydederek, medreselerin oluşmasına zemin hazırlamış, bu nedenle zaman

Yeni mekân ihtiyacı olarak ortaya çıkan yeni bir kurum da işleyiş olarak günümüz ilkokul veya hazırlık sınıflarına benzeyen ancak daha basit, hür-köle gözetmeksizin herkese eğitim verilen mekânlar olan *küttâb*lardır.[675] Yazmak ve yazdırmak manasına gelen "k-t-b" kökünden türetilen küttâbın İslâm öncesi dönemde var olduğu yönünde bilgiler yer alsa da eğitim-öğretimin yaygınlaşmaya başladığı Medîne döneminde daha temel seviyede olması bu durumu biraz zayıflatmaktadır. Dört halife döneminde olgunlaşmaya başlayan bu yapı esas olarak Emevîler döneminde kurumsal bir hale dönüşmüştür. Osmanlı döneminde ise "mektep", sıbyân mektebi", "ibtidâî mekteb" ve "mektephane" gibi isimler almıştır. Her ne kadar kurumsal bir müessese olarak daha sonraları ortaya çıktığı ifade edilse bile şu rivayet kavram olarak kullanılması yönüyle temelinin bu dönemde varlığına işaret etmektedir. Rivayete göre Ümmü Seleme, bir defasında küttab muallimlerinin birisine haber salarak, ondan mektebin öğrencilerinden (ğılmân) birkaçını yün atmak ve bükmek için kendisine yardımcı göndermesini istemiştir ki rivayette yer alan *ğılmân* kelimesi de buluğa ermemiş küçük çocukları kapsamaktadır.[676] Hem küttâb hem muallim hem de ğılmân kavramı daha sonra kurumsallaşan bu kurumun en önemli öğeleridir. Buralarda genellikle sahabe dışında kişilerin eğitim vermesi suffeden farklı bir yanının olduğunu göstermekle beraber sadece dini bir eğitim verilmediğine de delalet etmektedir. Zaten kaynaklardan burada daha çok okuma-yazma oranın artırmaya yönelik yazı öğrenme işleri yapıldığı ifade edilmektedir.[677] Bu dönemde varlığına dair bilgiler bulabildiğimiz küttâblar arasında ise mescidin gündeydoğu bölgesinde Hubâşe sokağından gidilen ve musallâ yolu üzerinde bulunan Yemenli Urve'ye ait küttâb en önemlisidir.[678] Bir diğer küttâb ise bakî'

---

içerisinde "Daru'l-Kur'ân" ve "Daru'l-Huffaz" gibi isimler de almıştır. Kettânî, I, 112; Hamidullâh, II, *İslâm Peygamberi*, 771; Baş, *İslâm Kurumları Tarihi*, 448; Ziya Kazıcı, "Bir Eğitim Kurumu Olarak Darü'l-Kurra", *Kur'an Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik*, 2000, 33-39.

[675] Buhârî, Diyât 17; Ubeydî, Muhammed Câsım, *Ta'lîmu'l-Mustemir ve Tatavvuruh*, Erbil 1990, 65; Baş, *İslâm Kurumları Tarihi*, 449; Gözütok, 144-145; Kadri Yıldırım, "İslâm Kültüründe Küttâb Eğitimi Üzerine Bir İnceleme", *Diyanet İlmi Dergi*, 2009, C: XLV, S: III, 126-27; Landau, Jacob M., "Küttâb", *DİA*, XXVII, Ankara 2003, 3.

[676] Buhârî, Diyât, 27; İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm Endelüsî Kurtubî (456/1064), *Muhallâ bi'l-Âsâr*, XI, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts., 214; Kettânî, II, 199-200; Gözütok, 228; Palabıyık, "Asr-ı Saadet'te Okuma-Yazma Faaliyetleri", 557.

[677] Buhârî, Diyât 27. Kettânî, burada görev yapan öğreticinin öğrenciler için günümüzde tahta diye bildiğimiz levhalar kullandığı her gün bir öğrencinin bu levhaları suyla temizleyip, suyu bir çukura döktüğü rivayet etmiştir. Bkz. Kettânî, II, 200.

[678] Semhûdî, III, 793; Gözütok, 147.

mezarlığı civarında bulunan Benû Amr b. Osmân'a aittir.[679] İsmi ve bulunduğu yer konusundan başka hakkında pek fazla malumât bulamadığını son küttâb ise yine hemen hemen aynı bölgede bulunan ve Urve'nin küttâbına yakın olan İshâk el-A'rec küttâbıdır.[680] Burada dikkati çeken en önemli husus eğitim merkezlerinin (küttâb) Yahudi yerleşim merkezlerine ve onların eğitim merkezlerine yakınlığıdır. Ümmü Seleme'nin rivayetinde de yola çıkarak belki de eğitim faaliyetlerinde hür-köle, müslim-gayri müslim ayırımının olmadığı hem öğrenci hem de öğretici noktasında müşterek bir mekân üretildiği veya kullanıldığı ifade edilebilir.

[679] Semhûdî, III, 892-893; Gözütok, 149.

[680] Semhûdî, II, 742; Gözütok, 150. Gözütok ayrıca Semhûdi'ye dayandırarak Küttâbu'n-Nasr, Küttâb-ı Al-i Zeyân ve Küttâb-ı Rezin adında üç küttâbdan da daha bahsetmektedir. Ancak bunların Hz. Peygamber sonrasında ortaya çıktıkları düşüncesiyle değerlendirmeye almadık. Daha fazla bilgi için bkz. Gözütok, 150-152.

İKİNCİ BÖLÜM
GÜNDELİK HAYATTA BEDEN-DİL İLİŞKİSİ

2.1. Çağları Aşan Bir Çağrı: Ezân

Ezân, Medîne döneminde ilk kez ortaya çıkan yeni bir mekân olan cami/mescidin ürettiği yeni bir kavramdır. Bu açıdan her toplumun kendi mekânını ürettiğini gösteren en önemli örnektir. Aslında dilden çıkan basit kelimeler topluluğu gibi görülse de onun amacı, mesajı ve çağrısı çağları aşmaktadır. En önemli fonksiyonu Müslümanları namaza davet etmek olan ezânın aynı zamanda tevhîd, nübüvvet ve gerçek kurtuluşun ne olduğunu gösteren bir manifesto olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum Mekke'de değil Medîne'de ilk kez ortaya konulan bir uygulama olduğuyla örtüşmektedir.

Güneşin hareketlerine göre namaz vakitlerinin belirlendiği Medîne'de namaz için Müslümanlar ferdî olarak hareket etmekte zaman zaman da birbirlerini "*haydi namaza, haydi namaza*" şeklinde davet etmekteydiler. Eskiden beri Hıristiyanların kullanmış olduğu çan (nâkus), Yahudilerin kullanmış olduğu boru (bûk) ve Mecûsîlerin yakmış oldukları ateş gibi bir çağrı aracı mevcut değildi. Ayrıca müşriklerin kutsal saydıkları putları, Yahûdilerin tek egemen inanç gücüne sahip oldukları düşünülürse Hz. Peygamber'in bir arayış içinde olduğu düşünülebilir. Nitekim sahabîlerden bazıları bu durumu fark etmiş olmalı ki Hz. Peygamber'e birtakım tavsiyelerde bulunmuş ancak O (s.a.v), hiçbirini uygun bulmamıştır.[681] İstişâreler, derin düşünceler ve zihnî alt yapının sağlanmasından sonra Hz. Peygamber, sesinin güzelliği ve gür olması hatta siyâhî bir köle olarak küçümsenmesini de işin içerisinde katarak Bilâl-i Habeşî'yi yanına çağırmış ve özelde Müslümanlara genelde ise toplumun tamamına mesajı çağları aşacak bir çağrıyı "*Allah (herşeyden, herkesten) daha büyüktür*" şeklinde duyurmasını istemiştir. Böylece ezân, seçilecek sıradan bir obje olmanın ötesinde sanat, estetik, itikât, ibâdet, sosyoloji, psikoloji vb. hususları bünyesinde barındıran, gündelik hayatı deruhte eden ve en önemlisi insan bedeninden (dilinden) doğan eşsiz bir değer olarak ortaya çıkmıştır.

[681] İbn Hişâm, II, 149-151.

Medîne'nin gündelik hayatını etkileyen ezân, başka hiçbir şekilde ve sürede bir araya gelemeyecek toplulukların bir araya gelmesini sağlayan büyük bir icat (üretim) olmakla beraber aynı zamanda müslüman toplumun güven sembolü ve hayat güvencesi olmuştur. Ezânı ilk defa duyan Yahudilerin, "*Ey Muhammed! Daha önce hiç bilinmeyen bir çağrı ortaya koydun!*" diyerek ezânın özgünlüğüne dikkat çekmeleri[682] ve çağrının ulaşmadığı yerlerden biri olan Kubâ Mescidi'nde Hz. Peygamber'in güvenliğini düşünerek çıkıp ezân okuyan Sa'd Karz'ın "*Ey Allah'ın Resûlü, sen gelince birtakım insanların sana baktığını ve sana birşeyler yapacaklarından korktum. Müslümanların buraya toplanmasını sağlamak amacıyla ezân okudum*" demesi bu durumun en net göstergesidir.

Ezân bundan sonraki süreçte ise Müslüman toplumlarını veya mekânlarının en büyük simgesi/ortak değeri,[683] imânın bir şiârı,[684] zafer ve fetihlerin en önemli unsuru olmuştur. Nitekim Enes b. Malik bu durumu "*Peygamberimizle bir sefere gittiğimizde bizi hemen savaşa sokmaz, sabah olmasını beklerdi. Sabah olduğunda bekler, ezân okunduğunu duyarsa onlarla savaşmazdı.*" sözleriyle açıkça ortaya koymuştur.[685] Mekke'nin fethedilmesinden sonra ise fethi müjdelemek için "*fetih ezânı*" uygulaması başlatılmış,[686] fethedilen bu yerlere valilerin yanında imâm ve müezzinler de tayin edilmiştir.[687] Önemli olan verilen mesaj olduğu için gündelik hayata bağlı olarak ihtiyac binaen veya şartlar göz önünde bulundurularak ezânın zaman zaman sözcüklerinde değişiklikler yapılmıştır. Örneğin, sabah namazı vaktini bildirmek üzere ezân okumaya gelen Bilâl-i Habeşî, Hz. Peygamber'in dalmış olduğunu görünce mevcut ezân kelimelerinin arasına "*es-salâtu hayrun min en-nevm – Namaz uykudan hayırlıdır*" diye ekleme yapmıştır. Yeni sözcükleri beğenen Hz.

[682] İbn Hâcer, *Fethu'l-Bârî*, II, 77-78.
[683] Abdurrezzak, *Musannef*, I, 483; *Hadislerle İslâm*, II, 315.
[684] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 445.
[685] Buhârî, Ezân 6; Müslim, Salât 9.
[686] Mustafa Uzun, "Ezân", *DİA*, XII, İstanbul 1995, 43; Fatih Koca, "Peygamberimiz Hz. Muhammed'in Müezzinleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: LII, S: II, 2011, 297.
[687] Küçükaşcı, "Müezzin", *DİA*, XXXI, İstanbul 1995, 491-495; Koca, "Peygamberimiz Hz. Muhammed'in Müezzinleri", 297.

Peygamber ana mesajın içeriğini zenginleştirmesinden dolayı Bilâl'e: "*Bu ne güzel söz! Bundan sonra bunu sabah ezânlarını okurken söyle*" diye buyurmuştur.[688]

2.2. Politik Dili: Hilf, Muahât ve Medîne Vesikası

Bir şehri imar ve inşa eden en önemli şey insandır. İnsan varoluşu itibariyle hem doğal hem tarihseldir. İnsan ayrıca biyolojiktir, fizikseldir, kültüreldir ve toplumsaldır.[689] Eğer insan mutlu, huzurlu ve güven içerisinde olursa toplumlar sağlıklı olur, şehirler de sağlam bir biçimde kurulur ve yaşar. Bu nedenle adı ne olursa olsun tarih boyunca toplumlar gerek kendi içinde gerekse diğer toplumlarla şartlar ve durumlar gereği iyi geçinmeye ve bazı kurallar altında beraber yaşamaya çalışmışlardır. Yönetim, idare veya politik dil diyebileceğimiz bu durum gündelik hayatın kapsamı dâhilindedir. Kamusal bilinç, bir topluma/kabileye veya ulusa mensup olma bilinci ya da sınıf bilinci olarak karşımıza çıkan bu durum idare aracılığıyla sürekli gündelik hayatla ilişkiye girer.[690]

Pek çok küçük grubun birbiriyle yakın ilişki içerisinde olduğu Medîne'de birtakım nedenlerden dolayı iki grup kavga ettiğinde her zaman üçüncü bir grup devreye girer ve hakem rolü üstlenirdi. Ya da kendisine başvurulan güçlü aileler, sülaler ve kişiler olurdu. İlk zamanlarda Medîne'de Hz. Peygamber'in hakem olarak tüm çevrelerce kabul görmesi de bunun bir sonucu olarak düşünülebilir. Nitekim idarecilik konusunda şöhret bulmuş olan Hz. Ömer, Medîne dönemi idari hayatı özetleyen şu bilgiyi paylaşmaktadır: "*Allah Resûlü, Hz. Ebu Bekir ile birlikte Müslümanları ilgilendiren tüm meseleler ile ilgili olarak geceleri bir araya gelerek konuşmalar yapardı. Ben de yanlarında olurdum.*"[691] Ebû Hureyre ise bu konuda "*Hz. Peygamber'den daha fazla ashabıyla istişare eden bir kimse görmedim.*"[692] diyerek onun politik dili uzlaşma, anlaşma ve toplumsal bir örgütlenme olarak nasıl etkili bir şekilde kullandığı göstermektedir. Yönetim ve idare konusunda bu kadar hassas olan Hz. Peygamber kendisinden sonra bu işi yürütecek ve talip olacaklara da

---

[688] Abdurrezzâk, *Musannef*, I, 472; İbn Sa'd, I, 191; İbn Ebî Şeybe, I, 189; Dârimî, Salât 5; İbn Mâce, Ezân 1; Bu duruma "tesvîb" denilmektedir. Bkz. Koca, "Peygamberimiz Hz. Muhammed'in Müezzinleri", 301.
[689] Lefebvre, *Gündelik Hayatın Eleştirisi-I*, 100.
[690] Lefebvre, *Gündelik Hayatın Eleştirisi-I*, 97.
[691] Tirmizî, Salât 12.
[692] Tirmizî, Cihâd 35.

şu uyarıyı yapmıştır: "*Müslümanların yönetimini üstlendiği halde onlar için çalışmayan ve samimi davranmayan yönetici, onlarla birlikte cennete giremez.*"[693]

Hilf ve Muahât

Medîne'ye göç sadece Mekke'de yaşanan sıkıntılardan kaçmak değil yeni din İslam'ın yayılmasına kapı aralayacak bir sosyal düzen fırsat sunmuştu. Zihni alt yapıyı ve ferdî olarak içteki ruhi dalgalandırmaları dizginleyecek tutum ve davranıştan artık toplumun tamamını ıslah edecek yeni bir teşkilatlanmaya ihtiyaç duyulmuştu. Medîne dönemi yeni bir hayatın geniş dairede bütün toplum tarafından yaşandığı bir dönem olmalıydı.[694]

Arap toplumu aslında kabilecilik anlayışıyla bazı kavramları etkin bir şekilde kullanıyordu. Sözlükte "akit, söz, yemin, antlaşma, pakt" gibi manalara gelen hilf bunlardan sadece biriydi.[695] Buna göre cahiliye döneminde Araplar arasında toplu veya bireysel olarak yeminleşme, sözleşme, ittifak ve koruma anlaşmaların yapılmaktaydı. Kişi başka biriyle hilf yaptığında "*benim kanım senin kanındır, benim yıkımım senin yıkımındır, benim mirasım sana, senin mirasın bana, senin isteklerin benim, benim isteklerim senin üzerinedir*" diye yemin ederdi.[696] Hilfler ya güçlü kabilelerin zayıf kabileleri koruma amacıyla ya da hakkı yenilen, mağdur olan kişilerin yanında durmak şekliyle de yapılırdı. Cahiliyye döneminde bu amaçla yapılan en bilinen hilf, Hz. Peygamber'in de bizzat yer aldığı hilfü'l-fudûl'dür.[697]

---

[693] Müslim, Îmân 129.
[694] Hodgson, 113.
[695] İbn Manzûr, XI, 963. Bir komşunun (câr) geçici himayesi de civâr olarak kullanılan terim ile ifade edilmektedir. Her iki terim ilk zamanlarda Medîne'de kullanılmıştır.
[696] Bu bağlamda Kureyş adına ilk kez yabancılarla hilf yapanların Abdümenaf'ın oğulları Haşim, Abdüşems, Muttalib ve Nevfel olduğu, bunların sırasıyla Bizans, Habeşistan, Himyeri ve Sasanî devletleriyle yaptıkları hilfler sayesinde Kureyş'in ticari faaliyetlerinin huzur ve emniyet içinde yürütüldüğü, bundan dolayı da onlara "mücebbirûn" (işleri yoluna koyanlar, düzenleyiciler) denildiği ifade edilmiştir. Bkz. Abdürrezzâk, X, 305; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VIII, 275; Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî Râzî (370/981), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1405, 3; İbn Hişam ve Süheylî buna yakın ve benzer bir lafızla durumu ifade etmekte hilfle beraber civar lafzını da kullanmaktadırlar. Bkz. İbn Hişâm, I, 442; Süheylî, IV, 73; Nadir Özkuyumcu, "Hilf", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, 29.
[697] Bunun yanında hilfü'l-ahlâf, hilfü hums, hilfü'r-ribâb, hilfü'l-mutayyebîn gibi pek çok anlaşma/sözleşme yapılmıştır. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. M. Salih Arı, "Hilfu'l-Fudûl Cemiyetinin Sosyal Dayanışmadaki Rolü", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: II, S: 2, 1995-1998, 375-384; Mithat Eser, "Hz. Peygamber'in Zulmü Engelleme Amaçlı Hilfu'l-Fudûl'a Katılması", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XIII, S: II, 2009, 311-329; Nesim

Dönemin şartlarına -muhtemelen- belki de cevap verebilen hilfler Medîne'de ortaya çıkan yeni düzende kendine yer bulamamış güncel politik dil "*İslâm'da hilf yoktur*." şekline bürünerek ayrı bir forma dönüşmüştür.[698] Bu yeni formun adı ise Muahât olmuştur.[699]

Arapça uhuvve kökünden "biriyle kardeş olmak, birini kardeş edinmek" manalarına gelen[700] muahât, Hz. Peygamber'in idareciliği ve ileri görüşlülüğü ile iç politikada işin ciddiyetini vurgulamak ve Ensâr-Muhâcir arasındaki hukukun genel-geçer bir durum olmadığını göstermek için yapılan bir hamle, Mescid-i Nebevînin inşasıyla kurumsallaşmaya başlayan İslâm Toplumu resmi bir cemiyet statüsüne kavuşturan bir belgedir. Araplar tarafından genellikle "kan" ile birlikte anılan ve bilinen muahât, Hz. Peygamber'in işi ferdiyetten genele ve kan unsurundan din unsuruna çevirmesiyle bir başka mana kazanmıştır. [701]

Muâhât, kardeşler arası manevi bir destek, içerden-dışardan gelebilecek saldırılara karşı topyekün bir karşı koyma, seferlerde geri kalanların aileleriyle ilgilenme ve her yönüyle ekonomik bir yardımlaşma olarak ortaya çıkmış hatta bu birliktelik öyle sağlam temellerle atılmıştır ki başlangıçta Ensâr ve Muhâcir öldükten sonra birbirine varis bile olabilmiştir.[702] Ancak bu hüküm Bedir savaşıyla geçersiz

---

Sönmez, "Hılfu'l-Fudûl Teşkilatı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, S: XLI, 399-418; Özkuyumcu, "Hilf", *DİA*, XVIII, 30.

698 Buhârî, Edeb 67; İbn Manzûr, XI, 963.

699 "Kardeşleştirme" olarak da nitelndirilen muahât, hicretten yaklaşık beş ya da sekiz ay sonra Ensârdan Enes b. Mâlik'in evinde 90-100 kişi arasında gerçekleşen sözleşme/antlaşmayı ifade etmektedir. Burada verilen sayının toplu olarak Medîne'de yapılan muahâta ait olduğu söylenmekle beraber Makrizî, İbnü'l-Cevzî'den naklettiği rivayette sayının toplam 186 olduğunu ifade etmektedir. Kaynakların dikkatli bir şekilde incelenmesi ve ileride bahsedeceğimiz hususlar doğrultusunda zaman içerisinde ferdî olarak da kardeşleştirmelerin yapılmış olması ihtimali sayının daha fazla olmasına gerekli kılmaktadır. Nitekim incelemesini yaptığımız konunun en sonunda tespit ettiğimiz liste de bu görüşümüzü desteklemekte ve kuvvetledirmektedir. Bkz. İbn Hişâm, II, 505 vd.; İbn Sa'd, I, 204-205; İbn Habîb, I, 75; Makrizî, I, 69; Semhûdî, I, 207; Hamidullâh, *İslam Peygamberi*, I, 183; Yiğit, "Hz. Peygamber (s.a.v)'in Medîne Dönemi Faaliyetleri", 172; Hizmetli, *İslâm Tarihi*, 146; Konrapa, 170; Hüseyin Algül, "Muâhât", *DİA*, XXX, İstanbul 2005, 308; Köksal, I, 108-115.

700 İbn Manzûr, I, 40.

701 Abdulaziz Durî, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz-*, çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul 2016, 88.

702 Enfal, 8/72; Ebû Dâvûd, Ferâiz 16; İbn Sa'd, I, 204; Belâzürî, *Ensâb*, I, 270; Semhûdî, I, 207; Şurrâb, *Medîne*, 180; Apak, 318; Muhammed Hamidullâh, "Medîne Döneminde Peygamberin (s.a.) İcraatındaki Hoşgörü", *İslâm, Bilim ve Felsefe*, İstanbul 1990, 20; Mehmet Salih Arı, "Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci: Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu", *İSTEM*, 2004, C: II, S: 4, 187.

sayılmış ve miraslar sadece nesep yönünden kardeş olanlara tahsis edilmiştir.[703] Mevcut durumun maddi durumun düzelmiş olmasıyla doğru oranlı olarak gerçekleştiğini söyleyenler olduğu gibi aralarında kardeşlik bağı olanlardan bazılarının savaşta şehit olanların yakınları arasında miras tartışmasına yol açmasından kaynaklı olduğu da belirtilmiştir. Ayrıca bu olay, Evs ve Hazrec arasında geçmişte meydana gelen üzücü hadiselerin sona erdirilmesine vesile olmuştur. Bu durum her ne kadar muahâtın önemli parçasını iptal etmiş gibi gözükse de ensâr-muhâcir arasında yaşanan kardeşlik ruhu uzun yıllar boyunca devam etmiştir. Bilal'in, Hz. Ömer zamanında divana kayıt işlemleri sırasında ben asla Ebû Ruveyha'dan ayrılmam demiş olması bunun en güzel örneğidir.[704]

Medîne Sözleşmesi (Vesikası)

Toplumsal yapının sağlam temeller üzerine oturması adına önce Mescid-i Nebevî ile ortak mekân belirlenmiş ardından Müslümanlar arası birlik sağlanarak ortak yol haritası hazırlanmıştır. Adeta yeni dinin mensuplarının özerklik kazanmaya çalıştığı bu süreçte toplumda yaşayan diğer unsurlarla barış içerisinde yaşanmış, muhtemel olumsuz düşünce ve algıyı ortadan kaldırmak için karşılıklı anlayış esası belirlenmiştir.[705] Böylece hicretin ilk yıllarında Medîne'de oldukça güçlü olan, ekonomik ve siyasi güç başta olmak üzere pek çok alanda üstünlüğü elinde tutan Yahudiler,[706] yeniden üretimeye başlanan Medîne toplumun bir parçası halinde

---

[703] İlgili ayet için şu şekildedir: "Daha sonra iman edip hicret eden ve sizinle birlikte cihad edenlere gelince, işte onlar da sizdendir. Allah'ın kitabınca, kan akrabaları birbirlerine (varis olmaya) daha layıktırlar. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir." Enfâl, 8/75.

[704] Bkz. İbn Hişâm, II, 507.

[705] Mevcut barış dönemini müstakil olarak kaleme alan Eyüp Baş, Hz. Peygamber'in onları aralarında ortak olan bir kelimeye çağırdığını, kendisine ilahi emir gelmeyen konularda onlara muvafakat ettiğini, namazlarında onların kıblesi olan Beytü'l-Makdis'e (16-17 ay kadar) yöneldiğini, gelen bir ayetle, kendisine tabi olanlara, onların kestiklerini yeme ve iffetli kadınlarıyla evlenme izni verdiğini, zaman zaman İsrailoğulları kıssaları anlattığını ve bunları anlatma hususunda da herhangi bir sakınca görmediğini onları kendi dinine kazandırmak için, önünden geçen Yahudi cenazelerine saygı gösterip ayağa kalktığını ve bunu Müslümanlara da tavsiye ettiğini, Ehl-i Kitap'tan sonradan Müslüman olan kişinin, Allah katında daha önceden kendi peygamberini, sonradan da kendisini tasdiklediğinden dolayı iki peygamberi doğrulamış olacağı için diğer insanlardan Müslüman olanlara nazaran iki kat daha fazla ecir alacağını ve cennetlik olduğunu müjdelediğini ifade etmiştir. Bkz. Baş, *İslam'ın İlk Döneminde Müslüman Yahudi İlişkileri*, 33-34.

[706] Kaynaklara baktığımızda Arapların bazı uygulamaları Yahûdîlerden öğrendiğine bazılarında ise onlardan etkilendiğine dair bilgiler mevcuttur. Suyla temizlenmeyi Kubâ ehlinin Yahûdîler marifetiyle öğrenmesi, çevre şehirlerden hükümdarların Yahûdî din adamlarını çağırıp onlarla istişare yapmaları, utûm ve sur gibi yapıların ilk kez Yahûdîler tarafından inşa edilmeleri bunlardan sadece bazılarıdır.

dönüşmüştür. Hz. Peygamber'in zekası ve dehası büyük bir özveri ve sabırla sürdürdüğü davası onu ve Müslümanları başarıya ulaştırmıştır.[707]

Hz. Peygamber süreci resmileştirmek adına Arap, Yahudi, Hıristiyan ve diğer gayr-i Müslimleri de içine alacak kapsamlı bir oluşum kurmak istemiş, nihayet tarihe *Medîne Vesîkası* veya *Medîne Sözleşmesi* adıyla kazınan yeryüzünde bir devlet başkanı tarafından konulan ilk yazılı anayasa ortaya çıkmıştır.[708] Sahihliği konusunda ihtilaf olmamakla beraber vesîkanın hangi tarihte oluşturulduğuna dair çeşitli görüşler mevcuttur. Bunun nedeni ise belgenin kapsamlı ve içerik olarak dağınık bir düzene sahip olmasıdır. Bundan dolayıdır ki bu konu üzerinde çalışan kişiler belgenin tam bir belge mi yoksa farklı bölümlerlerden oluşan bir parçalar bütünü mü olduğu konusunda ihtilafa düşmüştür. Araştırmacılardan Moshe Gil, bir bütün olarak hicretin hemen akabinde kaleme alındığını ifade ederken, Welhausen, Bedir savaşından kısa bir süre önce tek parça halinde kaleme alındığı bunun sebebinin de iki farklı mülahaza içerdiğini ifade etmiştir. Buna göre o, ilk etkeni Hz. Muhammed'in bu durumun ilahi bir emir olmaması sebebiyle çekingen bir pozisyon içinde olmasına, ikincisinin ise Yahudilere duyulan güvensizliğe bağlamıştır.[709] Serjeant ihtiyaçlar doğrultusunda yeni maddeler ilave edilerek zaman içerisinde oluştuğunu söylemektedir.[710] Watt ise Serjeant gibi metnin oluşturulma tarihinin tam

---

Hatta cahiliyye dönemiden kalma yanlış bir düşünce olan "*çocuğum doğarsa uzun ömürlü olsun diye onu Yahûdî yapacağım*" söylemi Yahûdîlerin günlük hayata tesirini göstermesi açısından önemlidir. Bkz. İbn İshâk, 32; İbn Hişâm, I, 211; İbn Ebî Şeybe, II, 205; Ebû Dâvûd, Cihâd 126; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 484; İbn Kesîr, *Bidâye*, II, 293; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I,591; Arslantaş, 146.

[707] Tüm zorluklara rağmen, bu kadar kısa süre böyle bir başarı kazanılması yabancı araştırmacılar tarafından bile takdirle karşılanmış, Hz. Peygamber'in bu başarısı övgü dolu sözcükler ile ifade edilmiştir. Örneğin, Dinler Tarihi alanında öne çıkan bir bilim adamı olan Mircea Eliade, Hz. Peygamber'i "olağanüstü bir siyasal zeka" olarak nitelendirmiştir. Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Muhammed'den Reform Çağına*, trc. Alî Berktay, Kabalcı Yayınevi, III, İstanbul 2003, 89.

[708] Vesîkanın bizzat "el-kitâb" ve "es-sahîfe" olarak adlandırılması (bkz. 1, 22, 37, 39, 42, 46 ve 47 md.) yazılı ve resmî bir niteliğe sahip olduğunu göstermesi adına önem arz etmektedir. Şekil olarak günümüz anayasılarından farklılık arz etse de mahiyet olarak anayasa niteliği taşımaktadır. Belgenin en önemli yönlerinden birisi ise hem Batılı hem de Müslüman bilim adamları tarafından ittifak halinde sahih olduğunun kabul edilmesidir. Bkz. Humphreys, R. Stephen, *İslâm Tarih Metodolojisi –Bir Sosyal Tarih Uygulaması-*, çev. Murtazâ Bedir, Fuat Aydın, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004, 124.

[709] Humpreys, 125.

[710] Bu konuyla pek çok yabancı araştırmacı yakından ilgilenmiştir. Bkz. Lecker, Michael, *The 'Constitution of Medina': Muhammad's First Legal Document*, NJ: The Darwin Press, Princeton 2004; Julius Wellhausen, "Muhammads Gemeindeordnung von Medina" *In Skizzen und Vorarbeiten*, IV, Berlin, 1889, 65–83; Serjeant, R. B., "The Constitution of Medina'" *Islamic Quarterly*, VIII,

olarak bilinmediğini, belgenin zaman içerisinde ihtiyaç ve olaylara göre şekillendiğini kabul etmekle beraber olaya biraz daha derinlik katarak ilk yarısının Bedir'den önce hazırlandığını, diğer kısmının da Medîne'deki Yahudi kabilelerinden üçüncüsü ve sonuncusunun 627 yılının yazında ortadan kaldırıldığı düşünerek günümüzdeki şekline bu tarihten sonra geldiği ifade etmektedir. İslâm kaynaklarında ise İbn Hişâm olayı tarihsiz olarak anlatırken, Belâzürî hicret sonrası, Ebû Ubeyd ise cizye emrinden (630) önce olduğunu ifade etmektedir. Ancak 627 yılından şehirden çıkarılan Yahûdîler'e bakacak olursak bunun çok makul olmadığı düşünülebilir.[711]

Zaman konusunda olduğu gibi sözleşmenin maddeleri hususunda da ihtilaf yaşanmıştır. Vesîkanın ilk mütercimlerinden biri olarak bilinen Wellhausen (1844-1918) anlaşma maddelerini 47 olarak sunarken, Muhammed Hamidullah kanaatinin 52 madde olduğunu belirtmiştir. Âsım Köksal'ın maddeyi 55'e kadar çıkarmış olsa da genel olarak tarihçiler arasında Wellhausen ve Hamidullâh'ın tasnifleme şekli kabul görmüştür.[712]

Toplumsal teşkilatlanma adına ortaya çıkan bu vesîka ile hem dinî hem de siyasî bakımdan Medîne'de yeni bir devir başlamıştır. Mekke ve çevre şehirlerden gelecek tehditlere karşı bir güç gösterisi olarak düşünülebilecek bu sözleşme aslında bir arada yaşama tecrübesini kuvvetlendirerek, insan hak ve hürriyetlerini, sosyal adalet prensiplerini, din ve vicdan hürriyeti ile toplum çıkarlarının korunmasını sağlayarak, hukukî ve siyasî otoritenin ilk merhalesi olarak Medîne'de bir site-devlet teşkilatlanmasının nüvesi olmuştur. Hz. Peygamber'in şehrin yöneticisi olarak kabul edilmesi ve Yahudilerin var olan bilgiler ışığında muhalif bir çıkış sergilememeleri

---

1964, 3–16; Gil, Moshe, "The Constitution of Medina: A Reconsideration" *Israel Oriental Studies,* IV, 1974, 44–66; Rose, P. L., "Muhammad, the Jews and the Constitution of Medina: Retrieving the Historical Kernel.", *Der Islam,* LXXXVI, 2009, 1–29; Goto, A., "The Constitution of Medina." *Orient: Report of the Society for Near Eastern Studies in Japan,* XVIII, 1982, 1–17; Denny, F. M., "Ummah in the Constitution of Medina." *Journal of Near Eastern Studies,* XXXVI, 1977, 39–47; Rubin, Uri, "The 'Constitution of Medina': Some Notes" *Studia Islamica,* LXII, 1985, 5-23.

[711] Watt, W. Montgomery, *Hz. Muhammed Medîne'de*, çev. Süleymân Kalkan, Kuramer, İstanbul 2016, 102. Bu hususla ilgili olarak ayrıca bkz. Abdurrahman Demirci, "Medîne Vesikası: Oluşum Süreci ve Zimmet Antlaşmalarına Etkisi", *İSTEM*, 2012, C: X, S: XIX, 253-271.

[712] Aslında birbirine çok yakın olan bu tasnif sisteminde yer alan farklılıklar ve maddeleme özellikleri için bkz. Mehmet Erdem, "*Medîne Vesîkası'nın Maddelendirme Şekli ve Türkçe Çeviriler Üzerine Bazı Mülahazalar*", *JASS*, C: VIII, 2012, 525-542.

çok eskiden beri gelen Arap-Yahudi ilişkilerini böylece farklı bir boyuta taşınmasına vesile olmuştur.[713]

Merkezî otoritenin olmadığı ve yaygın kabilecilik anlayışının hâkim olduğu coğrafyada vesikanın sık sık kan dökme, yaralama, diyet ve fidye gibi benzer kavramları kullanması toplumsal birliğe ve dinginliğe ne kadar fazla ihtiyacın olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Enfâl suresinin 46. ayetinde yer alan "*Allah'a ve Resûl'üne itaat edin ve birbirinizle çekişmeyin. Sonra gevşersiniz ve gücünüz, devletiniz elden gider. Sabırlı olun. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir.*" düsturunun tersi bir hayat süren eski Yesrib halkı iç çekişme ve çatışmalarla enerjisini tüketme seviyesine gelmişken temelinde "ümmet, katılım, beraberlik" kavramlarını barındıran sözleşme ile az da olsa var olan göstermelik anlaşma ve beraberlikler yerini sağlam, resmî ve geçerliliği bulunan bu vesikaya bırakmıştır.

Vesîka ilk planda iç dalgalanmayı kontrol altına alsa bile Mekke'deki Kureyş tehlikesi her an değişiklikler yaşanacağının sinyallerini vermeye başlamıştır. Nitekim Bedir savaşı kurulan düzene vurulmak istenen ilk ciddi darbe olarak gerçekleşmiş ancak Kureyşliler büyük bir yara alarak evlerine dönmüşlerdir. Zafer ve itibar sahibi olan Müslümanlar ise anlaşmaya muhalif davranmaları gereği ilk yaptırımı Kaynukaoğullarına uygulamışlardır. Bu bir "itibar" üretimi olmuştur. Çok geçmeden Kureyş daha büyük orduyla ve Medinelileri daha zorda bırakacak bazı taktiklerle – hasat olacak başakları yok etmek gibi- saldırıya geçmiş (Müslümanlardan bazılarının çekimser kalıp savaşa katılmaması ve bazılarının da emir-komuta zincirini ihlal etmeleri sebebiyle) istediklerini kısmen de olsa almayı başarmışlardır. Bu saldırı sonrası vesikaya aykırı hareket eden Nadiroğulları cezalandırılmış ve şehirden sürgün edilmişlerdir. İçeride bunlar olurken yakın arka planda Sasani-Bizans mücadelesi Mekke-Medîne çatışmalarının devamının geleceğine dair ipuçları vermeye başlamıştır. Nitekim şehirden uzaklaştırılan Kaynuka ve Nadir Yahudileri ateşi körükleyen isimler olmuştur. Uhud savaşında yaşanan olumsuzlukları iyi okuyan Hz. Peygamber hem ekinleri erken toplatmış hem de şehrin en savunmasız

[713] Hizmetli, *İslâm Tarihi İlk Dönem*, 278; Uğur, 108-109; Afzalurrahman, I, 404; Apak, 321-323; Heykel, 160; Mustafa Sıbâî, *Peygamberimiz'in Hayatından Dersler ve İbretler*, çev. M. Fatih Saraç, Risale, İstanbul 2005, 52.

yerlerini tespit edip oralara hendekler kazdırarak olası bir saldırıya karşı alınabilecek en iyi tedbirleri aldırmıştır.

Yakın arka planda yaşanan çekişme ve ticari savaşlar Kureyş'i zor duruma düşürmüş, intikam ateşiyle zaten tutuşan ordu anlaşmalı ve kontrolü altında tuttukları kabileleri de kendilerine dahil ederek -belki de son şansları olduğunun farkında olarak- Medîne üzerine yürümüş ancak hiç ummadıkları bir durumla karşılaşıp elleri bomboş bir vaziyette geri dönmüştür. Bundan sonraki süreçte güç dengeleri bambaşka bir yönde evrilmeye başlamış hem enerji hem de prestij kaybeden Mekkeliler savunmaya, üst üste alınan başarılar ve doğru diplomatik ilişkiler Medînelileri saldırı poziyonuna getirmiştir. Fakat ilk önce halledilmesi gereken bir başka iş vardı: Kureyzaoğulları.

Hendek savaşı gibi stratejik bir savaşta cadı kazanı rolünü üstlenen Yahudiler sürgün yiyen yakınlarının da etkisinde kalarak muhalif bir rol oynamışlar ve vesikada belirtilen hususları alenen ihlal etmişlerdi. Artık tam bir devlet başkanı olan Hz. Peygamber, bu sefer daha ciddi bir yaptırım uygulamış böylece vesikanının görünürde geçirliliği sona ermiştir.[714]

2.3. Farklı Renkler Farklı Sesler: Sosyal Doku

Şehirler toplumların, toplumlar da insanların biraraya gelmesiyle oluşan organik yapılardır. Cahiliyye döneminde net bir şekilde kabilecilik anlayışı ile hayat sürdüren Medîne toplumu, hicret ile başlayan süreçte yaşanan gelişmeler ve değişen din/şehir algısıyla ümmet şuuruna ulaşmıştır. Bu durum birden bire oluşmamış pek çok hazırlık ve plan yapılarak kısa-uzun vadeli hedefler ile başarı sağlanmıştır.[715] Başta hicret olmak üzere yaşanan göçler, iç-dış çatışma/savaşlar, doğa olayları, sağlık problemleri, heyetler vb. hususlar zaman içerisinde Medîne'nin demografik yapısında dalgalanmalara sebebiyet verse de şehrin tarihine genel bakış bölümünde

[714] Hodgson, 130-133.
[715] Kabile yapısından ümmet bilincine geçiş aşamasında ortaya çıkan sorun, problem ve bunların çözümü hakkında detaylı bilgi için bkz. Şaban Öz, "Kabileden Ümmete Müslüman Arap Ulusunun Doğuşunda Altyapı Çalışmaları, *İSTEM*, S: XIX, 2012, 33-55.

bahsettiğimiz gibi Medîne, genel hatlarıyla Araplar, Yahudiler ve diğer unsurlardan oluşmaktadır.[716]

Araplar

Tesisinden hicrete kadar Medîne toplumunun en önde gelen grupları arasında yer alan, genellikle Evs ve Hazrec olarak bilinen Arap kabileleri aslında Yemen kökenli olup Ezd kabilesindendir.[717]

Arap olmaları münasebetiyle Sâmî topluluğunun bir parçasıdır ve onun karakteristik özelliklerini taşımaktadır. Babaları Harîse b. Sa'lebe[718] olan Evs ve Hazrec, anneleri Kayle bnt. Erkâm b. Amr'a nispetle Kayleoğulları adıyla meşhur olmuşlardır.[719] Her ikisi de beş boya, daha sonraları aşiret ve oymaklara bölünmüşler ve en nihayetinde yaklaşık 40 oymak olmuşlardır.[720] Şehrin tarihi sürecinde belirttiğimiz gibi başlarda Yahudilere bağımlı ve onların tahakkümü altında kısıtlı bölgelerde yaşayan Evs ve Hazrec zamanla hem gücü hem de etkinliği artırmış bunun doğal sonucu olarak şehrin daha verimli bölgelerinde ikamet etmeye başlamışlardır.

Muhâcirlerin şehre gelmesiyle demografik yapı tanımlaması Evs-Hazrec çizgisinden Ensâr-Muhâcir çizgisine kaysa da zaman içerisinde evlilikler, ticaret,

---

[716] İlk dönem kabilelerin yerleşim planı ve topoğrafyaya ait çizimler için bkz. Ek-11-14.

[717] Evs ve Hazrec haricinde şehre çeşitli bölgelerden gelen varlığına kısmen değinilen diğer Arap kabileleri de mevcuttur. Bunlardan bazılarının zaman içerisinde Yahûdîleşmiş olmasından dolayı Yahûdîler başlığı altında ele aldık. Bazıları ise cahiliyye döneminde yapılan hilfler sonucu şehirde ikamet eden unsurlardır. Abs, Akl, Becîle, Belî, Cumh, Cüheyne, Devs, Esed, Eslem, Eşca, Fezera, Ğassan, Gatafan, Himyer, Huza'a, Huzeyme, Kâra, Kelb, Müzeyne, Utbân, Süleym ve Temîm bunlardan bazılarıdır. Koçyiğit, *İskân*, 32.

[718] Soyu şu şekildedir: Hârise b. Sa'lebe b. 'Âmir b. Hârise b. İmrau'l-Kays b. Sa'lebe b. Mâzin b. Ezd b. Gavs b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe' b. Yescub b. Ya'rub b. Kahtân. Bkz.İbn Hişâm, I, 9; Halîfe b. Hayyât, 139; İbn Kuteybe, *Meârif*, 109; İbn Abdirabbih, III, 326.

[719] İsmin kaynaklarda Kayle bnt. Kâhil b. Uzre şeklinde geçtiğine rastlasak da ilk ismin Kayle olması hasebiyle Evs ve Hazrec'e Kayleoğulları demenin yanlış olmayacağı açıktır. Kaldı ki Hz. Peygamber'in Medîne'ye ilk girişinde bir Yahûdînin "ey kayleoğulları işte beklediğiniz atanız" demesi bu sebepledir. Şam'da bulunan Gassanî devletine bağlı Kayleoğulları'nın da bu kişiyle anıldığı ifade edilir. Bkz. İbn Kuteybe, *Meârif*, 109; Cevherî, I, 310; Mercânî, I, 141; Mübârekfûrî, X, 273; Rızâ, 166; Çağatay, 1-2.

[720] İbrâhim Şerîf, 313-315; Koçyiğit, *İskân*, 27. Ayrıca Koçyiğit, Medîne'ye hicretle beraber gelen muhâcirleri Ans, Anz, Becîle, Bekr b. Vâil, Belî, Cu'fe, Devs, Esed, Es'ar, Ezd, Gassân, Hadramevt, Hevâzin, Huzâ'a Huzeyl, Huzeyme, İcl, Kâra, Kinâne, Kinde, Kuzâ'a, Lahm Leys, Mâzin, Muhârib, Müzeyne, Sa'd b. Bekr b. Vâil, Sakîf, Sekûn, Selîm/Süleym Tayy, Temîm, 'Uzrâ, Yemenî olmak üzere 34 aile olarak belirlemiştir. Bkz. Koçyiğit, *İskân*, 133-134.

tarım vb. hususlar ile özdeş paydada buluşan Araplar önemli bir güç haline gelmiştir. Nitekim Kureyzaoğulları'nın şehri terketmesiyle de şehrin tek hâkimi olmuşlardır.

Genel dağılımın doğudan güneye ve oradan da kuzeybatıya doğru bir hat takip ettiği yerleşim birimlerinde Evs ve Hazrec kabileleri şu bölge/mahallelerde ikâmet etmişlerdir:

a) Evs Kabilesi

Amr b. Mâlik Mahallesi

Şehrin neredeyse en doğusunda yer almaktadır. Doğu Harresi olarak bilinen Vâkım Harresi'nin Urayz denilen bölgesinin çeşitli kesitlerinde yer alan bu mahallede Ka'b,[721] Abdileşheloğulları,[722] Hâriseoğulları[723] ve Zaferoğulları[724] oturmaktadırlar. Bölge kuzeyde yer alan Kanât Vadisi ve Uhud Dağı'na, güneyde ise Mehzûr Vadisi ve Kureyzaoğulları evlerine kadar geniş bir araziye sahip ve Şeyhayn denilen utumu da içerisinde barındırmaktadır.[725]

Cüşem b. Mâlik Mahallesi

Boyları hakkında bilgi olmamakla beraber Hatmeoğulları olarak da bilinmektedirler. Buthân Vadisi'nin Mâcuşûniyye diyebilinen bölgesinde ikâmet etmektedirler.[726]

Muâviye b. Mâlik b. Avf ve Ümeyye b. Ümeyye b. Zeyd b. Mâlik Mahallesi

Her ikisi de Avf b. Mâlik ve Evs boyundan gelmektedir ve amcaoğullarıdır. Bunlar da şehrin doğu kısmında (Amr b. Mâlik Mahallesine göre batıda) Bakî

[721] Ka'b b. Hazrec b. Amr b. Mâlik b. Evs. İbn Hazm, *Cemhere*, 471.
[722] Benî Abdileşhel b. Cüşem b. Hâris b. Hazrec b. Amr b. Mâlik b. Evs. Bunlara da bağlı Vakşoğulları, ve Zeûrâoğulları bulunmaktadır. İbn Hazm, *Cemhere*, 471; Hayyârî, Seyyîd Ahmed Yâsin Ahmed, Târîhu Meâlimu'l-Medîneti'l-Münevvere Kadîmen ve Hadîsen, Dâru'l-İlim, 1414/1993, 31.
[723] Benî Hârise b. Hâris b. Hazrec b. Amr b. Mâlik b. Evs. İbn Hazm, *Cemhere*, 471; Hayyârî, 31.
[724] Benî Zafer b. Hazrec b. Amr b. Mâlik b. Evs. İbn Hazm, *Cemhere*, 471; Hayyârî, 31.
[725] İbn Hazm, *Cemhere*, 471; ; Hayyârî, 31; Koçyiğit, *İskân*, 40-42. Tüm utûmlar için bkz. Ekler bölümü, tablo-1.
[726] Halîfe b. Hayyât, 151; İbn Hazm, *Cemhere*, 471; Hayyârî, 33.

mezarlığının biraz kuzeyinde Urayz'a[727] giden yolun solunda yer almaktadır.[728] Hz. Ömer'in de ikamet ettiği bu mahalede[729] İcâbe Mescidi de bulunmaktadır.[730]

İmrau'l-Kays b. Mâlik Mahallesi

Kubâ taraflarında, fadîh Mescidi civarında yaşayan kabileolup Vâkıfoğulları ve Selmoğulları diye iki kolu bulunmaktadır. Amr b. Avfoğulları ile aralarında hilf olduğu söylenmektedir.[731]

Mürre b. Mâlik Mahallesi

Aynı sülaleden gelen birkaç ailenin oluşturduğu mahalledir. Kuba yakınlarında Mescid'in doğu kısmında Nadîroğulları kabilesine yakın bir konumda yer alan Fadîh Mescidi'nin bulunduğu alanda ikamet etmektedirler. Boyları arasında Sa'doğulları (Râtic ahalisi), Ümeyyeoğulları, Vâiloğulları, Atiyyeoğulları bulunmaktadır.[732]

Amr b. Avf b. Mâlik Mahallesi

Kuba taraflarında ziraate uygun alanlar ile çevrili mahalle olup Hz. Peygamber'in şehre gelişini anlatan rivayetlerde onun ilk olarak bu mahallede konakladığı ve yaklaşık 14 gün boyunca burada ikâmet ettiği ifade edilmiştir. Üç tarafı vadiyle çevrili olduğu için genellikle ziraat ile meşgul olan bu çok küçük aşiret ve boylardan bazıları, Levzân, Sa'lebe, Muâviye, Dabîa ve kardeşleri Ümeyye ile Ubeyd, Cahcaba ile Hanşoğullarıdır.[733]

b) Hazrec Kabilesi

Genellikle doğudan güney ve batıya doğru bir eğilim gösteren Evs doğal olarak Hazrec'e şehrin orta kısımlarıyla kuzey ve batı kısımlarına yerleşme imkânı

[727] Medîne'nin kuzeydoğu bölgesinde yer alan özellikle hurma ağaçlarıyla bilinen yerdir.
[728] Koçyiğit, *İskân*, 42.
[729] Buhârî, İlim 28.
[730] Benî Harâm ve Benî Muâviye Mescidi olarak da bilinen mescit, rivayetlere göre Hz. Peygamber'in birgün burda namaz kılarken Rabbinden istediği üç istek ve bunların kabul edilmesi (icabet edilemesi) üzerine bu isimle anılmıştır. İbn Şebbe, I, 49-50; Hayyârî, 32; Matarî, 140; Şurrâb, *Meâlim,* I, 259. Koçyiğit, *İskân*, 42.
[731] İbnü'l-Kelbî, *Neseb*, I, 385,387; İbn Hazm, *Cemhere*, 471; Hayyârî, 31.
[732] İbn Hazm, *Cemhere*, 471; Hayyârî, 32;
[733] Vâkıdî, I, 85; İbn Sa'd, I, 181-182; İbn Hazm, *Cemhere*, 470; Cahcabaoğulları bahçeleriyle ünlü olan asabe bölgesinde, Muâviyeoğulları İcâbe Mescidi civarında oturmaktadır. Bkz. Hayyârî, 31.

sağlamıştır. Tespit edebildiğimiz şekliyle Hazreclilerin iskân mahalleri şu şekilde olmuştur:

Belhâris Mahallesi

Hâris b. Hazrec'in boylarını ifade etmektedir. Avâlî içerisinde yer almakla beraber Mescid'e doğu yönünden bir mil kadar yakın olan Buthân Vadisi içinde yer alan Sünh bölgesinde ikamet ettikleri söylenmektedir.[734]

Cüşemoğulları

Cüşem ve Zeyd, Hâris b. Hazrec'in oğulları olup bulundukları Sünh bölgesinde Cüşemoğulları mahallesi olarak anılmaktadır.[735]

Hatmeoğulları

Buthân Vadisi'nin batı kısmında ikâmet etmekte olan bir kabiledir.[736]

Hudâraoğulları

Hudâra b. Avf b. Hâris bağlı kabile olup Bussa kuyusu yakınlarında ikamet etmektedirler.[737]

Avfoğulları Mahallesi

Sâlim b. Avf, Ğanm b. Avf ve Hublâoğullarının birlikte yaşadığı mahalledir. Sâlim ve Ğanmoğullarının evleri batı harresi yolu üzerinden güneyde Ranûna Vadisine kadar uzandığı ifade edilmektedir. [738] Sâlim ve Ğanm Kubâ'nın kuzeyinde yer alan ilk kişiler olarak bilinmektedir. Mezâhimçarşısı ve mezâhim utumu da bu bölge de yer almakta olup, hemen doğu kısmında Neccâroğulları meskûndur. Ayrıca bu mahallede Sâlimoğulları Mescidi olarak bilinen Hz. Peygamber'in Medîne'de ilk kez cemaatle namaz kıldığı mescit de bulunmaktadır.[739]

---

[734] Hayyârî, 33; Abbâsî, 339-340.
[735] Hayyârî, 33.
[736] Hayyârî, 33.
[737] Hayyârî, 33
[738] İbn Hazm, *Cemhere*, 471; Hayyârî, 33; Ayyâşî, 100; Koçyiğit, *İskân*, 47.
[739] İbn Şebbe, I, 49-50; Hayyârî, 34; Ayyâşî, 100.

Resim 21 - Sâlimoğulları'nın yaşadığı mahalle ve mescidine dair minyatür (Medîne şehir müzesinden)

Beyâdaoğulları Mahallesi

Mâlik b. Ğadab sülalesinden gelen Beyâda, Zurayk, Hubeyb, Uzâre, Leyyin, Cez' ve Ecda'oğullarının oturdukları mahalleyi ifade etmektedir.[740] Şehrin güneyinde Sâlimoğullarının kuzeyinde, Kuba yolu üzerinde yer aldığı Hz. Peygamber'in hicret yolculuğunun anlatıldığı rivayetlerden anlaşılmaktadır. Güzergâhı veren kaynaklar Hz. Peygamber'in Beyâdaoğulları mahallesinden geçtiğini bildirmektedir.[741]

Neccâroğulları Mahallesi

Hicret yolculuğunu anlatan rivayetlerin hepsinde ismi geçen ve yolculuğun son bulduğu ve Medîne'nin şehir merkezi olarak belirlenen Mescid-i Nebevî'nin inşa edildiği toprakları kapsayan bölgedir. Mescid'in yapılmasıyla doğu ve batı yönünde bir yerleşim izleyen ve batı kısmında Sâlim ve Ğanmoğulları yer alan Neccâroğulları, Amr b. Hazrec'in tek oğlu Neccâr'a nispetle bu isimle bilinmektedirler. Neccâr ile devam eden aşiretler ise şöyledir. Mâlik b. Neccâr, Adî b. Neccâr, Mâzin b. Neccâr, Dînar b. Neccâr ve bunların çocuklarıyla süren diğer uç kollar.[742] Örneğin, bazı kaynaklarda Cudeyle bazı kaynaklarda Hudeyle olarak geçen kabile bu uç kollardan olup Muâviye b. Amr b. Mâlik b. Neccâr'a bağlanmaktadır.[743]

[740] Koçyiğit, İskân, 48.
[741] İbn Hişâm, I, 494-495; İbn Hurdâzbih, 129-130; İbn Kesîr, *Bidâye*, IV, 490-491, 500.
[742] Bunlar, Hz. Peygamber'in dayıları olan Neccaroğullarıdır. Hayyârî, 36; Ayyâşî, 100.
[743] Hayyârî, 37.

Mebzûloğulları Mahallesi

Mescid-i Nebevî'nin güneyinde yer almaktadır. Mebzûloğulları Mescidi olarak bilinen mescitleri bulunmaktadır.[744]

Sâideoğulları Mahallesi

Sâideoğulları[745] köyü olarak da bilinmektedir. Geniş bir alanı kapsamaktadır. Medîne'ye kuzeydoğu yönünden 84 m. uzaklıkta yer alan Ensâr'dan Ebû Talha'ya ait olan ve Hâ kuyusunun kuzeyinde yer alan Budâ'a kuyusundan Medîne pazarının doğusuna kadar uzanmaktadır. [746] Şehrin kuzeyinde yer alan Seniyyetü'l-Vedâ'ya[747] kadar uzanan bu mahallede Amroğulları, Kuşeybeoğulları, Sa'lebeoğulları ve onların çocukları yer almakta olup Sakîfe diye bilinen ve ilk halife seçiminin gerçekleştirildiği gölgelik yer olarak meşhur olmuştur.[748]

Selimeoğulları Mahallesi

Mescid-i Nebevî'nin batısında yer alan bu mahalle Rûme kuyusu yakınlarında bulunan Mescid-i Kıbleteyn'den[749], kuzeybatıda yer alan Sel' Dağı eteklerine oradan da batı harresine doğru uzanan bir alana yayılmıştır.[750] Medîne'nin en eski yerleşim yerlerinden biri olduğu söylenmektedir.[751] Bu mahallede bulunan Ubeydoğulları,[752] Harbe Mescidi[753] yakınlarında bulunan Duveyhil Dağı eteklerinde ikamet etmekteydiler.[754] Ayrıca mahallede yer alan diğer boylardan Merîoğulları[755] Düveyhil Dağı tarafında bulunan Câbir b. Atik'in bahçesinin batı kısmında,[756]

---

[744] İbn Şebbe, I, 47; Koçyiğit, *İskân*, 54.
[745] Âmir (Kuşbe) b. Hazrec b. Sâide b. Ka'b b. Hazrec Ekber.
[746] İbn Şebbe, I, 157; Nehrevâlî, 61; Eyüb Sabri Paşa, 1071; Hayyârî, 35; Şürrâb, *Meâlimü'l-Esîre*, 95.
[747] Medîne'nin kuzeyinde yer alan küçük bir tepedir. Ayyâşî, 95.
[748] Hayyârî, 36; Ayyâşî, 95.
[749] İbn Şebbe, I, 50; İbn Neccâr, 127; Fâsî, I, 300.
[750] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 166; Hayyârî, 34; Ayyâşî, 51.
[751] Koçyiğit, *İskân*, 57.
[752] Ubeyde b. Adî b. Ğanm b. Ka'b b. Seleme.
[753] Fetih ve Kıbleteyn Mescidleri yakınlarında bulunan küçük bir mesciddir. Bkz. İbn Şebbe, I, 45, 50; Ayyâşî, 58-59.
[754] Duveyhil, kabileye istinaden Ubeydoğulları Dağı olarak da bilinmektedir. Şehrin batısında Buthan Vadisi ile Fetih Mescidi arasında yer alan küçük bir dağdır. Bkz. Ayyâşî, 85.
[755] Merî b. Ka'b b. Seleme. Harâmoğulları ile arasında hilf bulunmaktadır.
[756] Hayyârî, 33; Ayyâşî, 63.

Sevâdoğulları[757] Kıbleteyn Mescid'i yakınında Harâmoğulları[758] kendi isimleriyle bilinen Harâm Mescidi'nin olduğu yerde ikamet etmekteydiler.[759]

Diğer kabilelere göre biraz daha uzak bölgede bulunan ve Mescid-i Nebevî'ye uzak kalan Selimeoğulları bu durumdan biraz rahatsız olup şehrin iç kısımlarına yerleşmek istemişler, arzularını Hz. Peygamber'e ilettiklerinde ise ummadıkları bir cevap ile karşılaşmışlardır. Çünkü şehrin idaresi olduğu kadar yerleşim planıyla da ilgilenen Hz. Peygamber muhtemelen dışardan gelebilecek tehlikelere karşı şehrin uç kısımlarının boş bırakılmasını hoş görmemiş ve "*Ey Selime oğulları! Sizler ayak izlerinizin sevabını hesaba almıyor musunuz?*"[760] buyurarak onların gönüllerini almıştır.

Tespit edebildiğimiz mahalle ve mahallerde yaşayan kabile/boylar haricinde kaynaklardan isimleri verilmeyen, ismi karıştırılan veya çok küçük olduğu için zamanla tarih sahnesinden silinenler olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Yahudiler

Medîne'nin demografik yapısını oluşturan diğer bir önemli grup Yahudilerdir. Tarihçiler ve modern araştırmacılar arasında Yahudilerin kökenleri konusunda çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Tartışmalar genel olarak iki görüş etrafında yoğunlaşmıştır. Buna göre ilk görüş sahipleri Yâhudiler'in İsrâiloğullarından olup şehre sonradan geldiklerini savunurken[761] ikinci görüş sahipleri onların aslî olarak Arap oldukları ancak zamanla Yahûdîleştiklerini savunmaktadırlar.[762] Yâhudiler'in şehre ilk

[757] Sevâd b. Ğanm b. Ka'b b. Seleme.
[758] Harâm b. Ka'b b. Ğanm b. Ka'b b. Seleme.
[759] Hayyârî, 34; Ayyâşî, 47.
[760] Ebû İbrâhim, 176; İbn Ebî Şeybe, II, 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIX, 91; Buhârî, Fezâilu Medîne 12; İbn Şebbe, 77; İbn Mâce, Mesâcid 15; Bezzâr, XIII, 118; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 498; Hindî, VII, 559.
[761] Bu görüşte olanlar: Abdürrezzâk, V, 36; İbn Hişâm, III, 29; İbn Sa'd, VIII, 95; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 7; İbnü'l-Esîr, *Kâmîl*, I, 517; İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 224; Abdulbâsıt Bedr, I, 50 vd.
[762] Bu görüşte olanlar: İbn Zebâle, 169; Ya'kûbî, *Târih*, II, 49; İbn İdrîs, Abdullah b. Abdilaziz, *Muctemeu'l-Medîne fî Ahdi'r-Resûl*, Riyad 1981, 35; Mercânî, I, 136; Nehrevâlî, 15; Cevâd Alî, VII, 129; Ğadbân, 20, 84. Her iki tarafında delilleriyle birlikte savundukları görüşler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ebû Zehrâ, Sâmi Hemdân, *Yehûdu'l-Medîne fi'l-Ahdi'n-Nebevî Evdâahumu'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyyeti ve's-Sekâfeti*, Yayınlanmamış Master Tezi, Gazze İslam Üniversitesi, 2004. 21-28.

yerleşimleri ve sonraki süreçlerine birinci bölümde değindiğimiz için bu başlık altında sadece sınıf ve sınır açısından iskân durumları ele alınacaktır.

Şehre geldikleri andan itibaren genellikle Mehzûr, Müzeynib, Buthân gibi Medîne'nin en sulak ve verimli bölgelerine yakın yerleri tercih eden Yahudiler, bu nedenle uzun yıllar boyunca ekonomiye yön vermişlerdir.[763] Hicret öncesi şehir hayatının dağınık ve merkezî otoriteden uzak olması Yahudileri de etkilemiş ancak diğer etnik ve dinî gruplardan farklı olarak birbiriyle yakın bölgeyi kullanıyor olmaları nedeniyle olsa gerek daha organize yaşamışlardır. Ülkemizde Yahudilik ve Yahudiler konusunda uzman kişilerden biri olan Nuh Arslantaş bu durumun tarih boyunca sürgünlerden kaynaklanan tecrübeye dayalı olduğunu ifade etmektedir. Arslantaş ayrıca Yahûdîler'in savaş masrafları, diyet ve cemaat içi yardımlaşma gibi hususlarda adına "kenz" denilen ve İbrânice "kupa" olarak ifade edilen bir sandık oluşturduklarından bahsetmektedir.[764]

Genel olarak Kaynuka, Nadîr ve Kurayzaoğulları olarak bilinen Yahudiler alt kolları olan Mehmehim/Muhammem, Muhammer, Za'farâ, Hacer/Hicr/Hucr, Sa'lebe, Zahra/Ze'ûra, Zabâle, Yesrib, Kuseyis/Kusays, Mağise/Nağise, Mâsike/Mâsile, Kum'â/Kami'â, Zeyd, İkve/Ukve, Mirâne/Mürâne, Arîf, Cedmî/Cezmî, Hirmân, Neyf/Üneyyif, Mersed/Merîd, Merrâye, Cüşem, Evs, Hâris, Neccâr, Muâviye, Şatye, Zaura, Şatibe/Şutaybe, İkrime/İkve, Avf ve Hezl/Hedloğulları gibi diğer kabileler ile şehrin hemen hemen her bölgesine yayılmışlardır. Bazıları Evs ve Hazrec gelene kadar bölgede varlığını sürdüren bu Arap kabileleri ile Yahûdîler çok iyi bir şekilde geçinmiş hata bunların çoğu daha sonraları Yahûdîleşmiştir. Zamanla bazılarının varlıkları sona erse de ileride bahsedeceğimiz üzere Medîne Vesîkası'nda bazılarının varlığına işaret edilmiştir.[765]

Müslümanlar ve diğer unsurlarla ilişkileri daha iyi inceleyebilmek adına biz çalışmamızda Medîne'nin ilk yıllarında var olan Yahudi kabilelerinin yerleşim birimleri/mahallerini tespit etmeye çalıştık:

---

[763] Ğadbân, 83.
[764] Arslantaş, 120.
[765] Ayrıca kaynaklarda kabilelerin isimlendirilmesi noktasında pek çok farklılıklar mevcut olduğu için bunları beraber vermeye çalıştık. Bkz. İbn Zebâle, 169; İbn Neccâr, 28, 30; Mercânî, I, 136; Nehrevâlî, 15; Cevâd Alî, VII, 129; İbrâhim Şerif, 246; Ğadbân, 20, 83-84; Ebû Zehrâ, 43.

Kabile İsmi	Konum ve Özellikleri
Nadîr	Soyları Musâ'nın kardeşi Hârun b. İmrân'a dayanmaktadır.[766] Şehrin güneydoğu bölgesinde yer alan Buthân ve Müzeynib Vadisi'nin tepelerinde Benî Hatme'ye ait mezarlığın yakınındaki, Gars ve Nevâim adı verilen yerlerde oturuyorlardı. Evleri, Gars'dan, daha sonra Hz. Peygamber'in sadaka olarak dağıttığı bölge olan Sâfiye'ye kadar uzanıyordu. Bazı evleri de Cefâf bölgesindeydi.[767] Hurmalıklar ve otlaklarının olduğu yer ise Büveyre olarak bilinirdi. Avâlî'de bulunan ve Nadîroğullarının can damarı niteliğinde olan bu arazileri Hz. Peygamber yaktırmıştır. Savaş taktiği olarak yapılan bu hamle akabinde nâzil olan "*(Savaş gereği,) hurma ağaçlarından her neyi kestiniz, yahut (kesmeyip) kökleri üzerinde dikili bıraktınızsa hep Allah'ın izniyledir. Bu da fasıkları rezil etmesi içindir.*" ayet-i kerîmesiyle tasdiklenmiştir. [768]

[766] Bazı kaynaklar Safiyye bnt. Huyey'in künyesini verirken Nadîroğulları silsilesiyle soyunu Hârun b. İmrân'a kadar götürmektedir. Bkz. İbn Sa'd, VIII, 95; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIX, 384; Taberî, *Târih*, XI, 610; Ebû Nuaym, *Ma'rife*, VI, 3231; İbn Abdilberr, *İstiâb*, IV, 1871; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, I, 357; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, VII, 168; Makrizî, VI, 87. Ayrıca bkz. İbn Habîb, 387; Makdisî, *Bed'*, IV, 129; İbn Düreyd, *Cemhere*, II, 753; Mes'ûdî, 213; Bekrî, *Mesâlik*, I, 414; İbn Neccâr, 27; Ebû Zehrâ, 37. Bu konuda farklı düşünen Ya'kubî, onların esas itibariyle Arap olduklarını savunarak Amâlikalılar zamanından beri bölgede yaşayan Cezm/Cedmoğullarından olduğunu belirtmektedir. Ya'kûbî, *Târih*, II, 49.

[767] İbn Neccâr, 28; Yâkut Hamevî, IV, 193; Semhûdî, I, 131; Ğadbân, 83; Ebû Zehrâ, 39; Tahsin Koçyiğit bölgenin ismini Gurs olarak vermiştir. Bkz. Koçyiğit, *İskân*, 37.

[768] Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir Asbahî Yemenî (179/795), *Müdevvene*, I, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, 500; Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe Teymî (200/815), *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelbî, II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, 712; Kâsım b. Sellâm, *Emvâl*, 16; İbn Sa'd, II, 45; İbn Zenceveyh, 93; Buhârî, Müzâraa 6; Müslim, Cihâd ve's-Siyer 10; İbn Mâce, Cihad 31; Ebû Dâvûd, Cihâd 89; Tirmizî, Siyer 4; Bekrî, *Mu'cem*, I, 285; İbn Kesîr, *Bidâye*, IV, 88. Yâkut Hamevî kelimenin kuyu manasına gelen bi'r kelimesinin ism-i tasğîri olduğunu, bölgeye bu yüzden büveyre denildiğini söylemektedir. Bkz. Yâkut Hamevî, I, 512. Bu kabileye mensub olan Yahûdîler şunlardır: Huyey b. Ahtab, kardeşi Ebû Yâsir b. Ahtab, Cüdey b. Ahtab, Sellâm b. Mişkem, Kinâne b. Rebi' b. Ebi'l-Hukayk, Sellâm b. Ebi'l-Hukayk, Ebû Râfi' A'ver, Rebi' b. Rebi' b. Ebi'l-Hukayk, Amr b. Cahhâş, Ka'b b. Eşref, Haccâc b. Amr, Kerdem b. Kays. Bkz. İbn Hişâm, I, 514; Nüveyrî, XVI, 363; İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 237.

Kurayza	Soy bakımından Nadîr ile benzerlik göstermektedir.[769] Nadîroğulları'nın kuzeyindeki Mehzûr Vadisinde "Bi'ru Ebbâ" adı verilen kuyu civarında ikâmet etmişlerdir. [770] Buâs ve Elhân ikâmet ettikleri ve hurmalıklarının bulunduğu en önemli iki bölgedir.[771]
Kaynuka	Yusuf Peygamber'in soyundan geldikleri söylenmektedir.[772] Güneybatı kısmında kendi adları ile anılan pazarın da bulundugu Sâfile'deki Buthân Vâdisindeki köprünün sonunda oturmaktadırlar.[773] Ayrıca burada, "Esvâku Medîne" diye bilinen ve Kaynukaoğullarına ait olan bir pazar da bulunmaktadır. Kuyumculukla meşgul olan Kaynukaoğulları'nın evleri Hubeyboğulları ile Zuraykoğulları'nın evlerinin başladığı yere kadar uzanmakta olup Nadîr ve Kureyza'nın aksine şehrin iç ve orta kısımlarında ikamet etmişlerdir.[774]
Hedel[775] ve Avf	Kurayza bölgesine yakın olup onlarla beraber Mehzûr

[769] İbn Habîb, 387; Makdisî, *Bed'*, IV, 129; Mes'ûdî, 213; Bekrî, *Mesâlik*, I, 414; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, I, 357; Ebû Zehrâ, 40. Ya'kûbî diğer Yahudî kabileleri için savunduğu Araplaşmış oldukları fikrine binâen yine Cezm/Cedmoğullarına soylarını bağlamaktadır. Ya'kubî, *Târih*, III, 52.

[770] İbn Neccâr, 28; Yâkut Hamevî, I, 446; İbnü'z-Ziyâ, 216; İbrâhim Şerif, 246; Ğadbân, 83; Koçyiğit, *İskân*, 37.

[771] Buâs veya Biğâs, Medîne'ye iki mil mesafede bulunan bir yerleşim yeridir. Bkz. Hâzimî, 129; Yâkut Hamevî, I, 452; Semhûdî, IV, 129; Ebû Zehrâ, 40. Elhân da Medîne yakın yerleşim yerlerinden birisidir. Bkz. Yâkut Hamevî, I, 247; Semhûdî, IV, 15. Bu kabileye mensub olan Yahûdîler şunlardır: Zübeyr b. Bâtâ b. Vehb, Azzâl b. Şemvîl, Ka'b b. Esed, Şemvîl b. Zeyd, Cebel b. Amr b. Sükeyne, Nahhâm b. Zeyd, Kardem b. Ka'b, Vehb b. Ebî Zeyd, Nâfi' b. Ebî Nâfi', Adî ve Zeyd, Hâris b. Avf, Kardem b. Zeyd, Râfi' b. Rumeyle, Cebel b. Ebî Kuşayr, Vehb b. Yehûzâ. Bkz. İbn Hişâm, I, 515; Nüveyrî, XVI, 363; İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 237.

[772] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV, 129; Semhûdî, I, 131; İbrâhim Şerîf, 250; Ebû Zehrâ, 42.

[773] Bu köprü, Buthan vadisi sularının aktığı yerde, Mâcuşûniye denilen yerin kuzeyindedir. Bkz. Ayyâşî, 17.

[774] Semhûdî, I, 131; Ayyâşî, 22; Ğadbân, 83; Ebû Zehrâ, 42; Koçyiğit, *İskân*, 37. Bu kabileye mensub olan Yahûdîler şunlardır: Zeyd b. Lesît (İbn Lusayt), Sa'd b. Huneyf, Mahmûd b. Seyhân, Üzeyr b. Ebî Üzeyr, Abdullâh b. Sayf, Süveyd b. Hâris, Rifâa b. Kays, Finhâs, Eşya', Nu'mân b. Edâ, Bahrî b. Amr, Şe's b. Adî, Şe's b. Kays, Zeyd b. Hâris, Nu'mân b. Amr, Sükeyn b. Ebî Sükeyn, Adî b. Zeyd, Nu'mân b. Ebî Evfâ, Ebû Enes, Mahmûd b. Dahye, Mâlik b. Sayf, Ka'b b. Râşid, Âzir, Râfi' b. Ebî Râfi', Ezâr b. Ebî Ezâr, Râfi' b. Hârise, Râfi' b. Huraymile, Râfi', b. Hârice, Mâlik b. Avf, Rifâa b. Zeyd b. Tâbut, Abdullâh b. Selâm b. Hâris. Bkz. İbn Hişâm, I, 514-515; Nüveyrî, XVI, 363; İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 237.

[775] Hezel, Behdel ve Yehdel isimlerini de kullananlar olmuştur. Bkz. Ğadbân, 84; Ebû Zehra, 42.

	ovasına yerleşmiştir. Şehirde ilk defa kuyu açıp ekim-dikim işleriyle uğraşanların bunlar olduğu söylenmektedir.[776] Hedeloğullarının, Kureyza ve Amr b. Hazrec ile kardeş olup soyu Hârun b. İmrân'a dayanmaktadır.[777] Medîne Vesîkasında[778] kendilerinden bahsedilmektedir.
Amr b. Hazrec	Hedel ve Kureyzaoğullarının kardeşidir. Soyu Hârun b. İmrân'a dayanmaktadır.[779]
Zurayk	Seniyyetü'l-Veda'nın güneyi ile Mescid-i Nebevi'nin kuzeyi arasında bir yerdedir.[780]
Kasis/Kusays ve Nagîse/Mağîse	Kuba'ya yakın yerlerde bulunmaktadırlar.[781]
Mürîd, Mu'âviye ve Mâsike	Mehzûr Vadisinin kuzeyine yerleşmişlerdir.[782]
Neccâr	Medîne Vesîkasında kendilerinden bahsedilmektedir.[783]
Hâris	Medîne Vesîkasında kendilerinden bahsedilmektedir.[784]
Zeydu'l-Lât	Ğuzeyneoğullarına yakın bir yere yerleşmişlerdir.[785]
Ze'ûra ve Hacer/Hicr/Hucr	Köprü (cisr) yakınlarındaki Meşrebetü Ümmü İbrâhîm diye bilinen yere yerleşmişlerdir.[786]
İkrime ve Murâye/Merrâye	Harretü Vâkım'ın kuzeyi ile Evsli Beni Harise'nin evlerinin sağ ve sol taraflarına yerleşmişlerdir.[787]
Sa'lebe	Urayz bölgesindeki Zühre köyünde yaşıyorlardı. Burası

[776] İbn Neccâr, 28; İbnü'z-Ziyâ, 216; İbrâhim Şerif, 246; Ğadbân, 83; Koçyiğit, *İskân*, 38.
[777] Bekrî, *Mesâlik*, I, 414; İbn Neccâr, 27.
[778] Vesîka hakkında ileride ayrı başlık altında detaylı bilgi verilecektir.
[779] Bekrî, *Mesâlik*, I, 414; İbn Neccâr, 27. Bu kabileye mensub olan Yahûdîler şunlardır: Kardem b. Amr. Bkz. İbn Hişâm, I, 516; Nüveyrî, XVI, 363; İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 237.
[780] Nüveyrî, XVI, 312; İbnü'z-Ziyâ, I, 306. Bu kabileye mensub olan Yahûdîler şunlardır: Lebîd b. A'sam. Bkz. İbn Hişâm, I, 515; Nüveyrî, XVI, 363; İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 237.
[781] Koçyiğit, *İskân*, 38.
[782] Koçyiğit, *İskân*, 38.
[783] Bu kabileye mensub olan Yahûdîler şunlardır: Silsile b. Berhâm Bkz. İbn Hişâm, I, 516; Nüveyrî, XVI, 363; İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 237.
[784] Bu kabileye mensub olan Yahûdîler şunlardır: Kinâne b. Sûriyyâ. Bkz. İbn Hişâm, I, 516; Nüveyrî, XVI, 363; İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 237.
[785] Ğadbân, 83. Guzeyneoğulları Salimoğullarının oturduğu mahallede ikamet etmektedirler. Burası da Amr b. Avf b. Hazrec mahallesidir.
[786] Ğadbân, 83.
[787] Koçyiğit, *İskân*, 38.

	Medîne'nin en büyük köylerindendir.[788] Medîne Vesîkasında kendilerinden bahsedilmektedir.

Tablo 7 – Yahudi kabileleri ve yaşam alanları

Varlığından haberdar olduğumuz bu kabileler şehrin günlük hayatında gerek Müslümanlarla gerekse diğer unsurlarla devamlı etkileşim halinde olmuşlar özellikle ticari hayatta hepsine üstünlük kurmuşlardır. Siyasi hayatta da ilk zamanlarda üstünlüğü elinde bulunduran Yahudiler, Hz. Peygamber'in oluşturduğu teşkilat karşısında tutunamayıp Medîne Vesîkasıyla dışarıya karşı güç birliği oluşturma yolunu seçmiş ancak verilen sözlere muhalif hareketler neticesinde bölgeden uzaklaştırılmışlardır. Kaynaklara baktığımızda Arapların bazı uygulamaları Yahûdîlerden öğrendiğine bazılarında ise onlardan etkilendiğine dair bilgiler mevcuttur. Suyla temizlenmeyi Kubâ ehlinin Yahûdîler marifetiyle öğrenmesi, çevre şehirlerden hükümdarların Yahûdî din adamlarını çağırıp onlarla istişare yapmaları, utûm ve sur gibi yapıların ilk kez Yahûdîler tarafından inşa edilmeleri bunlardan sadece bazılarıdır. Hatta cahiliyye dönemiden kalma yanlış bir düşünce olan "*çocuğum doğarsa uzun ömürlü olsun diye onu Yahûdî yapacağım*" söylemi Yahûdîlerin günlük hayata tesirini göstermesi açısından önemlidir.[789]

Diğer Unsurlar

Gerek sayılarının, gerekse günlük hayattaki etkilerinin az olması sebebiyle hakkında kaynaklarda pek fazla bilgiye ulaşamadığımız ve demografik yapı içerisinde mekânsal olarak bir yer koymakta zorlandığımız diğer unsurlar Hıristiyanlar ve Mecusilerdir.

Sayıları az da olsa toplumun bir ferdi olarak kabul gören, birlikte yaşamın en güzel örneklerinden olan Hıristiyan ve Mecusilerin daha sonra müstakil bir başlıkta ele alacağımız Medîne Sözleşmesiyle hak ve sorumlulukları belirlenmiş ve günlük hayatın önemli bir unsuru olarak değer görmüşlerdir. Yahudilere göre azınlık kalan

[788] Koçyiğit, *İskân*, 38. Bu kabileye mensub olan Yahûdîler şunlardır: Abdullâh b. Sûriyyâ, İbn Sulbâ, Muhayrık. Bkz. İbn Hişâm, I, 514; Nüveyrî, XVI, 363; İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 237.
[789] İbn İshâk, 32; İbn Hişâm, I, 211; İbn Ebî Şeybe, II, 205; Ebû Dâvûd, Cihâd 126; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 484; İbn Kesîr, *Bidâye*, II, 293; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I,591; Arslantaş, 146.

bu unsurlar, kabileler halinde değil ferdî olarak yaşam sürdürmüşlerdir.[790] Bu kişiler çoğunlukla şehrin yerlileri olmayıp başta ticaret olmak üzere çeşitli amaçlar ile şehre gelen geçici kişiler olup, nadiren de kalıcı olarak yerleşmişlerdir.[791]

İslâm öncesi dönemden itibaren şehirde varlığından haberdar olduğumuz ama sayısını tam olarak bilemediğimiz bu unsurlara örnek verecek olursak, ilk olarak Selman-ı Farisî'yi söyleyebiliriz.[792] Yine Evs kabilesinin Dubayoğulları kolundan olan Ebû Âmir b. Sayfî, cahiliyye döneminde halk arasında "rahip" olarak tanınan meşhur Hıristiyanlardandır.[793] Hz. Peygamber'in şehire gelmesi ve Müslümanların güç/sayı birliğini sağlamaları üzerine düşmanlığı kabaran Ebû Âmir, bir süre sonra yanına aldığı 50 kişilik ekiple şehirden kaçmış ve Mekkeli müşriklerle beraber hareket etmiştir. Uhud Savaşı'nda müşriklerin safında yer alsa da yaşanan olumsuzluklar neticesinde Bizans'a sığındığı ifade edilmiştir.[794]

Bunların haricinden Ebû Kays Sirma b. Ebî Enes, Temîm Dârî, Evs b. Hâris, Beşîre b. Nu'man b. Ebû Alkame, Ebcer b. Câbir b. İclî, Harmele b. Münzir b. Ma'dikerb, Sîmeveyh, Tufeyl b. Zeyd b. Hârisî, Adî b. Beddâ, Cuda b. Hanie, Adî b. Hâtim, Nuaym b. Hibr, Bedîl b. Ebî Meryem ismi Hıristiyan olarak geçen şahıslardan olup Ekra' b. Hâbis Temîmî'nin Mecusi olduğu ifade edilmiştir.[795] Necran Hıristiyanlarıyla yapılan antlaşmada din adamları ve ibadethanelerine müdahele edilmeyeceğine dair söz verilmesi, Hz. Peygamber'in yine onlara Mescid-i Nebevî'de ibadetlerini yapmak istemelerine müsaade etmesi diğer unsurlara verilen

---

[790] Koçyiğit, *İskân*, 34. Burada bahsedilen sözleşmenin 37. maddesinden itibaren bu unsurların kendi aralarında ve diğer din mensuplarına karşı hak, görev ve sorumluluklarından bahsedilmektedir. Bkz. Muhammed Hamidullâh, *Mecmu'atu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-'Ahdi'n-Nebiy ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, Kahire 1941. Türkçesi için krş. *Hz. Peygamber Döneminin Siyâsî-İdârî Belgeleri*, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi, İstanbul 2002.

[791] Zekiye Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, 196.

[792] Asıl adı Mahbe (Mayeh) b. Bûzehmeşan (Bûzekhan, Bûzihşan, Hûşbûdan) b. Mürselan b. Yehbîzan iken Müslüman olduktan sonra kendini Selman İbnü'l-İslâm diye tanıtmış, Selman Hayr, Selman-ı Pak veya Selman Hakîm diye de anılmıştır. Bkz. İbrâhim Hatipoğlu, "Selmân-ı Fârisî", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, 441-443.

[793] Halkın onu rahip olarak isimlendirmesine karşın Hz. Peygamber'in onu fâsık olarak isimlendirmesi ileride yaşanacaklara bir işaret olarak düşünülebilir. Çünkü Ebû Âmir Müslümanlara karşı yaptığı kötülükler ile nam salmıştır. İbn İshâk, 327; İbn Hişâm, II, 67; İbn Sa'd, II, 28; Belâzürî, *Ensâb*, I, 313; Taberî, *Târih*, II, 512.

[794] Vâkıdî, I, 205-206; İbn Hişâm, I, 585; İbn Sa'd, II, 28; Belâzürî, *Ensâb*, I, 313; Taberî, *Târi*h, II, 512; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 185; Sönmez, 196; Arslantaş, 120.

[795] Koçyiğit, *İskân*, 34; Sönmez, 196-197.

din ve vicdan hürriyetini gösterirken zaman içerisinde bu kişilerin Müslüman olmasına ve Arap olmayan Müslümanların da şehirde yaşamasına sebep olduğu ifade edilmiştir.[796] Nitekim Hz. Muhammed Hıristiyan beldelere gönderdiği görevlilere de halka karşı kolaylaştırıcı ve müjdeleyici olmalarını emretmiş, zorlaştırıcı ve insanları, dinden nefret ettirecek söz ve fiillerden kaçınmalarını istemiş, Müslüman olmaları halinde beş vakit namazı kılmalarını ve zekâtı vermelerini emretmelerini tavsiye etmiştir.[797]

Birarada Yaşama Tecrübesi

Hicret ile başlayan süreçte şekillenen, daha düzenli ve yönetilebilir bir form kazanarak şehir devleti haline dönüşen Medîne, hem sınır olarak hem de etki ettiği nüfuz olarak daha geniş bir alana ulaşmış, bu durum hem iç hem de dış politikada çok ciddi adımlar atılmasına sebep olmuştur.[798] Bir teşekkül dönemi olması bakımından ciddi manada olgunlaşmış bir adlî veya idârî yapıya sahip olmasa da, günlük hayatın sürdürülebilirliği açısından birtakım mekânizmalar bu dönemde aktif olarak rol oynamıştır. Öncelikle iç problemleri çözmeye ve gidermeye çalışan Allah Resûlü, *muahât* ile Müslümanlar arası birliği, *Medîne Vesîkası* ile Müslümanların diğer inanç sahipleriyle birlikte yaşama ilkelerini ve sınırlarını belirlemiş, ardından hem ekonomik ilişkileri geliştirme hem de devletin bekasını sağlamaya yönelik dış politikaya yönelmiş, gazve ve seriyyeler, komşu ülkelerin hükümdarlarına yapılan davetler ve yazılan mektuplar ile heyetler arası yapılan temaslar idarenin kuvvetlenmesine büyük katkı sağlamıştır. Tüm bu işlerin idare ve karar merkezi olarak ise Mescid-i Nebevî kullanılmıştır. Böylece daha önce zikrettiğimiz ictimâi yapının oluşumuna en büyük katkıyı sağlayan Mescid-i Nebevî, önemli bir mekânizma olan adlî-idârî yapının yürütücüsü olmuştur. Bu durum şehrin diğer sakinleri olan Yahudiler açısından da benzerlik göstermektedir. Onların hem eğitim hem din hem de idarî merkezi Beytü'l-Midrâs olmuştur.[799] Hz. Peygamber Beytü'l-

[796] Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Mehmet Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahabîler*, İFAV, İstanbul 2011.
[797] Buhârî, Edeb 80; Meğâzî 61.
[798] Daha sonraki dönemlerde pek çok şehrin idare merkezi olarak Medîne önemli bir misyon yüklenmiştir. Adnan Demircan, *Fitne: Kardeşlerin Savaşı*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, 127.
[799] İbn Hişâm, II, 552; Abdürrezzâk, VII, 315; Hamidullâh, *İslam Peygamberi*, I, 187. Kaynaklarda Yahûdîlerin führü şeklinde geçen bu kavram için bkz. İbn Düreyd, *İştikâk*, 269; İbn Mâlik, II, 490.

Midrâs'a pek çok kez gitmiştir. Bazen yahudileri İslâm'a davet etmiş,[800] bazen Yahudileri ilgilendiren konularda hüküm vermiş,[801] bazen de ölçüsüz davranışları sebebiyle onları uyarmıştır.[802]

Mescid-i Nebevî karar alma ve yönetim planlama merkezi olduğu kadar halkı ilgilendiren hususların özellikle cuma ve bayram namazlarında olmak üzere duyurulmasında bir iletişim aracı olarak kullanılmıştır.[803] Mesela bunlardan birinde İbn Abbas'ın anlattığına göre Hz. Peygamber ihtiyaç sahipleri için bayram namazı sonrası yardım/sadaka talebinde bulunmuş, bu çağrısını duyan sahabe ellerinde olanları hayır olarak tasadduk etmiş hatta kadınlar yüzük, bilezik her türlü ziynet eşyalarını Bilâl'in elbisesine atarak katkıda bulunmuşlardır.[804]

Gazve seriyye için alınan karar veya cihad çağrıları için en fazla kullanılan merkez yine Mescid-i Nebevî olmuştur. Tebük Savaşı için Abdurrahmân b. Habbâb aracılığıyla gelen rivayete göre Hz. Peygamber mescitten herkesi Ceyşu'l-Usre'ye[805] çağırmıştır.[806] Yapılan bu çağrıların yanında savaş taktiği/planı, ordunun hazırlanması gibi meseleler ile savaş sonrasında ele geçirilen suçluların hukukî

Nuh Arslantaş, idârî işlerin yürüldüğü, düğünlerin, bayramların kutlandığı bu yerin yanında ayrıca çok eskiden beri Yahudilerin ilkokul olarak sadece eğitim amacıyla kullandıkları "bet ha-sefer"lerden bahsetmektedir. Ancak kaynaklarda bu dönem için varlıkları noktasında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber o, "*her cemaatte en az bir beytülmidrâs olurdu*" esasına dayanarak bu dönemde Medîne'de birden çok beytülmidrâs olduğu fikrini savunmaktadır. Arslantaş, 295-297. Ayrıca bkz Nuh Arslantaş, "Abbasiler Döneminde Yahudilerin Temel Eğitim Kurumları: Bet ha-seferler ve Beytülmidraslar", *TTK Belleten Dergisi*, C: LXXVIII, 2014, 70-71; http://www.jewishencyclopedia.com/articles/3191-bet-ha-midrash, Erişim: 06.05.2018.

[800] İbn Hişâm, I, 512; Buhârî, Cizye 6, İkrâh 2, İ'tisâm 18; Ebû Dâvûd, Hudûd 26; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XV, 512; Köksal, II, 82.

[801] Ebû Dâvûd, Hudûd 26; Ebû Avâne, Hudûd 26; Beyhâkî, *Delâil*, VI, 269; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, 306; İbn Kesîr, *Bidâye*, VI, 195; Makrizî, XIV, 83; Köksal, II, 155; Önkal, "Beytü'l-Midrâs", *DİA*, VI, 95.

[802] Önkal, "Beytü'l-Midrâs", *DİA*, VI, 95.

[803] Buhârî, Cuma 15; Müslim, Cuma 6; Tirmizî, Cuma 3. Bu durum dört halife dönemiyle daha belirgin hale gelmiş, halifeler özellikle minber ve hutbeyi tam bir iletişim aracı olarak kullanmışlardır. Zekat günleri, yardım ve savaş duyuruları, ölüm haberleri gibi çeşitli hususlar bunlar arasında yer almıştır. Bkz. Köse, 78-79.

[804] Abdürrezzâk, III, 279; Ahmed b. Hanbel, III, 334; Buhârî, Îdeyn 18; Müslim, Îdeyn, 2.

[805] Tebük Savaş'ına verilen isimdir. Sıcaklık ve kıtlığın yaşandığı bir dönemde yapılması hasebiyle "zorluk ordusu" diye adlandırılan bu savaş için Kur'an'da "sâatü'l-usre" tabiri de kullanılmıştır. Tevbe 9/117. Diğer isimler ve daha fazla bilgi için bkz. İsmail Yiğit, "Tebük Gazvesi", *DİA*, XL, İstanbul 2011, 228-230. Konuyla ilgili rivayetler daha çok Hz. Osman'ın fazileti ve cömertliğini anlatmak üzere zikredilmiştir. Bkz. İbn Hişâm, II, 580; İbn Kuteybe, *Meârif*, 193; Belâzürî, *Ensâb*, V, 487; İbn Abdilberr, *İstiâb*, III, 1040.

[806] İbn Sa'd, VII, 54; Buhârî, *Târihu'l-Kebîr*, V, 246; Beğavî, IV, 209; İbn Kâni', II, 144; Ebû Nuaym, *Ma'rife*, IV, 1839; Beyhâkî, *Delâil*, V, 214; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, III, 437.

olarak cezalandırılması, cezaların uygulanması işlemleri de kurumsal olarak hukûkî/idârî müstakil bir yapının olmaması yüzünden Mescid-i Nebevî veya evler marifetiyle yürütülmüştür. Örneğin, Hendek Savaşı sonrasında Sad b. Mu'az'ın verdiği hükümle Müslümanları arkadan vurma niyetinde olan ve imzalanan anlaşmaya ihanet eden Beni Kureyza Yahudileri, çağrıya uyarak kalelerinden çıktıktan sonra, erkekler Üsâme b. Zeyd'in evinde, çocuklar ve kadınlar Remle bnt. Hâris b. Sa'lebe'nin evinde hapsedilmiştir.[807] Suçlu olup olmadıkları belli oluncaya kadar, hakkında kesin hüküm verilmemiş borcunu ödemeyen, hırsızlık şüphesi bulunan kişiler de buralarda tutuklu olarak kalmışlardır.[808] Buhârî'de geçen Sümâme b. Usâl olayı hem Mescid-i Nebevî'de esirlere yapılan muameleyi hem de mescidin bu fonksiyonunu en net şekilde gösteren bir tablodur.[809] Bu durum Mescid-i Nebevî'nin bir nevi mahkeme salonu görevi yaptığını da göstermektedir. Suç işlediğini gelip itiraf edip kendilerine ceza verilmesini isteyenler,[810] Ka'b b. Mâlik ile Ebû Hadred arasında borç yüzünden yaşanan tartışma gibi Hz. Peygamber'in araya girerek çözüme kavuşturduğu meseleler bunun en güzel örnekleridir.[811]

Mekke'nin fethiyle beraber Medîne'ye gelen yabancı unsurlar çoğalmıştı. Peşpeşe gelen başarılı sonuçlar, refah seviyesinin yükselmesi, şehrin daha cazip bir merkez haline dönüşmesi, İslâm dinine olan ilginin artması üzerine özellikle hicretin dokuzuncu yılında pekçok kabile Medîne'ye gelmişti. Senetü'l-Vüfûd (elçiler yılı) olarak adlandırılan bu yılda gelen heyetlerin karşılanması, ağırlanması, idarelerinin sağlanması, ihtiyaçlarının giderilmesi gibi hususlar Medîne Şehir Devleti'nin en önemli vazifelerinden biri olmuştu. İdârî yapının günlük hayatta olumlu bir tezahürü olarak ortaya çıkan bu vakıa Hz. Peygamber'in üstün yöneticilik vasfı ve Mescid-i

---

[807] Vâkıdî, II, 512; İbn Neccâr, 84; Burdaki isim Kîse bnt. Hâris olarak da verilmiştir. Bkz. Yılmaz, "Hapishaneler", 542. Kettânî hapishaneleri "السجن للرجال – erkekler hapishanesi" ve "سجن النساء - kadınlar hapishanesi" olarak ikiye ayırmıştır. Bkz. Kettânî, I, 245, 249. Hz. Peygamber kadınları mescid kapısının yanında bulunan bir hazireye hapsettirdiği de söylenmiştir. Bkz. Huzâî, I, 322; Kettânî, I, 249.

[808] Müslim, Kitâbu'l-Müsâkât 67; Ebû Dâvûd, Akdiyye 29; Tirmizî, Diyât 21.

[809] Rivayetlere göre at çalma suçundan dolayı yakalanan Hanîfeoğulları kabilesinden Yemâmeli Sümâme b. Usâl, Mescid'de suçluların tutuklandığı yere bağlanmış, ancak suçsuz olduğu ortaya çıkınca Hz. Peygamber onun serbest bırakılmasını istemiştir. Buhârî, Salât 76; Meğâzî 70; İbn Huzeyme, I, 160.

[810] Hz. Peygamber bu tip kişilere öncelikle tevbe etmeleri, Allah tarafından affedileceklerini tavsiye etmiş, ısrarcı olanlara gerekli ceza işlemini uygulamıştır. Bkz. Buhârî, Hudûd 27 vd.

[811] Buhârî, Salât, 71; Ebû Avâne, III, 337; İbn Hibbân, XI, 428.

Nebevî'nin fonksiyonel yapısıyla en güzel bir şekilde karşılık bulmuştur. Heyetlerin özel olarak karşılandığı ve görüşme yapıldığı yer Üstüvânetü'l-Vüfûd (elçiler sütunu) olarak adlandırılmıştır.[812] Zaman ilerledikçe Müslüman toplum hem Müslümanları hem de değişik düzeylerde gayrimüslimleri kapsayan kapsamlı, Mekke sisteminden daha mükemmel organize olmuş toplum haline dönüşmüştür.[813]

2.4. Sevgi ve Gönül Dili: Kadın, Aile ve Çocuk

Toplumsal yapı ve ilişkiler mekânı anlamlandırmamızı etkilerken, mekânı kavrayışlarımız da toplumsal olanı anlamlandırma biçimlerimizi etkiler. Toplumun kadın ve erkeğe belirli özellikler ve roller yüklemesi bu toplumsal ilişkiyi şekillendirir. Toplumsal cinsiyet olarak bilinen bu yükümlülük ve davranışlar çok değişik sebepler tarafından tarih boyunca toplumsal ilişkilere dair anlatılarda çoğunlukla erilliği ön plana çıkartmış, kadın adeta gündelik hayatta kaybolmuş bir beden olarak flu bir görüntü sergilemiştir. Oysa kadınların mekânlarda nasıl gezindiklerine, ne tür roller ve işlevler üstlendiklerine, mekânlarda kurdukları ilişkilerle mekânları nasıl anlamlandırdıklarına, varoluş biçimleriyle mekânların nasıl bütünleştiğine dikkatlice bakmak bu görüntüyü netleştirmek adına çok önem taşımaktadır.[814] Her ne kadar 1970 yılların ortasında Batılı akademyada ortaya çıkan erkek ve kadının toplumsal ilişkilerinde mekânı ne şekilde tecrübe ettikleri, buraları nasıl pratikleştirdikleri, toplumsal cinsiyetin mekânlara ve yerlere nasıl yansıdığı konularını çatısı altında toplayan feminist coğrafya, bu amaçla oluşmuş olsa da çok başarılı olduğu söylenemez.[815]

Mekân, bahsettiğimiz toplumsal etkileşimin ana merkezidir. Hiçbir mekân, bu toplumsal ilişkiden kaçamaz, ondan bağımsız kalamaz.[816] Bu bağlamda kadınlar hemen hemen her toplumda öncelikle kapalı bir mekân olan ev ile özdeşleşmişlerdir.

---

[812] Bu alanda yapılmış detaylı bir çalışma için bkz. Mehmet Ali Kapar, *Heyetler: Hz. Peygamber Dönemi Diplomasi*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2017.
[813] Hodgson, 133.
[814] Kadın ve mekân konusunu müstakil olarak ele alan,"Kadın ve Mekân, Yoktan Var Eden Kadınlar, Mekânların Sınırladığı Kadınlar ve Kadın Hallerinden Yansımalar" olarak üç ana başlıktan oluşan bir çalışma için bkz. Gönül Bakay - Ayşen Akpınar - Handan Dedehayır, *Kadın ve Mekân: Tutsaklık mı? Sultanlık mı?*, Turkuvaz Kitap, 2010.
[815] Yüceşahin, 85. Bu feminist düşüncenin tarihsel çizgisini ve kapsamını daha iyi anlamak için bkz. Gilian Rose, *Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge*, Polity Pres, Cambridge 1993.
[816] Bakay, Akpınar, Dedehayır, 11.

Doreen Massey'in şu sözü kadınların kendi kimlikleri ile evleri arasında derinlemesine bir bağıntı olduğunu desteklemektedir.[817]

"*Kadınların evcil mekâna kapatma girişimi spesifik olarak hem mekânsal kontrol biçimidir, hem de kadın üzerine yapılan bir kontrol eylemidir.*"

Kadın ve mekân ilişkisini ev ile tahdid etmek elbette yanlış olacaktır. Ancak Massey'in vurguladığı gibi eve hapsedilen kadın ya da gündelik hayatta kaybedilen/unutulan kadın bedeni her zaman daha az problem olarak algılanmıştır. Sanıldığı gibi bu durum sadece İslam toplumları için geçerli bir şey de değildir. Tarihte birçok topluluk kadının tabir-i caizse mekâna açılmasına veya mekânda daha fazla boy göstermesine dolaylı-dolaysız pek fırsat tanımamıştır. Örneğin XIX. yüzyıl sonlarında Büyük Britanya'da kadınlar iş piyasasında kesinlikle yer alamıyordu. Sebep olarak çalışma şartlarının kadınların sağlığını riske attığı ifade edilse bile sonuç olarak kadın ilk kisve olarak bilinen ev hanımlığına dönmüş oluyordu.[818] Tersi olan durumlarda ise kadından yine ilk olarak beklenen şey ev işlerini veya ev hayatını ihmal etmemesiydi. Kadın her koşulda çocuk doğurmalı, ona bakmalı ve mekânsal olarak evin dışarısına pek çıkmamalıdır. Bu durumun doğal sonucu olarak evde kalan, evin tüm sorumluluklarını üstlenen kadın –sözde- yüceltilerek evin meleği olarak ifade edilmiş, çok sevimli görünen bu imajdan çoğu zaman kadın bir kaçış yolu da bulamamıştır.[819]

Bu durum yukarıda bahsettiğimiz toplumsal cinsiyet kavramının eşitsizliği olarak literatürde kendine bir karşılık bulmuştur. Ancak bunun bir söylem olduğu göz ardı edilmemelidir. Çünkü araştırmamızın başında ifade ettiğimiz gibi her toplum kendi mekânını kendisi üretmektedir. Sosyologların, antropologların ve tarihçilerin verdiği bilgiler ışığında bu durumun genelleştirilemeyeceği açıktır. Erillik ve dişilik her topluma göre yeniden biçim değiştirir, bu bakımdan toplumsal mekânlara ve toplumsal cinsiyet ilişkilerine multidisipliner bir yaklaşım ile bakmak daha sağlıklı veriler sağlayacaktır.

---

[817] Doreen Massey, *Space, Place and Gender*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1994, 179; Yüceşahin, 88.
[818] Yüceşahin, 91.
[819] "Angels of the home" olarak zikredilen kavram ve daha fazlası için bkz. Yüceşahin, 90-92.

Yeryüzünde bulunan her varlık dişi ve erkek olarak yaratılmıştır. Yaratılarınların en değerlisi olan insan da Kur'ân-ı Kerîm'in ifadesiyle eş olarak bir erkek ve bir kadından yaratılmıştır.[820] Toplumun yapı taşı olan ailenin en temel iki öğesi olan erkek ve kadın, Hz. Peygamber'in ifadesiyle birbirinin benzeri olarak tanımlanmaktadır.[821] Benzerlikler ve beraberliklerle bir araya gelen erkek ve kadın yaratılmakla kalmamış onların bu birlikteliği nasıl kuracaklarına, yürüteceklerine ve koruyacaklarına dair pekçok örnek kendilerine sunulmuştur. Mesela İmrân ailesi örnek alınması gereken bir tablo olarak sunulurken,[822] Ebû Leheb ailesinin nasıl bir ceza ile karşılaşacakları ibret alınması gereken bir şekilde insana anlatılmıştır.[823] Bu çizgiyi aşmayı çalışanları ise bizzat Hz. Peygamber şu şekilde uyarmıştır:

"*Ben namaz da kılarım, uyurum da; oruç da tutarım, tutmadığım da olur; kadınlarla da evlenirim. Her kim benim sünnetimden yüz çevirirse, benden değildir.*"[824]

"*Nikâh benim sünnetimdir. Kim benim sünnetime uygun davranmazsa benden değildir. Evlenin. Çünkü ben (kıyamet günü diğer) ümmetlere karşı sizin çokluğunuzla iftihar edeceğim.*"[825]

İslâm toplumu kendisine yöneltilen bu öğretiler ışığında aile kavramına bir değer vermiş, cahiliyye döneminden kalma saçma adetler birbir sona ermeye başlamıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in ifadesiyle kız çocuğu ile müjdelendiği zaman içi öfke ile dolup yüzü simsiyah kesilenler,[826] çocukların Allah'ın bir emaneti olduğu bilincine sahip sağlam bireylere dönüşmüştür. Anlık zevk ve heves uğruna nesep

[820] Şüphesiz O, iki eşi, erkeği ve dişiyi, (rahme) atıldığında az bir sudan (meniden) yaratmıştır. Necm, 53/45-46.
[821] Ebû Dâvûd, Tahâret 94; Tirmizî, Tahâret 82.
[822] Şüphesiz, Allah, Adem'i, Nûh'u, İbrâhim ailesini (soyunu) ve İmran ailesini (soyunu) birbirinden gelmiş birer nesil olarak seçip âlemlere üstün kıldı. Âl-i İmrân, 3/33.
[823] Ebû Leheb'in elleri kurusun. Zaten kurudu. Ona ne malı fayda verdi, ne de kazandığı O, bir alevli ateşe girecektir, Boynunda bükülmüş hurma liflerinden bir ip olduğu halde sırtında odun taşıyarak karısı da (o ateşe girecektir). Tebbet, 111/1-5
[824] Buhârî, Nikâh 1; Müslim, Nikâh 5. Osman b. Maz'ûn'un da aynı düşünceyle dünyadan kendini soyutlamasına, eşi Havle'den bile uzaklaşmasına Hz. Peygamber engel olmuş ve bu işten onu vazgeçirmiştir. Hatta Osman'ın bu düşüncesinin ileri boyuta götürüp kendini hadımlaştırmayı bile düşünen bir grup sahabî bu yasaklama üzerine düşüncelerinden vazgeçmişlerdir. Bkz. Buhârî, Nikâh 8.
[825] İbn Mâce, Nikâh 1.
[826] Onlardan biri, kız ile müjdelendiği zaman içi öfke ile dolarak yüzü simsiyah kesilir! Nahl,16/58.

karmaşasına yol açan kişilere "anne" ve "baba" kavramlarının önemi pek çok kez vurgulanarak, bir bilinç kazandırılmıştır. "*Sizin en hayırlınız, ailesine karşı en hayırlı olanınızdır. Ben de aileme karşı en hayırlı olanınızım*"[827] ve "*Hepiniz birer sorumlusunuz ve hepiniz yönettiklerinizden mesulsünüz. Devlet başkanı bir sorumludur ve yönettiklerinden mesuldür. Evin beyi bir sorumludur ve yönettiklerinden mesuldür. Evin hanımıda bir sorumludur ve yönettiklerinden mesuldür. Hizmetçi de efendisinin malı üzerinde bir sorumludur ve yönettiklerinden mesuldür.*"[828] buyuran Hz. Peygamber, aile kavramının ne denli sorumluluk gerektiren bir iş olduğunu göstermiştir.

Gündelik hayatta en çok yaşanan kırgınlık, küsgünlük hatta kavgaların aile içi yaşanan problemlerden dolayı olması insanın kırılgan ve çabuk hareket (acul) eden bir canlı olduğunu gösterse de ortaya çıkabilecek tüm olumsuzluklarla mücadele etmesi sık sık hatırlatılmaktadır. Zaman zaman birbirine kızan eşlerin bu noktada karşılıklı anlayış içinde olmaları gerekmektedir. Bunun en güzel örneği Hz. Aişe'nin anlattığı şu olaydır: Rivayete göre birgün Hz. Peygamber eşi Âişe'ye "*Ben senin benden memnun olduğun ve bana kızdığın zamanı biliyorum*" deyince Hz. Aişe bunu nasıl anladığını sormuş, Hz. Peygamber de söylerine şu şekilde devam etmiştir: "Sen, benden memnun olduğunda, '*Hayır, Muhammed'in Rabbi hakkı için olmaz.*' dersin. Bana kızdığında ise, '*Hayır, İbrahim'in Rabbi hakkı için olmaz.*' dersin." Bu tespite şaşıran Hz. Âişe eşler arasında var olan muhabbeti gösteren şu güzel itirafı yapmıştır: "*Evet ama Allah'a yemin olsun ki ey Allah'ın Resûlü, ben senin sadece isminden uzak kalabilirim.*"

Ancak bazen eşler arasında yaşanan olumsuz durumlar karşılıklı çözümlenemez işte tam bu esnada aile büyükleri denen yakın akrabaların devreye girmesi gerekmektedir. Ailenin korunup gözetlenmesi adına önemli bir hamle olan bu hareket çoğunlukla olumsuz durumun pozitife dönmesine vesile olmaktadır. Medîne döneminde yaşanan şu hadise bunu çok güzel bir şekilde ifade etmektedir. Hz. Fatıma ve Hz. Ali tartışmışlar ve bu nedenle aralarında geçici bir kırgınlık olmuştu. Kızının evine gelince durumu sezen Hz. Peygamber neler olduğunu sorunca

[827] Tirmizî, Menâkıb 63.
[828] Buhârî, İstikraz 20.

Hz. Fatıma, "*Aramızda bir şey var. Bana kızdı, çıkıp gitti. Gündüz uykusunu yanımda uyumadı.*" diye cevap vermişti. Bunun üzerine Allah Resûlü hemen Ali'yi aramaya koyuldu onu mescidin bir köşesinde uzanmış vaziyette buldu. Evdeki yatağını bırakıp toz toprak içinde uyuyan Hz. Ali'ye, "*Kalk! Ey Ebu't-Türâb!*" diye seslenen Hz. Peygamber yaptığı latife ile kalplerin yumuşamasına ve kızı ile damadı arasının düzelmesine vesile olmuştu.[829] Böylece O, senin oğlun benim kızım şeklinde bir ayrım yapmadan büyüklerin eşler arası problemlere nasıl yaklaşım sergileyeceğini öğretmiş oluyordu. Arapça'da "üsre" kelimesiyle "diru'l-hasîne – korunaklı zırh"[830] olarak ifade edilen aile kavramı zaten bunu apaçık bir şekilde göstermektedir. Bu yüzden eş, çocuk ve diğer yakın akrabalar aile kavramını beraber oluşturur ve korur. *"Akrabalık ilişkilerinizi sürdürebilmeniz için sülalenizi tanıyınız. Çünkü akrabalar arası bağların canlı tutulması ailede sevgi bağlarını güçlendirir, insanı varlıklı kılar, ömrü uzatır.*"[831] diye buyuran Hz. Peygamber buna dikkat çekmektedir.

Toplumun sağlıklı ve kaliteli olması aile yapısıyla parelellik göstermektedir. Bu yüzden Medîne toplumuna zarar verecek her türlü kötü anlayış, söz ve fiilden sakınılmış, evlilik dışı ilişkiler yasaklanmış, yaşanan olumsuz olaylara Hz. Peygamber doğrudan müdahalede bulunmuştur. Bir keresinde kayın biraderine bir kadını cinsel duyguları çağrıştıracak şekilde anlattığına şahit olan Allah Resûlü, "*Bu kişi, bir daha yanımıza gelmesin*"[832] buyurarak aile mahremiyetinin ne kadar hassas olduğunu göstermiştir. Günümüzde bile pek çok ailenin dağılmasına sebebiyet veren aile içi/dışı dedikodu, laf getirip götürmelere de "*Kadını, kocasına karşı dolduran bizden değildir*"[833] şeklinde bir uyarıyla mani olmaya çalışmıştır. Dağılma ve bozulmaya karşı önlemler alan Hz. Peygamber buna mukâbil yuva kurulması ve evlilik yolunun açılması için de birtakım tavsiye ve yönlendirmelerde bulunmuştur. Özellikle maddi ve manevi yoksunluk çeken kişilerle bizzat ilgilenmiş[834] "*Sizden bekar olanları, kölelerinizden ve cariyelerinizden durumu uygun olanları evlendirin. Eğer bunlar yoksul iseler, Allah onları lütfuyla zenginleştirir. Allah lütfu geniş*

[829] Müslim, Fedâilü's-Sahâbe 38.
[830] İbn Manzûr, II, 77.
[831] Tirmizî, Birr 49.
[832] Buhârî, Nikâh 114.
[833] Ebû Dâvûd, Talâk 1.
[834] Mehir verebilecek maddi güce sahip olmayan Abdülmüttalib b. Rebîa ve Fadl b. Abbas'a kendi bütçesinden pay ayırarak, mehirlerini ödemiş ve evlenmelerini sağlmıştır. Ebû Dâvûd, İmâre 19-20.

olandır, hakkıyla bilendir."[835] ayet-i kerimesi mucibince onlara yardımda bulunmuş ve "*İyi erkeklerle iyi kadınları (birbirleriyle) evlendirin.*"[836] çağrısıyla toplumsal bir duyarlılık kazandırmaya çalışmıştır.

Evlilik ve aile kurmanın en önemli hususlarından bir diğeri eş seçimidir. Sağlam toplum, sağlam aileyle kurulacağı gibi; sağlam aile de sağlam bireylere ihtiyaç duyar. "*Birlikte olacağınız eşler konusunda seçici davranın, denginizle evlenin. (Kızlarınızı da) emsalleriyle evlendirin*"[837] ve "*Kadınla dört şeyden dolayı evlenilir: Malı, soyu, güzelliği ve dini için. Sen dindar olanını seç. (Aksi halde) fakru zarurete duçar olursun!*"[838] buyuran Hz. Peygamber, evleneceklere yönlendirmelerde bulunmuştur. Dul biriyle evlenen Câbir b. Abdullâh'a keşke bakire biriyle evlenseydin deyince Câbir, dokuz kız kardeşi olduğu için onlara bakacak anaç birisini tercih ettiğini söylemiş, bunun üzerine Hz. Peygamber "*Akıllı davran (eşine karşı görevini ihmal etme)*"[839] diye uyarmıştır. Muğîre b. Şu'be'nin ise evlenmek istediğini öğrenince evleneceği kıza bakmasını ve ona göre karar vermesini tavsiye etmiştir.[840] Ayrıca soylu ve zengin olan ama çocuğu olmayan bir kadınla evlenmek isteyen bir kişiye[841] ve Mekke'de beraber olduğu hayat kadını Anâk ile Medîne'de evlenmek isteyen Mersed b. Ebî Mersed'e izin vermemiş ve bu olay sonrası Nûr sûresi 3. ayeti nâzil olmuştur.[842] "*Zina eden erkek ancak, zina eden veya Allah'a ortak koşan bir kadınla evlenir. Zina eden bir kadınla da ancak zina eden veya Allah'a ortak koşan bir erkek evlenir. Bu mü'minlere haram kılınmıştır.*"[843] Olayın ilk planda bir aşk-sevgi temelli bir yaklaşım olduğu düşünülse de âyet-i kerimenin nüzûlü durumun daha farklı olduğunu göstermektedir. Buna göre Hz. Muhammed

---

[835] Nur, 23/34.
[836] Dârimî, Nikâh 10.
[837] İbn Mâce, Nikâh 46.
[838] Ma'mer b. Râşid, XI, 304; Buhârî, Nikâh 16; Müslim, Radâ' 15; Ebû Avâne, III, 11; İbn Hibbân, IX, 344; Dârekutnî, Nikâh 1.
[839] Buhârî, Büyû 34.
[840] Muğire b. Şu'be bu tavsiye üzerine kızın ailesine kızlarına talip olduğu bildirmiş ancak olumsuz cevap almıştır. Durumdan haberdar olan kız eğer bunu Hz. Peygamber emrettiyse bakabilirsin, aksi takdirde razı değilim diye karşılık vermiş. Muğîre b. Şu'be emrin bizzat Hz. Peygamber tarafından veildiğini söyleyince görüşülmüş ve evlenme gerçekleştirilmiştir. İbn Mâce, Nikâh 9.
[841] Ebû Dâvûd, Nikâh 3.
[842] Ebû Dâvûd, Nikâh 4. Nesâî, Nikâh 12; Cessâs, V, 107; Ebû Nuaym, *Ma'rife*, V, 2562; Mizzî, I, 255; Kurtubî, XII, 168; İbn Kesîr, *İbn Kesîr Tefsiri*, çev. M. Beşir Eryarsoy, VII, Karınca Polen Yayınları, İstanbul 2017, 492.
[843] Nûr, 24/3.

zamanında Medîne'de (suffe ehlinden)[844] bazı zayıf ve fakir muhâcirler, pazardaki fiyatların yüksek, ekmeğin de az olması gibi bazı bahaneler ileri sürerek (fahişeliği) benimsemiş kadınlarla onların kazançlarından istifade etmek amacıyla evlenme arzusunda olmuşlardır.[845] Hatta ayet indikten sonra bile bu durum devam etmiş Sâib b. Ebi'l-Sâib Mahzûmî'nin câriyesi olarak bilinen Ümmü Mehzûl adındaki fahişe ile evlenmek isteyen bir Müslümana Hz. Peygamber bu ayeti okuyarak engel olmuştur.[846] Medîne'nin ilk yıllarında varlığı bilinen ve Ümmü Mehzûl'un başını çektiği ifade edilen bu kişilerin kapılarına bayrak (alamet) astıkları ve toplamda 9 âdet evin bu şekilde gayr-i meşru işlere kapı araladığı, bazı Müslümanların da buralara gittikleri ve kadınların nikâhları altına girmeye çalıştıkları ifade edilmiştir. Ümmü Mehzûl haricinde diğer sekiz kişi Ümmü Alît, Hanne, Meriye, Hilâle (Cilâle), Ümmü Süveyd, Serîfe (Şerîfe), Ferse (Fereşî), Karîne (Karîbe) olup bu 9 eve "mevâhîr" denilmiştir.[847]

İbn Abbâs'tan gelen bir rivayet ise bazı kadınların evliliğe engel olan birtakım davranışlar sergilediğini göstermesi açısından ilginçtir. Olaya göre bir adam Hz. Peygamber'e gelmiş ve "*Ey Allah'ın Resûlü! Nikâhım altında olan bir kadın var ben onu çok seviyorum ancak o elini uzatıp kendisine dokunmak isteyen hiç kimseyi geri çevirmiyor, engel olmuyor.*" demiş bunun üzerine Hz. Peygamber adama o kadını

[844] Genellikle kaynaklarda fakir ve ihtiyaç sahibi olarak nitelendirilen bu kişileri Kurtubî, suffe ehli olarak zikretmekte ve böylece giyim, kuşam ve yiyecek-içecek noktasında bu kadınlardan istifade etmeye çalıştıklarını ifade etmektedir. Bkz. Kurtubî, XII, 168.

[845] Mukâtil b. Süleymân, III, 183; Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. Serî b. Sehl Zeccâc Bağdâdî (311/923), *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, nşr. Abdülcelîl Abdüh Şelebî, IV, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1988, 29; Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed Ferrâ' (516/1122), *Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Abdürrezzâk Mehdî, III, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1420, 380; Fahreddin Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn Taberistânî (606/1210), *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXIII, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1420, 318-319; Beyzâvî, IV, 99.

[846] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 500; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIX, 96; Beğavî, III, 380.

[847] Bazı müfessirler ise ayetin iniş sebebini Mekke ve Medîne'de fahişelik yapan ve evlerine bayrak asarak genelev şeklinde herkese kapılarını açan bu 9 kadına Müslümanların da gitmek istemeleri olduğunu söylemektedir. Bkz. Mukâtil b. Süleymân, III, 183-184; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Es'ad Muhammed Tîb, Mektebetu Nezzâr Mustafa Bâz, VIII, Suudi Arabistan 1419, 2522; Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm Nîsâbûrî (427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, VII, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2002, 65-66; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, çev. Abdülvehhâb Öztürk, IV, Kahraman Yayınları, İstanbul 2015, 354-355; Mehmet Vehbi, *Büyük Kur'ân Tefsiri (Hülâsatü'l-Kur'ân)*, IX-X, Üçdal Neşriyât, İstanbul 1966, 3688; Elmalılı, V, 3476.

boşamasını istemiştir.[848] Câhiliyye döneminden beri var olan ve kaynaklardan "bağî" veya "sâfih" olarak nitelendirilen bu kişiler, öksürerek ilişki teklifinde bulundukları için "kahbe" olarak da isimlendirilmiş, toplumda bazı kesimlerce her daim arzulanmış ancak Hz. Peygamber hem kadınlara hem de erkeklere bu kişilerden olmamaları veya bu kişilere yaklaşmamaları ve toplumun ahlakî yapısını korumaları konusunda önemli ikazlarda bulunmuştur.[849] Bu gayr-i meşru işleri yapanlar ve yaptıkları evlerin akıbeti hakkında kaynaklarda net bilgi olmamakla beraber özellikle işin başında olan Ümmü Mehzûl'ün Hz. Ömer zamanında yaşadığına dair bilgiler bulunması[850] bu kişilerin sanıldığı gibi hemen öldürülmediğini göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerîm ise yasak olan evlilikler konusunda şu hatırlatmayı yapmaktadır. "*Size şunlarla evlenmek haram kılındı: Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeş kızları, kız kardeş kızları, sizi emziren sütanneleriniz, sütkız kardeşleriniz, karılarınızın anneleri, kendileriyle zifafa girdiğiniz kanlarınızdan olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız, -eğer anneleri ile zifafa girmemişseniz onlarla evlenmenizde size bir günah yoktur- öz oğullarınızın karıları, iki kız kardeşi (nikah altında) biraraya getirmeniz. Ancak geçenler (önceden yapılan bu tür evlilikler) başka. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir. (Savaş esiri olarak) sahip olduklarınız hariç, evli kadınlar (da size) haram kılındı.*"[851] Yahudi, Hıristiyan ve müşrik/kafirlerin olduğu Medîne toplumunda olası Müslüman-Yahudi, Müslüman-Hıristiyan veya Müslüman-kâfir evlilikleri hususunda problem yaşanmaması için ayet nâzil olmuştur. Bu ayetlere göre hem erkek hem kadın Müslüman bir kişi inanmayan biriyle asla evlenemez,[852] Müslüman erkek ehl-i

---

[848] Ancak bu kişi eşine duyduğu sevgi nedeniyle onu boşamamıştır. Bkz. Beğavî, III, 381; İbn Kesîr, *İbn Kesîr Tefsiri*, VII, 494.

[849] Özellikle kendisine biat etmek isteyen kadınlardan şu hususlara dikkat etmeleri istenmiştir. "*Ey Peygamber! Mü'min kadınlar, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, elleriyle ayakları arasında bir iftira uydurup getirmemek, hiçbir iyi işte sana karşı gelmemek konusunda sana biat etmek üzere geldikleri zaman, biatlarını kabul et ve onlar için Allah'tan bağışlama dile. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.*" Mümtehine, 60/12. Fuhuşun yaygın olarak yapıldığı cahiliyye döneminde karısını veya cariyesini bu işlere sevk edenlere (kıyâde) kelimesinden mülhem olarak "kavvâd" (Türk argosunda "kavat") sevk etmeyen ancak bu durumdan rahatsızlık da duymayan, kıskanmayan kişilere de "deyyûs" denmiştir. Daha fazla bilgi için ayrıca bkz. Nebi Bozkurt, "Fuhuş", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, 211-214.

[850] Abdürrezzâk, I, 61.

[851] Nisâ, 4/23-24.

[852]Ey iman edenler! Mü'min kadınlar muhâcir olarak size geldiklerinde, onları imtihan edin. Allah onların imanlarını daha iyi bilir. Eğer siz onların inanmış kadınlar olduklarını anlarsanız, onları

kitap ile evlenebilirken Müslüman bir kadın ehl-i kitap ile de evlenemez denilmiştir.[853] Yahudilerin kendi aralarında olan evliliklerde ise genelde kohen olma ayrıcalığı ön plana çıkmıştır. Kohen olan Kureyza ve Nadîroğulları çoğunlukla kendi aralarında kız alıp vermişler ancak Kaynuka'ya karşı sert bir tutum sergilemişlerdir. Eskiden kalma düşmanlıktan da olabileceği düşünülen bu durum bazı istisnalar olsa da korunmaya çalışılmıştır. Bu istisnalardan en bilineni ise Hz. Peygamber'in eşi Safiyye'nin de babası olan Huyey b. Ahtab'ın siyaset odaklı bir hamle olarak düşünebileceğimiz Kaynukaoğulları dini lideri Bahrî b. Amr'ın kız kardeşini almasıdır.[854]

Evlilik konusunda yaşanan en büyük problemden birisi günümüzde bazı bölgelerde hala var olan zorla evlendirmedir. Oysa "icâb" ve "kabul" gibi temel iki öğesi olan nikah akdinin özellikle kadın haklarını hiçe sayacak şekilde uygulanması dinimizce kesin olarak reddedilmiş ve "*Kendi onayı alınmadıkça dul kadınla, kendisinden izin alınmadıkça da bakire kız ile nikah yapılmaz*" düsturu benimsenmiştir.[855] Var olan durumu çok net bir şekilde ortaya koyan bir rivayete göre Hz. Peygamber'e gelerek babasının kendisini itibar kazanmak için kardeşinin oğluyla evlendirdiğini söyleyen bir kız, bu durumda nasıl bir hakkının olduğunu öğrenmek istemiştir. Hz. Peygamber kızın babasına haber göndererek eğer fikri sorulmadan evlendirildi ise genç kıza seçim hakkı tanınması gerektiğini söyleyeceği esnada kız, "*Ey Allah'ın Resulü! Babamın yaptığı işi (aslında) onaylamıştım. Ancak*

---

kafirlere geri göndermeyin. Çünkü Müslüman hanımlar kafirlere helal değillerdir. Kafirler de Müslüman hanımlara helal olmazlar. Mehir olarak harcadıklarını onlara (kocalarına geri) verin. Mehirlerini verdiğiniz takdirde, bu kadınlarla evlenmenizde size bir günah yoktur. Müşrik karılarınızın nikahlarına tutunmayın. (Zira bu nikahlar ortadan kalkmıştır.) Onlara harcadığınız mehri, (evlendikleri kafir kocalarından) isteyin. Kafirler de (İslâm'ı kabul eden ve sizinle evlenen eski hanımlarına) harcamış oldukları mehri (sizden) istesinler. Bu, Allah'ın hükmüdür. O, aranızda hüküm veriyor. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir. Mümtehine, 60/10.

[853]Bu gün size temiz ve hoş şeyler helâl kılındı. Kendilerine kitap verilenlerin yiyecekleri size helâl, sizin yiyecekleriniz de onlara helâldir. Mü'min kadınlardan iffetli olanlarla, daha önce kendilerine kitap verilenlerden olan iffetli kadınlar da, mehirlerini vermeniz kaydıyla; evlenmek, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir. Her kim de inanılması gerekenleri inkar ederse bütün işlediği boşa gider. Ahirette de o, ziyana uğrayanlardandır. Mâide, 5/5. Yahûdîlerin Müslümanlar ile karşılıklı kız alıp verdiğine dair bazı yorumlar için bkz. Winder-Watt, "Medina", *Historic Cities of the Islamic World,* 380.

[854] Vâkıdî, I,374; Arslantaş, 287-288, 310 vd.

[855] Mefhumun muhalifinden gerçekte onay alınmadığı ve bu hadisle onayının alınması gerektiği anlaşılmaktadır. Buhârî, Nikâh 42.

(nikah konusunda) kadınların da söz hakkı olup olmadığını öğrenmek istedim." demiştir.[856]

Evlenmede irade hakkıyla beraber İslâm, kadına *mehir*[857] denilen özel bir hak tanımıştır.[858] Müsemmâ, muaccel, müeccel gibi türleri bulunan mehir kadının nikah akdi sonucu kazandığı mal olarak tanımlanmıştır.[859] Her ne kadar tanımında "mal" lafzı geçse de günlük hayatta bazı nikâh sözleşmelerinde farklı uygulamalar söz konusu olmuştur. Örneğin Hz. Peygamber maddi imkânsızlıktan dolayı bir sahabîyi ezberinde bulunan sureleri eşine öğretmesini söylemiş,[860] Ümmü's-Süleym evleneceği Ebû Talhâ'dan mehir olarak sadece Müslüman olmasını istemiştir.[861] Fezâreoğulları'ndan bir kişi ise bir çift ayakkabı karşılığında evlenirken,[862] başka bir sahabîye Hz. Peygamber demir bir yüzük bile olsa kadına hakkını vermesini söylemiştir.[863] Kadınları da mehir konusunda aşırı gitmemeleri ve çağdaşlarıyla uyum sağlayacak şekilde miktar belirlemeleri noktasında uyarmış ve "*Kadınların en bereketli olanı, mehir konusunda en fazla kolaylık sağlayanıdır.*" buyurmuştur.[864] Geçici nikâh olarak bilinen ve mehirsiz olarak yapılan *müt'a*[865] ise kıyamete kadar

[856] Nesâî, Nikâh 36.
[857] Sözlükte "ücret" manasına gelen mehir, nikâh esnasında veya sonrasında verilen para veya malı ifade eden bir terim olup Yahûdîlikte "Mohar" veya "Mahrâ", Hırsitiyanlıkta ise şekil bakımından biraz farklı olsa da "Drahoma" şeklinde anılan uygulamadır. Örneğin Musa peygamber evleneceği kız için sekiz yıl kayınpederinin yanında çalışmıştır. Bkz. Bakara, 2/236-237; Kasas, 27/28; Çıkış, 2/21; Ateş, 251-253; M. Akif Aydın, "Mehir", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, 389-391.
[858] Kadınlara mehirlerini (bir görev olarak) gönül hoşluğuyla verin. Eğer kendi istekleriyle o mehrin bir kısmını size bağışlarlarsa, onu da afiyetle yiyin. Nisâ,4/4. Hz. Peygamber'in Cüveyriye ile evliliğinde mehir olarak 40 ya da tüm Benî Mustalık esirlerini azat ettiği ve ayrıca 400 dirhem mehir verdiği, Meymûne, Ayşe, Sevde, Zeynep bnt. Cahş, Hafsa, Ümmü Habîbe, Zeynep bnt. Huzeyme'ye de 400 dirhem mehir belirlediği ifade edilmiştir. Bkz. Vâkıdî, I, 412; İbn Hişâm, III, 296.
[859] Ayrıca günümüzde özellikle doğu ve güneydoğu bölgelerimizde hala var olduğu ifade edilen "berdel" ve cahiliye döneminde "şiğar" olarak bilinen, mehri ortadan kaldıracak her türlü uygulama yasaklanmıştır. Buhârî, Nikâh 29; Erdoğan, 284; Ali Osman Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004, 253.
[860] Buhârî, Nikâh" 6, Müslîm, Nikâh 76, Muvatta, Nikâh 8; Ebû Dâvûd, Nikâh 31; Tirmizî, Nikâh 22; Nesâî, Nikâh 62.
[861] Nesâî, Nikâh 63.
[862] Ebû Dâvûd, Nikâh 30-31, Tirmizî, Nikâh 21.
[863] Buhârî, Nikâh 52.
[864] Hâkim Nisâbûrî, II, 194.
[865] Şia'nın Caferiyye kolu tarafından meşru kabul edilen geçici bir nikâh türüdür. Cahiliyye döneminde Araplar arasında bilinen ve uygulanan müt'a konusunda tarih boyunca çok farklı görüş ve tartışmalar yaşanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. İbrâhim Kâfi Dönmez, "Müt'a" *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, 174-180.

yasaklanmıştır.[866] Bunların yanı sıra içerisinde mehir olsa da cahiliyye döneminden kalma tüm evlilik türleri geçersiz sayılmıştır.[867]

Evlilik Merasimleri ve Çeşitli Uygulamalar

İnsan hayatının en önemli ve unutulmaz anlarından birisi hiç şüphesiz evlilik zamanıdır. Erkek tarafı, kadın tarafı gibi temel benzerliklerin yanında evlilik merasimleri coğrafi şartlara, ekonomik duruma, inanç ve yaşayışa göre toplumdan topluma farklılıklar arz etmektedir. Sevinç paylaşımı, mutluluğun ilanı olarak insanların birbiriyle çeşitli şekillerde bir araya geldiği bu merasimler şehrin ve toplumun günlük hayatı hakkında önemli ipuçları veren vakıalardan biridir. Her konuda olduğu gibi ölçülü olma ve hududu aşmama hususunda uyarılarda bulunan Hz. Peygamber, içki içmek, israf etmek, gösterişe düşmek, kadın-erkek haklarını çiğnemek gibi her türlü davranıştan uzak kalmak şartıyla eğlenmeye ve bu tip törenler icra etmeye izin vermiştir. Kaynaklarda yer alan Hz. Fatıma ve Hz. Ali'nin evlilik anlatısı bu durumu teyit etmektedir.

Rivayete göre evlilik kararı verilince düğün hazırlıkları başlamış. Hz. Aişe ve Hz. Ümmü Seleme, Fatıma'yı gelin olarak hazırlayıp Ali'nin odasına götürmüşler, gelin odasına Mekke ile Mina arasında yer olan Batha taraflarından getirilen yumuşak toprak yaymışlardır. Daha sonra düğün hazırlıklarına (karı koca için iki tane) yastık doldurulması ve kabartılması, düğün ikramı olarak (misafirlere) kuru hurma ve kuru üzüm ile şerbet ikram edilmesiyle devam edilmiştir. Ayrıca odaya üstüne elbise atılacak ve su kabı asılacak bir ağaç parçası konulmuştur.[868] Bir parça kadife, su tulumu ve içi güzel kokulu ızhır otuyla doldurulmuş bir yastıktan ibaret

[866] Müslim, Nikâh 21; Dârimî, Nikâh 16.
[867] Hz. Âişe bu durumu şöyle anlatmaktadır: "Cahiliye döneminde dört türlü nikâh vardı. En yaygın olanı, (insanların bugün yaptıkları gibi) aile büyüklerinin onayı alınıp mehir miktarı belirlendikten sonra yapılan nikâh idi. İkincisi ise bir erkeğin eşini, toplumun önde gelenlerinden birine göndererek onunla birlikte olmaya zorladığı, eşinin ondan hamile kaldığı belli olana kadar eşine yaklaşmayarak onun nesebinden, asaletinden istifadeyi amaçladığı nikâh idi. Üçüncü nikâh çeşidi, kadının doğurduğu çocuğu beraber olduğu erkeklerden birini seçerek ona nispet etmesiyle yapılıyordu. Sonuncu nikâh çeşidi ise evlerinin önüne bayrak şeklinde birer işaret asarak erkekleri davet eden ve birçok erkekle beraber olan kadınların, doğumdan sonra, benzerlikten akrabalık tespit etme konusunda tecrübeli kimseleri çağırarak hangi erkeğe benziyorsa çocuğu ona nispet ettikleri nikâh idi. Muhammed (sav) hak (olan din) ile gönderilince, insanların bugün uyguladıkları nikâh dışındaki bütün cahiliye nikâhlarını iptal etti." Buhârî, Nikâh 37; Ebû Dâvûd, Talâk 32-33.
[868] İbn Mâce, Nikâh 24.

olan Hz. Fatıma'nın çeyizinin[869] getirilmesiyle de hazırlıklar sona ermiştir.[870] Günümüzde yapılanlara göre gayet sade ve mütevazı olan bu hazırlıklar meşru daire içerisinde evlilikte yapılması gerekenleri göstermesi açısından oldukça önemlidir. Sadece mekânların değil gelin ve damadın süslenmesi, kokulanması ve özel hazırlıklar yapması makul davranışlardır. Nitekim Hz. Aişe'yi annesi süsleyerek evliliğe hazırlamıştır.[871]

Evlilik öncesinde yapılan kız isteme, söz, nişan gibi uygulamaların bu dönemde var olduğu, hepsinin kendine göre birtakım şartları olduğu ifade edilmektedir. Daha önce zikri geçtiği gibi Muğîre b. Şu'be bir kıza talip olmuş onu ailesinden istemiştir. [872] "*Birinci talip vazgeçmeden veya sizin istemenize izin vermeden dünürcü olmayın.*"[873] buyuran Hz. Peygamber, Hz. Aişe ile üç yıl nişanlı kalarak[874] adeta evlilik konusunda adaylara yol yordam göstermiştir. Ayrıca Şevval ayında[875] evlilik gerçekleştiren Hz. Peygamber, günümüzde yaygın olarak karşımıza çıkan "iki bayram arası evlenilmez" sözünün batıl olduğunu ortaya koymuştur.

Evlilik merasimlerinin en belirgin özelliklerinden birisi, hiç süphe yok ki düğün eğlenceleridir. Bütün eşe dosta ilanın yanı sıra tüm davetlileri kapsayacak şekilde bir yer hazırlanmasıyla devam eden düğünlerin helal daire çerçevesinde olması, israfa ve gösterişe düşmeden yapılması emredilmiştir. Hz. Peygamber'in "*Düğün yapacağınız zaman onu duyurun, herkese açık yerlerde (mescitlerde) yapın ve def çalın*" ve *"(Haram olan ilişki) ile helal olan (nikâh) arasındaki ayırıcı özellik, def çalmak ve şarkı söylemek (suretiyle duyurmaktır).*"[876] şeklindeki ifadesi topluma bir ışık tutmuştur. Hatta Nübeyt b. Câbir ile Fâriğa'nın evlilik merasimlerinde

[869] Nesâî, Nikâh 81.
[870] Yeni evlenen çiftler için özel olarak süslenen bu özel odalara/yerlere "haceletü'l-arûs" denilmiştir. Bkz. İbn Manzûr, X, 788.
[871] İbn İshâk, 255-256; Buhârî, Menâkibu'l-Ensâr 44.
[872] İbn Mâce, Nikâh 9.
[873] Buhârî, Nikâh 46.
[874] Buhârî, Menâkibu'l-Ensâr 44.
[875] Müslim, Nikâh 73.
[876] Tirmizî, Nikâh 6.

eğlence amaçlı Zeynep adında bir şarkıcıyı[877] getirmelerini tavsiye eden Hz. Peygamber, damat evine giderken de onlara şöyle demelerini buyurmuştur:

أَتَيْنَاكُمْ أَتَيْنَاكُمْ فَحَيُّونَا نُحَيِّاكُمْ

"*Size geldik, size geldik. Selamlayın bizi, selamlayalım sizi*"[878]

Haram ilişki (zina) ve helal ilişki (nikâh) arasındaki temel farkın da eğlenmek suretiyle (def, şarkı vb.) "ilan edilmek" olduğunu belirtmiştir.[879]

Düğün eğlencelerinin bir başka tarafı da "velîme" ve "saçı" olarak bilinen uygulamalardır. Günümüzde çoğu yöremizde hala devam eden velîme[880] yani düğün yemeği ve saçı yani şeker, badem, para vb. şeylerin katılımcıların -özellikle çocukların- üstüne saçılması ve onların kapışılması şeklinde ortaya çıkan bu uygulamalar, Medîne toplumnda var olan düğün eğlencelerinin en güzel örneklerindendir. Örneğin, Hz. Peygamber ensârdan bir kişinin düğününe katılmış, nikah kıyıldıktan sonra def çalınmaya başlanmış ve ellerinde içi badem ve şeker dolu tabaklarla cariyeler içeri girmiş ancak kimse elini tabaklara uzatmamış. Hz. Peygamber de "*Kapışmıyor musun ya da yağmalamıyor musunuz?*" diye sorunca ordakiler "*ey Allah'ın Resulü sen bizi yağmadan men etmedin mi?*" diye cevap vermiş, Hz. Peygamber de "*ben sizi askeri yağmalamadan men ettim*" buyurarak badem ve şeker saçılmasına müsaade etmiş herkes kapmak için birbiriyle yarışmıştır.[881] Daha yeni evlenmiş olan Abdurrahmân b. Avf'a ise, "*Bir koyun keserek de olsa velîme (düğün yemeği) ver!*"[882] şeklinde bir tavsiyede bulunmuştur.

---

[877] Hz. Peygamber başka bir düğün için ise Hz. Aişe'ye Ernebi tavsiye etmiştir. Bkz. Müslim, Nikâh 44; Kettânî, II, 79-80. Müzik ve müzisyenlik ile ilgili detaylı bilgi ilerden gelecek bayramlar konusunda verilecektir.

[878] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIII, 380; İbn Mâce, Nikâh 21; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed (852/1449), *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, IX, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1379; Hindî, XV, 222.

[879] Tirmizî, Nikâh 6.

[880] Velîmeye ayrıca "velîmetü urs" ve "taâmu'l-urs" da denilmiştir. Yahûdîlik ve Hıristiyanlıkta adetlerinde olduğu da ifade edilmiştir. Müslim, Nikâh 98, 101; İbn Mâce, Nikâh, 25; Ateş, 250.

[881] Beyhâkî, *Delâil*, VII, 288; Kettânî, II, 101.

[882] Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Nikâh 47; Buhârî, Büyû 1; Müslîm, Nikâh 87; Tirmizî, Nikâh 10; Ebû Dâvûd, Nikâh 30; Nesâî, Nikâh 67. Araplarda sadece evlilikte yemek verilmezdi. Mesela davet yemeklerine "me'dube", ziyaret edene verilen yemeğe "tuhfe", doğum için verilen yemeğe "hurs", bebeğin saçı kesilince verilen yemeğe "akîka", sünnette verilen yemeğe "azîra" yeni eve girdiğinde verilen yemeğe "vekîra" denilir. Bu yemeklerin isimleri genelde veriliş amacına matuftur. Mesela

Safiyye annemizle olan evliliğinde kendisi velîme olarak hays,[883] sevîk[884] ve hurma dağıtmış, bir sahabî ise "tevr" denilen özel bir hurma şırası (şerbeti) ikram etmiştir.[885] Ancak eğlencenin dozunu kaçırmama noktasında velîmenin ilk iki gün verilebileceğini üçüncü güne sarkan velîmenin gösteriş olacağı[886] uyarısını yaptığını belirtmeliyiz.

Evliliğin Meyvesi: Çocuk ve Günlük Hayatta Çocukluk

Evlilik hayatının en önemli kazançlarından birisi temiz bir soy elde etmektir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi doğacak çocukların kimlik ve nesep kargaşası yaşamaması için bu çok önemlidir. Sevgi, şefkat ve merhametile doğan, büyüyen ve şekillenen çocuklar toplumun da sağlıklı olmasına katkı sağlamaktadırlar. Bu yüzden İslâm dini cinsiyete, renge, başka bir mensubiyete ayrıcalık tanımadan her ferdi özgür ve mükerrem olarak kabul etmektedir. Bu bağlamda biz bu başlık altında Medîne'de çocuk doğmak ve çocuk olmak nedir bunun cevabın vermeye çalışacağız.

Öncelikle çocukların doğumlarıyla ilgili hususiyetlere göz atalım. Medîne'de doğumlar ebeler yardımıyla yapılırdı. Sözlükte "kâbile" kelimesiyle ifade edilen ebelik hakkında genelde Mekke dönemine dair bilgiler bulunurken,[887] hicretle beraber bu kişilerin Medîne'ye geldikleri ve aynı hizmeti burada da sürdürdükleri söylenebilir. Örneğin, Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim ve torunlarının ebesi olarak ismi anılan Selmâ'nın Medîne döneminde ön plana çıktığını görmekteyiz.[888] Safiyye bnt. Şeybe'den gelen rivayete göre ise Benî Süleym kabilesinden bir kadın neredeyse Şeybe kabilesinin tümünün doğumunu gerçekleştirmiştir.[889] Kaynaklarda yine Sevde bnt. Misrah adında bir ebenin Hz. Hasan'ın doğumunda görev yaptığı onu beyaz bir kumaşa sararak Hz. Peygamber'e gösterdiği ifade edilmektedir.[890] Günümüzde

---

vekîra, kuşun yuvasına girmesini ifade eden "vkr" gelmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Nebî Bozkurt, *Hadiste Folklor-Eğlence*, İFAV, İstanbul 1997, 67.

[883] Kavrulmuş hurma, yağ ve kavut yemeği. Buhârî, Nikâh 12.

[884] Kavrulmuş un yemeği. Buhârî, Nikâh 71.

[885] Buhârî, Eşribe 7.

[886] İbn Mâce, Nikâh 35; Tirmizî, Nikâh 10.

[887] Selmâ'nın yanında Hz. Hamza'nın annesi ve Ümmi Enmâr'ın Mekke döneminde ebelik yaptığı bilinmektedir. Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, I, 175, 252.

[888] İbn Abdilberrr, *İstiâb*, IV, 1862; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, VIII, 148; Makrizî, VIII, 35; Kettânî, II, 77-78.

[889] İbn Kâni', II, 255; İbn Kesîr, *Bidâye*, I, 182.

[890] İbn Abdilberrr, *İstiâb*, IV, 1868.

erkekler tarafından yapılan bir meslek olsa da bu dönemde erkeklerin ebelikle uğraştığına dair hiçbir rivayet yoktur.[891] Doğumu gerçekleşen bebeklere yapılan ilk uygulama genellikle tahnik olmuştur. Yeni doğan çocuğun ağzına birşeyi yumuşatıp vermek, damağını oğmak manasına gelen *tahnik* pek çok kez Hz. Peygamber tarafından yapılmıştır. Ebû Musâ'nın oğlu İbrâhim, Enes'in kardeşi, Münzir b. Ebî Useyd, Abdullâh b. Abbâs, Abdullâh b. Zübeyr bunlardan bazılarıdır.[892]

Tahnik uygulamasıyla beraber bebeklere ilk anda isim konulma uygulaması yapıldığı da rivayetlerde yer almaktadır. Çünkü Ümmü Süleym'in bebeği doğunca Hz. Peygamber tahnik yapıp ona Abdullâh ismini vermiştir.[893] Ancak isim vermek,[894] ezan okumak/ezanlamak,[895] akîka kurbanı kesmek,[896] sadaka dağıtmak,[897] ezâyı gidermek,[898] kulak delmek,[899] gibi bazı diğer uygulamaların genelde ilk 7 günde hatta özellikle 7. günde yapıldığı da ifade edilmiştir.[900] Hatta Hz. Peygamber, "*Her çocuk doğumunun yedinci gününde kendisi için kesilecek akîka kurbanı karşılığında rehin (gibi) dir. Aynı gün saçı tıraş edilir ve adı konulur.*"[901] demiştir. Gün

---

[891] Öztürk, 172; Azizova, 741.
[892] Buhârî, Libâs 22; Müslim, Fedâilu's-Sahâbe 107; Ebû Dâvûd, Edeb 61; Canan, I, 307.
[893] Buhârî, Edeb 109.
[894] Buhârî, akîka kesip kesmemeye göre değerlendirme yaparak, "Akîka kurbanı kesmeyeceklerin çocuğuna ilk gün akşamı isim koyabileceklerini dair bâb" yazmıştır. Bu hususla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Canan, I, 310.
[895] İlk telkin diye bilinen bu uygulama günümüzde de ezan ve kâmetle yeni doğan çocuklara uygulanmaktadır. Ebû Dâvûd, Edeb 116; Tirmizî, Edâhî 17; Nesâî, Akîka 5.
[896] Yeni doğan çocuğun başındaki orijinal tüylere sözlükte "akîka" denmektedir. Bundan dolayı 7. günde şükür için kesilen bu kurbana da akîka kurbanı denmektedir. Bazı hadisler zahiren vacib olduğunu ifade ederken, diğer bazı hadisler istihab veya mendub olduğuna işaret etmekdir. Ayrıca Hz. Peygamber Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin için 7. gün akîka kurbanı kestirmiş, kesilen kurbanların kanından çocukların başına sürdürme adetini yasaklayıp bunun yerine safran suyunu sürmelerini tavsiye etmiştir. Ebû Dâvûd, Edâhî 20-21; Nesâî, Akîka 4; Canan, I, 311; Şulul, 365; Ermemiş, 182. Müslümanların uygulaması gibi Yahudilere de yeni doğan çocukları için akîka kurbanı kesmeleri emredilmiştir. Levililer, 12/6. Ancak kaynaklarda bu dönemde yaşanmış bir olay veya bilgi bulamadık.
[897] Hz. Peygamber çocukları ve torunları Fatma, Hasan, Hüseyin, Zeynep ve Ümmü Gülsüm'ün saçlarını kesip ağırlığınca gümüş tasadduk etmiştir. Tirmizî, Edâhî 20; Canan, I, 316.
[898] Eza konusunda çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Ezanın umumiyetle başın traş edilmesi olduğu söylense de cahiliyyeden kalma kurban kanını alna sürmekten men, doğum sırasındaki pisliklerden temizlenme, sünnet etme olduğu da söylenmiştir. Bkz. Canan, I, 315-316.
[899] Yeni doğan çocuğa yapılan uygulamalardan birisi de kulağının delinmesidir. Kız çocuklarına yapılan bu uygulamanın erkek çocuklarına yapılması hoş karşılanmaz, mekruh sayılırdı. Hanefi mezhebi hakkında nehiy olmaması hasebiyle bu duruma vecaz vermişlerdir. Detaylı bilgi için bkz. Canan, I, 315.
[900] Ebû Dâvûd, Edâhî 21; Tirmizî, Edâhî 23, Edeb 23; Nesâî, Akîka 5; İbn Mâce, Zebâih 1.
[901] Ebû Dâvûd, Cenâiz 23-24. Saçların kesiminde kullanılan makasa benzer alete "celemeyn" denmektedir. Bkz. Halîl b. Ahmed, VI, 138; Ezherî, XI, 70.

konusunda birtakım farklılıklar olsa bile isim koyma konusunda Hz. Peygamber çok hassas davranmış çocukların hayat boyu kötü şekilde anılmamaları, komik duruma düşmemeleri ve psikolojik bir yıpranma yaşamamaları için zaman zaman isim değişikliklerine gitmiş, bazen de bir olaya binaen isim tasarrufunda bulunmuştur. Örneğin Mescid-i Nebevî'nin ışıklanmasını sağlayan sahâbinin ismini "Serrâc – ışık saçan",[902] isyan eden kadın manasına gelen "Âsiye" ismini "Cemîle – güzel kadın",[903] yamuk, düz olmayan, engebeli manasına gelen "Hazn" ismini de "Sehl – engebesiz, kolay, düzgün"[904] şeklinde değiştirmiştir. Koyduğu isimlere baktığımızda genellikle Abdullâh, Abdurrahmân, İbrahim gibi isimlerle karşılaşmamazın sebebi onun bu isimlerden Rabbinin de hoşlanıyor olması olmalıdır.[905] Bu yüzden herkese genellikle bu tarz isimler konulması tavsiye etmiş,[906] dünya ve ahirete karşı istekli, çalışan manasına gelen "Hâris" ile düşünceli manasına gelen "Hemmâm" isimlerini övmüş,[907] kendi çocuğuna da İbrahim ismini vermiştir.[908] Ayrıca isimlerin yanında bazen "ebû" veya "ümmü" gibi künyeler verilmiş, Ebû Hureyre, Ümmü Seleme ve Ebû Süfyân gibi pek çok sahabî künyeleriyle ön plana çıkmıştır.

Yenidoğan çocuklara yapılan bir diğer uygulama da sünnettir. İnsan fıtratının bir gereği[909] olarak zikredilen sünnet geleneği çok eskilere dayanan bir uygulamadır.[910] Kitab-ı Mukaddes'te bu hususla ilgili en eski haberler Yahudiler ve Mısırlılar hakkındadır. İslâmiyette ise bu durumun ilk defa Hz. İbrahim tarafından teşri edildiği söylenmektedir. Müslümanlarla kâfirleri birbirinden ayırması yönünden önemli bir hususiyet olan sünneti bazı âlimler vâcib veya farz olarak nitelendirmiş ve

---

[902] İbn Hacer, *İsâbe*, III, 38.
[903] Müslim, Adâb 15.
[904] Buhârî, Edeb 108.
[905] Hadis şu şekilde rivayet edilmiştir. "تَسَمَّوْا بِأَسْمَاءِ الْأَنْبِيَاءِ، وَأَحَبُّ الْأَسْمَاءِ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، عَبْدُ اللَّهِ، وَعَبْدُ الرَّحْمَنِ" Nesâi, Hayl 3.
[906] Ebû Dâvûd, Cenâiz 23-24.
[907] Ebû Dâvûd, Edeb 61.
[908] Tirmizî, Edâhî 16.
[909] Beş şey fıtrattandır: Sünnet olmak, etek traşı yapmak, bıyıkları kısaltmak, tırnakları kesmek ve koltuk altlarını temizlemek. Buhârî, Libâs 63, 64, İsti'zân 51; Müslîm, Tahâret 39; Tirmizî, Edeb 14; Ebû Dâvûd, Tereccül 16; Nesâî, Tahâret 10, 11.
[910] Örneğin, Yahudilikte Tanrı ile İsrailoğulları arasında bir ahit olarak kabul edilmiş ve doğan erkek çocukları 8. günde sünnet edilmiştir. Bkz. Tekvin, 17/9-14; Ateş, 219; Arslantaş 322. İslamiyette yeni doğan çocukların yedinci günde sünnet yapılması muhtemelen Yahudilere muhalefet etmek amacıyla alınmış bir tedbir olmalıdır.

Müslüman olmanın da bir sembolü saymışlardır.[911] Varlığı konusunda bu kadar kuvvetli görüşler olmasına rağmen sünnet etme zamanı konusunda ulema ihtilaf etmiştir. Kimileri doğar doğmaz, kimisi 7 günde, kimisi 7 yaşında sünnet yapılır diye görüş bildirmişlerdir.[912] Sünnet erkeklere has bir uygulama olduğu halde kaynaklarda kızların da zaman zaman sünnet edildiği bildirilmektedir. Hatta bu uygulamanın Hz. Sâre'nin Hz. Hacer'i sünnet etmesinden bu yana devam eden bir uygulama olduğu ifade edilmektedir. Ancak daha eski dönemlerde Mısır'da kız çocuklarının sünnet edildiğine dair bilgiler bu işin çok daha eskiye dayandığını göstermektedir.[913] Hz. Peygamber'in "*iki sünnet yerinin birbiriyle temasıyla gusül kişiye gerekir*"[914] ifadesinde kadınların da sünnet edildiğine işaret edilirken Medîne'de bu iş için özel kadın sünnetçiler tutulduğu bile görülmektedir. Ebû Melîh'ten gelen bir rivayete göre kadın sünnetçilerden birisinin bir cariyeyi sünnet ettiği ancak ölmesine sebep olduğu bildirilmektedir.[915] Bundan dolayı Hz. Peygamber bu işi yapan bir kadına "*Fazla derin kesme, çünkü böyle yapman karı-koca için daha uygundur*" diye tavsiyede bulunmuştur.[916]

Çocuk ve çocuk olmak denilince akla gelen ilk şeylerden birisi oyundur. Elimizdeki kaynaklarda Medîne dönemi çocuklarının günlük hayatta nelerle meşgul olduklarına dair az malumat bulunsa da çocuğun olduğu yerde oyun ve oyuncağın olması göz ardı edilemez bir gerçektir. Çocuklara karşı şefkatli, merhametli ve cana yakın olunması gerektiğini sık sık hatırlatan Hz. Peygamber sosyal hayatta çocuklarla yakın temas kurmuş, çoğu zaman aralarına katılıp onlarla oyun oynamıştır. Örneğin, Hazrec kabilesinden Mahmûd b. Rebî beş yaşındayken Hz.

[911] Buhârî, Libâs 63.
[912] Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Canan, I, 312 vd.
[913] Günümüzde ülkemizde ve pek çok Arap ülkesinde olmayan bu olay Medîne'de de bilinen birşeydi. Ancak Hz. Peygamber dönemin şartları gereği yapılan bu işin hem tehlikeli hem de güzellik ve şehvet duygusunu azaltacağı endişesiyle çok derinden yapılmamasını tavsiye etmiştir. Bkz. Ebû Mervân, Abdülmelik b. Habîb b. Süleymân Sülemî (238/853), *Edebu'n-Nisâ*, thk. Abdülmecîd Türkî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, yy, 1992, 279; Taberî, Muhammed b. Cerîr (310/923), *Mu'cemu's-Sağîr*, I, thk. Muhammed Şekûr Mahmud Hâc Emrîr, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1985, 92; Savaş, 193; Öztürk, 175; Ateş, 237-238.
[914] Buhari, I, 76; Müslim, I, 272.
[915] İbn Ebî Şeybe, V, 2760.
[916] Genellikle toplumun alt tabakasından bazı kişilerce yapılan bu meslek grubunda ismi geçen kişinin Ümmü Atiyye olduğu söylenir. Ümmü Atiyye'nin nüfuzlu kabilelerden birine mensub olmaması da bu durumu teyit etmektedir. Bkz. Ebû Dâvûd, V, 421; Kettânî, II, 78; Savaş, 193; Öztürk, 175; Canan, I, 314; Azizova, 407. Ümmü Seleme'nin de bu işi yaptığı söylenmektedir. Bkz. Ebû Nuaym, *Târîh*, I, 296.

Peygamber ile ağızlarına aldıkları suyu püskürtmece oynadıklarını hiç unutmadığını ifade etmiştir.[917] Torunları Hasan, Hüseyin ve Ümâme'yi de sık sık sırtına alıp gezdirmiş ve çeşitli oyunlar oynamıştır.[918]

Oyun oynamanın yanında onlara verdiği önemi göstermek adına zaman hastalandıklarında onları ziyaret etmiş,[919] zaman zaman da Müslüman olmayan çocukları İslâm'a davet etmiştir. Yeri gelmişken kaynaklarda genellikle "Deccâl" ile ilgili malumâtın verildiği rivayetlerde karşımıza çıkan bir çocuktan bahsetmek istiyoruz. Rivayetlere göre henüz bulûğ çağına girmemiş olan ve olağanüstü güçleri olduğu veya kâhinlik yaptığı belirtilen bu çocuk İbn Sayyâd adıyla tanınan Sâfî'dir. Hz. Peygamber kendisinden haberdar olunca hemen yanına gitmek üzere yola çıkmış ve onu ensârdan Meğaleoğulları'na ait bir kalenin dibinde arkadaşlarıyla oyun oynarken bulmuştur. Çocuğu bir süre izleyen Hz. Peygamber, çocuğun kendisini fark etmemesi üzerine ona dokunarak şöyle demiştir.

"*Benim Allah'ın Rasûlü olduğuma şehâdet eder misin?*"

Bunun üzerine İbn Sayyâd O'na doğru yönelerek:

"*Senin Ümmîlerin Rasûlü olduğuna şehâdet ederim*" diye karşılık vermiştir.[920]

---

[917] İbn Sa'd, II, 266; Buhârî, İlim 18; Müslim, Salât 36; Beğavî, Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed b. Abdilazîz b. Merzübân (317/929), *Mu'cemu's-Sahâbe*, V, thk. Muhammed Emîn b. Muhammed Ceknî, Mektebetü Dâru'l-Beyân, Kuveyt 2000, 425; İbn Kâni', III, 117; İbn Hibbân, III, 196.

[918] Buhârî, Salât 106, Edeb 22; Müslim, Mesâcîd 41; Nesâî, Tatbik 82.

[919] Hz. Peygamber Müslümanlar çocuklarının yanında Yahûdî çocuklarını da ziyaret etmiştir. Örneğin, kendisine zaman zaman hizmet eden Yahûdî bir çocuğun hastalandığını duyunca hemen ziyâretine gitmiş, başucuna oturduktan sonra çocuğa hitâben: "*İslâm'a gir.*" buyurmuştur. Çocuk yanında bulunan babasının yüzüne –izin vermesini umarak- bakınca, babası da: "*Ebû'l-Kâsım'a itâat et (yânî O'nun emrini kabûl et.)*", deyince çocuk hemen (şehâdet kelimelerini söyleyip) müslümân olmuştur. Duruma çok sevinen Hz. Peygamber çocuğun yanından çıkarken: "*Bu çocuğu cehennem ateşinden kurtaran Allah'a hamdolsun*" diye sevincini onlarla paylaşmıştır. Bkz. Buhârî, Cenâiz 79; İbn Hibbân, XI, 243; İbn Hazm, *Muhallâ*, III, 403; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, VI, 398.

[920] Hz. Peygamber'in çocuklarla ilişkileri ve çocukların oyunları bağlamında ele aldığımız bu olayın devamında İbn Sayyâd'ın da Hz. Peygamber'i kendisini Allah'ın Resûlü olduğu konusunda iman etmeye çağırması gibi, vahiy alıyormuş gibi garip haller göstermesi gibi esrarengiz olaylar yaşanmış, günümüzde bile hala tartışılan itikâdî meseleler ele alınmıştır. Hz. Peygamber'in bu gidişten kısa bir süre sonra yeniden gittiğine dair rivayetler aslı itibariyle İbn Sayyâd'ın Deccâl olup olmadığı etrafında değerlendirildiği için biz konumuz dışına çıkmamak adına detaya girmedik. Ancak tüm rivayetler ve daha fazla bilgi için bkz. Ma'mer b. Râşid, XI, 389; Nuaym b. Hammâd, Ebû Abdillâh Nuaym b. Hammâd b. Muâviye Huzâî Mervezî (228/843), *Fiten*, II, thk Sümeyr Emin Züheyrî, Mektebetü't-Tevhîd, Kâhire 1412, 548-549; İbn Ebî Şeybe, I, 235, VII, 492-495; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V,

Oyuncaklara dair bilgiler ise genellikle Hz. Aişe'nin evliliğiyle alakalı rivayetlerde göze çarpmaktadır. Bu bağlamda çocukken arkadaşlarıyla tahterevalli veya salıncağa bindikleri, kız bebekleriyle (temâsil) oynadıkları ifade edilmiştir.[921] Hatta bu oyun oynama zamanlarından birine denk gelen Hz. Peygamber "bu nedir" diye sormuş, Aişe de "Süleymanın atı" şeklinde cevap vermiştir.[922] Yine kaynaklarda Hz. Aişe'nin beyaz deri kullanarak hazırlanan "bintü quddâmetun" veya "bintün muqaddimetun" denilen Medîneliler has bir oyun oynadığından da bahsedilmektedir.[923] M. Hamidullah ise adına "kürre" denilen günümüzde karşılığı futbol olarak tanımlanan bir oyun oynadıklarından bahsetmekte ve Hz. Peygamber'in bu oyunu yasaklamadığını belirtmektedir.[924]

Oyuncakların yanında çocukların hayvanlar ile de zaman geçirdikleri zikredilmektedir. Rivayetlerde yer alan Ebû Umeyr adında bir çocuğun küçük bir kuşunun olduğu, onunla oynadığı ve zaman geçirdiği, öldüğünde çok üzüldüğü ve Hz. Peygamber tarafından teselli edildiği bilgisi[925] bu durumu teyit etmektedir. Dönemin eğlence ve folklörüne dair malumat veren Nebi Bozkurt ise, çocukların ceviz ve bilye oynadıklarından ve *azm-u veddâh*[926] denilen kemikle oynanan bir oyun türünden bahsetmektedir.[927]

533; Buhârî, Cenâiz 79; Müslim, Fiten 19; Ebû Dâvûd, Melâhim 16; Tirmizî, Fiten 63; Taberânî, XII, 289; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, III, 283; İbn Kesîr, *Bidâye*, XIX, 120.

[921] İbn İshâk, 255-256; Buhârî, Menâkibu'l-Ensâr 44; Müslim, Nikâh 69; Ebu Dâvûd, Edeb 55; İbn Mâce, Nikâh 13; Belâzürî, *Ensâb*, 1, 411; Ebû Ya'lâ, VIII, 74; Ebû Avâne, 77; İbn Hibbân, XVI, 9.

[922] Buhârî, Edeb 81; Ebû Dâvûd, Edeb 54; Kettânî, II, 91.

[923] İbn Manzûr, XXXXI, 3664-3665; İbnü'l-Esîr, *Bidâye*, IV, 77; Azizova, 117.

[924] Günümüzde de manası top olan "el-küre" kavramı haricinde bu oyun için kerâ, kervâ, kücce, kürrek kavramları da kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. İbn Sîrîn, Ebû Bekr Muhammed (110/729), *Tefsîru'l-Ahlâm*, II, Şirketu Mektube ve Matbuaa, yy., 1940; 273; İbn Sîde, VII, 134; İbn Manzûr, XV, 219; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, II, 1075; Bozkurt, *Hadiste Folklor ve Eğlence*, 128.

[925] Buhârî, Edeb 81; Müslim, Edeb 30; Ebû Dâvûd, Edeb 69; Tirmizî, Birr 57; İbn Mâce, Edeb 24.

[926] Kackaca ya da kackac adı da verilen bu oyun iki rakip takımın birbirine üstün gelmek üzere kemikle oynadıkları bir oyun türüdür. Bkz. Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Hârizmî (538/1144), *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs*, III, thk. Ali Muhammed Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Lübnan, ts. 3; Fîrûzuabâdî, 202; Zebîdî, VI, 168; Cevâd Alî, IX, 124.

[927] Bozkurt, bu bilgileri verdikten sonra dokurcun adında bir oyunun da bu dönemde oynadığı bilgisini vermiş olsa da tüm araştırmalarımıza rağmen bu isimde bir oyuna rastlayamadık. Bozkurt, *Hadiste Folklo ve Eğlence*, 123-127.

Aile Hayatının Sona Ermesi: Boşanma

Günlük hayatın gerçeklerinden yüce Yaratıcıya en sevimsiz gelen meşru haklardan biri olan talak (boşanma),[928] önemi üzerinde durduğumuz aile kavramını ve kurumunu bitiren sosyal bir olaydır. Dilediği kadar evlenmenin ve boşanmanın serbest olduğu bir toplumun sağlıklı olması imkânsızdır. Tüm haksızlıklara ve zulümlere bir çözüm getiren İslâm dini toplumun daha yaşanabilir ve sağlam olması adına evliliğe getirdiği bazı kuralları boşanma konusunda da uygulamış böylece özellikle kadınların hakları koruma altına alınmıştır. Yüce Allah, zıhar diye bilinen eski ve yanlış bir uygulamanın Medîne günlük hayatında olamayacağını gönderdiği ayetler ile duyurmuştur.[929] Ayrıca eskiden olduğu gibi her an her şekilde boşanma olamayacağı, bunun en son çare olması gerektiği zikredilirken "*Kadınları boşayacağınızda onlar için belirlenmiş iddeti gözetecek şekilde boşayın*"[930] ayetiyle bir yöntem öğretilmeye çalışılmıştır. Biz işin muamelat ve usûl tarafıyla ilgilenmediğimiz için kısaca bahsettiğimiz boşanma konusunda günlük hayatta yaşanmış şu olay ile iktifa edeceğiz. Rivayete göre Habîbe bnt. Sehl adında Medîneli bir kadın Sâbit b. Kays ile evlenmiş ancak yaşadıkları şiddetli geçimsizlik nedeniyle sıkıntıya düşmüştür. Durumun daha kötüye gideceğini düşünen Habîbe mazaretlerini Hz. Peygamber'e ileterek ayrılmak istediğini belirtir. Hz. Peygamber Sâbit'i de çağırtıp konuştuktan sonra ayrılmaları yönünde karar verir.[931] Bu rivayet bize artık kadınların da sıkıntıya düştüklerinde ayrılma kararı verebileceğini, karşılıklı hakların korunarak son merhalede birbirine zarar vermeden ayrılabileceklerini göstermektedir. Ayrıca boşanma sonucunda ortaya çıkabilecek nafaka, çocukların

[928] Ebû Dâvûd, Talak 3; İbn Mâce, Talak 1.
[929] Allah, kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a şikâyette bulunan kadının sözünü işitmiştir. Allah, sizin sürdürdüğünüz konuşmayı (zaten) işitmekteydi. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir. İçinizden kadınlarına zıhar yapanlar bilsinler ki, o kadınlar onların anaları değildir. Onların anaları ancak, kendilerini doğuran kadınlardır. Şüphesiz onlar (zıhar yaparlarken) hoş karşılanmayan ve yalan bir söz söylüyorlar. Şüphesiz Allah çok affedicidir, çok bağışlayıcıdır. Kadınlarından zıhar yaparak ayrılıp sonra da söylediklerinden dönecek olanlar, eşleriyle birbirlerine dokunmadan önce, bir köle azat etmelidirler. İşte bu hüküm ile size öğüt veriliyor. Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır. Mücâdele, 58/1-3.
[930] Talâk, 65/1.
[931] Ebû Dâvûd, Talâk 17-18.

bakımı, mehir gibi mali yükümlülük getirecek durumlar için de önlemler alınması gerektiği hatırlatılmaktadır.[932]

[932] Talâk, 65/2.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GÜNDELİK HAYATTA BEDEN-İNANÇ/AHLAK İLİŞKİSİ

3.1. Özel Gün ve Geceler: Kulluk Bilinci

İnsan zihniyeti, içinde yaşadığı toplumun gündelik hayat pratiklerinden bağımsız değildir.[933] "*Allah'ın kulları üzerindeki hakkı yalnızca O'na ibadet etmeleri*"[934] şeklinde tanımlanan ibâdet yani kulluk ise yaratılış gayesini özetleyen en önemli gündelik hayat pratiklerinden birisidir.[935] Kulluğun, Allah'ın kulları üzerindeki hakkı olması, insanın sahip olduğu her şeyi kendisine bahşeden Allah'a şükran bilinciyle yaşamasını gerektirir. Her ferdin yapmakla mükellef olduğu asgarî görevler ibâdetin özünü oluşturmaktadır. Kişiye düşen görev az da olsa devamlı bir şekilde kulluğunu yerine getirmektir.[936]

İslâm dini bu görevleri farz, sünnet, nâfile şeklinde belli kategorilere dâhil etmiş hepsi için belli zaman dilimleri tahsis etmiştir. Günde beş defa kılınan vakit namazları, haftadan haftaya farz olan Cuma namazı ve yılda iki kez eda edilen bayram namazları bunlardan bazılarıdır. Ancak ibadetten kasıt sadece namaz değildir. Çünkü ibâdet, kişinin bireysel sorumluluğunda olsa da sonuçları itibariyle toplumu şekillendiren bir işlevselliğe sahiptir. Bu yüzden hac gibi bazı kulluk vazifelerinin topluca, cemaatle ifasının istenmesi mutlaka sosyal neticeleri çerçevesinde değerlendirilmelidir. Ayrıca ferdi sorumluluk alanında zikredilen sadaka ve zekât gibi ibadetlerin toplumdaki yardımlaşma, dayanışma, birlik ve beraberlik ruhuna ulaşma noktasında icra ettikleri işlevler izahtan varestedir. Bütün ibadetler ve ibadet niyetiyle yapılan tüm iş ve davranışlar, kul ile Allah ilişkisini düzenlemekle kalmayıp, ferdin psiko-sosyal duruşunu belirlemekte ve toplumun yapısını inşa etmektedir.[937] Bu durum, ibâdetin gündelik hayatın hemen hemen her safhasında var olduğunu gösteren en önemli karînedir.

---

[933] Çetin, "Değişen Gündelik Hayat Pratiklerinin Dinin Yorumuna Etkisi", 148.
[934] Buhârî, Cihâd 46; Müslim, Îmân 48.
[935] Kur'ân-ı Kerîm'de bu durum "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. Zâriyât, 51/56.
[936] Ebû Dâvûd, Tatavvu' 27; *Hadislerle İslâm*, II, 28-29.
[937] *Hadislerle İslâm*, II, 33.

Daha önce zikrettiğimiz üzere Hz. Peygamber sınırları aşmamak üzere her türlü eğlenceye izin vermiş hatta teşvik etmiştir. Bu bağlamda Cahiliye toplumunda bulunan ve ilkbaharın müjdecisi olarak bilinen Nevruz ve sonbaharın başlangıcı olan Mihrican bayramlarının yerine Ramazan ve Kurban bayramları getirilmiştir.[938] Cuma ise Müslümanların haftada bir de olsa biraraya toplanmasını sağlayan kutsal bir gün olarak ihya edilmiştir. Enes b. Mâlik'in bildirdiğine göre Hz. Peygamber, Ramazân bayramı günü birkaç tâne hurma yemeden, bayram namâzına çıkmamıştır.[939]

Medîne'de genel olarak bayram günleri etkinlikleri herkesin katılımıyla musallâda namaz kılınmasıyla başlardı. Namaz bittikten sonra herkes safları bozmadan oturur, Hz. Peygamber onlara doğru yönelmiş vaziyette ayağa kalkarak, vaaz verir, tavsiyelerde bulunur ve birtakım görevleri emrederdi.[940] Hattâ o esnâda bir askerî birlik göndermek isterse gönderir, bir şey hatırlatılacaksa onu hatırlatır sonra herkes ayrılırdı.[941] Bu durum Cuma hutbelerinde de geçerli bir durumdur. Genelde tüm hutbelerinin konusu, Müslümanların gündelik hayatlarını ilgilendiren meseleler olmuştur. Enes b. Malik'in anlattığı şu olay mevcut tabloyu güzel bir şekilde yansıtmaktadır:

Hz. Peygamber hutbe okurken bir adam gelmiş ve şöyle demişti: "*Ey Allah'ın Resulü! (Kuraklık nedeniyle) hayvanlar helak oldu, yola çıkacak halleri kalmadı. Yağmur yağdırması için Allah'a dua et.*" Hz. Peygamber de ellerini kaldırarak,

---

[938] Nesâî, Îdeyn 1; Vatandaş, II, 124.

[939] Şâfiî, I, 266; İbn Ebî Şeybe, I, 476. Buhârî, Îdeyn 4. Bu uygulama ayrıca bayram günleri oruç tutulmaması gerektiğini de göstermesi açısından önem taşımaktadır. Kurban bayramında ise kurban kestikten sonra birşeyler yenmesi yönünde uygulamalar mevcuttur. Abdürrezzâk, III, 306.

[940] Bunlardan birini İbn Abbâs'dan şu şekilde anlatmaktadır: "Hz. Peygamber bir bayram günü (musallaya) çıktı ve namâz kıldırdı. Ondan evvel de, sonra da hiçbir namâz kılmadı. Sonra yanında Bilâl olduğu hâlde kadınların bulunduğu tarafa meyil etti de, onlara nasihatlarda bulundu ve sadaka vermelerini emretti. Bunun üzerine kadınlar bilezikleri, altın, gümüş halka ve küpeleri ne varsa hepsini atmaya başladılar." Bkz. Buhârî, Zekât 22.

[941] Musallâ hakkında daha önce detaylı bilgi vermiştik. Yağmur veya fırtına olmaksızın tüm bayramlar tüm şehir halkının katılabilmesi amacıyla musallâda kılınmış, bekâr kızlar, hayızlı kadınlar –biraz uzak durmak kaydıyla- ve çocuklar dahi musallaya çıkmışlardır. Bkz. Buhârî, Îydeyn 12, 16. O günden bugüne her iki bayram namazı için ezan okunmamıştır. Ayrıca uygulamada göze çarpan hutbe ve vaazın namaz sonrasında yapılması Mervân b. Hakem tarafından değiştirilmiş o günden bu yana hutbe namaz kılınmadan önce irâd olunmuştur. Kendisine yöneltilen eleştirilere Mervân "*Namâzdan sonra insanlar (bizi dinlemek üzere) karşımızda oturmayacakları için, ben hutbeyi namâzdan evvele aldım.*" diyerek karşılık vermiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VIII, 209; Buhârî, Îydeyn 6-7; Tirmizî, Îydeyn 2; Osmân b. Affân veya Muâviye olduğu da söylenmiştir. Bkz. Mâlik b. Enes, *Muvattâ'*, II, 249; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 452; Semhûdî, III, 10.

"Allah'ım! Bize hayırlı yağmurlar ver! Allah'ım! Bize hayırlı yağmurlar ver (bize yardım et)!" diye hutbede dua etmiş ve kısa süre sonra yağmur başlamış, hafta boyu yağmıştı. Ertesi cuma yine hutbe esnasında ortaya çıkan adam: "Ey Allah'ın Resulü! Mallarımız helak oldu, yollar sulardan yürünmez oldu, yağmuru kesmesi için Allah'a dua et." demişti. Hz. Peygamber de yine hutbede ellerini kaldırıp, "*Allah'ım! Bu yağmuru küçük dağlara, tepelere, vadi içlerine ve ağaçlık alanlara ver.*" buyurmuştu. Enes rivayetin sonunda dua sonrası bulutların dağıldığını ve güneş çıktığını ilave etmiştir.[942]

Bayram günleri ayrıca herkes güzel elbiseler giyinir, güzel kokular sürünür, meşru ölçüde eğlenirdi. Hatta mutluluğun müzik eşliğinde ifade edildiği de olur,[943] Hz. Peygamber buna müsaade ederdi.[944] Âişe'den gelen şu rivayet bu durumu açıkça gözler önüne sermektedir:

"*Allah Resûlü bayram günlerinin birinde yanıma girdi. O esnâda benim yanımda Buâs harblerine âid ezgileri (def çalarak) okuyan iki kız vardı. Yatağına uzanıp yüzünü çevirdi. Bir süre sonra babam Ebû Bekir de yanımıza geldi ve şarkıcı kılzarı görünce Peygamber'in yanında şeytân mızmârı olacak iş mi? diyerek tepki gösterdi. Resûlullah hemen ona dönerek "Onları bırak" dedi. Babamın zihni başka şey ile meşgûl olunca ben kızlara işâret ettim, onlar da dışarı çıktılar. Yine bir*

---

[942] Buhârî, İstiskâ 7; Nesâî, İstiskâ 10.

[943] Şiirin ve eğlenecenin oldukça yaygın olduğu Arap toplumunda kültürel hayatın en önemli objelerinden biri olarak karşımıza çıkan müzik ve müzisyenler kaynaklarda câriye, cüveyriye, kayne, muğannî/muğanniye, mürinne, nâiha, zemmâre gibi isimlerle adlandırılmıştır. Bayramlar, düğün, sünnet, sefer dönüşleri vb. merasimlerde aranan isimlerden olan müzisyenler konusunda Medîne döneminde helal ve haram ekseni dairesinde faydalanılmıştır. Günümüzde helal ve haramlığı noktasına tartışmaların yaşandığı musıkî ve müzisyenlik ile ilgili daha fazla detay için bkz. Mahfûz, Hüseyin Ali, *Kâmusu'l-Musîkâ'l-Arabiyye*, Bağdat 1977; Büzeyne, Muhammed, *Mevsuatü'I-Mûsikiyye*, Tunus 1991; Fârukî, Lois L., *İslam'a Göre Müzik ve Müzisyenler*, Akabe Yayınları, İstanbul 1985; Pehlül Düzenli, *İslâm Kültür Târihinde Mûsıkî*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014; İbn Hazm, "Risâle fi'l-Ğınâ' el-Mülhî (Eğlence İçerikli Müziğin Hükmüne Dair)", çev. Ali Pekcan, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2003, S: I, 217-230; Bayram Akdoğan, "Fıkıh Mezheplerine Göre Müzik Sanatı, Müzik Aleti ve Müzisyenler", *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları,* 2011, Cilt: IV, S: I, 195-205; İlkay Şahin, "Müzik ve Din", *Din Sosyolojisi*, 2012, 465-474; Pehlül Düzenli, "Osmanlı Fetvalarında Müzik", *Din ve Hayat*, 2011, S: XIV, 84-87; Nâtûr, Şahâde Ali, "İslâm'a Göre Ses ve Mûsiki Sanatı", çev. Ruhi Kalender, Âdem Akın, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1992, C: XXXIII, 187-201;

[944] Müslim, Salâtü'l-Îdeyn 16; Bozkurt, *Hadiste Folklor ve Eğlence*, 70. Bu tatbik Ramazan bayramı için olmalıdır. Çünkü Berâ b. Âzib'in naklettiği bilgiye göre Hz. Peygamber, Kurban bayramı hutbesinde günün şu şekilde değerlendirilmesini istemiştir: "*Bu günümüzde yapacağımız ilk şey namaz kılmamızdır. Ondan sonra (evlerimize) dönmemiz ve kurbân kesmemizdir. Her kim böyle yaparsa muhakkak bizim sünnetimize uygun iş yapmış olur.*" Buhârî, İdeyn 3.

bayram günü Sûdânlılar kalkanlar ve mızraklarla (derek ve'l-hırâb) oynuyorlardı. Allah Resûlü: "Seyretmek istermisin?" dedi. Ben de evet diye karşılık verdim. Hemen beni arkasında yanağım yanağı üzerine gelecek şekilde ayaküstü dikeltti ve "Haydi, Erfide oğulları!" dedi. Seyretmekten bıkıncaya kadar durdum, ta ki O, "Artık yeter mi?" diye sordu. Evet, diye karşılık verdim o zaman gidebilirsin diye buyurdu."[945] Hadiste geçen ve Habeşlilerin lakabı olan Erfideoğulları hakkında çeşitli görüşler olsa da en bilindik özelliklerinin oyun ve raks olduğu söylenmiştir. Hatta bu olayda olduğu gibi başka bir zaman mescid içinde oyun oynadıklarına şahit olan Ömer, onları kovmak istemiş ancak Hz. Peygamber, Ömer'e "*Onları bırak, onlar Erfideoğulları'dır. Oynasınlar.*" demiştir.[946] Hz. Aişe başka bir bayram gününde evine biri Abdullâh b. Übey'in cariyesi olan Hamâme, diğeri Zeynep[947]olan iki şarkıcı çağırmış ve onları dinlemiştir.

Bu dönemde sadece Müslümanların değil Yahudilerin de kutladıkları bazı bayramları mevcuttu. Onlardan biri olan *yevmü's-sebt* (yedinci gün-cumartesi) çok eskiden beri süregelen bayramlardan biriydi. Ancak Cuma namazının "*Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilirseniz bu, sizin için daha hayırlıdır.*"[948] ayetiyle farz kılınmasıyla dolaylı yönden eleştirilen bu bayram, Cuma gününün Müslümanlar için özel bir mana (bayram) ifade kazanmasıyla muhalif bir karşılık bulmuştur.[949]

---

[945] Buhârî, Îdeyn 2; Ebû Avâne, II, 156; Beyhâkî, *Delâil*, X, 369; Nüveyrî, IV, 138. Hadiste geçen mizmâr (muzmûr veya mezmûr) oldukça fazla ses demektir. Nefesli bir çalgı aleti olduğu da söylenmektedir. İbn Kurkûl, Ebû İshâk İbrâhîm b. Yûsuf b. İbrâhîm Vehrânî Hamzî (569/1174), *Metâliu'l-Envâr alâ Sıhâhi'l-Âsâr*, III, Vüzâratü'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 2012, 232; İbn Manzûr, IV, 327; Düzenli, *İslâm Kültür Târihinde Mûsıkî*, 40 vd.

[946] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI, 567; Ebû Ya'lâ, XI, 330; Ebû Avâne, II, 157; İbn Hibbân, XIII, 183.

[947] Buhârî, Îydeyn 2, 3, 25, Cihâd 81; Müslim, Îydeyn 19; Nesâî, Îydeyn 35, 36; Kettânî, II, 81; Canan. XII, 141.

[948] Cumâ, 62/9.

[949] Yahûdîlerin bugünde Yaratıcının bazı noksanlıklarına tepki olarak onun buyruklarına uymama ya da abartılı şekilde emirlerin dışına çıkma şeklinde tuhaf uygulamalar ve alıp-satmama gibi yasaklar koymuşlar ve cumartesiyi kendilerine tatil ilan etmişlerdi. Oysa ayette hem namaz kılma emri, hem de sosyal hayata dair birtakım çalışıp çabalama emirleri Müslümanlara yüklenmiştir. Hatta zaman zaman bugünde bazı Yahûdîlerin oruç tutmasından dolayı Hz. Peygamber "*yevmüs sebt günü oruç tutmayın*" diyerek Müslümanları onlara muhalif hareket etmeye çağırmıştır. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIX, 239; Dârimî, Savm 40; İbn Mâce, Sıyâm 38; Günümüzde *Şabat* olarak bilinen Cumartesi günü hakkında daha fazla bilgi için bkz. Suhaymî, Süleymân b. Sâlim, *A'yâd ve Eseruhâ ale'l-Müslimîn*, İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, Medîne 2003, 26; Ebû Zehrâ, 81; Arslantaş, 325. Ayrıca Cuma gününün önemi hakkında Hz. Peygamber şu önemli bilgiyi şehir halkıyla paylaşmıştır: "*Bizler (kitâb ehline*

Cumartesi günü (yevmü's-sebt) bayramı haricinde bu dönemde Yahudilere ait başka bayramların olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Genellikle ibadethanelerde icra edilen bayramlar arasında, Îdu Re'su's-Sene,[950] Îdu Savmariyâ,[951] Îdû'l-Muzalle,[952] Yevmü'l-Fısh,[953] Îdu'l-Esâbi',[954] Îdu'l-Fûz,[955] Îdu'l-Hanke,[956] Îdu'l-İ'tikâf,[957] Îdu'l-Seneti'l-Utle,[958] Îdu'l-Hamsîn[959] Yevmü'l-Keffâre[960] gibi çok eskiden beri kutladıkları bayramlar yer almaktadır. Yahudiler bayram günlerinde

---

nazaran) en sonra gelenleriz; kıyâmet gününde en başa geçecek olanlarız. Bu yüzden, bizden evvel onlara kitâb verildi. Sonra bu, onlara farz kılınan günleri idi, fakat o gün hususunda ihtilâf ettiler. O güne i'tibâr etmek için Allah bizlere hidâyet verdi. Artık bu husûsta insanlar bizim ardımızdan gelicidirler. Yahûdîlerin ibâdet günü yarın, Hristiyanlarınki de yarından sonradır." Bkz. Buhârî, Cumâ 1.

[950] Her yılın başında kutlanan bayramdır. Re'su Seneti'l-abariyye, Îdu'l-Ebvâk ve Re'su Heyşâ da denilen bu bayramın bizdeki Kurban Bayramı ayarında olduğu ifade edilmiştir. Çünkü onlar da bu bayramın İbrâhim (a.s)'ın oğlu İsmâil'i Allah'ın emriyle kurban edilmesiyle kutlandığını ifade etmişlerdir. Bkz. Nüveyrî, I, 195; Kalkaşendî, II, 463. Suhaymî, İsmail değil de İshâk olduğunu söylemektedir. Suhaymî, 30.

[951] Kebûr, Ğufrân, Tekfîr gibi isimler de kullanılmıştır. Oruç manasına gelen "savm" kelimesinden dolayı bu isimle anılmış olmalıdır ki Yahûdîlerin bu bayramda oruç tutmaları kendilerine farz sayılmıştır. Güneş batımından önce başlanılan 15 saat süreyle tutulmaktadır. İftar yapılma şartı ise 3 yıldız görmeye bağlanmıştır. Ayrıca bu oruçu tutanların zina hariç tüm günahlarından arınacağına inanmışlardır. Bu bağlamda bizde var olan Ramazan bayramına benzediği düşünülebilir. Bkz. Nüveyrî, I, 195; Kalkaşendî, II, 463; Suhaymî, 39.

[952] 8 gün sürer. Bu günlerde yeşil hurma ağaçlarının ve zeytin dallarının gölgesinde oturulurdu. Bunun Firavun'dan kaçarken Allah'ın kendilerini bulutla gölgelendirmesinden dolayı olduğu söylenmektedir. Bkz. Nüveyrî, I, 195; Kalkaşendî, II, 464; Suhaymî, 31-32.

[953] Nisan ayının 15'ine tekabül eden bayramdır. Rebi', Hurriyye, Fesh ve Fatîr isimleriyle de bilinen bu bayram, İsrailoğulları'nın Firavun'dan kurtulduğu gün olması münasebetiyle kutlanırdı. 7 gün boyunca fatîr denilen ekmek yenilir ve diğer mayalı ekmekler evlerden çıkarılırdı. Bugünün hürmetine tutalan oruç hakkında Hz. Peygamber'in "*Biz Musa'ya onlardan daha layığız*" şeklindeki beyanıyla aynı güne gelmemek şartıyla aşura diye meşhur oruç Müslümanlarca tutulmaya başlanmıştır. Bkz. Müslim, Sıyâm 19; İbn Mâce, Sıyâm 41; Bezzâr, XI, 322; Nüveyrî, I, 196; Kalkaşendî, II, 464; Suhaymî, 33-34; Ebû Zehrâ, 83. Aynı isimle Hıristiyanlara ait de bir bayram bulunmaktadır.

[954] Unsura, Hasâd ve Hattâb isimleri de verilmiştir. Fısh (fatîr) bayramından 7 hafta sonra kutlanırdı. İnanışlarına göre Allah, Turu Sina'da İsrailoğullarıyla muhatab olmuştur. İsrailoğulları bu günde hac yaparak hacı olurlardı. Bkz. Nüveyrî, I, 196; Kalkaşendî, II, 464; Suhaymî, 37.

[955] Surûr ve Fûreym bayramı olarak da bilinmektedir. 3 gün öncesinde oruç tutulan bu bayramı kutlamak vâcib sayılırdı. Yahûdîler Hz. Musâ'nın bu günde doğduğunu ve bu günde öldüğüne inanırlardı. Bkz. Nüveyrî, I, 196; Kalkaşendî, II, 464; Suhaymî, 40-41.

[956] 8 günlük bir bayramdır. İlk gece herkes kapılarına bir kandil yakar, ikinci gece ise iki kandil yakıp asarlar bu böyle artarak sekizinci gece sekiz kandil şeklinde tamamlanırdı. Bkz. Nüveyrî, I, 197; İbnü'l-Verdî, I, 75; Kalkaşendî, II, 466; Suhaymî, 39-40.

[957] Muzalle günlerinin 8. gününde kutlanırdı. Suhaymî, 33.

[958] Her 7 senede tatil yapılarak kutlanan bayramdır. Suhaymî, 35.

[959] Ekim ve hasatın yapılmadığı mukaddes bir senedir. Suhaymî, 36.

[960] Senenin yedinci ayının onuncu gününde yapılan Yahûdîlerin en büyük bayramlarından birisidir. Geçmiş yıllarda yapılan günahların bağışlanması adına tüm işleri bırakıp ibadetle uğraştıkları özel bir gündür. Bu yüzden bağışlanma bayramı olarak da nitelendirilmiştir. Suhaymî, 37.

süslenmeye özen göstermişler Ebû Musâ Eş'ârî'nin bildirdiğine göre özellikle Yahudi kadınları bugünde en hoş ve güzel elbiselerini giyerek dolaşmışlardır.[961]

Bayramların yanında Medîne döneminin neredeyse tamamında ihya edilen Ramazan ayının günümüzde eğlence ve festival havasında geçmesinin aksine daha çok manevi bir ortamda ve birlik-beraberlik içinde sade bir şekilde yaşanmasına dikkat edilmiştir. Ramazan günleri Yahudilerin ve Hıristiyanlardan (ehl-i kitap) farklı olarak sahurla başlamış[962] hatta günümüzde bile pek görmediğimiz ferdi ve toplu sahurlar yapılmıştır.[963] Örneğin, Hz. Peygamber, Irbad b. Sariye'yi "*Mübarek yemeğe gel!*" diyerek sahura davet etmiştir.[964] Aceleden uzak ve niyete bağlı olarak orucu tutmak üzere tertib edilen sahurlara günümüzde hala Anadolu'da bazı yerlerde geçerli olduğu gibi Bilâl'in ezanıyla başlanmış, herkes yeterince yiyip içip fecr doğduktan sonra Ümmü Mektûm'un nidasıyla son verilmiştir.[965] Muhtemelen bu uygulama Tay kabilesinden Adî b. Hatim'in ilk zamanlarda sahurun başlangıç ve bitişini belirleyen ayeti tam kavrayamamasından dolayı ortaya çıkmış olmalıdır. Nitekim Adî, ayette belirtilen siyah ve beyaz ipliği gerçek olarak algılamış ve bir siyah bir de beyaz ip alıp bunları yastığının altına koymuştur. Gece bunlara bakıp aralarında bir fark tespit edemeyince oruca ne zaman başlayacağına bir türlü karar verememiştir. Sabah olunca durumu hemen Hz. Peygamber'e anlatmış o da tebessüm ederek: "*Öyleyse senin yastığın enli ve uzunmuş.*" diyerek sözlerine şöyle devam etmiştir: "*Ayette bahsi geçen siyah ve beyaz iplik, gecenin karanlığı ile gündüzün aydınlığından ibarettir.*"[966]

---

[961] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXII, 445; Müslim, Sıyâm 19; İbn Manzûr, IV, 435. Sayıları çok az olan Hıristiyanlar ferdî olarak hareket ettikleri için herhangi bir bayram kutlaması yaptıklarına dair bilgiye rastlayamadık ancak bayramlar hakkında detaylı bir eser alan Suhaymî, tarih boyunca Hıristiyanlara ait bayramları detaylı olarak anlatmıştır. Bilgi için bkz. Suhaymî, 49 vd.

[962] Süfyân Sevrî, Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk Sevrî Kûfî (161/778), *Hadîsu Süfyân es-Sevrî*, thk. Âmir Hasân Sabrî, Dâru'l-Beşâir, yy. 2004, 152; İbn Vehb, 179; Abdürrezzâk, IV, 228; Müslim, Sıyâm 46; Ebû Dâvûd, Sıyâm 15; Tirmizî, Savm 17; Nesâî, Sıyâm 27; Dârimî, Savm 9.

[963] İbn Ebî Şeybe, II, 275; Beğavî, Mu'cem, V, 365.

[964] Ebû Dâvûd, Sıyâm 16.

[965] Fecr: Güneşin doğmaya başlama zamanı, tan vakti, güneşin doğmasından önceki alacakaranlık. Kur'ân-ı Kerîm'de bu durum şu şekilde ifade edilmiştir. "*Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarıncaya) kadar yiyin, için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun.*" Bakara, 2/187. Ayrıca rivayetler için bkz. Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Sıyâm 2; İbn Sa'd, IV, 157; İbn Ebî Şeybe, II, 275; Buhârî, Savm 17.

[966] Buhârî, Savm 16.

Gün içerisinde sadece açlık ve susuzluktan ibaret olmayacak şekilde yerine getirilmeye çalışan oruçlar iftar ile açılmıştır. Örneğin bir gün Kays b. Sırma yorgun bir şekilde evine gelmiş hanımından iftar için yemek hazırlamasını istemiş ancak bütün gün çalışan Kays, hanımı gelene kadar yorgunluktan uyuyakalmıştır. Böylece hiç yemek yiyemeden ertesi günün orucuna başlamak zorunda kalmış nihayet bayılmıştır. Kays'ın bu durumu üzerine şu ayet nâzil olmuştur: "*Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helal kılındı. Onlar, size örtüdürler, siz de onlara örtüsünüz. Allah (Ramazan gecelerinde hanımlarınıza yaklaşarak) kendinize zulmetmekte olduğunuzu bildi de tövbenizi kabul edip sizi affetti. Artık eşlerinize yaklaşın ve Allah'ın sizin için yazıp takdir etmiş olduğu şeyi arayın. Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarıncaya) kadar yiyin, için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun… Bunlar, Allah'ın koyduğu sınırlardır. Bu sınırlara yaklaşmayın. Allah, kendine karşı gelmekten sakınsınlar diye, âyetlerini insanlara böylece açıklar.*"[967] Sahurlardan farklı olarak acele bir şekilde yapılması istenen iftar konusunda, namaz bile tehir edilmiştir. Yahudiler ise iftar hususunda acele etmeyip yıldızlar görününceye kadar beklemişlerdir.[968]

Ramazan ayının en önemli ibadetlerinden biri olan terâvih ise bu dönemde var olmakla beraber günümüzdeki gibi yaygın değildir. Hatta Hz. Peygamber'in sadece 3 kez teravih namazı kıldırdığı, insanların gitgide çoğalıp bu namaza ilgi göstermesi üzerine farz olmasından korkarak "*Ey insanlar! Allah'a hamdolsun ki, vallahi ben bu geceyi gaflet içinde geçirmediğim gibi, durumunuzdan da habersiz değildim. Fakat bu namazın size farz kılınmasından endişelendim (ve bu nedenle beklediğiniz namazı kıldırmaya çıkmadım). Siz, gücünüzün yeteceği amelleri yapın! Allah usanmaz, ama siz usanırsınız!*" buyurarak herkese kendi evinde kılmalarını tavsiye ettiği ifade edilmiştir.[969] Günümüzde olduğu gibi terâvihin cemaatle yaygın olarak kılınması ise Hz. Ömer zamanında gerçekleşmiştir.[970] Bunun yanında Ramazan ayı, Kur'ân-ı Kerîm'in indirildiği ay olması yönüyle bol bol Kur'ân okunan bir ay olmuş, Hz.

[967] Bakara, 2/187.
[968] İbn Ebî Şeybe, II, 277-278.
[969] Buhârî, Salâtü't-Terâvih 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 267; *Hadislerle İslam*, II, 259.
[970] Terâvih, tekili "oturmak" manasına kullanılan tervîha kelimesinden türetilmiş ve Ramazan ayında yatsı namazından sonra her dört rekatta oturarak dinlenmeyi ifade eden namaz için kullanılmıştır. Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Sehv 11; İbn Şebbe, II, 713; Buhârî, Cum'a 27; Ebû Dâvûd, Ramazan 1; Tirmizî, Savm 81; Nesâî, Sehv 103.

Peygamber'in Cebrail ile karşılıklı Kur'an okumasına dayanan mukabele uygulaması da bu aya mahsus olarak ortaya çıkmıştır.[971] Hz. Peygamber bu güzelliği son 10 günde zirveye çıkararak i'tikaf denilen özel bir zaman dilimi belirlemiş ve bunu vefât edene kadar hiç bırakmamıştır.[972]

3.2. Hz. Muhammed'in İmajı: Peygamber Algısı

Her konuda olduğu gibi insanlara bir model olan Hz. Peygamber'in beden-inanç ilişkisi bağlamında gündelik hayatta oluşturduğu imaj, toplumun şekillenmesinde kilit bir rol oynamıştır. Her halini, her sözünü kendisine rehber olarak gören Müslümanlar, Hz. Peygamber'in attığı adımları takip edecek kadar ona uygun davranışlar sergilemeye çalışmıştır. Bu nedenle Hz. Peygamber hem giyim-kuşam, hem olaylara karşı tutum ve davranışları hem de bedenin kontrolü bağlamında hep ilkeli ve sağlam duruş sergilemiştir. Kendisini daha yakından tanımak için sorulan soruya Hz. Aişe'nin "*O'nun ahlakı Kur'ân'dır*" diye cevap vermesi de bunun bir tezahürü olmalıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de ayrıca güçlü ve örnek bir model algısını kuvvetlendirmek adına "*Andolsun, Allah'ın Resûlünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır.*" buyrulmaktadır.[973] Tüm bunların yanında O, herkes gibi bir insandı. Elbisesini temizler, koyununu sağar ve kendi ihtiyaçlarını kendisi görürdü.[974]

Beden dilini jest ve mimikleriyle gayet başarılı bir şekilde kullanan Hz. Peygamber gündelik hayatta hem arkadaşlarıyla sağlıklı bir iletişim kurmuş hem de uygulamalarıyla bunu topluma öğretmeye çalışmıştır. Bu durum onun toplum katında saygın bir kişilik olarak görülmesini sağlamıştır. Eşi Hz. Hatice'nin: "*Hayır, Vallahi! Allah seni kesinlikle utandırmaz. Çünkü sen, akrabalık bağlarını sıkı tutar, doğru söz*

---

[971] (O sayılı günler), insanlar için bir hidayet rehberi, doğru yolun ve hak ile batılı birbirinden ayırmanın apaçık delilleri olarak Kur'an'ın kendisinde indirildiği Ramazan ayıdır. Öyle ise içinizden kim bu aya ulaşırsa onu oruçla geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutsun. Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez. Bu da sayıyı tamamlamanız ve hidayete ulaştırmasına karşılık Allah'ı yüceltmeniz ve şükretmeniz içindir. Bakara, 2/185.

[972] Sözlükte "hapsetmek, bir yere ya da bir şeye bağlanıp kalmak" anlamlarında kullanılan "akf" kökünden türeyen i'tikaf, ıstılah olarak ibadet etmek kastıyla bir ibadet mahallinde kalmayı ifade etmektedir. Buhârî, İ'tikâf 1; Müslim, İ'tikâf 5.

[973] Ahzâb, 33/21.

[974] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 256.

söyler, bakıma muhtaç olan kimselere yardım eder, elinde avucunda olmayana verir, misafiri ağırlar ve haksızlığa uğrayanlara destek olursun."[975] söylemi ile Kureyş'in ileri gelenlerinden Urve b. Mes'ûd'un Hudeybiye görüşmelerinden dönüşte Kureyşlilere: "*Ey kavmim! Vallahi, ben birçok kralın huzuruna çıktım; heyet olarak Kayser'e, Kisra'ya ve Necaşî'ye gittim. Vallahi, Muhammed'in ashabının ona tazim ettiği kadar hiçbir krala adamlarının tazim ettiğini görmedim.*"[976] sözü bu durumu teyit etmektedir. Gerek peygamberlik öncesi gerekse peygamber olduktan sonra toplumda hem müşrikler hem de Yahudilerce saygın bir kişi olarak değer görmeye devam eden Hz. Peygamber'e birtakım itirazlar ve karşı çıkmalar yaşanmış olsa da bunların hepsinin getirdiği yeni din İslam'ın öğretilerine karşı olduğu görülmektedir.[977] Medîne döneminin en esrarengiz isimlerinden ve gündelik hayatta pek çok konuda ön planda yer alan Yahudî bilgin Abdullâh b. Selâm'ın şu itirafı başka söze mahal bırakmamaktadır: "*Resûlüllah'ın yüzünü gördüğümde hemen anladım ki onun yüzü, bir yalancı yüzü değildir.*"[978] Hz. Peygamber'in imajı dolayısıyla Yahudiler içinden çıkamadıkları pek çok durumda hakemlik etmesi için kendisine başvurmuşlardır.[979]

Müslümanlar açısından bir peygamber algısı ise bambaşka tezahür göstermiştir. "*Anam babam sana feda olsun!*" ile "*Allah ve Resûlü daha iyi bilir.*" gibi saygı ve teslimiyet içeren sözler bunun en bariz yansımalarıdır. Bu durum "*Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber'e salat ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salat edin ve tam bir teslimiyetle selam edin.*"[980] ayetiyle de pekiştirilmiştir. Bu bağlamda sahabeden sonraki nesillerin ona salavat getirmesi ve onu anması, Hz. Peygamber'in manevi saygınlığının, otoritesinin ve ümmetiyle olan sıkı ilişkisinin devamını sağlaması açısından önem arz etmektedir.[981] Ashabın gözünde Hz. Peygamber o kadar kıymetliydi ki Avn b. Ebû Cuhâyfe'nin babasından naklettiği şu olay bunun en bariz örneğidir: "*Hz. Peygamber'in yanına gittim. Deriden yapılmış*

[975] Buhârî, Bed'ü'l-Vahy 1.
[976] Buhârî, Şurût 15.
[977] Ey Muhammed! Biz çok iyi biliyoruz ki söyledikleri elbette seni incitiyor. Onlar gerçekte seni yalanlamıyorlar; fakat o zalimler Allah'ın âyetlerini inadına inkâr ediyorlar. En'âm, 6/33.
[978] Tirmizî, Sıfatü'l-Kıyâme 42.
[979] Buhârî, Hudûd 24; Müslim, Hudûd 26.
[980] Ahzâb, 33/56.
[981] *Hadislerle İslâm*, VI, 258-259.

kızıl bir çadırın içindeydi. Abdest almıştı ve Bilal abdest suyunu taşıyordu. İnsanlar bu abdest suyunu alabilmek için birbirleriyle yarışıyorlardı. Suya dokunabilen onunla yüzünü sıvazlıyordu. Sudan alamayanlar ise arkadaşının elindeki ıslaklıktan faydalanmaya çalışıyordu."[982]

O'nun sadece sözleri değil yüz ifadesi ve hislerini dışa yansıtması bile Müslümanlar katında çoğunlukla olumlu bir değer bulmuştur. Çoğunlukla diyoruz çünkü zaman zaman sahabe arasında birtakım kimseler işi ağırdan alma veya gönülsüz tavır sergileme temayülünde olmuşlardır. Şu olay bu durumun en güzel örneğidir. Rivayete göre üzerlerinde yünden basit elbiseler olan birkaç fakir bedevi, Hz. Peygamber'e geldiler. Allah Resûlü onların durumuna çok üzüldü ve dostlarını yardım etmeye çağırdı. Ancak sahabîler işi biraz ağırdan aldı. Bu durum Hz. Peygamber'i üzdü ve hisleri yüzüne yansıdı. Onun üzülmesi ashabı derinden yaralamış olmalı ki ensardan bir sahabî elinde bir kese gümüş para ile çıkageldi. Sonra bir başkası, sonra bir başkası ve diğer sahabîler peş peşe yardım etmeye başladı. Bu manzaraya şahit olan Hz. Peygamber çok sevindi ve onları şu şekilde müjdeledi: "*Kim İslam'da güzel bir işe öncülük eder ve kendisinden sonra bununla amel edilirse kendisinden sonra o işi yapanlar gibi sevap alır. Üstelik onların sevaplarından da bir şey eksilmez.*"[983]

Bunlara rağmen kişisel bazı tutum ve davranışlar da anlık olarak peygamber imajına karşı gelme veya muarız hareketlerde bulunma olarak gündelik hayata yansımıştır. Daha önce bahsettiğimiz Ebu Zer ve komşusunun tarla sulama konusunda yaşadıkları tartışmanın hükmüne razı olmayan kişinin durumu bunun en tipik örneğidir ki olay Kur'ân-ı Kerim'e imanî bir problem olarak şu şekilde yansımıştır: "*Hayır! Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiğin hükme içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar.*"[984] Hz. Peygamber ayrıca peygamberlik imajıyla, sıradan bir beşer olma arasındaki farkındalığa ara sıra dikkat çekmiştir. Daha önce zikrettiğimiz hurmaların aşılanması konusunda olduğu gibi

[982] Buhârî, Libâs 42.
[983] Müslim, İlim 15; Dârimî, Mukaddime 45; *Hadislerle İslâm*, I, 695.
[984] Nîsâ, 4/65.

kendi görüşünü belirttikten sonra şöyle buyurmuştur: "*Ben ancak bir insanım, size dininize dair bir şey emredersem onu hemen alın. Ama kendi görüşümle bir şey emredersem (unutmayın ki) ben de bir insanım.*"[985]

3.3. Beden Denetimi: Suç ve Cezalar

Semavî dinlerde beden ister nefis, ister ten olarak olsun tüm kötülüklerin kaynağı olarak gösterilmektedir. Onu bu kötülüklerden/suçlardan koruyacak yegâne parametre ise akıl, inanç ve ahlaktır. Bunlar olmadıkça beden amaçsız bir şekilde mekân içinde dolaşıp durur, onu denetleyen, yönlendiren hatta toplumsallaştıran ise özellikle akıldır. Çünkü toplum içinde yaşayan her bireyin beden denetimini sağlaması veya beden imajını koruması toplumdaki yeri, rolü ve saygınlığı açısından son derece önemlidir. Beden denetiminin yitirilmesi ise kimlik kaybı veya karakter deformasyonuna kapı aralamaktadır.[986] İşte toplumların en önemli gerçeklerinden biri olan suç ve ceza[987] kavramları bu denetim ile oldukça yakında ilişki içerisindedir. Bu yüzden Certeau, beden üzerine yazılmayan hukuk yoktur demektedir. Yani doğumdan ölüme kadar hukuk, bedenleri bir metin inşa etmek üzere kontrolü veya denetimi altına alır.[988]

Yerleşik veya yazılı bir hukuk kültürü olmayan, çoğunlukla kabilecilik anlayışıyla kollektif bir şekilde meselelerin üstesinden gelmeye çalışan Arap toplumu doğal olarak zayıf-güçlü arasındaki uçurumun büyümesine sebebiyet vermiştir. Böylece kalabalık ve güçlü kabileler her türlü işin içinden sıyrılmaya çalışmıştır. Ancak Medîne'de yaşanan dönüşüm suç-ceza kavramlarının yeniden yapılanmasına imkân sağlamıştır. Suçun şahsîliği ilkesine her fırsatta değinen Hz. Peygamber, "*Bilesiniz ki kişi ancak kendi işlediği suçtan sorumludur. Baba, evladının suçundan,*

[985] Müslim, Fedâil 140.
[986] Emre Işık, *Beden ve Toplum Kuramı*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1998, 89-106; Tekeli, 49-51.
[987] İslâm hukuku ve hadis ilminde suç ve ceza konuları "Ukubât" adı altında toplanmıştır. Genel olarak üç kategoride alınan suçlar ve cezalar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sharif, Muhammed, *Crimes and Punishment in Islam*, Lahore, 1972; İlhan Akbulut, "İslâm Hukukunda Suçlar ve Cezalar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C: LII, S: I, 2003, 167-181; Rıfat Uslu, "İslâm Hukukunda Suç ve Ceza Kavramı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: VIII, S: XXXVII, 2015, 1049-1063.
[988] Certeau, *Gündelik Hayatın Keşfi-I*, 246.

evlat da babasının suçundan dolayı cezalandırılmaz"[989] buyurarak kişinin ailesine veya kabilesine güvenerek her türlü suçtan kurtulmasının önüne geçmiştir.

Kur'an-ı Kerim ise "*Herkes günahı yalnız kendi aleyhine kazanır. Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez.*"[990] ilkesiyle suçun şahsîliğini kanunlaştırmıştır. Bunun yanında cezaların evrensel ve önceden belli olması önemli bir kural olarak belirlenmiştir. Çünkü Arap toplumu cezalar konusunda merkezi otorite olmamasından dolayı ferdi hareket edip zengine veya güçlü kimselere formalite cezalar uyguluyor ya da hiç uygulamıyordu. Oysa Hz. Peygamber din, dil, renk, cinsiyet gibi ayrımlara girmeden herkese adil/eşit/benzer bir yaklaşım ile ceza verilmesini ifade etmiş "*Allah'a yemin olsun ki suç işleyen kızım Fatıma da olsa aynı cezayı uygulardım.*" diyerek her türlü yanlış uygulamanın önüne geçmiştir. Suçlar konusunda öncelikle af yolunun tercih edilmesini tavsiye eden Hz. Peygamber "*Elinizden geldiği kadar Müslümanlardan cezaları düşürün. Şayet bir çıkış yolu bulursanız (davalıyı) serbest bırakın. Çünkü yöneticinin yanılıp affetmesi, yanılıp ceza vermesinden daha hayırlıdır.*"[991] buyurarak özellikle idarî pozisyonda olanlara bir yol göstermiş ancak bu işin ne kadar ciddi olduğunu da şu sözüyle ifade etmiştir: "*Ceza gerektiren durumlarda davayı bana getirmeden önce birbirinizi affetmeye çalışın. Aksi takdirde ceza gerektiren bir dava bana geldiğinde, benim hüküm vermem kaçınılmaz olur.*"[992]

Suçlar konusunda belirlenen diğer bir kural ise suçun deliller ile ispat edilmeden ceza uygulanmaması olmuştur. Örneğin, Hz. Peygamber kendisine hırsızlık şüphesiyle getirilen bir kişiyi hemen hırsız olarak itham etmemiş hatta yeterli deliller bulunamadığı için serbest bırakmıştır.[993] Delil yetersizliği yanında kendi suçunu itiraf eden kişilere hemen ceza tatbik edilmemiş öncelikle bağışlanma ve tevbe yoluyla affedilme yolu benimsenmiştir.[994] Suç sonucu ortaya çıkan maddi

[989] İbn Mâce, Menâsik 76.
[990] En'âm, 6/164.
[991] Tirmizî, Hudûd 2.
[992] Nesâî, Kat'u's-Sârık 5.
[993] Tirmizî, Diyât 20.
[994] Müslim, Hudûd 22.

ve manevi kayıplar ile mağdurun tarafına yönelik doğan haklar kısas,[995] diyet[996] ve affetme olarak üç şekilde ortaya çıkmıştır.[997] Tüm bu önlem ve uygulamalar hem toplumun yapısını kuvvetlendirmiş hem halkın vicdanında bir rahatlığa vesile olmuş hem de suçluların ıslah edilip günlük hayatta kendilerine yeniden yer bulabilmelerine imkân sağlamıştır.

Beden denetiminin yitirildiği en tipik suçlardan birisi kan davasıdır. Modern toplumlar gözüyle bakıldığında ilk planda barbarlık olarak görülebilecek ancak hukukun devredışı kaldığı veya hiç olmadığı toplumlarda sosyal bir gerçeklik olarak ortaya belki de kendiliğinden bir saldırı veya savunma eylemi olarak çıkan kan davası, Hz. Muhammed öncesinde can güvenliğini sağlamada başvurulan en sık ve en etken yöntemlerden biriydi. Kan davası esas olarak akraba/aile grupları arasında görülmekteydi. Çünkü mevcut toplum otoriter siyasi kalıpları reddeden, bireysel beceri, kabiliyet, itibar ve yakın akrabalar arası ilişkiye bağlılık zemini üzerine inşa edilen bir özelliğe sahipti. Müşterek bir yargı makamı olmadığı ve her ailenin egemen siyasi bir yapıyı temsil ettiği düşüncesinden dolayı küçük veya büyük her grup/aile/kabile arasındaki ilişki misillemeye dayalı kan davası ile çözüme kavuşturulmaya çalışılırdı.[998] Buna göre aileden birisi başka bir aile tarafından saldırıya uğrar, yaralanır veya öldürülürse, saldırıya maruz kalan tarafın ailesi cana cana alma yetkisine sahipti. Bunu genellikle de ergenlik yaşına ulaşmış en yakın akraba üstlenirdi. Saldırgan ailenin bir ferdi öldürüldüğünde intikam alınmış ve iki aile arasında barış sağlanmış olduğuna inanılırdı. Hz. Muhammed döneminde bu adet hemen son bulmuş da değildi. Örneğin ensârdan Hişâm b. Subâbe bir hata sonucu bir kişinin ölümüne yol açmıştı. Ölen kişinin kardeşi olan Mikyes, Hz. Peygamber'e

---

[995] Kasten adam öldürme ve müessir fiil suçlarında suçlunun işlediği fiile denk bir ceza ile cezalandırılması.

[996] İslâm hukukunda adam öldürme ve yaralamalarda mağdur tarafa ceza ve kan bedeli olarak ödenen mal.

[997] Araştırmamız bir İslâm Hukuku veya Ceza Hukuku çalışması olmadığı için bu kavramlara ait detaylı bilgiye yer vermek yerine günlük hayatta karşımıza çıkan uygulamalara yer vermeye çalıştık. Buhârî, Müslim başta olmak üzere pek çok hadis kitabında bu konular "diyât" ve "hudûd" başlıklarıyla detaylı olarak ele alınmıştır. Ayrıca bkz. Yaşar Yiğit, *İslâm Ceza Hukuku*, Sistem Ofset Yayıncılık, Ankara 2002; Ali Bardakoğlu, "Diyet", *DİA*, IX, İstanbul 1994, 473-379; Şamil Dağcı, "Kısas", *DİA*, XXV, Ankara 2002, 488-495; İbrâhim Paçacı, "'Diyet' Bir Cezâ mıdır? (Cezâî ve Medenî Müeyyide Açısından 'Diyet')", *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi*, 2014, C: I, S: II, 87-105; Bassiouni, M. Cherif, "İslâm Hukukunda Kısası Gerektiren Suçlar", çev: Nasi Aslan, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, C: III, S: I, 311-320.

[998] Hodgson, I, 195.

gelerek olayı çözmesini istemişti. Durumu usule uygun şekilde de çözülmüştü ki Mikyes'in cahiliyeden kalma o itibar ve haysiyet duygusu kabarmış – belki de ailesinin yoğun baskılarına mahkum olmuş- ve kardeşini öldüren kişinin canına kıyarak Mekke'ye kaçmıştı.[999] Bu olay gösteriyor ki, bazı meseleleri kökünden kazıyıp atmak kolay bir iş değildi. Bu durum ancak mevcut yapının ve toplumun dönüştürülmesi ile sağlanabilirdi. Hz. Muhammed bu dönüşümü var olan bir gerçek üzerinden okudu ve kan-bağı üzerinden işleyen aile/grup sistemi yerine din-bağı üzerinden işleyen ümmet kavramı üzerinden yeni zihinsel bir mekân üretmeye gayret gösterdi. Nitekim nihâî yasak veda hutbesinde "Cahiliye döneminden kalma tüm kan davaları kıyamet gününe kadar şu ayaklarımın altındadır." sözüyle tüm Müslümanlara duyurulmuştur.

Mekke kadar ticaretle ön plana çıkmasa da bünyesinde barındırdığı ciddi Yahudi nüfuzu ve bunların sahip oldukları servete karşı sergiledikleri yanlış tutum yüzünden Medîne'de tefecilik (ribâ) gündelik hayatı olumsuz etkileyen olumsuz bir etken olarak göze çarpmaktadır. Müslümanlar özellikle ilk zamanlarda her onların çarşılarından gönülsüz de olsa alış-veriş yapmış zor kaldıklarında fâiz veya rehin yoluyla borç almışlardır. Nitekim Hz. Peygamber bile bir Yahudî'den, veresiye yiyecek satın almış ve rehin olarak zırhını vermiştir.[1000] Paranın veya malın durduk yere artması insan için arzu edilen bir durum olduğundan faizi yasaklayan ayetlerin ilk planda Yahudilerin yaptığı bu muamelenin uygun olmadığını öğretme gayesi taşıdığı ileri sürülebilir. Böylece gazve ve seriyyeler ile maddi refaha ulaşmaya başlayan Müslümanlardan bu yola meyledebileceklerin de önüne geçilmiş olmalıdır. Burada zekâtın ve sadakanın suçun mevcut yapı içerisinde olumlu yönde dönüştürülmesinde katkı sağladığı göz ardı edilmemelidir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de "*Allah yolunda her ne harcarsanız Allah onun yerine daha fazlasıyla verir. O rızık verenlerin en hayırlısıdır.*" Ve "*Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan bir tohum gibidir. Allah*

[999] Watt, *Hz. Muhammed Medîne'de*, 306-307.
[1000] Bu Yahudî'nin Evs kabîlesinin müttefiki olan Zaferoğullarından Ebü'ş-Şahm adında biri olduğu belirtilir. Bkz. Buhârî, Rehn 2, 5, Büyû 14, 33, 88, Silm 5, 6, İstikraz 1, Cihâd 89, Megâzi 85; Müslim, Musâkât 124; Nesâî, Büyû 58, 87.

dilediğine kat kat verir. Allah lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir."[1001] ayetleri sadece tefecilik (faiz) ile malın/paranın artmayacağını göstermesi açısından önemlidir.[1002] Tefeciliği engelleme noktasında Hz. Peygamberin ortaya koyduğu bir diğer alternatif yöntem ümmet kavramının bir sonucu olarak üretilen karz-ı hasendir.[1003] Tüm bu yeni üretimler mevcut bir suçun dönüştürülmesinde olumlu bir rol oynamış olmalı ki mevcut kaynaklarda Müslümanlardan ismi tefecilikle anılan bir kişiye bile rastlayamadık. Bu bağlamda eldeki malı stokta bekletmek (ihtikâr-istifçilik) de yasaklanmıştır. Kur'an'da yer almayan ancak hadislerde sıkça karşımıza çıkan ihtikâr yani karaborsacılığın haram ya da mekruh olması konusunda İslâm Hukukçuları arasında ihtilaf olsa da, her yönüyle gündelik hayatı olumsuz etkilemesi yasak/kötü bir davranış olarak kabul edilmesini gerekli kılmıştır.[1004] Hz. Ömer'in bizzat Allah Resûlü'nden "*Karaborsacılık yapanı Allah iflas veya cüzzam hastalığıyla cezalandırır*" şeklinde bir söz duyduğunu ifade etmesi ve "*Karaborsacılık yapan günahkâr olur*" hadisi de mevcut çıkarımı güçlendirmektedir.[1005] Özellikle bir dönem Medîne'de kıtlıktan dolayı yiyecek noktasında sıkıntı yaşanmış, pazar piyasasına müdahale edilmemesini her fırsatta dile getiren Hz. Peygamber karaborsacılık ile halkı sıkıntıya sokanları ciddi şekilde uyarmış ve "K*ırk gün yiyecek maddesini saklayanların Allah'tan uzaklaşacağı*" ikazında bulunmuştur.[1006] İkazla kalmayan Hz. Peygamber pazar piyasasını denetlemek üzere çeşitli kişileri görevlendirmiş, özellikle şehre dışarıdan gelen

[1001] Bakara, 2/261.
[1002] Sebe, 34/39.
[1003] Karz-ı hasen, bir kimsenin fazlalık beklemeden nakit para veya tüketilmek suretiyle istifade edilen mislî bir malı, bilâhare mislini almak üzere bir şahsa vermesidir. Bu şekildeödünç verene mukriz, ödünç alana da müstakriz denilir. Ömer Nasuhî Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VI, İstanbul 1970, 13; Orhan Çeker, "Mecelle'de Ele Alınmayan Üç Konu: Faiz, Sarf ve Karz", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: V, 1994, 100; Ahmet Özdemir, "Karz Akdinin Mahiyeti ve Faizli İşlemleri Önleme Fonksiyonu", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XII, S: I, 2012, 125
[1004] Cengiz Kallek, "İhtikâr", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, 560-561.
[1005] Müslim, Müsakât 129; Hadislerle İslâm, V, 205. Ayrıca ihtikâr yapan için mel'un, sapkın gibi ifadeler de kullanılmıştır. Bkz. M. Zeki Uyanık, "İslâm Hukukunda İhtikâr", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2010, İslâm İktisadı Özel Sayısı, 433-476.
[1006] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 32; *Hadislerle İslâm*, V, 206.

malları şehrin dışarısında karşılayıp ucuza alan ve şehirde halka pahalıya satan kişiler engellenmiştir.[1007]

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan "*Ey iman edenler! (Aklı örten) içki (ve benzeri şeyler), kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.*"[1008] ayeti ve Hz. Peygamber'in nehyedici pek çok hadisine göre kötü sayılan, yasaklanan suçlar arasında içki, kumar diğer şans oyunları yer almaktadır. Cahiliye Arap toplumunun vazgeçilmezlerinden olan bu zararlı alışkanlıklar tıpkı kan davasında olduğu gibi birden kökü kazınıp atılamayacak kadar güçlü bir gündelik hayat formu olduğu için tedrici bir yöntem ile ıslah edilmeye çalışılmıştır. Islah hareketleri başlayınca bu durumdan rahatsız olan birkaç kişi Hz. Muhammed'e gelerek bilgi talep etmişler, durum üzerine şu ayet-i kerîme nâzil olmuştur. "*Sana içkiyi ve kumarı sorarlar. De ki: "Onlarda hem büyük günah, hem de insanlar için (bazı zâhiri) yararlar vardır. Ama günahları yararlarından büyüktür.*"[1009] Ancak ayette net bir yasaklama olmaması bazıları arasında bu alışkanlıkların devam ettirilmesine neden olmuştur. Bu durum, yaşanan olumsuz bir olay üzerine yeni ayet inmesine sebebiyet vermiştir. Olaya göre içki içmeye devam eden muhâcirlerden bir kişi akşam namazında imamlık yaptığı sırada okuduğu yeri karıştırmış akabine "*Ey iman edenler! Sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, bir de -yolcu olmanız durumu müstesna- cünüp iken yıkanıncaya kadar namaza yaklaşmayın.*"[1010] ayetiyle yeni bir kısıtlama getirilmiştir. Fakat bu ayette de kesin bir yasaklama olmaması toplumda bazı kişilerce içkinin içilmesinin devam ettirmesine sebebiyet vermiştir. Ve en nihayet konumuzun başında zikrettiğimiz genel ve net ifadeler içeren Mâide suresinin 90. ayet-i kerimesiyle içki içmek ve tüketmek tamamen yasaklanmıştır.[1011] Watt bu durumun şarapların ithal

[1007] Kallek, *Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 189; *Hadislerle İslâm*, V, 208; Bunlardan bazıları Abdullah b. Sa'd b. Usayha b. As, Ömer b. Hattâb, Semra bnt. Nuheyki'l-Esediyye'dir. Kallek, *Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 182-183.
[1008] Mâide, 5/90.
[1009] Bakara, 2/219.
[1010] Nisâ, 4/43.
[1011] Ey iman edenler! (Aklı örten) içki (ve benzeri şeyler), kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz. Mâide, 5/90.

edildiği Suriye ve Irak arasındaki ticaretle bir ilişkisi olabileceği düşüncesi içerisinde olsa bile yeterli dayanağı olmadığı için geçiştirmek durumunda kalmıştır.[1012]

İçki ile birlikte yasaklanan "meysir" yani kumar ve şans oyunları toplumu dejenere eden suçlar olarak Hz. Peygamber'in "*Kim arkadaşına gel beraber kumar oynayalım derse derhal sadaka versin*"[1013] ve "*Tavla oynayan kişi Allah'a ve Resûlü'ne isyan etmiştir*"[1014] şeklindeki ikazlarına konu olmuş, böylece kumara götüren, kumara benzeyen, kumarı çağrıştıran herşey yasaklanmıştır.[1015] Bu bağlamda esasında serbest olan ok atma ve at yarışı, güvercin uçurma, horoz dövüştürme, koşu, güreş ve yüzme gibi konularda dikkatli olunması bahis ve kumarı çağrıştıran hiçbir ifadenin yer almaması istenmiştir. Ancak tüm bunlara rağmen gündelik hayatta bu suçların önüne tam olarak geçilemediği görülmektedir. Nitekim Hz. Âişe'nin aynı mahallede tavla oynadığını duyduğu kişi hakkında "*Siz onu evinizden çıkarmazsanız ben sizi mahallemizden çıkartırım*"[1016] diye sert bir tepki göstermesi durumu net olarak ifade etmektedir. Bu sert tepkiye rağmen tavla konusunda azalma değil yaygınlaşma olması daha sonraki dönemlerde Hz. Osman'ın halifeliği sırasında sarf ettiği şu sözler ile ortaya çıkmaktadır. "*Size daha önce tavla hakkında konuşmuştum. Ancak hâlâ evlerinizde hala tavlalar görüyorum.*"[1017] rivayetin devamında Hz. Osmân, her ne kadar içinden bu kişilerin evlerini başına yıkmayı geçirdiğini ifade etmiş olsa da kaynaklarda uygulanan bir cezaya dair malumât bulunamamıştır. Bu durumun tavlanın yaygın olarak kişileri ibadetlerden özellikle cemaatle namazdan alıkoyması yönüyle bir ikâz olduğu düşünülebilir.

Bir devletin ve toplumun en temel dinamiklerinden birisi hiç şüphesiz ekonomidir. Gelir ve gider dengesi devletleri ve toplumları ayakta tutmaya yarayan

---

[1012] Watt, *Hz.Muhammed Medîne'de*, 346-347.
[1013] Buhârî, Tefsîr 2.
[1014] Ebû Dâvûd, Edeb 56; İbn Mâce, Edeb 43.
[1015] Daha sonraki dönemlerde meysir kavramı oldukça genişlemiş Abdullah b. Amr çocukların oynadıkları ceviz oyunun bile kazanma-kaybetme üzerine kurulu olmasından dolayı meysir olarak ifade edilebileceğini söylemiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Bkz. Ali Bardakoğlu, "Kumar", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, 364.
[1016] Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Rü'yâ 2; *Hadislerle İslâm*, V, 228. İslâm âlimleri tavla, satranç gibi kumar bahsinde ele alınan ve hakkında oldukça olumsuz rivayetler yer alan oyunlar hakkında değişik görüşler belirtmişlerdir. Hukukî açıdan değerlendirmeleri hakkında bkz. Bardakoğlu, "Kumar", *DİA*, XXVI, 366 vd.; Harun Reşit Demirel, "Tavla İle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C: VII, S: II, 2007, 109-131.
[1017] Beyhakî, X, 215.

en önemli unsurdur. Bu unsurun meşru olarak sağlanması toplumun her ferdi için temel hak ve görevlerden biridir. İşte rüşvet, kişilerin elinde bulunan güç, kudret, yetki veya nüfûz ile gayrimeşru bir biçimde menfaat edinmesidir. Medîne'de küçük bir topluluk iken üst üste gelen başarılar ve doğru stratejiler ile tanınmaya başlayan Müslüman Medîne halkı elde edilen ganimetler ile refah seviyesini yükseltmeye çalışmış, çevre kabile ve devlerlerden zekât, cizye gibi ekstra gelirler elde etmeye başlamıştı. Hz. Peygamber tarafından görevlendirilen zekât memurları zamanla paranın cazibesine kapılmasınlar diye "*Rüşvet alan, veren ve bu işe aracılık eden lanetlenmiştir.*"[1018] şeklinde sert bir şekilde uyarılmıştır. Nitekim zekât memuru olarak görev yapan İbn Lutbiyye görevi esnasında kendisine verilen hediyelere aşırı bir bağlılık gösterip " *bunlar zekât mallarınız, bunlar da bana hediye verilenler*" şeklinde bir ayrıma gidince, Hz. Peygamber olaya müdahele etmiş ve topluluğa hitaben "*babasının veya annesinin evinde oturup dursaydı bu hediyeler kendisine verilir miydi, yoksa verilmez miydi?*" şeklinde uyarıda bulunmuştur.[1019] Tam tersi bir örnekte ise Abdullâh b. Revâha, Müslümanlara ait yaş hurmanın miktarını tespit etmek üzere Hayber'e gitmekle görevlendirilmiş ancak vardığında Yahudiler kendisine "*bizim işimizi zorlaştırma*" deyip değerli taşlar ve süs eşyaları vermeyi teklif etmişlerse de Abdullâh "*Bu bana haramdır.*" diyerek reddetmiştir.[1020] Özellikle kamuyu yakından ilgilendiren bu özel görevlerin kötüye kullanılmaması için emânet, ehliyet ve liyakât özelliklerine hâiz kişiler –Abdullah b. Revâha örneğinde olduğu gibi- tercih edilerek olası bir suç ve cezanın önü kesilmeye çalışılmıştır.

Çağlar boyunca en sık rastlanan suçlardan birisi hırsızlıktır. Hem Kur'an'da hem de hadislerde açıkça bahsedilmesi ve cezasının net bir şekilde ifade edilmesi yaygın olmasının en büyük delilleri arasında gösterilebilir.[1021] Suçun büyüklüğünü

[1018] Ebû Dâvûd, Akdiye 4; Tirmizî, Ahkâm 9; İbn Mâce, Ahkâm 2; Müsned, V, 279. Rüşvetin mahiyeti ve çeşitleri hakkında daha fazla bilgi içinbkz. Saffet Köse, "Rüşvet", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, 303-306.

[1019] Buhârî, Hîbe 17, Eymân 3; Müslim, İmâre 26; Dârimî, Zekât 30. Ancak hediyeleşme konusunda sık sık yapılan tavsiyeler her hediyenin rüşvet olmayacağını göstermektedir. Çünkü hediyeleşme genel olarak karşılıklı olurken, rüşvet tek taraflı yapılmaktadır. Rüşvet ve hediye arasındaki farklar için bkz. Hikmet Akdemir, "Dinî Kaynaklarda Hediye Rüşvet Ayırımı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, C: XIII, S: IXX, 25-31.

[1020] Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Musâkât 1

[1021] Yaptıklarına bir karşılık ve Allah'tan caydırıcı bir müeyyide olmak üzere hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. Mâide, 5/38. Ayette net

göstermesi açısından Hz. Peygamber'in "*hırsızlık eden kişi, hem mümin hem de hırsız olamaz*"[1022] şeklinde bir söylemde bulunması normal olarak görülebilir. Çünkü hırsızlık hem imanî hem vicdanî hem de toplumsal bir meseledir. Sadece hırsızlık yapan kişiyi etkilemediği için bu tür olaylarda çok sıkı ve titiz bir inceleme ve araştırma yapılmıştır. Verilmesi gereken ceza hemen uygulanmayıp, bireysel ve toplumsal tüm yansımaları ele alınarak değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Örneğin otlakta yayılan hayvan çalan bir kişiye çaldığı malın iki katı ödetilmiş ve toplumsal bir ibret tablosu olması açısından Hz. Peygamber sopa ile dövülmesini emretmiş ancak eli kesilmemiştir.[1023] Cezası ne olursa olsun yapılan uygulamanın temel amacı suçluyu suçundan vazgeçirmek, bir daha bu işe bulaşmasını engellemek ve toplumda bilinç oluşturmaktır. Ayrıca diğer suçlarda olduğu gibi hırsızlık suçunda da şahsîlik prensibine oldukça özen gösterilmiş soylu bir kadının yapmış olduğu hırsızlık suçunun affedilmesi için aracılık edilmesi "*Yemin ederim ki eğer hırsızlık yapan Muhammed'in kızı Fatıma olsaydı onun da elini keserdim*" denilerek reddedilmiş ve suçluya had cezasını uygulanmıştır.[1024]

Tüm uygulamaları problem çözmeye ve adaleti ayakta tutmaya yönelik olan Hz. Peygamber Müslüman olsun olmasın her kişiye ve her duruma karşı yapılması gerekeni yapmıştır. Mesela, Safvân b. Ümeyye'nin hırkası (bürde veya ridâ) çalındığı bilgisi kendisine ulaşınca o suçluyu huzuruna çıkartıp durumu teyit ettikten –kişi suçunu kabul edince- sonra ceza uygulanmasına karar vermiştir. Ancak bir hırka nedeniyle aldığı cezadan dolayı kendini mahcup hisseden Safvân, "*Yâ Resûlallâh! Ben davamdan vazgeçtim*" deyince Hz. Peygamber bu işlerin ciddiyetini göstermek

---

bir şekilde ifade edilen cezanın çalınan eşyanın mahiyeti, miktarı vb. hususiyetleri açısından çeşitli yansımalarının olduğu İslâm Hukukçuları tarafından ifade edilmektedir. Bkz. Nasi Aslan, "İslâm Hukukunda Hırsızlıkta Cezayı Gerektiren Nisabın Tespitinde Ölçü," *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996; Ali Bardakoğlu, "Hırsızlık", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, 384-396.

[1022] Müslim, Îmân 104; Buhârî, Mezâlim 30; Nesâî, Muhârebe 21.

[1023] Nesâî, Kat'u's-sârık 12. Hırsızlıkla ile ilgili var olan uygulamalar ve yeni ortaya çıkan hususlarla ilgili oluşan bilgiler fıkıh literatüründe bir yansıma bulmuş, pek çok kitapta bâbü's-serika adıyla bölümler oluşmuştur.

[1024] Buhârî, Hudûd 12; Müslim, Hudûd 8-9; Ebû Dâvûd, Hudûd 4. Cahiliyye döneminde de mevcut olan el kesme ile çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bu bağlamda hırsızlıktan dolayı eli kesilen ilk kişinin cahiliyye döneminde Velîd b. Muğîre, İslâmiyet geldikten sonra erkeklerden Hiyâr b. Adî, kadınlardan ise Beni Mahzûm kabilesinden Mürre bnt. Süfyân olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Mâverdî, *Hâvî*, XIII, 266; Kurtubî, VI, 160; Cevâd Alî, X, 277.

adına "*Ey Ebû Vehb! Adamı huzurma çıkarmadan önce vazgeçseydin ya!*" deyip öngördüğü cezayı uygulamıştır.[1025]

Dilencilik, yaşam standartlarının altında kalan veya ihtiyacı olan birşeyi kısa yoldan temin etmeye çalışan kişilerin, karşılarındaki insanların vicdanına ve duygularına yönelik kullandıkları söz, davranış, yazıyla para veya eşya istemesidir.[1026] Tanımından anlaşılacağı üzere insanlardan bir şey isteme özelliği olarak iki insan tipolojisi ortaya çıkmaktadır. İlki her ne kadar onur ve gurur kırıcı olsa da zaruretlere binaen insanlardan istemek zorunda kalan *miskîn*[1027] veya *sâil* şeklinde ifade edilen insan tipidir. Her toplumda var olan dilenme veya isteme olgusu İslâm dininin tasvip etmediği bir şey olsa da ilk kategoride yer alan bu kişiler, toplumsal birlik ve beraberlik, ümmet, cemaat gibi kavramların dışında kalmamışlardır. Gerçekten ihtiyaç sahibi olanlara yardımcı olmanın önemini her fırsatta dile getiren Hz. Peygamber, Medîne'nin önde gelen cömert hanım sahabîlerden Ümmü Büceyd Ensârî'nin, kapısına dayanıp bir şeyler isteyen yoksul kimselere verecek bir şey bulamadığı zaman ne yapması gerektiği sorusuna: "*Yanmış bir paçadan başka verecek hiçbir şey bulamasan bile onu ver.*"[1028] şeklinde cevap vermesi ihtiyaç sahibi kimseleri mahcup etmek yerine onurlandırmayı göstermesi açısından önemlidir. Şu olay geçim düzeyi düşük ve ihtiyaç sahibi kişilere bakış açısının dönemin şartları itibariyle nasıl olduğunu göstermesi açısından önemlidir:

Hz. Muhammed bir dost meclisinde iken, ihtiyaç sahibi bir sahabî gelir ve ondan bir şeyler ister. Allah Resûlü de "*Evinde bir şeyin var mı?*" diye sorar. İsteyen kişi bir kısmını sergi, bir kısmını da elbise olarak kullandıkları örtü ve su tasından

[1025] Bu uygulamanın el kesme ile sonuçlandığı ifade edilmektedir. Bkz. Nesâî, Kat'u's-sârık 4.
[1026] Munzer, Stephen R., "Beggars of God: The Christian Ideal of Mendicancy", *Journal of Religious Ethics*, C: XXVII, S: II, 1999, 305.
[1027] İlgili ayetler için bkz. İşte o, yetimi itip kakan, *yoksula (miskîne)* yedirmeyi özendirmeyen kimsedir. Mâûn, 107/2-3. İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmeniz(den ibaret) değildir. Asıl iyilik, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitap ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlara, yetimlere, *yoksullara (mesâkîn)*, yolda kalmışa, (ihtiyacından dolayı) isteyene ve (özgürlükleri için) kölelere verenlerin; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenlerin ve zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda (direnip) sabredenlerin tutum ve davranışlarıdır. İşte bunlar, doğru olanlardır. İşte bunlar, Allah'a karşı gelmekten sakınanların ta kendileridir. Bakara, 2/177.
[1028] İbn Sa'd, VIII, 36; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVII, 208; İbn Zenceveyh, III, 1140; Ebû Dâvûd, Zekât 33; Tirmizî, Zekât 29; İbn Huzeyme, II, 1184; İbn Hibbân, VIII, 167. İbn Abdilberr, Ümmü Büceyd'in gerçek isminin Havvâ olduğunu söylemektedir. İbn Abdilberr, *İstiâb*, IV, 1792.

başka bir şeyleri olmadığını söyler. Olayın devamında Hz.Peygamber o kişiden bunları getirmesini ister ve dost meclisinde herkesin gözü önünde onları müzayede usulü sattırır. Eline toplam iki dirhem geçen sahabîye dönen Hz. Peygamber bir dirhemle ailesine yiyecek bir şeyler, diğeriyle de küçük bir balta satın almasını ister. Dediklerini harfiyen yerine getiren sahabî zamanla baltayla kestiği odunları satarak geçimini sağlamaya başlar. Hem sorumluluk bilinci hem de toplumsal kazanım elde edilmesini sağlayan Hz. Peygamber karşılaştığı sahabî aracılığıyla bir de evrensel mesajı verir: "*Böylesi senin için kıyamet gününde yüzünde dilencilik lekesi ile gelmenden daha hayırlıdır.*"[1029]

İkinci sınıf insan tipi ise tanımda ifade edildiği gibi bu işten menfaat sağlayan, başkasından üstünden geçinmeye çalışan, kısa yoldan yemeyi alışkanık haline getirmiş kimseleri temsil etmekte olup hem insânî, hem vicdânî hem de dinî yönden tasvip edilmeyen bir karakter tipidir. Bir dirhemle balta alıp, alnının teriyle, elinin emeğiyle geçimini sağlayan sahabîyi bu bağlamda örnek model olarak gösteren Hz. Peygamber, "*Sizden birinizin urganı alıp (dağa giderek) bir bağ odun getirip satması ve böylece Allah'ın onun itibarını koruması, bir şey verip vermeyecekleri belli olmayan kimselerden dilenmesinden daha hayırlıdır.*"[1030] buyurmuş hele bunu âdet haline getirenleri, "*İnsanlardan dilenip duran kişi, sonunda kıyamet gününde (Allah'ın huzuruna) yüzünde bir parça bile et kalmamış vaziyette gelir.*"[1031] sözüyle ciddi olarak uyarmıştır.

Yoksun ve yoksul insanların çalışmaksızın, kısa yoldan istemelerini yasaklayan Hz. Peygamber, varlıklı oldukları halde elindekilerle yetinmeyip daha fazlasını isteyen Hz. Hatice'nin yeğeni Hakîm b. Hizâm'ı uyararak, yanlış tutumundan

[1029] Ebû Dâvûd, Zekât 26; İbn Mâce, Ticâret 25. Bu tarz insanlara yardım etme bilinci kazandırmak açısından ayrıca Hz. Peygamber, "*Üstteki (veren) el, alttaki (alan) elden daha hayırlıdır. Sen, (vermeye)geçimini sağladığın ailenden (yakınlarından) başla!*" buyurmuştur. Bkz. Buhârî, Zekât 18; Müslim Zekât 95. Çok ağır borçla ilgili kısmın Basralı sahabî Kabîsa b. Muhârik için söylendiği ifade edilmiştir. Çünkü o, bir arkadaşına kefil olmuş, önemli miktarda bir borcu üstlenmiş ancak ödeyemeyince durumunu Hz. Peygamber'e anlatmıştır. Zekât malları gelinceye kadar beklemesini söyleyen Allah Resûlü, onun nezninde herkese ağır borç altına girmemelerini tavsiye etmiştir. Müslim, Zekât 109.

[1030] Buhârî, Müsakât 14; Müslim, Zekât 107; Bezzâr, XV, 23; Ebû Ya'lâ, XI, 114.

[1031] Buhârî, Zekât 52; Müslim Zekât 103.

vazgeçirmiştir.[1032] Günümüzde olduğu gibi para, mala ve eşyaya olan hırs tarihin her döneminde insanları dilenmeye ve istemeye doğrudan veya dolaylı olarak sürüklemiş ve dilencilik her toplumda olduğu gibi Medîne toplumunda da varlığını göstermiştir. Ancak gündelik hayatın her safhasında karşımıza çıkan düzenleme ve yenilenme bu konuda da kendini göstermiş, Hz. Peygamber'in riyasetinde toplumda gerçek ihtiyaç sahipleri sahte, yalancı veya doyumsuz insan tiplerinden soyutlanarak koruma altında tutulmuş veya topluma kazandırılmaya çalışılmıştır. Böylece hem toplumsal dayanışma sağlanmış hem de dilencilik bir sektör haline gelmekten kurtulmuştur.

3.4. Örf ve Âdetler

Bir toplumun olmazsa olmazlarından, sahip olduğu en önemli değerlerden ve birarada yaşamanın tezahürlerinden en önemlisi örf ve âdetlerdir. İslam dinine göre şerî bir hüküm olarak önem arz eden örf ve âdetler, gündelik hayatın şekillenmesinde vazgeçilemeyen unsurların başında yer almaktadır. Sözlükte, kanun olmadığı halde, halk tarafından alışkanlık olarak uyulan, bulunulan yere ve hallere icabına göre teşekkül eden, akla aykırı olmayan, din bakımından kötü karşılanmayan davranış olarak tanımlanan örf,[1033] âdet ile aynı manada kullanıldığı gibi âdetin "kötü olan" unsurları da barındırdığı, aynı kökten gelen "ma'ruf" kelimesinin ise örfü ifade ettiği belirtilmiştir.[1034] Hz. Peygamber örfü bir hadisinde şu şekilde tarif etmiştir:

"*Kim İslâm'da güzel bir işe öncülük eder ve kendisinden sonra bununla amel edilirse kendisinden sonra o işi yapanlar gibi sevap alır. Üstelik onların sevaplarından da bir şey eksilmez. Kim de İslâm'da kötü bir davranışa ön ayak olur*

[1032] Huneyn Gazvesi sonrası mal dağıtım esnasında kendisine 100 deve verilen Hakîm bunu yeterli bulmayıp, biraz daha istemiş bunun üzerine kendisine bir okadar daha deve verilmiştir. Bunu da yeterli bulmayan Hakîm biraz daha isteyince Hz. Peygamber: "*Ey Hakîm! Bu mal göz alıcı ve tatlıdır. Kim bu mala cömert bir gönülle sahip olursa, kendisi için malı bereketlenir. Ama kim de hırs ve tamahla dolu bir kalple bu malı arzularsa, onun için malın bereketi kaçar. Veren el, alan elden hayırlıdır.*" Bkz. Ma'mer b. Râşid, XI, 102; İbn Vehb, Câmî, 681; Vâkıdî, III, 945; Abdürrezzâk, IX, 76; İbn Sa'd, I, 206; İbn Ebî Şeybe, VII, 85; Buhârî, Rikâk 11; Süheylî, VII, 357; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 270.

[1033] Doğan, 1360.

[1034] Aynı şekilde sünen, âsâr, mâ elfeynâ aleyhi âbâenâ gibi kelimeler de kullanılmıştır. Bkz. *Hadislerle İslâm*, IV, 328-329.

ve kendisinden sonra bununla amel edilirse, kendisinden sonra onuyapanlar gibi günah alır. Onların günahlarından da bir şey eksilmez."[1035]

"Can çıkmadan huy çıkmaz", "alışmış kudurmuştan beterdir" gibi atasözleriyle ifade edilen bir gerçek olarak insanların örf ve âdetlerinden vazgeçmesi kolay bir iş değildir. Bu gerçeğin farkında olarak İslâm dini pek çok uygulamayı sona erdirmede tedricilik yöntemini kullanmıştır.[1036] Yazılı kanunların pek aktif olmadığı toplumlarda daha etkin olarak ortaya çıkan ve gündelik hayatın yapı taşlarından biri olarak işlev gören örf ve adetler Medîne döneminde vahiy, akıl, fıtrat süzgecinden geçirilerek varlığını sürdürmüştür.[1037]

Toplumların en yaygın örflerinden birisi hiç süphesiz selamlaşmadır. Coğrafyadan coğrafyaya, tarihten tarihe farklılıklar arz etse de temelde güzellik ve iyilik temennisi olan selamlaşma hakkında Hz. Peygamber, İslâm dininin en hayırlı işlerinden olduğunu belirterek onun yayılması tavsiyesinde bulunmuştur.[1038] Cahiliyye toplumunda yer alan "Allah uzun ömür versin", "Allah göz aydınlığı versin", "Sabahınız hayırlı olsun" gibi yaygın ifadelerin zaman zaman devam ettirildiği görülmüştür.[1039] Ancak Allah'ın isimlerinden birisi olması, pek çok ayet ve hadis ile vurgulanması, daha hayırlı olarak ifade edilmesi[1040] yönüyle "es-Selam" ve "es-selâmü aleyküm" daha sık kullanılan selamlaşma biçimi olmuştur.[1041] Çok geniş bir manayı ihtiva etmesinden dolayı çok farklı kelimelerle ifade edilen selam konusunda Hz. Peygamber'in bir keresinde amcası Ebû Tâlib'in kızı Ümmü Hâni'ye "Merhaba" dediği rivayetine bakacak olursak günümüzde kullanılan bu kavramın

---

[1035] Müslim, İlim 15.

[1036] Bu konuyla ilgili en yaygın bilinen vakıa içkinin haram oluşudur. Yasaklanıncaya kadar Müslümanların da tükettiği içki, alışkanlıklardan kurtulmanın ne kadar zor olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. İlgili ayetler için bkz. Bakara 2/219, Nisâ 4/43, Mâide 5/90. Diğer uygulama ve örnekler için ayrıca bkz. Muhsin Demirci, "Kur'ân'ın Nüzûl Sürecinde Tedricilik", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergis*i, 2002, S: IX, 175-198.

[1037] İbn Hişâm, II, 603; Vâkıdî, III, 1103.

[1038] Rivayete göre bir kimse Hz. Peygamber'e gelerek: "*İslâm'ın en hayırlısı hangisidir?*" diye sormuş, O da: "*Yiyecek yedirmen, tanıdığına tanımadığına selâm vermendir*" cevâbını vermiştir. Bkz. Buhârî, İmân 5; İbn Ebî Şeybe, I, 326; V, 217; Dârimî, İsti'zân 4.

[1039] Ebû Dâvûd, Edeb 150-151; *Hadislerle İslâm*, IV, 359 vd.

[1040] Ebû Dâvûd, 131-132; *Hadisler İslâm*, IV, 360.

[1041] Ayetler için bkz. En'âm, 6/54; Ra'd,13/24; Hicr, 15/52; Yâsin, 36/58; Saffât, 37/79; Haşr, 59/23. Hadisler için bkz. Buhârî, İmân 6; Müslim, İmân 93, Selâm 5; Ebû Dâvûd, Edeb 132-133; Tirmizî, İsti'zân 10; İbn Mâce, Et'ime 1.

yanlış olmadığı ortaya çıkmaktadır.[1042] Müslümanın Müslüman üzerindeki en temel hakkı olan selam konusunda kadın-erkek, yaşlı-genç ayırımı yapılmamış, evlere selamsız girilmemesi konusuna önem verilmiş[1043] ve yapılacak en önemli sadakalardan biri olarak nitelendirilmişdir.[1044] Ayrıca Hz. Peygamber iki kişinin karşılaştıklarında birbirinin ellerini tutmaları manasına gelen musafahanın Müslümanlar arası selamlaşma yollarından birisi olduğu ifade etmiş[1045] onun karşılık sevgiyi artıracak ve pekiştirecek bir ameliyye olduğunu bildirmiştir.[1046]

Selamlaşma gibi toplumun ihtiyaç duyduğu, birlik beraberlik ve dayanışmayı kuvvetlendiren bir diğer anane hediyeleşmedir. Hediye vermeyi en çok seven bir kişi olarak Hz. Peygamber "*Hediyeleşin. Çünkü, hediye kalbi yumuşatır (kini, öfkeyi söküp atar)*" buyurmuştur.[1047] Kişiyi cimrilikten de koruyan bu uygulama günlük hayatın şekillenmesinde önemli bir misyon taşımıştır. Çünkü akrabalık, komşuluk ve mesai arkadaşlıkları çoğu zaman ilgi alaka ile ayakta kalmaktadır. Hediyeleşmek ise ilgi ve alakanın en zarif bir şekilde tezahürüdür. Almanın da vermenin de güzel bir haslet olduğu bilinen hediyeleşme konusunda genelde karşılığın hep daha iyi olması düstur olarak benimsenmiştir. Günümüzde özellikle komşuluk ilişkilerinde dolu

---

[1042] Mevcut rivayet için bkz. İmâm Mâlik, *Muvatta'*, II, 211; Vâkıdî, II, 830; Abdürrezzâk, III, 76; İbn Hişâm, II, 411; İbn Ebî Şeybe, VII, 407; Buhârî, Salât 4; Müslim, Salâtu'l-Musafirîn 13. Selamın "merhaba" şeklinde verilmesi sadece Ümmü Hâni olayıyla ilgili değildir. Örneğin, başka bir rivayette kendisini evledirmeleri için Hz. Peygamber'in selamıyla ensardan bir aileye giden kişiye, ensar ailesi "*Merhaba! Ey Allah'ın elçisi! Merhaba! Ey Allah'ın elçisinin elçisi*" şeklinde karşılıkta bulunmuşlardır. Bkz. Ebû Dâvûd, *Müsned*, II, 492; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVII, 112; İbn Kesîr, *Bidâye*, V, 335. Ümmü Atiyye'den gelen rivayette ise Hz. Ömer, Medîne'ye ilk geldikleri yılda Hz. Peygamber'in emriyle kadınların olduğu bir topluluğa gelip, kapıdan şöyle seslenmiştir: "Ben size Allah'ın elçisini selamıyla geldim." Bunun üzerine kadınlar: "*Merhaba! Ey Allah'ın elçisi! Merhaba! Ey Allah'ın elçisinin elçisi*." diyerek meramını anlatmasına izin vermişlerdir. Bkz. İbn Sa'd, VIII, 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIV, 394; Ebû Ya'lâ, I, 196; İbn Huzeyme, III, 112; İbn Hibbân, VII, 314.

[1043] Nûr, 24/61.

[1044] Ebû Dâvûd, Tatavvu 12. Daha fazla bilgi için bkz. Sadık Cihan, "Hz. Peygamber'in Sünnetinde Selâm ve İnsan Münasebetlerinde Oynadığı Rol", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, S: VI, 1-14; Abdurrahman Kasapoğlu, "İslâm'da Selam ve Selamlaşma Olgusu", *Hikmet Yurdu*, 2010, C: III, S: VI, 49-88.

[1045] İbn Hişâm, II, 255; İbn Sa'd, VI, 151; İbn Ebî Şeybe, V, 246; İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ubeyd Kureşî Bağdâdî (281/894), *el-Marâz ve'l-Keffârât*, thk. Abdulvekîl Nedvî, Dâru's-Selefiyye, Bombay 1991, 91.

[1046] İbn Sîrîn, I, 79; Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn Mürrî Bağdâdî (233/848), *Târihu İbn Maîn*, III, Merkezu'l-Buhûsi'l-İlmî, Mekke 1979, 339. Musafaha uygulamasını İslâm'da ilk kez Ebû Mûsâ Eş'ârî'nin de aralarında bulunduğu Eş'ârîler'in ortaya çıkardığı ifade edilmiştir. Bkz. İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb b. Müslim Fihrî Mısrî (197/813) *Câmî'*, thk. Rufat Fevzî, Dâru'l-Vefâ, yy., 2005, 326; İbn Hibbân, XVI, 165

[1047] Tirmizî, Velâ 6.

gelen tabağın boş gönderilmemesi şu rivayetin yansıması olarak ortaya çıkan güzel bir uygulamadır. Rivayete göre bir keresinde bir kadın Hz. Aişe'ye gelip hediye vermek istemiş ancak Hz. Aişe onun muhtaç bir kişi olduğunu düşünerek hediyeyi kabul etmemiştir. Kadını evden çıkarken gören Hz. Peygamber durumu Hz. Aişe'den öğrenince ona "*Hediyesini kabul edip ona daha iyisiyle karşılık verseydin iyi olmaz mıydı?*" şeklinde ufak bir sitemde bulunmuştur.[1048] Hediyenin reddedilmemesini[1049] defalarca kez hatırlatan Hz. Peygamber, kendisine yedi bahçeyi bırakan Yahudi Muhayrık ve ufak bir hediye veren Yahudi bir kadının hediyelerini din farkı gözetmeksizin kabul etmiştir.[1050] Enes b. Mâlik'in bildirdiğine göre sırf Allah Resûlü'nün görmek için çölden (badiyeden) uzunca yol aşıp gelen ve her seferinde kendisi muhtaç olduğu halde eli dolu gelen Zâhir'e misliyle karşılık verilmiş, heybesi hiç boş gönderilmemiştir.[1051] Fakir, ihtiyaç sahibi ve yakın eş-dosta hediye verildiği gibi bu dönemde diplomatik ilişkiler açısından pek çok kral ve devlet adamına hediyeler gönderilmiş ve onlardan gelen hediyeler kabul edilmiştir.[1052]

Tebrik, güzel temenni, taziye ve geçmiş olsun ziyaretleri de toplumun vazgeçilmezlerinden, İslâm dinin önemli şiarlarındandır. Berâ b. Âzib'in bildirdiğine göre Hz. Peygamber Müslümanlara toplumsal ilişkileri sıkı ve düzgün tutmak adına yedi şeyi yapmalarını emretmiş, bu yedi hususdan biri olarak hastaları ziyâret etmeyi saymıştır.[1053] Emri kadar, ziyaretler de nasıl davranılması gerektiğini "*Ziyaret için bir hastaya gittiğinizde ona olumlu şeyler söyleyerek moral verin*"[1054] ve "*Kim bir hastayı ziyaret ederse elini hastanın yüzüne veya eline dokunacak şekilde koysun ve nasılsın? diye sorsun*"[1055] şeklinde ashabına öğretmiştir. Bu durum, aynı zaman ziyaretlerin temel amacının ne olduğunu net olarak göstermiştir. Örneğin, ağır bir hastalığa yakalandığı rivayet edilen Câbir b. Abdullâh'ı evinde bazen tek başına bazen arkadaşlarıyla defalarca ziyaret etmiş,[1056] Ağır bir hastalığa yakalanan Sa'd ibn

[1048] Abdürrezzâk, X, 449.
[1049] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 405.
[1050] Ebû Dâvûd, Diyât 6; Dârimî, Mukaddime 11.
[1051] Abdürrezzâk, Musannef, X, 454.
[1052] Detaylı bilgi için bkz. Kapar, 361.
[1053] Buhârî, Cenâiz 2. Müslümanın Müslüman üzerindeki hakları konusunda farklı sayılar söz konusu olmuş ancak emredilen şeyler temelde aynı şeylerden oluşmuştur.
[1054] Tirmizî, Tıbb 35.
[1055] İbn Ebi'd-Dünyâ, *Marâz ve'l-Keffârât*, 91; Taberânî, XXII, 336; Ebû Nuaym, *Ma'rîfe*, I, 365.
[1056] Tirmizî, Ferâiz 7.

Ubâde'nin yanına Abdurrahmân b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Abdullâh b. Mes'ûd ile beraber gitmiştir.[1057] Hatta münafık olduğunu bildiği Abdullâh b. Übeyy'i[1058] ve Yahudi bir çocuğu hastalandığında ziyaret etmiştir.[1059] Aynı kategoride ele almamız gereken bir husus da "teşmît"tir. Günümüzde hala Müslümanların sıkı sıkıya bağlı oldukları bir uygulama olan teşmît, hapşıran veya aksıran kimseye "yerhamukellâh" yani "*Allah sana afiyet versin, merhamet etsin*" manasında kullanılan güzel bir dilek ve temenni cümlesi olup, Hz. Peygamber'in yukarıda bahsettiğimiz yedi emrinden birisidir.[1060] Hapşırma konusunda bu kadar güzel duygu, düşünce ve dua söz konusu iken esnemek hoşgörülmemiştir.[1061] Ancak İmâm Mâlik'in esnediğinde elini ağzına götürüp, onu kapattığı bilgisine[1062] bakarak bu uygulamanın eski bir uygulama olduğunu söyleyebiliriz. Bir yere veya bir yola gidileceği zaman "*Uğurlar olsun, hayırlı yolculuklar, muvaffakiyetler dilerim.*" gibi güzel duygu ve düşünce ifade eden sözler söylemek ve yola çıkana hayır dua etmek de bu bağlamda değerlendirilebilecek uygulamalardan biridir.[1063]

Güldürmek veya eğlendirmek kasdıyla söylenen söz veya yapılan davranış demek olan şakalaşma veya mizâh toplumların kültürlerini en güzel şekilde yansıtan adetlerden biridir. İslâm dini her konuda olduğu gibi insan şahsîyetini, onurunu rencide eden bütün söz ve hareketlerden, helal ve haram çizgisini aşan ve kul hakkını

[1057] Buhârî, Cenâiz 44.
[1058] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 202.
[1059] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 175.
[1060] Buhârî, Cenâiz 2; Müslim, Selâm 3; İbn Mâce, Edeb 20; Tirmizî, Edeb 1. "Yerhâmunallâh ve iyyâke" şeklinde karşılık da verenler olmuştur. Bkz. Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen b. Ferkad (189/805), *el-Âsâr*, thk. Ebu'l-Vefâ Afğânî, I, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., 520. "Elhamdülillah" demeyen kimseye teşmît yapılmayacağı söylenmiştir. Çünkü Hz. Peygamber hapşırdığı halde elhamdülillâh demeyen kimseye teşmît yapmamıştır. Bkz. İbn Ebî Şeybe, V, 268; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VIII, 284; Müslim, Selâm 3; Taberânî, VI, 125; Hâkim Nîsâbûrî, IV, 294; Bezzâr, XV, 234; İbn Hibbân, I, 475. Yahudilerin de Hz. Peygamber'in kendilerine "yerhamükellah" demesini umarak kendilerini zorla hapşırmaya zorladıkları ancak Allah Resulü'nün kendilerine "*yehdîkumullah ve yeslih bâleküm*" yani "Allah size hidayet versin ve aklınızı ıslah eylesin" şeklinde karşılık verdiği ifade edilmiştir. Bkz. Ebû Dâvud, Edeb 101; Tirmizî, Edeb 3; Ebû Dâvud, Edeb 98; Tirmizî, Edeb 6.
[1061] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VII, 353;Müslim, Selâm 3. Esnemenin çokluğunun şeytandan olduğu söylenmiş hatta sesli bir şekilde "hâ hâ" veya "âh âh" diyerek esnemenin şeytanın kişiyi karnından güldürmesinden veya kişiyi meşgul ederek galip geldiği için kendisinin gülmesinden kaynakladığı gibi değişik görüşler de ifade edilmiştir. Bkz. Ma'mer b. Râşid, XI, 188; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VII, 353; Buhârî, Bedu'l-Halk 11; Tirmizî, Edeb 7. Bu durumun namazda çokça olması ise şeytanın kişinin namazından engelleme çabası olarak daha mâkul bir görüş olarak sayılabilir. Bkz. Abdürrezzâk, II, 262; İbn Ebî Şeybe, II, 189.
[1062] Mâlik b. Enes, *Müdevvene*, I, 190.
[1063] Tirmizî, Siyer 47.

çiğneyen her türlü davranıştan insanları men etmiştir.[1064] Hendek kazma zamanı yaşanan bir şu olay şaka yaparken bir ölçü/sınır olması gerektiğini göstermesi açısında önemlidir. Olaya göre Zeyd b. Sâbit hendek kazmaktan yorulmuş ve uyuya kalmıştı, Umâre b. Hazm da şaka olsun diye yanından silahını almıştı. Hz. Peygamber uyanıp durumu öğrenince "*Uyudun silahın gitti öyle mi?*" diyerek şaşkınlığını ifade etmiş ve "*Bu çocuğun silahı hakkında bir bilgisi olan var mı*?" diye sormuştur. Bunun üzerine Umâre "*Silah bendedir ey Allah'ın Resûlü*" deyince, Hz. Peygamber "*Onu arkadaşına geri ver, böyle korkutucu şakalar da yapmayın.*" diye tenbihte bulunmuştur.[1065]

Zaman zaman şakalaşan Hz. Peygamber'e birgün bir sahabî: "*Ya Rasûlallah! Sen de bizimle şaka yapıyorsun.*" deyince O, şu cevabı vermiştir. "*Ben sadece doğruyu konuşurum, haktan başka da birşey söylemem*"[1066]

Onu şu şakası da durumu teyit etmesi açısından önemlidir. Bir adam Hz. Peygamber'e:

"*Beni deveye bindir.*" demiş, O da

"*Ben seni deve yavrusuna bindireceğim.*" şeklinde karşılık vermiştir.

Bunun üzerine adam:

"*Ben deve yavrusunu ne yapayım, nasıl binilsin?*" demiş, Hz. Peygamber de:

"*Acaba deve başka bir mahluktan mı doğuyor?*" diyerek şakasını sonlandırmıştır.[1067] Buna benzer şekilde sık sık Enes'e "zü'l-üzüneyn (iki kulaklı)" diye takılmıştır.[1068]

Kendisi şaka yapan Hz. Peygamber, dostlarının yaptıkları şakalara da gülümserdi. Süheyb anlatıyor:

[1064] Bu bağlamda yapılacak her türlü sözlü ve fiilî davranıştan -mizah da içerse- nehyedilmiştir. Bkz. Tirmizî, Birr 58; Hindî, III, 642.
[1065] Vâkıdî, II, 448; Hâkim Nîsâbûrî, III, 476; İbn Asâkir, XIX, 312.
[1066] Tirmizî, Birr 57.
[1067] Tirmizî, Birr 57; Ebû Dâvûd, Edeb 92.
[1068] Tirmizî, Birr 57; Ebû Dâvûd, Edeb 92; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, II, 212; Mizzî, XXXV, 41; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 340.

"Gözüm ağrıdığı halde hurma yiyordum. Bunu gören Hz. Peygamber:

"*Gözün ağrıdığı halde hurma mı yiyorsun?*" dedi. Ben de:

"Ey *Allah'ın Rasûlü, ben ancak ağrımayan tarafla yiyorum.*" cevabını verince tebessüm ettiğini gördüm."[1069] Sahâbe'den Nuayman Ensarî çok şakacı kimselerdendi. O bir keresine Medine'ye gelen satıcılardan tâze meyve ve süt almış ve Hz. Peygamber'e getirerek "*Ey Allahın Rasûlü, bunu senin için satın aldım ve sana hediye ettim*" demiştir. Birkaç gün sonra malın sahibi Nuaymân'a gelip aldıklarını parasını isteyince Nuaymân, satıcıyı Hz. Peygamber'e getirerek: "*Ey Allah'ın Resûlü, şu adamcağızın mallarının bedelini versene*" demiştir. Duruma şaşıran Hz. Peygamber "Nuaymân! Hani sen onları bana hediye etmiştin?" diye sorunca Nuaymân: "*Ya Rasûlallah, alırken param yoktu. Senin de ondan yemeni istiyordum, onun için alıp getirdim.*" diye karşılık vermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber gülmüş ve satıcıya parasını vermiştir.[1070]

3.5. Hurafe ve Bâtıl İnanışlar

İnsanların birşeye inanma veya tutunma duygusu yaratılışla beraber başlamıştır. Her fert veya toplum ister tek yaratıcıya ister çok yaratıcıya olsun bağlanma ihtiyacı hissetmiş hatta kendi dışındakileri genel olarak geçersiz saymıştır. Gündelik hayatın en rutin halini gösteren bu inanç duygusu temelinde ilahi veya iyicil-kötücül güçlere sığınma ve kefaret vardır. Uğur ve nazar kavramlarıyla ilkel dinlere ait kabul edilen büyü ve tılsım gibi inanç tipleri bu temelden kaynaklanmaktadır.[1071]

Bu durum doğal olarak tarih boyunca pek çok toplumda büyücü ve kâhin gibi birtakım sömürü odaklarını ortaya çıkarmıştır. Cahiliye dönemi olarak bilinen İslamiyet öncesi devir bu sömürünün en çok yapıldığı dönemlerden biri olarak kayıtlara geçmiştir. Putların, doğaüstü güçlerin arkasına sığınan büyücü ve kâhinler

---

[1069] Azı dişleri görününceye kadar güldü diyenler de olmuştur. İbn Sa'd, III, 172; Ebû Mervân, Abdülmelik b. Habîb b. Süleymân Sülemî (238/853), *el-İlâc bi'l-Ağziyye ve'l-A'sâb fi'l-Bilâdi'l-Mağrib*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, 13; Bezzâr, VI, 28; İbn Abdilberr, *İstiâb*, II, 732; İbn Asâkir, XIV, 230; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, III, 38; Zehebî, III, 353.
[1070] Zehebî, LXII, 146
[1071] Kudret Emiroğlu, *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, Dost Yayınevi, Ankara 2001, 18.

Mekke toplumunun gündelik hayatına müdahalelerde bulunmuş ancak Medîne dönemi bu bağlamda daha korunaklı bir hayat sürdürmüştür. Çünkü Hz. Peygamber Mekke toplumunda yaygın olan kâhin, sihirbaz, falcı ve doğaüstü güçleri olduğu düşünülen putlara başvurma, onlardan yardım dileme doğrudan içerisinde şirk unsuru bulunduran tüm uygulamaları öncelikli olarak yasaklamıştır.[1072] Örneğin, yeni Müslüman olan Sülem kabilesinden Muaviye b. Hakem Hz. Peygamber'e gelerek ona şöyle dedi: "Ey Allah'ın Resulü! Ben cahiliyeden yeni kurtulmuş biriyim. Allah Teala bize İslam'ı getirdi. Bizden bazı kimseler kâhinlere gidiyor (ne dersiniz)?" Hz. Peygamber de ona, "Sen gitme." dedi. Muaviye tekrar: "Ey Allah'ın Resulü! Bazılarımız da hala uğursuzluğa inanıyorlar." deyince Hz. Peygamber "*Bu, onların içlerinden geçen bir düşüncedir. Bu düşünce onları sakın işlerinden alıkoymasın*" buyurarak bu tür asılsız düşüncelerin etkisi altında kalınmamasını ifade etti.[1073] Başka bir gece ise Hz. Peygamber, ensardan bir toplulukla birlikte otururken, kayan bir yıldız görmüş ve etrafın birden aydınlanmasına neden olan bu yıldızla ilgili ashabına şu soruyu sormuştu: "*Cahiliye döneminde bunun gibi bir yıldız kaydığı zaman sizler ne derdiniz*?" Oradakiler de: "Allah ve Resûlü daha iyi bilir. Biz bu gece büyük bir adam doğdu ve bu gece büyük bir adam öldü derdik." cevabını verdiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber bu durumu "*Yıldız ne bir kimsenin doğumu ne de ölümü için kayar!*" şeklinde açıklığa kavuşturmuştur.[1074] Yine "*Yıldızın doğuşu veya batışı ile yağmur yağdı diyenler Allah'ı inkar etmiş, yıldıza iman etmiştir.*" buyurarak şirke düşmelerini engellemeye çalışmıştır.[1075]

Çoğunlukla insanların bedeninde taşıdıkları bazen de mekânlara saklayarak kötü/doğaüstü güçlerden korunmaya çalıştıkları günümüzde muska ya da nazarlık olarak bilinen yazılı nesneler, büyü ve büyücülükle alakalı olarak hemen hemen her toplumda ve dinde kendine bir yer bulmuştur. Mısır, Babil, Keldâni, Sümer, Asur medeniyetlerine kadar eski bir tarihe uzanan ve Cahiliyye döneminin en büyük sömürü yollarından biri olan muskacılık İslâm dininin ruhuna aykırı olduğu için yasaklanmıştır. Nüfre, tencis, temime, nüşre, ta'viz, tevele, hasume gibi isimler

[1072] Ebû Dâvûd, Tıbb 17; İbn Mâce, Tıbb 39.
[1073] Müslim, Mesâcid 43.
[1074] Müslim, Selâm 124; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân 34.
[1075] Buhârî, İstiskâ 28; Müslim, Îmân 125.

verdikleri muskaları taşıyan Cahiliye arapları, bazen ağrıyan organlarının sıhhat bulması için kâhin, sihirbaz ve Yahudi din adamlarına başvurmuşlardır.[1076] Ukbe b. Amir Cühenî'den gelen "*Üzerinde muska taşıyanı Allah muradına erdirmesin ve muhafaza etmesin*" mealindeki hadis ile "*Develerin boynuna asılmış muskaların ve kirişleri koparıp atın*" şeklindeki rivayet dönemin muskaya bakış açısını göstermesi açısından önemlidir.[1077] Ayrıca Hz. Peygamber kendisine inananlara şu şekilde bir ikazda bulunmuştur: "*Kim düğüm yapar sonra ona üflerse sihir yapmış olur. Kim sihir yaparsa şirk koşmuş olur. Kim de (kendisini koruması için nazarlık ve benzeri) bir şey takarsa, o taktığı şeyin korumasına havale edilir.*"[1078]

Arap dilinde, "uğur ve uğurlu şeyleri gösteren simge anlamına gelen "fal" (fe'l) ise genellikle çeşitli alet ve yöntemler aracılığıyla gelecek ve bilinmeyene dair bir tür haber edinme tekniği idi. Ayrıca iyimser tahmin yapmak manasına gelen "tefe'ül" de "uğursuzluk" manasına gelen "tıyera" ve "teşe'üm" kavramlarının zıddı olarak kullanılmaktaydı. Bu durumu Hz. Peygamber "*İslam'da uğursuzluk yoktur, tefe'ül (bir şeyi hayırlı ve uğurlu saymak) ondan daha hayırlıdır.*" şeklinde açıklamıştır.[1079] Oysa İslam öncesinde Araplar arasında pek çok falcılık yöntemi kullanılmaktaydı. Gelecekte yapılacak işler konusunda karar verme mekanizması olarak kullanılan bu yöntemlerden en meşhurları, kum üzerine çizgiler çizmek (hattü'r-reml), kuş uçurmak (ıyâfe), taşları veya hurma çekirdeklerini yere vurmak (tark) ve fal okları çekmek (ezlam)'tir. İnsanlar savaşa girme, yolculuğa çıkma, nikah, ticaret, nesep tayini, kan davası gibi önemli birtakım kararlar almadan önce genellikle fal oklarına (ezlam) başvururlar, çekilen ok doğrultusunda verilen kararı putların onayladığına inanırlardı.[1080] Kur'an-ı Kerim'de de şeytan işi bir pislik[1081] olduğu belirtilen ezlâm ile ilgili olarak Mekke'nin fethinde Kâbe'ye girdiğinde Kureyş müşriklerinin İbrahim ve İsmail'i (a.s) ellerinde ezlam denilen fal oklarıyla resmettiklerini görünce Hz.

[1076] Ebû Dâvûd, Tıbb 17; İbn Mâce, Tıbb 39; *Hadislerle İslam*, IV, 331.
[1077] Buhârî, Cihâd 139; Müslim, Libâs 1; Kürşat Demirci, "Muska", XXXI, *DİA*, İstanbul 2006, 265-267; Kadir Canatan, "Beden Takısı olarak Muska ya da Muskanın Sosyolojisi", *Beden Sosyolojisi*, ed. Kadir Canatan, Açılım Kitap, İstanbul 2011, 283-287.
[1078] Nesâî, Muhârebe 19.
[1079] Buhârî, Tıbb 44.
[1080] Buhârî, Menâkibu'l-Ensâr 45; Müslim, Mesâcid 33; Ebû Dâvûd, Tıbb 23; *Hadislerle İslâm*, I, 684.
[1081] İlgili ayet: "Ey iman edenler! (Aklı örten) içki (ve benzeri şeyler), kumar, dikili taşlar ve fal okları (ezlam) ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz." Mâide, 5/90.

Peygamber: "*Allah bunları yapanları kahretsin. Allah'a yemin ederim ki bu iki peygamber, hiçbir zaman böyle fal oklarıyla rızık ve kısmet aramamışlardır.*" kızgınlığını izhâr etmiştir.[1082]

Batıl olarak kabul edilen ve yeni din İslâm'ın ruhuna ters düşen diğer bir uygulama ise ölen kişilerin arkasından kendilerini döven, yakasını yırtan, feryatlarıyla ortalığı velveleye veren ve süresiz yas tutan kişilerin davranışlarıdır. Ölüm gibi gündelik hayatın her anına etki eden bir gerçeğin bu şekilde suiistimal edilmesi bizzat Hz. Peygamber tarafından "*Ümmetimde cahiliye adetlerinden kalma dört şey vardır ki bunları (kolaylıkla) terk edemezler. Bunlar; asaleti ile öğünme, nesepleri kötüleme, yıldızlarla yağmur isteme ve bağıra çağıra ölülere yas tutmakdır.*" sözüyle yasaklanmıştır.[1083] Ayrıca dönemin insanları arasında cahiliye halk inanışı olarak bilinen ölünün defnedildikten sonra mezarlarından baykuş olarak çıktığı düşüncesinden mülhem baykuş uğursuz görülmüştür. Bu inanış yine Hz. Peygamber'in "*Baykuşta uğursuzluk yoktur.*"[1084] açıklamasıyla geçersiz sayılmıştır. Ancak uğursuz sayılan tek hayvan baykuş değildir aynı zaman bazı kişilerce köpek uluması ve eşek anırması durumlarında kötü birşeyler olacağı düşüncesine inanan ve vesveseye kapılan kişiler azımsanmayacak kadar çok idi. Hz. Peygamber bu duygu ve düşünceyi de reddederek bu tür vesveselere ve korkulara karşı Allah'a sığınmayı tavsiye etmiştir.[1085] Ayrıca günümüzde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde zaman zaman hayalet-hortlak (gulyabani) olarak ifade edilen cin yahut şeytan türü hayalî varlık inanışı bu dönemde var olduğu için "*Ğul (hayalet) diye bir şey yoktur.*" Sözüyle kaldırılmış, eğer hala kişide bir korku oluşuyorsa Allah'a sığınarak dua edilmesi tavsiye edilmiştir.[1086]

Batıl inanışlardan bir diğeri zaman ve vakit hakkında zihinde oluşan yanlış mefhumlardır. Bunlardan ilki günümüze "*İki bayram arasında evlenilmez*" şeklinde yansıyan Şevval ayında evlenmeme inanışıdır. Hz. Peygamber bu yanlış düşünceyi

[1082] Buhârî, Enbiyâ 8.
[1083] Buhârî, Cenâiz 3; Müslim, Cenâiz 29.
[1084] Buhârî, Tıbb 19; Müslim Selâm 114.
[1085] Ebû Dâvûd, Edeb 105-106.
[1086] Müslim, Selâm 107.

fiili bir hareket ile yani Hz. Aişe ile Şevvâl ayında evlenerek yıkmıştır.[1087] Günümüzde hala bazı kişilerce inanılan diğer bir yanlış ise Safer ayının uğursuz ay olduğu düşüncesidir. Buna göre Safer ayı çıkmadan umre yapmak yeryüzünde işlenen günahların en büyüklerinden sayılmış ayrıca Safer ayında insanların ve hayvanların karnında bir ağrı oluştuğuna ve bunun başkalarına da bulaştığına inanılmıştır.[1088] Ancak Hz. Peygamber bu yanlış düşünceleri "*Safer (ayının) uğursuzluğu diye bir şey yoktur.*" buyurarak ortadan kaldırmıştır.[1089] Bunca uğraş ve çabaya rağmen hurafe ve batıl inanışlar günümüze kadar çoğu kez form değiştirerek varlığını sürdürmeyi başarmıştır.

[1087] Müslim, Nikâh 73.
[1088] Buhârî, Hacc 34; Müslim, Selâm 109; Ebû Dâvûd, Tıbb 24.
[1089] Buhârî, Tıbb 19.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
GÜNDELİK HAYATTA BEDEN-BEDEN İLİŞKİSİ

4.1. Sağlık ve Öz Bakım: Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri

Cahiliye dönemi Araplarında genel olarak sağlık ve tıp denilince kâhin, arrâf, büyücü ve müneccim denilen kişiler ön planda yer almaktaydı. Bu kişilerin yanında kitap ehli başka kimselerin varlığı bilinse de mutlak otorite olarak halk onları kabul ediyordu. Çünkü bu kutsal otorite çoğunlukla manevi ve psikolojik iyileştirme yöntemleriyle ruhları ve putları kullanıyor putperest bir toplum nezdinde itibar elde ediyordu. Ancak mevcut otorite, Hz. Peygamber'in Medine'ye gelmesi ve "*kâhin ve arraflara inanların, kendisine indirileni inkâr ettikleri*"[1090] uyarısıyla adeta bir sarsıntıya uğramıştı. Artık inanan kesim kâhin ve arraflardan medet ummak yerine her türlü bilgi için Hz. Peygamber'e başvuruyor, zaman zaman kendi müdahale ederek, zaman zaman çeşitli dualar öğreterek, zaman zaman da işin ehline yönlendirerek O (s.a.v), halkı bilinçlendiriyordu. Hatta bu işle uğraşanların yaptıkları her türlü olumsuzluktan dolayı sorumlu olacakları ikazıyla[1091] sağlık ve tıbbın ne kadar ciddi bir alan olduğunu vurguluyordu.

Öz Bakım: Temizlik ve Hijyen

İslam dini temizliğe çok önem vermiş hatta "*temizlik imanın yarısıdır.*"[1092] denilerek bu konuda dikkatli olunması gerektiği vurgulanmıştır. Uyarıları kulak veren hem sahabîler hem de sonraki nesiller gündelik hayatta daha titiz ve temiz olmaya çalışmışlar, Hz. Peygamber'in vefatından sonra sonra kaleme aldıkları hadis, fıkıh gibi eserlerde "kitâbu't-tahâret" başlığını hem de ilk konu seçerek temizlik konusunun önemini anlatmışlardır.

Coğrafî konum olarak çöl iklimine sahip olsa da Medîne, Hicaz bölgesinin en sulak bölgelerinden birisidir. Su imkanlarının diğer bölgelere oranla daha çok olması sebebiyle halk günlük hayatta temizlik ve hijyen konusuna dinin emir ve yasaklarını da gözeterek dikkatli bir şekilde özen göstermiştir. Bu hususla ilgili olarak her konuda olduğu gibi Hz. Peygamber kişisel bakım, manevî temizlik, çevre temizliği

[1090] Müslim, Selâm 125.
[1091] Dârimî, Diyât 233; Nesâî, Kasame 41; İbn Mâce, Tıbb 16.
[1092] İbn Ebî Şeybe, I, 14; Müslim, Tahâret 1; İbn Mâce, Tahâret 5; Ebû Avâne, I, 189.

vb. konularda toplumu gerek söz gerekse fiilî uygulamalarıyla uyarmış hatta suyun az olduğu veya hiç olmadığı durumlarda bile çitilemek, tırnakla kazımak, taş veya toprak kullanmak suretiyle temizlikten geri kalmamalarını öğretmiştir.[1093] Örneğin, teyemmüm bu durumdan mülhem teşri kılınan bir hükümdür.

Temizlik açısından önemli olan bir diğer husus ağız ve diş sağlığıdır. "*Dört şey peygamberlerin sünnetlerindendir: Utanma duygusu, güzel koku sürünmek, misvak kullanmak ve evlenmek.*"[1094] buyuran Hz. Peygamber, fiili olarak topluma hep örneklik teşkil etmiştir. Mikdam b. Şureyh'n naklettiğine göre, babası (Şureyh b. Hânî) şunları anlatmıştır: "Hz. Aişe'ye, '*Peygamber (s.a.v) evine girdiği vakit ilk önce ne yapardı?*' diye sordum. O da: '*Misvak kullanırdı.*' dedi.[1095]

Hz. Peygamber'in temizlik ve hijyen konusunda gerek özel gerekse toplumsal olarak her fırsatta uyarılarda bulunması, zaman zaman Müslümanlarla alay edenlerin elinde bir argüman olarak kullanmasına sebep olmuştur. Örneğin, müşriklerden biri Selman-ı Fârisî'ye istihza dolu bakışlarla: "Muhammed'in herşeyinize karıştığını hatta abdesti nasıl bozmanızı bile öğrettiğini görüyorum." demiş, Selman iğneleyici sözlere aldırış etmeksizin büyük bir ciddiyet ve onurla: "*Evet. O bize büyük ve küçük abdest bozarken kıbleye doğru dönmemizi, sağ el ile temizlenmememizi, temizliği üç taştan daha azıyla yapmamızı, kemik ve tezek kullanmamızı yasakladı.*"[1096] şeklinde karşılık vermiştir. Rivayette geçen taşla temizlik o dönemde ilk başlarda evlerde tuvalet olmamasından dolayı gözden uzak tenha bir köşeye ihtiyaç gidermenin zaruri bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Zaten dilimizde halen "tuvalet" anlamında kullanılmakta olan "hela" sözcüğü de Arapçada "tenha ve gözden uzak yer" manasına gelmektedir.[1097] Buna rağmen Medîne'de temizlik yöntemi olarak genelde su tercih edilmiş, Hz. Peygamber çoğunlukla su ile taharetlenmiş ve suyla taharetlendikleri için Kuba halkını övmüştür.[1098] Bu bağlamda Hz. Aişe'de kadınları

[1093] Bunlar özellikle hayız kanı, meni veya istinca için kullanılmışlardır. Hz. Peygamber bir defasında da hayız kanının başka bir eşyaya bulaşması üzerine onu temizlemesi için bir kadına "su kabına tuz atıp, onu yıka" buyurmuştur. Günümüzdeki sabun ve deterjan gibi maddelerin olmaması eldeki imkânlarla en iyi şekilde temizliği yerine getirmeye zorlamıştır. Bkz. Ebû Dâvud, Tahâret 122.
[1094] Tirmizî, Nikâh 1.
[1095] Müslim, Tahâret 43.
[1096] Müslim, Tahâret 57.
[1097] *Hadislerle İslâm*, II, 110.
[1098] Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân 9; İbn Mâce, Tahâret 28.

eşlerini suyla temizlik yapmaları konusunda Hz. Peygamber'i örnek göstererek teşvik etmiştir.[1099]

Maddi ve manevî her türlü temizliğe dikkat çeken Hz. Peygamber, bir cuma günü sahabîlerden bazılarının hurmalıklarında çalıştıktan sonra toz toprak içinde ve terlemiş bir şekilde mescide gelmelerini şu şekilde eleştirmiştir: "*Keşke yıkansaydınız!*"[1100] Yine bu hususla ilgili olarak O, "*Her yedi günde bir yıkanmak, Yüce Allah'ın her Müslüman üzerindeki hakkıdır.*" buyurarak, belli zaman aralıklarında mutlaka banyo yapılması gerektiğini vurgulamıştır.[1101] Bunların haricinde güzel bir uygulama olması açısından Hz. Peygamber arefe günü ve bayram günlerinde namazdan önce gusül abdesti almış aynı şekilde ailesine de almalarını tavsiye etmiştir.[1102]

Dönemin temizlik algısını oluşturan ve kuvvetlendiren başlıca ikazlardan bazıları şunlardır:

Durgun suya ihtiyacını görmemek[1103]

Durgun suda yıkanmamak[1104]

İnsanların toplu olarak bulundukları yerlere ve özellikle mescitlere tükürmemek[1105]

Eğer açık bir alanda isek ve def-i hacet görmek istiyorsak toprağın temizleyiciliği yönünden istifade ederek uygun bir yer seçmek ve bu işi üste başa sıçratmayacak şekilde yapmak. Ebû Musa Eş'âri, Hz. Peygamber'in tuvalet ihtiyacı her zaman yumuşak bir zemin aradığına dikkat çekmiştir.[1106]

Büyük veya küçük abdest bozmak için kimsenin göremeyeceği kadar uzağa gitmek[1107]

Umuma açık suyolları, gölgelikler ve yol kenarlarına ihtiyacını görmemek[1108]

[1099] Tirmizî, Tahâret 15; Nesâî, Tahâret 41.
[1100] Buhârî, Büyû' 15.
[1101] Buhârî, Cum'a 12; Müslim, Cum'a 9.
[1102] İbn Mâce, İkâmet 169.
[1103] Buhârî, Vudû 68; Müslim, Tahâret 95; Ebû Dâvud, Tahâret 36; Tirmizî, Tahâret 51; Nesâî, Tahâret 46.
[1104] Müslim, Tahâret 97.
[1105] İbn Şebbe, I, 18-19.
[1106] Ebû Dâvud, Tahâret 2.
[1107] Ebû Dâvûd, Tahâret 1.
[1108] Ebû Dâvûd, Tahâret 1; Tirmizî, Tahâret 16; Nesâî, Tahâret 16.

Beş şey fıtrattandır hadisine göre; sünnet olmak, etek traşı yapmak, bıyıkları kısaltmak, tırnakları kesmek ve koltuk altlarını temizlemek[1109]

Saç-sakal, kılık-kıyafetin temiz ve düzgün olmasına dikkat etmek[1110]

Mescitlere ve kamuya açık yerlerde (yollar, çarşı, meydanlar) tükürmemek veya sümkürmemek[1111]

İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber gece uykudan kalkıp tuvalet ihtiyacını giderdiğinde bile ellerini ve yüzünü yıkamış ve daha sonra uyumuştur.[1112] Bu durum temizlik alışkanlığının her daim kazanılmasını göstermek açısından önemlidir. Yani sadece yemek-içmek söz konusu olduğunda değil gündelik hayatın her diliminde temizliğe riayet edilmesi istenmiştir. Kaldı ki uykudan kalkıldığında ellerin yıkanması bir düstur olarak topluma öğretilmeye çalışılmış, el yıkanmadan birşeye dokunulmasına sıcak bakılmamış hatta temiz bir kaptan su alınması –onun da kirleneceği ihtimaline karşın- temizlik açısından sakıncalı görülmüştür.[1113]

Konumuzla ilgili ilginç rivayetlerden bir tanesi Hz. Aişe'den bize ulaşan şu olaydır:

Bir kadın Hz. Peygamber'e perde arkasından bir mektub uzattı. Ancak O, "bu kadın eli mi erkek eli mi?" diye soru sordu. Bunun üzerine kadın: "Kadın elidir ya Resulullah" diye cevap verince, Hz. Peygamber: "Kadın olsaydın, tırnaklarının rengini değiştirirdin" buyurdu.[1114] Burada tırnakların rengini değiştirecek maddenin dönemin şartları gereği kına olduğu düşünülebilir. Ancak burada sürülen boya veya kınadan ziyade vurgulanan nokta kadınların fıtratlarına uygun şekilde kişisel bakımlarına dikkat etmeleridir. Zaten Ümmü Seleme'nin anlattığına göre bu dönemde kadınlar yüzlerine güzelleşmek amacıyla vers veya kelef kullanmışlardır.

[1109] Buhârî, Libâs 63, 64, İsti'zân 51; Müslîm, Tahâret 39; Muvatta, Sıfâtu'n-nebî 3; Tirmizî, Edeb 14; Ebû Dâvud, Tereccül 16; Nesâî, Tahâret 10, 11.
[1110] Nesâî, Zînet 60; Ebû Dâvud, Tereccül 3; Ebû Dâvud, Libâs 17.
[1111] İbn Şebbe, I, 16-24.
[1112] Müslim, Hayız 20; İbn Mâce, Tahâret 71.
[1113] Müslim, Tahâret 87; Ebû Dâvûd, Tahâret 49.
[1114] Ebû Dâvud, Tereccül 4; Nesâî, Zînynet 18.

Vers, yüzü allaştırmaya; kelef ise esmerleştirmeye yarayan bir makyaj malzemesidir.[1115]

Yine Hz. Peygamber saçları omuzlarına kadar uzanan bir sahabî için "saçlarına ikramda bulun",[1116] saçları darmadağınık başka bir sahabî için "saçlarını düzeltecek bir şey bulamadı mı?"[1117], üstü başı kirli başka bir sahabî için ise "şu adam elbisesini yıkayacak bir şey bulamadı mı?"[1118] buyurarak erkeklerin fıtratlarına uygun bir şekilde kişisel bakımlarına dikkat etmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Saç uzatılması, taranması ve kesilmesi hususuyla ilgili olarak belli bir şekil sınırlandırılması yapmayan Hz. Peygamber ancak göze hoş görünmeyen[1119] veya ehl-i kitaba benzemek amacıyla yapılan her türlü düzenlemeden kaçınılması gerektiğini belirtmiş,[1120] "Saçı olan ona iyi baksın, özen göstersin."[1121] demiştir.

Hem sağlık hem de kişisel bakımla ilgili olarak bu dönemde karşımıza çıkan bir başka husus da hidâb diye bilinen saç/sakal rengini değiştirmektir. Hadislerde kına yoluyla el ve ayakların kınalanması olarak ifade edilen hidâb saçla beraber insan bedeninde boyanabilecek muhtelif diğer uzuvları içerisinde bulunduran bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.[1122] Ancak boyanın maddesi, rengi, boyama sebebi gibi pek çok sebepten dolayı boyama ile ilgili ulema arasında ihtilaf olmuş, bunlardan bazıları boyamaya karşı çıkarken bazıları belli şartlar doğrultusunda sakınca göremişlerdir.

Hz. Peygamber saçını kınalayan bir sahabîyi beğenmiş, ardından kına ve ketemle saçlarını boyamış başka bir sahabî ile karşılaşınca onu daha çok beğenmiş ve en sonra saçlarını safraya (sarı) boyamış bir başka sahabîye ise bu diğerlerinden daha güzel buyurmuştur.[1123] Yine kaynaklarda Hz. Osman'ın saç ve sakalını sarıya

---

[1115] Ebû Dâvud, Tahâret 121; Tirmizî, Tahâret 105; Canan, X, 379.
[1116] Muvatta, Şaar 6; Nesâî, Zînet 60; Ebû Dâvud, Tereccül 3.
[1117] Ebû Dâvud, Libâs 17.
[1118] Ebû Dâvud, Libâs 17.
[1119] Buhârî, Libâs 72; Müslîm, Libâs 113; Ebû Dâvud, Tereccül 14; Nesâî, Zînet 5; İbn Mâce, Libâs 38.
[1120] Buhârî, Libâs 70; Müslîm, Fedâil 90; Ebû Dâvud, Tereccül 10; Nesâî, Zînet 62.
[1121] Ebû Dâvûd, Tereccül 3.
[1122] Canan, VI, 539.
[1123] Ebu Dâvud, Tereccül 19; İbn Mâce, Libâs 34; Ebû Ya'la, II, 190; Ebû Avâne, IV, 271.

boyadığı, saçını örgülemiş olduğu[1124] Hz. Ebu Bekir'in de kınayla saçını/sakalını boyadığı ve kıpkırmızı yaptığı[1125] ve Hz. Ömer'in kına ve ketem kullanarak saçını boyadığı kaynaklarda yer almaktadır.[1126]

Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri[1127]

Konumuzun başında belirttiğimiz gibi insanın olduğu her yerde hastalık, hastalığın olduğu her yerde de bunu tedavi etme yollarının olduğu aşikardır. Toplumdan topluma, çağdan çağa değişiklikler arz etse de sonuç itibariyle hastalıklar ve tedavi yöntemleri konusunda imkânlar nispetinde çeşitli düsturlar benimsenmiştir. Medîne döneminde ortaya çıkan bu düsturlar ise İslam Tarihi'nde "Tıbbu'n-Nebevî" olarak kayda alınmış, bu alanla ilgili olarak pek çok eser telif edilmiştir.[1128] "*Hastalarınıza zorla yedirmeyin, içirmeyin*"[1129] gibi genel ilkelerin yanında her bir hastalık için ayrı şifa yolları ve yöntemleri belirlenmiş ve bu yolla günlük hayatta karşılaşılan hastalıkların üstesinden gelinmeye çalışılmıştır.

Bu dönemde ilk olarak karşımıza çıkan ve en çok bilinen ölümcül hastalık türü vebadır. Başta Hz. Ebû Bekir olmak üzere birçok sahabîyi zor duruma sokan bu ölümcül hastalık Âmir b. Fuheyre'nin dilinde şu şekilde bir karşılık bulmuştur:

كيف تجدُك ياعامر ؟ فقال :

لقد وجدتُ الموتَ قبل ذَوْقِه إنّ الجبَان حتفُه من فَوْقه

كلّ امرئ مجاهـــد بطَوْقه كالثَّور يَحْمى جلْده بروَوْقه

[1124] İbn Sa'd, III, 54.
[1125] İbn Sa'd, III, 172.
[1126] Ebû Avâne, XVIII, 252.
[1127] Bu başlık tarafımızca hazırlanan "Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri" adlı makalede detaylı olarak ele alınmıştır. Bkz. İlyas Uçar, "Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", 196-218.
[1128] Bu konuyla ilgili kullandığımız eserlerinde yanında ayrıca bkz. Câbir b. Hayyân (148/755), *Tıbbu'n-Nebevî alâ Re'yi Ehl-i Beyt*, Abdülmelik b. Habîb Beğavi (238/852), *Tıbbu'n-Nebevi*; Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Habîb Nisâbûrî, (245/860), *Tıbbu'n- Nebevi*; Ebû Bekr Muhammed b. Âsım Dahhâk Şeybâni (287/900), *Tıbbu'n- Nebevi*; Ebû'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed Müstağfirî (432/1040), *Tıbbu'n-Nebevî*; İbn Hazm (456/1064), *Risâle fi't-Tıbbı'n-Nebevi*; Ebû 'Abdillah Muhammed b. Abdillah Humeydî (v. 488/1090), *Tıbbu'n-Nebevî*; Ahmed b. İbrahim b. Muhammed Dâî (831/ 1427), *Tıbb-ı Nebevi Tercemesi*; Muhammed b. Abdirrahman Sehâvî (902/1496), *Seyru'l-Kavî fit-Tıbbi'n-Nebevî*.
[1129] Tirmizî, Tıbb 4; İbn Mâce, Tıbb 4.

Muhakkak ki, ölümü tatmadan ölümü buldum, şüphesiz korkak kişinin eceli/ölümü onun başının ucundadır. Her bir kişi kendi gücüyle/takatiyle mücahiddir, tıpkı derisini boynuzuyla koruyan öküz gibi.[1130]

Vebâ konusunda *"bir yerde veba çıktığını duyarsanız oraya girmeyin, bulunduğunuz yerde veba çıkarsa o bölgeden ayrılmayınız*" uyarısıyla karantina usulü bir korunma yöntemi belirlenmiştir.[1131]

Ölümcül hastalıklardan bir diğeri difteridir. Ebû Ümame[1132] ve Es'âd b. Zürâre'nin bu hastalıktan dolayı vefat ettiği bildirilmiştir.[1133] Cüzzam da öldürcü hastalıklarından birisidir. Ense çukurundan yapılan hacamatın cüzzâm için bir önlem olduğu belirtilmiş, nezle olmanın cüzzâmı engelleyen bir faktör olduğu vurgulanmıştır.[1134] Bir diğer ölümcül hastalık ise göğüs sancısı, titreme, ateş gibi belirtileri olan bir tür akciğer hastalığı olan zâtü'l-cenb'dir. Hastalığın tedavisi için dağlama ve rukye yöntemlerinin yanında[1135] kustu'l-bahri, vers, zeyt (zeytinyağı)[1136] ve derâni tuzu[1137] kullanılması tavsiye edilmiştir.

Sözlüklerde kanı kurutan ve etleri yiyen öldürücü bir hastalık olan ümmü meldem (humma) öldürücü ve ateşli bir diğer hastalıktır.[1138] Ümmü'l-Hibrîz olarak da bilinen bu hastalığa[1139] ensardan bir kadın yakalanmış tedavi için Hz. Peygamber'e gelen kadına sabredilmesi tavsiye edilmiştir.[1140] Tay kabilesine mensub Zeyd adında bir başka sahabî bu hastalık sebebiyle vefat etmiş[1141] Hz. Aişe ise Hz. Peygamber'in öğrettiği bir dua ile hastalıktan kurtulmuştur.[1142] Çok tehlikeli hastalıklardan bir diğeri kaynaklarda "cüderî" şeklinde geçen ifade edilen yüksek

---

[1130] İbn Hişâm, II, 589.
[1131] Buhârî, Tıbb 30; Müslim, Selâm 92; Muvatta, Câmi 23; Tirmizî, Cenâiz 66.
[1132] İbn Hişâm, II, 507.
[1133] İbn Mâce, Tıbb 24.
[1134] Ebû Nuaym, I, 351.
[1135] Ma'mer b. Râşid, XI, 251; Abdurrezzâk, I, 380; Humeydî, I, 338; Buhârî, Tıbb 26; Ebû Mervân, I, 51; Ebû Nuaym, *Tıbbu'n-Nebevî*, II, 438; İbn Abdirabbih, VII, 362; Hamidullah, II, 811.
[1136] Tirmizî Tıbb 28; İbn Mâce, Tıbb 17; Bezzâr, X, 234.
[1137] Ebû Mervân, *İlâc bi'l-Ağziyye ve'l-A'şâb fi'l-bilâdi'l-Mağrib*, I, 33.
[1138] Halil b. Ahmed, VIII, 46; Ezherî, XIV, 95; Ebû Nuaym, *Tıbbu'n-Nebevî*, II, 560; Hindî, X, 34; Ebû Mervân, I, 20.
[1139] Ezherî, XIV, 95.
[1140] Ma'mer b. Râşid, XI, 195.
[1141] İbn Kuteybe, *Meârif*, I, 333; Taberî, III, 145.
[1142] Makrizî, XII, 3.

ateş ve vücutta ciddi kalıcı rahatsızlara sebebiyet veren bir hastalık olan ve günümüzde çiçek hastalığına benzeyen hastalıktır.[1143] Medîne'de bu hastalığa yakalanan bir sahabî gusül abdesti aldığı için hastalık vücuduna yayılmış ve vefat etmiştir.[1144] Başka bir sahabî ise aynı hastalığı erâk denilen bitkiyi pişirip suyunu içerek atlatmıştır.[1145] Öldürücü hastalıkların sonuncusu kaynaklarda hasbe olarak geçen kızamıktır.[1146] Hz. Peygamber'in kızı Rukiyye'nin bu hastalık sebebiyle vefat ettiği bildirilmiştir.[1147]

Genellikle "meşî" kelimesiyle ifade edilen ishal[1148] günümüzde yapılan uygulamalardan birisi olan bal şerbeti içirme yöntemiyle tedavi edilmiştir.[1149] En yaygın hastalıklardan bir tanesi olup "sudâ'" kelimesiyle ifade edilen başağrısı için kustu'l-hindî kullanılması tavsiye edilmiştir.[1150] Abdurrahman b. Avf'ın tutulduğu deride oluşan ve ciddi problemlere yol açan bir hastalık olan kurdeşen için ipek elbise giyilmesi serbest bırakılmış[1151] ayrıca sarımsak ve soğan yemenin tedavide olumlu sonuçlar verdiği ifade edilmiştir.[1152] Hz. Osman'ın yakalandığı ve Ubeydullah'ın tedavi ettiği selisü'l-bevl kavramıyla ifade edilen prostat,[1153] kökünde bulunan "fuâd" sözcüğünden mülhem mefûd veya vec-i fuâd olarak bilinen kalp rahatsızlıkları ciddi bir bilgi birikimi gerektirdiği için bu hastalığa yakalananlar (Sa'd b. Ebî Vakkas) Hz. Peygamber tarafından işin mütehassısı olan dönemin doktorlarından Hâris b. Kelede'ye yönlendirilmiştir.[1154] Kalp rahatsızlığında belirtildiği gibi "batn" kelimesinde mülhem tüm karın ağrılarına mebtûn[1155] kulak ağrılarına da "üzün" denilmiştir.[1156]

[1143] Hamidullah, II, 811; Ermemiş, 204.
[1144] Abdurrezzâk, I, 225.
[1145] Abdurrezzâk, VIII, 498.
[1146] Buhârî, Libâs 85, 85; Müslîm, Libâs 115; Nesâî, Zîynet 71.
[1147] İbn Şebbe, I, 70.
[1148] Veli Atmaca, "Hadislerde Geçen Hastalık Adları", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2010, C: VIII, S: 2, 42.
[1149] Buhârî, Tıbb 4, 24; Müslim, Selâm 91; Tirmizî, Tıbb 31.
[1150] Ebû Mervân, I, 51.
[1151] İbn Sa'd, III, 121.
[1152] İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, III, 307.
[1153] İbn Sa'd, III, 55. Ubeydullah'ın tedavi etmesi Türkçe çeviride yer almaktadır. Bkz. III, 62.
[1154] Ebû Dâvud, Tıbb 12. Ûdû'l-hindi ya da kust denilen bitki tedavide alternatif olarak kullanılmıştır. Bkz. Ebû Mervân, I, 51.
[1155] Buhârî, Tıbb 30; Ezdî, I, 361; Ezherî, XIII, 252; Rağıb İsfehânî, I, 130.
[1156] Buhârî, Tıbb 26; Ebû Dâvud, Tıbb 18.

Yaygın mikrobik hastalıklardan "remd-i ayn" olarak bilinen göz iltihaplanması veya şişmesi, Hz. Peygamber'in eşlerinden birine isabet etmiş Hz. Peygamber mantarı sıkıp suyunu çıkarmak suretiyle eşinin gözüne tatbik etmiş ve onu iyileştirmiştir.[1157] Hastalığın bulaşıcı olmasından dolayı bu süreçte hasta olan kişiler (Suheyb[1158] ve Hz. Ali[1159]) karantina altında tutulmuştur.[1160] Narın iyileşmeye yardımcı olduğu kaynaklarda belirtilmiştir.[1161] Göz kusurlarıyla ilgili ayrıca Abdullah b. Üneys'in gece körü[1162] Ümmü Mektûm ve Itbân b. Mâlik'in de âmâ olduğu zikredilmiştir.[1163] Bu fiziksel göz hastalıklarının yanında Hz. Peygamber'in "*Nazar (Göz değmesi) gerçektir. Eğer kaderin önüne geçecek bir şey olsaydı nazar onun önüne geçerdi.*" şeklinde gerçek ve hak olduğunu ifade ettiği[1164] ve günümüzde göz değmesi olarak bildiğimiz nazar, psikolojik veya psişik bir hastalık türüdür. Bu durumu gösteren en güzel örnek şudur:

"Sahabîlerden Medîneli Sehl b. Huneyf yıkanmak istedi. Sehl, beyaz tenli, yakışıklı bir insandı. -Havanın sıcak olması ve su bulduğunda insanların suya girmesi doğal olduğu için- Sehl'i yıkanırken gören muhacirlerden Âmir b. Rebîa, onu övmeye başladı. Hemen ardından Sehl olduğu yere yıkıldı. Duruma şahit olanlar Hz. Peygamber'e gelerek olayı anlattılar. Sehl, ne başını kaldırabiliyor ne de ayağa kalkabiliyordu. Hz. Peygamber gelenlere birşeyden şüphelenip şüphelenmediklerini sordu. Onlar da, "Amir b. Rebîa ona baktı." dediler. Hz. Peygamber hemen Amir'i çağırtıp öfkeli bir şekilde, "Neden biriniz kardeşini öldürüyor?" dedi ve ekledi: "*Biriniz kardeşinde beğendiği, hayran kaldığı bir şey gördüğü zaman ona mübarek olması için dua etsin.*"[1165] Nazar genellikle tıbbî bir tedavi olmaksızın rukye denilen bir usulle tedavi edilmiştir.[1166] Hz. Peygamber örnek olarak sevgili torunları Hasan ve Hüseyin'i "*Euzü bi-kelimâti'llâhi'ttâmmeti min külli şeytânin ve hâmmetin ve min*

[1157] Tirmizî, Tıbb 22.
[1158] İbn Mâce, Tıbb 3.
[1159] Kettânî, I, 359.
[1160] İbn Asâkir, XXXXII, 88.
[1161] Râzî, VI, 173.
[1162] Vâkıdî, I, 393.
[1163] İbn Şebbe, I, 52.
[1164] Buhârî, Tıbb 36; Müslim, Selâm 42; Ebû Dâvud, Tıbb 15.
[1165] İbn Mâce Tıbb 12.
[1166] Tirmizî, Tıbb 16; İbn Mâce, Tıbb 33; İbn Kayyım, *Tıbbu'n-Nebevî*, I, 137; Daha fazla bilgi için Canan, XI, 111-121.

külli aynin lâmmetin." duasıyla rukye yapmış ve torunlarını Yüce Allah'ın korumasına havale etmiştir.[1167] Ümmü Seleme'nin evinde, benzi sararmış bir kız çocuğu görünce de, "*Bu çocuğa nazar değmiş, ona hemen rukye (okuyarak tedavi) edin.*" buyurmuştur.[1168]

"Uzre" olarak ifade edilen boğaz ağrısı veya bademcik genellikle çocuklarda görülen hastalık birkaç yöntemle iyileştirilmeye çalışılmıştır. Bunlardan birisi boğaza damlatma yoluyla ilaç kullanımı diğeri de da ûdu'l-hindi bitkisidir. Ümmü Kays bnt. Mihsân oğlunun boğazının şişmesi üzerine Hz. Peygamber'e gelmiş ve tedavi için bilgi almıştır.[1169]

Sözlükte zayıflık, cılızlık manasına gelen bir rahatsızlık manasına gelen dâri'anın Hz. Peygamberin, Esma hint Umeys'e hitaben: "Ne oluyor kardeşimin oğullarının bedenlerini dari'a (cılız, solgun) görüyorum, bir sıkıntılarımı var?" diye sorması ve Esmanın da: "Hayır. Fakat onlara çabuk nazar (ayn) değiyor" diye karşılık vermesi üzerine: "O zaman onlara rukye yap" tavsiyesiyle iyileştirilmeye çalışılmıştır.[1170]

Dönemin en yaygın hastalıklarından birisi iklim şartları gereği haşerat zehirlemesi veya sokması manasına gelen hume veya hâme denilen rahatsızlıktır. Genelde yılan, akrep, eşek arısı, böcek vb. sokmaları için kullanılan bu kelimenin yanı sıra lediğ[1171] ve selîm[1172] kelimeleri de kullanılmıştır. Ensâr'dan bir hane halkına hume için rukye yaptırmalarını önerilmiş[1173] Hz. Hasan ve Hüseyin için ise bir dua iyileştirilmiştir.[1174]

[1167] Manası: Her tür şeytandan, haşereden, kem nazardan Allah'ın tam kelimelerine (sonsuz iradesine ve hükmüne) sığınırım. Bkz. Buhârî, Enbiyâ 10; Tirmizî, Tıbb 18.
[1168] Buhârî, Tıbb 35.
[1169] Buhârî, Tıbb 10, 21, 23, 26; Müslim, Selâm 139; Ebû Dâvud, Tıbb 13; Humeydî, I, 338; Ebû Mervân, I, 51.Öztürk, 186.
[1170] Müslim, Selâm 46; Ebû Avâne, XVII, 387; Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, XXIV, 142; İbn Abdilberr, *İstizkâr*, VIII, 403.
[1171] Buhârî, Tıbb 39; İbn Kayyım, *Tıbbu'n-Nebevî*, I, 137.
[1172] Atmaca, 46.
[1173] Buhârî, Tıbb 26; Ebû Dâvud, Tıbb 18; İbn Kayyım, *Tıbbu'n-Nebevî*, I, 137.
[1174] İbn Mâce, Tıbb 36.

Bu hastalıkların haricinde sivilce,[1175] horlama,[1176] nemle (siğil),[1177] kelef (çil),[1178] dümmel (çıban),[1179] midde (irin),[1180] ğalebetü'd-dem (tansiyon),[1181] ciltte beliren beyaz lekelerden ibaret olan baras,[1182] bir üst solunum yolu hastalığı olan nezle/grip[1183] ciddi sıkıntılara yol açan patolojik bir rahatsızlık olan basur (hemeroid),[1184] fıtık,[1185] ırku'n-nesâ (siyatik),[1186] lakve (yüz felci),[1187] ayaklarda ve diğer mafsallarda ortaya çıkan ağrı manasına gelen nikris,[1188] sef'a (sarılık)[1189] ihtibâsü'l-Bevl (idrar tutukluğu),[1190] mevrûd (sıtma),[1191] gıda ve besinlerin mide

---

[1175] Sa'd b. Zürâre'nin yüzünde sivilce çıkmış dağlama yöntemiyle tedavi edilmeye çalışılmıştır. Bu hastalığa yılancık hastalığı da denmiştir. Ma'mer b. Râşid, X, 407; Tirmizî, Tıbb 11; Taberî, *Târih*, II, 358; Beğavî, *Mu'cemu's-Sahâbe*, I, 89; Kettânî, I, 357; Atmaca, 47.

[1176] Vâkıdî, II, 467-468; Zebîdî, XIX, 511.

[1177] Müslim, Selâm 58; Ebû Dâvud, Tıbb 13, 18; Tirmizî, Tıbb 15; İbn Kayyım, *Tıbbu'n-Nebevî*, I, 137.

[1178] Dermetolojik bir rahatsızlıktır. Ciltte beliren leke manasına gelen "kelef" sözcüğüyle ifade edilmesi günümüzde çil/leke/benek diye bilinen rahatsızlığa işaret etmektedir. Ümmü Cemîle adında bir kadın yüzündeki çiller veya lekelerden dolayı rahatsız olmuş ve tedavi ettirmek arzusuyla Hz. Aişe'ye danışmıştır. Bkz. Kettânî, I, 356.

[1179] Deri üzerinde çıkan içi kan veya irin dolu rahatsızlıklar için kullanılan "dümmel" günümüzde çıban veya apse diye bilinen hastalık türüne işaret etmektedir. Kaynaklarda hırac, hurac, huzze ve karha şeklinde kullanımları da mevcuttur. Abdurrezzâk, I, 161; Râzî, IV, 40; Atmaca, 34.

[1180] İrin, iltihap, yaradan akan su manalarına gelmektedir. Hz. Peygamber Ensar'dan birinin verem olduğunu duyunca ziyaretine gitmiş yarasını görünce "Bu irindir. Çıkarın gitsin" deyince irin deşilmiştir. Bkz. Atmaca, 43.

[1181] Kanın hareketlenip vücuda galebe çalması manasına gelen bu tabirle ifade edilen hastalığın günümüzdeki karşılığının nabız yükselmesi, kan basıncının artması veya yüksek tansiyon olması muhtemeldir. Bkz. Atmaca, 34.

[1182] Günümüzde alaca veya beyaz cüzzam olarak bilinmektedir. Hastalığın güneş suyuyla yıkanmak veya kabirlerin olduğu yerlere ihtiyaç görmekten dolayı ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Kaynaklarda "vadah (وضح)" olarak da kullanılmaktadır. Hacamat yaptırmanın bu hastalığı tedavi etmede etkili bir yöntem olduğu ifade edilmektedir. Halil b. Ahmed, VII, 119; Ezdî, I, 311; Ebû Mervân, I, 39; Ebû Nuaym, *Tıbbu'n-Nebevî*, II, 515, 664; Hindî, IX, 364, 572.

[1183] Ezdî, II, 284; Ebû Nuaym, *Tıbbu'n-Nebevî*, I, 351.

[1184] İmrân b. Husayn basur olunca nasıl namaz kılması gerektiği konusunda başka bir basurlu sahabî de nasıl abdest alacağı hususunda Hz. Peygamber'e danışmıştır. Bkz. Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik Basrî (292/908), *Bahrü`z-Zehhar (Müsnedü`l-Bezzâr)*, thk. Mahfuzurrahman Zeynullah, Âdil b. Sa'd, Sabrî Abdülhâlık eş-Şâfiî, Mektebetü`l-Ulûm ve`l-Hikem, Medîne, 1997, IX, 3515; Ebû Nuaym, *Tıbbu'n-Nebevî*, II, 484.

[1185] Ammâr b. Yâsir'in fıtık olduğu bunun için ilk kez tebân/tubân (تبان) adında özel bir giysi giydiği ifade edilmektedir. Bkz. Belâzûrî, *Ensâb*, V, 539; Diyarbekrî, II, 271; Kettânî, I, 356. Eserin Türkçe çevirisinde tebân kelimesi şal olarak ullanılmıştır. Bkz. II, 42.

[1186] Hz. Peygamber hastalığın tedavisi için: "Irku'n-Nesa'nın şifası Arap koyununun yağıdır. Bu yağ eritilir, üç kısma ayrılır ve her gün bir kısmı olmak üzere üç gün sabah aç karnına içilir" buyurmuştur. Bkz. İbn Mâce, Tıbb 14; Atmaca, 36.

[1187] İbn Ömer, Ebû Talha ve Enes'in yüz felci geçirdiği bildirilmekte ve tedavi olarak dağlama veya rukye yöntemlerini kullandıkları ifade edilmektedir. Bkz. Kettânî, I, 357.

[1188] Hz. Peygamber tedavi için: "İncir yiyin. Cennetten bir meyve indi diye haber verecek olsaydım bunu söylerdim. Çünkü cennet meyvesi çekirdeksiz olur. Onu yiyin çünkü o basuru keser topuk v.s. eklem ağrılarına (nikris) iyi gelir." buyurmuştur. Bkz. Halil b. Ahmed, V, 252; Ezherî, IX, 293.

[1189] Tedavi için rukye önerilmiştir. Buhârî, Tıbb 35; Müslim, Selâm 46.

[1190] Ebû Dâvud, Tıbb 19; Atmaca, 62.

tarafından yeterince hazmedilememesi ve bunun sonucunda oluşan ağrı demek olan zeribe (hazımsızlık)[1192] zaman zaman ortaya çıkan rahatsızlardan bazılarıdır.

Hayız[1193] istihâze[1194] ve nifas halleri diye bilinen kadınlara ait özel durumlar ise günümüz temizlik ve korunma yollarına benzer bir takım yöntemlerle çözümlenme yoluna gidilmiştir. Kadınlar zaman zaman Hz. Peygamber'e veya onun eşlerine sorular sormuş ve ona göre hareket etmişlerdir. Mesela, Hz. Peygamber bu konuda soru soran ensardan bir kadına "miske bulanmış bir parça bez ile temizlen"meşini tavsiye etmiş[1195] hayız kanının başka bir eşyaya bulaşması üzerine onu temizlemesi için başka bir kadına "su kabına tuz atıp, onu yıka" şeklinde yol göstermiştir.[1196] Günümüzdeki sabun ve deterjan gibi maddelerin olmaması eldeki imkânlarla en iyi şekilde temizliği yerine getirilmesini gerekli kılmıştır.

4.2. Giyim, Kuşam ve Süslenme

İnsanlık tarihi kadar eski ve tabi bir durum olan giyim-kuşam ve süslenme hem zaruri bir ihtiyaç hem de her bölge ve coğrafyaya göre örfî olarak farklılıklar arz eden bir olgudur. Genellikle coğrafi şartlar ve iklimin belirlediği giyim-kuşam ve süslenme konusunda zaman zaman dini inanışlar da etkili olmuş her toplum kendine özgü bir giyinme tarzı belirlemeye çalışmıştır. Kişilerin kendilerini ifade biçimlerinden biri olan bu durum kişilerin bir topluluğa, bir sınıfa veya bir cinsiyete ait olduğunun göstergesi olarak algılanmıştır.[1197]

İslamiyet öncesi kullanılan giyim kuşam malzemesi ve giysiler, diğer hususlarda olduğu gibi ana çizgileriyle varlıklarını sürdürmekle birlikte, Hz. Muhammed'in sözlü ve fiilî uygulamalarıyla bir takım değişiklilere uğramıştır. Bu değişikliklerin temelinde, farklı din ve inançların yaşadığı bir çevrede yetişmek

---

[1191] Vâkıdî, I, 117.
[1192] Ahmed, *Müsned*, I, 629.
[1193] Günümüzde aybaşı hali diye de bilinen ve belli günlerde kadınlardan kan gelmesi demek olan hayz hakkında detaylı bilgi için bkz. Canan, X, 343 vd.
[1194] Hayız kanı olmayan bir özre binaen kadından gelen kanama olan istihaze hakkında detaylı bilgi için bkz. Canan, X, 365 vd.
[1195] Buhârî, Hayz 13, 14, İ'tisâm 24; Müslim, Hayz 60, 61; Ebû Dâvud, Tahâret 122; Nesâî, Tahâret 159.
[1196] Ebû Dâvud, Tahâret 122
[1197] Zübeyde Güneş Yağcı, "Toplumsal Bir Gösterge Olarak Osmanlı Devleti'nde Kıyafet ve Kıyafet Politikaları", *Beden Sosyolojisi*, ed. Kadir Canatan, Açılım Kitap, İstanbul 2011, 150.

durumunda kalan Müslümanlara bir kimlik ve aidiyet bilinci kazandırma çabasının yattığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, "kalansüve" adıyla yeni bilinen giyim tarzı olan başlık üzerine sarık sarmak tavsiye edilmiş, bu yeni uygulama, "*Bizimle müşrikler arasındaki fark, başlıklar üzerindeki sarıklardır.*" sözüyle topluma yansıtılmaya çalışılmıştır.[1198]

Sadece giyim konusunda değil süslenme ve kişisel bakım hususunda özgün olmalarını tavsiye edilen toplum için, "*Müşriklere muhalefet edin; bıyıklan kısaltın, sakallan uzatın*",[1199] "*Yahudi ve Hıristiyanlar (saç ve sakallarını) boyamazlar, siz onların aksine davranın.*",[1200] "*Bıyıklan kısaltın, sakallan uzatın; Mecusîlere benzemeyin"*,[1201] "*Siz hem îzar hem de şalvar giyin, onlara (ehl-i kitâb) muhalefet edin*"[1202] denilerek günün şartlarında özgün bir kimlik ve görünüm kazandırma amacı güdülmüştür. Bu yüzden günümüzde şekilden öte bu kimlik ve özgünlüğe uygun bir giyim-kuşam ve süslenme tarzı benimsenmiş olması gerekmektedir. Başta belirttiğimiz gibi iklimin genellikle etkin rol aldığı bu coğrafyada dönemin adet ve alışkanlıklarına da uygun olarak gündelik hayatta kullanıldığına veya yasaklandığına dair bilgi sahibi olduğumuz kılık-kıyafetler şunlardır:[1203]

İsmi	**Özellikleri**
İzâr	Belden aşağısını örtmek için kullanılan ve günümüzde peştamal olarak da bilinen dikişsiz elbisedir.[1204] Hz. Peygamber çok uzun olmasının kibir alameti olabileceği uyarısıyla ashabına bir ölçü belirlemiş[1205] kadınlar için ise bu ölçü biraz daha uzun tutulmuştur.[1206]
Şalvar	Serâvil olarak bilinen geniş ve bol alt giysisidir. Îzardan farklı olarak dikişlidir.

[1198] İbn Sa'd, III, 28; Ebû Dâvûd Libâs 21; Tirmizî, Libâs 42; Canan, XIV, 429; *Hadislerle İslam*, VII, 483.
[1199] Buhârî, Libâs 64; Müslim Tahâret 54.
[1200] Buhârî, Libâs 67; Müslim, Libâs 80.
[1201] Müslim, Tahâret 55.
[1202] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 264.
[1203] Dönemin giyim kuşamına dair yaklaşık çizimler için bkz. Ek-2-10.
[1204] İbn Sa'd, I, 395.
[1205] Muvatta, Libâs 12; Ebû Dâvud, Libâs 30; İbn Mâce, Libâs 7.
[1206] Tirmizî, Libâs 9; Nesâî, Zînet 106.

Gömlek	Hz. Peygamber'in en sevdiği kıyafetlerden biri olup[1207] bazen uzun bazen kısa olarak giyilen üst giysidir. Örneğin, Hz. Peygamber'in gömleğinin bileğe kadar uzandığı ifade edilmiştir.[1208] Her ne kadar ismine gömlek dense de günümüzdekilerden farklı olarak pamuklu, önü kapalı ve içe giyime uygun yapıdadır.[1209] Ancak zamana ve şartlara göre pamuk yerine başka malzemeler kullanılmış, önüne tahtadan, camdan veya başka madenden düğmeler eklemek suretiyle giyilmesi kolaylaştırılmıştır.[1210]
Bornoz	Şapkası veya başlığı olan uzun yağmurluk tarzı bir giysidir.
Taylesân	Şal veya poşu olarak da isimlendirilen bu giysi ağzı, burnu hatta gözü çöl ikliminde kumlardan korumak için kullanılmıştır.
Rayta	Kadınlara mahsus bir giysidir.[1211]
Müsteka	Kaynaklarda kaftan, kürk, cübbe şeklinde bir elbise olduğu ifade edilen müstekanın, bölge hükümdarları tarafından hediye olarak sunulması günlük hayatta herkesin giyemeyeceği bir kıyafet olduğunu göstermekle beraber Bizans İmparatoru Heraklius'un Hz. Peygamber'e hediye bu tarz bir elbiseyi giydiği daha sonra onu Sa'd b. Ebî Vakkâs'a verdiği ve onun da bu kaftan ile imamlık yaptığı rivayet edilmiştir.[1212]
Kıbtiyye	Kabâtî ve Kubâtî diye bilinen ve adına nispetle Mısır'da yapıldığı veya Mısır'dan getirildiği söylenen bu elbise ince, şeffaf ve özellikle bayanların kullandığı bir giysi türüdür. Bu tarz bir elbise satın alan Dıhyetü'l-Kelbî'ye Hz. Peygamber "*Bu elbiseyi ikiye böl, bir parçasını kendine gömlek yap, diğer parçasını da başörtüsü yapması için hanımına ver ancak altına onu belli etmeyecek bir astar koysun*" buyurmuştur.[1213]

[1207] Tirmizî, Libâs 28; Ebû Dâvûd, Libâs 3; İbn Mâce, Libâs 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 317.
[1208] İbn Sa'd, I, 395; Tirmizî, Libâs 28; Ebû Dâvud, Libâs 3
[1209] Uysal, 68.
[1210] Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanlar*, çev. Bahriye Üçok, Varlık Yayınevi, İstanbul 1972, 83; Uysal, 70.
[1211] Ebû Dâvûd, Libâs 16; İbn Mâce, Libâs 21; Beyhâkî, *Sünen*, II, 245.
[1212] İbn Sa'd, III, 133; Ebû Dâvûd, Libâs 8.
[1213] Ebû Dâvûd, Libâs 35, 39.

Hamîsa	Nakışlı, çizgili, benekli, işlemeli bir elbise türüdür. Kendisine hediye edilen bu tarz bir elbiseyi Hz. Peygamber nakışlarından rahatsız olduğu için elbiseyi Ümmü Halid'e vermiştir.[1214] Bu durumun kişisel bir tercih olduğu tüm nakışlı elbiselerin yasak olduğu sonucu çıkarılmamalıdır.
Enbicâniyye	Hamîsanın tersi olarak nakışsız, işlemesiz düz elbisedir.[1215]
Bürde	Hırka dönemin en çok kullanılan kıyafetlerinden birisidir. Bunun sebebini ise hem yapımının hem de maliyetinin ucuz olmasına bağlayabiliriz. Örneğin Hz. Peygamber, bir kadının kendi elleriyle dokuduğu bürdeyi hediye olarak kabul etmiş ve onu giymiştir.[1216] Hz. Aişe'de siyah bir bürde yaptığını hatta Hz. Peygamber'in onu bir süre giydiğini ancak ter yüzünden yün kokusu hissedince çıkardığını ifade edilmiştir.[1217] Ebu Abs, ise bu dönemde 2 dirheme bir bürde/hırka satın almıştır.[1218] Renk konusunda bir kısıtlama yapılmayan hırkalardan yeşil olanlarının ölenlerin üzerine serildiği, Hz. Peygamber'in bayram ve Cuma günleri kırmızı hırka giydiği ifade edilmiştir.[1219]
Şemle	Vücudun üst kısmını örten, ihrama benzeyen bir giysidir.
Kisâ	Belden yukarısını örtmek için kullanılan diğer bir elbise türü de kisâdır.
Hayşe	Ucuz, kaba ve âdi ketenden yapılan elbisedir.[1220]
Ferrûc	Hz. Peygamberin beğenmediği ve "takva sahiplerine yakışmıyor"[1221] şeklinde bir görüş beyan ettiği giysidir. Muhtemelen yırtmaçlı bir elbise türü olduğu için sakıncalı görülel ferrûcun günümüzde *ferace* diye bilinen giysiyle hem şekil olarak hem de kelimenin kökü itibariyle benzerlik göstermesi ilginçtir.

[1214] Buhârî, Libâs 22, 32; Salât 15; Müslim, Libâs 10; Ebû Dâvud, Libâs 1, 8; İbn Mâce, Libâs 1.
[1215] İbn Sa'd, I, 394.
[1216] Buhârî, Libâs 18; Nesâî, Ziyne 97; İbn Mâce, Libâs 1.
[1217] Ebû Dâvud, Libâs 22.
[1218] Vâkıdî, II, 635.
[1219] İbn Sa'd, I, 388; Ebû Dâvud, Libâs 21.
[1220] Ebû Dâvud, Libâs 6; Uysal, 83; Canan, XIV, 477.
[1221] Buhârî, Libâs 12; Müslim, Libâs 23; Nesâî, Kıble 19; Beyhâkî, Sünen, II, 423.

Nemira	Kaplan derisinden yapıldığı için ya da kaplan deseninde olduğu için bu isimle anılmıştır.
Abâ’	Çok yaygın olarak kullanılan bir dış giysisidir. Genellikle elbiselerin üzerine giyilir.
Kabâ’	Günümüzde de kaftan olarak bilinen giysi türüdür.
Hakv/Nıtâk	Hakv, birebir bir elbise türü olmayıp elbiseleri tamamlayan veya onları bağlayan bir nevi kuşak, kemer türü bir giysidir. Genellikle izâr bağı olarak kabul edilmektedir. Nıtâk da aynı amaçla kullanılmıştır. Esma’ya bu nedenle “Zâtü’n-Nıtâkeyn= iki kuşaklı” denilmiştir.[1222]
Ferve	Genellikle hayvan postundan imal edilen ve günümüz de kürk olarak bilinen giysidir. Bu dönemde erkeklerin giydiği bu elbise hakkında Hz. Peygamber’e sorulmuş, O da “*Allah’ın Kitabında haram kıldığı haram, helal kıldığı helaldir. Hükmünü belirtmediği şey ise, affedip mübah kıldığı şeylerdendir*” buyurmuştur.[1223]
Hibera	Yemenden getirtilen, çubuklu, renkli ve pamuklu bir giysidir.[1224]
Mırt	Çoğulu “murût” olan bu giysi yalnız kadınların giydiği, basit bir dış giysidir.[1225] Hz. Aişe’nin kıldan dokunmuş siyah bir mırt giydiği ifade edilmiştir.[1226]
Müfeddem	Kırmızı olma yönünden zirveye ulaşmış, dikkat çekecek kadar kırmızı olmuş elbisedir. Bundan dolayı Hz. Peygamber bu elbisenin giyilmesini yasaklamıştır.[1227]
Kassî/Kıssî	Kıss şehrinde yapıldığı için şehre nispetle anılan bu elbise ipekli olması sebebiyle yasaklanmıştır.[1228]
Cilbâb	Günümüzde de aynı isimle bilinen giysidir. Hem Kur’ân-ı Kerîm’de hem de hadislerde yer alan bu elbise hakkında çeşitli görüşler olsa

[1222] Buhârî, Libâs 16; Müslim, Fedâilü’s-Sahâbe 229; Uysal, 90.
[1223] Tirmizî, Libâs 6; İbn Mâce, Etime 60.
[1224] İbn Sa’d, I, 393; Buhârî, Libâs 18; Müslim, Libâs 32, 33; Ebû Dâvûd, Libâs 11, 15; Tirmizî, Libâs 43, 45; Nesâî, Ziyne 94, 95; Uysal, 95; Canan, XIV, 451.
[1225] İbn Hişâm, III, 233; Kettânî, I, 141.
[1226] Müslim, Libâs 36; Ebû Dâvûd, Libâs 5; Tirmizi, Edeb 49.
[1227] İbn Mâce, Libâs 21; Nesâî, Ziyne 43.
[1228] Buhârî, İsti’zân 8; Müslîm, Libâs 31; Nesâî, Zînet 92; Canan, VII, 52; XIV, 460.

	da genel olarak dışarıda giyilen bir elbise olduğu ifade edilmiştir.[1229]
Cübbe	Günümüze kadar aynı tarzda gelmiş olan bir giysidir. Cübbeler rengine, cinsine, türüne göre farklı farklı olsalar bile genelde aynı isimle anılmışlardır. Hz. Peygamber'in biri yünden adına Şâmi cübbe denilen diğeri İran atlasından yapılmış iki cübbesinin olduğu kaynaklarda geçmektedir.[1230] Bunları zaman zaman namaz kıldırırken[1231] zaman zaman da seferlere çıktığında giymiştir.[1232]
İpek elbise	Dibâc kalın ipek, istebrak ise ince ipek olup Hz. Peygamber iki kumaştan yapılan elbiseyi de yasaklamıştır.[1233] Erguvan renginde ipek kumaşlara ise meysere denmiş ve bu da yasaklanmıştır.[1234] Zübeyr b. Avvâm'ın ve Abdurrahman b. Avf'ın ise ipek giymesine maruzatları olduğundan dolayı ruhsat verilmiştir.[1235]
Kırâm	Üzerinde nakışlar veya temsiller bulunan bir tür ince kumaştır. Hz. Peygamber bu kumaşın kullanılmasına pek hoş bakmamıştır.[1236]
Ridâ	Belden yukarısını örtmek için kullanılan dikişsiz bu elbise, dönemin en çok kullanılan giysilerinden birisidir.[1237]
Şukayka	Önden ve arkadan uzun ve geniş olan bir tür elbisedir. 2 dirheme hırka alınan bu dönemde Ebu Abs 8 dirheme bu tarz bir elbise satmıştır.[1238]
Sarık	Cahiliye döneminden günümüze kadar ulaşan bir giysidir. Medîne döneminde sarıklar dinî bir obje olmaktan öte inanan-inanmayan herkes tarafından özellikle savaşlarda mesaj veren bir nesne olarak kullanılmıştır. Hz. Peygamber'in Müslümanları müşriklerden ayıran

[1229] Ahzab, 33/5; Buhârî, Hayz 23; Tirmizî, Cuma 36; İbn Mâce, İkâme 165. Cilbâb konusunda detaylı bilgi için bkz. Uysal, 58-62.
[1230] İbn Sa'd, I,
[1231] Vâkıdî, III, 1003.
[1232] Tirmizî, Libâs 30; Canan, XIV, 453.
[1233] Buhârî, Libâs 36; Müslim, Libâs 3; Tirmizî, Edeb 45; Nesâî, Ziyne 91.
[1234] Buhârî, İsti'zân 8, Cenâiz 2, Libâs 28, 36, 45; Tirmizî, Edeb 45; Nesâî, Zînet 92; Canan, VII, 52.
[1235] Kurdeşen veya uyuz hastalığı yüzünden izin verildiği belirtilmektedir. İbn Sa'd, III, 96, 121.
[1236] Müslîm, Libâs 102; Ebû Dâvud, Libâs 48, Et'ime 8; Tirmizî, Edeb 44; Nesâî, Zînet 113; İbn Mâce, Et'ime 56.
[1237] İbn Sa'd, I, 394.
[1238] Vâkıdî, II, 635.

	en önemli sembol olarak ifade ettiği sarıklar kalansüve ile biçim değiştirmiştir.[1239] Çünkü müşrikler de mesaj vermek amacıyla sarık takmışlardır.[1240] Günümüzde genelde beyaz olarak giyilen sarıklar bu dönemde ayrıca siyah, sarı, yeşil, kırmızı vb. renklerden imal edilmiştir.[1241]
Kalansüve	Genellikle sarık altına giyilen bir başlık olup, günümüzde takke olarak kullandığımız bir giysidir.[1242] Esas amacı sarığın kayıp düşmesini engellemek olmakla beraber müşrikler ve ehl-i kitaptan sarık takanlardan ayırt edilmek için kullanılmıştır.[1243]
İsâbe	Sarık manasına da gelen ancak sarık gibi hazır olmayıp başa dolanarak veya sarılarak giyilen bir giysidir. Günümüzde sarık olmadığında beyaz bir tülbent veya bez ile başın örtülüp, sarık haline getirilmesi bu durumla benzerlik göstermektedir.
Na'l	İnsanoğlunun en temel ihtiyaçlarından birisi olan ayakkabılar rengi, cinsi, imal edildiği yer, şekli vb. durumlara göre çeşitlilik göstermiştir. Bunlardan iki bağcıklı olanlar[1244] ile sebtiyye diye bilinen sığır derisinden yapılan ayakkabılar[1245] en çok kullanılanlarıdır. Ancak sıcak iklimden dolayı terlikler de çokça tercih edilmiştir.[1246]
Mest	Günümüze aynı isimle ulaşan bir bir giysi türüdür. Ayrıca Necaşi'nin Hz. Peygamber'e bir çift sade ve siyah mest hediye etmesi kullanımının yaygınlığını göstermesi açısından önemlidir.[1247]

[1239] Ebû Dâvud, Libâs 24; Tirmizî, Libâs 47.
[1240] Vâkıdî, I, 66.
[1241] Vâkıdî, I, 76; Müslim, Hacc 458; Ebû Dâvud, Libâs 24; Nesâî, Zînet 109.
[1242] Ebû Dâvud, Libâs 24; Tirmizî, Libas 47.
[1243] İbn Sa'd, III, 28; Ebû Dâvûd Libâs 21; Tirmizî, Libâs 42; Canan, XIV, 429; *Hadislerle İslam*, VII, 483.
[1244] Buhârî, Libâs 41;Tirmizî, Libâs 32; Ebû Dâvûd, Libâs 41; Nesâî, Ziyne 115; İbn Mâce, Libâs 27; Ahmed, *Müsned*, III, 122.
[1245] Nesâî, Tahâret 95, Zînet 67.
[1246] İbn Sa'd, I, 411.
[1247] İbn Sa'd, I, 414. Özellikle fıkıh konusu olduğu için mestin nasıl olacağı, hangi durumlarda kullanılacağı veya kullanılamayacağı hadislerde detaylı olarak verilmiştir. Bkz. Buhârî, Vudû 48, 49, Salât 7, 25, Cihâd 90, Meğâzî 80, Libâs 10-11; Müslim, Tahâret 77-82; Ebû Dâvud, Tahâret 59; Tirmizî, Tahâret 72; Nesâî, Tahâret 96-97.

Çorap	Günümüzde olduğu gibi dikişli-dikişiz, kalın-ince gibi türleri olan bir giysi türüdür.

Tablo 8- Gündelik hayat içerisinde kullanılan giyim-kuşam

4.3. Üretim ve Tüketim Kültürü: Yiyecek-İçecekler

Geniş kırsal bozkırlar ve vahalara sahip Arabistan yarımadasının en şanslı bölgelerinden biri olan Medîne'de bol miktarda tarım ürünü elde edilmiştir. Genellikle hurma üretimi yapılan şehirde çok sayıda sebze ve meyve yetiştirildiği kaynaklarda yer almaktadır. Kavun, karpuz, şeftali, incir, limon, turunç, üzüm, elma, nar, muz, vişne, arpa, buğday, mısır, pancar, kabak, patlıcan, fasülye üretimi yapılanlardan bizim tespit edebildiklerimizden bazılarıdır.[1248] Hatta Enes b. Mâlik'in yılda iki kez üzüm bahçelerinden mahsül aldığı ifade edilmiştir.[1249] Bunların haricinde özellikle sağlık, tıp ve süslenme amaçlı bitkisel ürünler yetiştirilmiştir.

"*O, dört gün içinde (dört evrede), yeryüzünde yükselen sabit dağlar yarattı, orada bolluk ve bereket meydana getirdi ve orada rızık arayanların ihtiyaçlarına uygun olarak rızıklar takdir etti.*"[1250] ve "*Gökten de bereketli bir su indirip onunla kullar için rızık olarak bahçeler ve biçilecek taneler (ekinler), birbirine girmiş kat kat tomurcukları olan yüksek hurma ağaçları bitirdik ve böylece onunla ölü bir beldeye hayat verdik. İşte (dirilip kabirlerden) çıkış da böyledir.*"[1251] ayetlerinde belirtildiği gibi hem karada hem de gökten gelen bereket ile üretimi ve tüketimi yapılan yiyecek-içecekler gündelik hayatın en önemli organıdır. Coğrafi konumun gereği –kıtlık ve yokluk vb.- alınan tedbirler ve yapılan tavsiyeler hem üretim hem de tüketim kültürü etkilemiştir. Örneğin sabahın erken saatlerinin bereket kaynağı olduğunu[1252] sık sık hatırlatan Hz. Peygamber toplumun hem çalışıp üretmeye hem de beslenmeye erken saatlerde başlamışını tavsiye etmiştir. Vahşi b. Harb'in, babası aracılığı ile dedesinden naklettiğine göre birgün sahabîlerden biri: "Ey Allah'ın Resulü, yiyoruz yiyoruz ama bir türlü doymuyoruz!" diye şikâyette bulunmuş, Hz.

[1248] İbn Sa'd, V, 335; Eyyub Sabri Paşa, 36; Abdulbâsıt Bedr, I, 101; Hamidullâh, *Sosyo-Ekonomik Hayat*, 110-111; Köksal, II, 5; Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz.Muhammed*, 144.
[1249] İbn Sa'd, V, 335.
[1250] Fussilet, 41/10.
[1251] Kâf, 50/9-11.
[1252] Ebû Dâvûd, Cihâd 78; Dârimî, Siyer 1.

Peygamber'in "Ayrı ayrı mı yiyorsunuz?" sorusuna "Evet" karşılığını veren adama "*Yemeği topluca yiyin ve (başlarken) Allah'ın adını anın ki, bereketli olsun.*"[1253] buyurarak sofra kültürüne dair ipuçları vermiştir. Yine "*Sizden birinizin lokması yere düşerse hemen alıp üstündeki kiri temizledikten sonra onu yesin, şeytana bırakmasın. Çünkü siz, bereketin yemeğin hangi kısmında olduğunu bilemezsiniz.*"[1254] sözüyle özellikle yokluk ve kıtlık zamanlarına dikkat çekilerek bir farkındalık oluşturulmuş ve israfa giden yol kapatılmaya çalışılmıştır.

Coğrafi konumu ve doğal zenginlikleri konusunda daha önce bilgi verdiğimiz Medîne'nin kaynaklardan tespit edebildiğimiz şekliyle üretim-tüketim kültürüne etki eden tarım ürünleri şunlardır:

Medîne denilince akla ilk olarak hurma bahçeleri gelmektedir. Çünkü hurma, Medîne'nin hem üretim hem tüketim bakımından en çok kullandığı bir yiyecektir. Kökeni çok eskilere dayanan ve bölgeyle özdeşleşen hurmaların sayısı ve çeşidi noktasında tam bir sayı vermek ise imkânsızdır. Mesela Muhammed Hamidullah sadece tarla fareleri tarafından sevilen ve yenilen bir hurma çeşidinin olduğunu bu nedenle ona "ümmü'l-cürzân" isminin verildiğini söylemektedir.[1255] Anberî, safâvî, safra, acve, bernâ en yaygın hurma çeşitlerindendir.[1256]

Geçim ve yaşam kaynağının neredeyse temeli olan hurmanın ekiminden hasatına her aşamasına önem verilmiş, çeşitli tarım yöntemleriyle en iyi verim alınmaya çalışılmış, bu bağlamda hurma ağaçları sûni olarak çiftleştirilmiş,[1257] sulama ve su stokları bulundurma konusunda bir takım kurallar ihdas edilmiş,[1258] her kesilen ağaç yerine yeni bir ağaç dikilmesi mecburiyeti getirilmiştir.[1259] Tarım arazisi olarak da değerli olan hurma bahçeleri çoğunlukla kuyular gibi alınıp-satılmıştır. Mesela Hâtıb b. Ebî Belte'a Benî Selime mahallesinde bulunan ve Rüdeynî denilen

[1253] Ebû Dâvûd, Et'ime, 14; İbn Mâce, Et'ime, 17
[1254] Müslim, Eşribe 126; Ebû Dâvûd, Et'ime 49.
[1255] Muhammed Hamidullâh, *Sosyo-Ekonomik Hayat*, 109.
[1256] Abdulbâsıt Bedr, I, 100. Hurma çeşitleri ve hurma yetiştiriciliği konusunda daha fazla bilgi için bkz. Tahsin Koçyiğit, *Hz. Peygamber'in Gündelik Hayatı: Hurma, Deri, Deve*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2016, 31 vd.
[1257] Hamidullâh, *Sosyo-Ekonomik Hayat*, 110; Bodley, 156.
[1258] Hamidullâh, *Sosyo-Ekonomik Hayat*, 110; Bodley, 155.
[1259] Bodley, 156.

bir hurma bahçesini 7 ukiyye karşılığında satın almıştır.[1260] Yine kaynaklarda Zeyd b. Hârise'nin eşi olan Ümmü Mübeşşir Ensârî'nin satın aldığı hurmalıklardan bahsedilmektedir.[1261]Arap dilci Ebû Amr b. Alâ'nın (154/771) bir Araptan aktardığı şu söz bunu apaçık ortaya koymaktadır:

قال: ان النخل حملها غذاء، وسعفها ضياء، وجذعها بناء، وكربها صلاء، وليفها رشاء، وخوصها وعاء، وقروها إناء

"*Hurmanın meyvesi gıda, yaprağı ışık, dalı yapı, gövdesi yakıt, lifi ip, yaprakları sepet ve kütüğü kaptır."*[1262]

Hz. Peygamber'in "*İçinde hurma bulunan ev halkı aç değildir.*"[1263] sözü hurmanın günlük hayatın vazgeçilmezlerinden biri olduğunu bizlere göstermektedir. Bahçeler kısmında temas ettiğimiz gibi geçim ve yaşam kaynağının neredeyse temeli olan hurmanın ekiminden hasatına her aşamasına önem verilmiş, çeşitli tarım yöntemleriyle en iyi verim alınmaya çalışılmıştır. Mesela hurma ağaçları sûni olarak çiftleştirilmiş,[1264] sulama ve su stokları bulundurma konusunda bir takım kurallar ihdas edilmiş,[1265] her kesilen ağaç yerine yeni bir ağaç dikilmesi mecburiyeti getirilmiştir.[1266] Yapılan uygulamalardan biri olan aşılanma konusunda kaydedilen şu rivayet hurma yetiştiriciliği noktasında Medînelilerin ne kadar tecrübeli ve bilgileri olduğunu göstermektedir. Rivayet göre Hz. Peygamber hurma bahçesinde çalışan ve ağaçlarını aşılayan kişileri görünce "ne yapıyorsunuz böyle?" diyerek sormuş onlar da "biz çok eskiden beri böyle yaparız" diye karşılık vermişlerdi. Ancak Hz. Peygamber "bunu yapmasanız belki daha iyi verim alırsınız" diyerek kendi görüşünü belirtmiş bunun üzerine bahçe sahipleri aşılamaktan vazgeçmişlerdir. Fakat o yıl hurmalardan verim alınamamış, çoğu hurma ağacı meyve vermeden kurumuş, verenler de olgunlaşamadan dökülmüştür. Durum Hz. Peygambere aktarılınca o, "*Siz*

[1260] Vâkıdî, III, 909.
[1261] Müslim, Müsâkât 8.
[1262] Kâlî, Ebû Alî İsmâil b. Kâsım (356/960), *Kitâbu'l-Emâli*, III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts. 16.
[1263] Müslim, Eşribe 26; Dârimî, Et'ime 26.
[1264] Hamidullâh, *Sosyo-Ekonomik Hayat*, 110; Bodley, 156.
[1265] Hamidullâh, *Sosyo-Ekonomik Hayat*, 110; Bodley, 155.
[1266] Bodley, 156.

dünya işlerini benden iyi bilirsiniz."[1267] diyerek uygulamanın doğru bir iş olduğunu göstermiştir.

Bazı iş ve uygulamalarda ön plana çıkan kabile veya gruplar hurma için söz konusu olmamış, şehrin tüm sakinleri hemen hemen hurma işiyle meşgul olmuşlardır. Hatta muhâcirlerin şehire intibakı noktasında ensârdan bir grup Hz. Peygamber'e gelerek hurma bahçelerini kardeşleriyle paylaşmak istediklerini belirtmiş ancak bu teklif kabul görmemiş bunun üzerine muhâcire toprağı işleme ve işletme hakkı tanınarak mahsülün yarısı karşılık olarak verilme teklifi yapılmış ve bu da kabul görerek uygulanmıştır.[1268]

Medîne'de hurma ağaçları haricinde kimisi meyve veren, kimisi eşya yapımında ve yakıt olarak kullanılan pek çok ağaç türü de bulunmaktadır. Nadîroğullarının bulunduğu bölgede yetiştirilen *levn*[1269] bu ağaç türlerinden birisidir. Yaprakları kurutulup, dövülmek suretiyle toz sabun gibi suyla temizlik işlerinde, özellikle cenaze defin işlemlerinde kullanılan *sidr ağacı*[1270] ise Sa'd b. Mu'âz'ın defin işleminde[1271] ve Hz. Peygamber'in kızının defni sırasında kullanılmıştır.[1272] Kokusu hoş olmayan bir ağaç türü olan *urfut*[1273] ve özellikle tahta eşyaların yapımında kullanılan *ılgın* diğer araç türlerindendir. Hz. Peygamber'in minberinin bu ağaçtan yapıldığı söylenmektedir.

Kendisinden tabaklama işinde faydalanılan bir ağaç olan *karz* ise yaprak ve kabuğuyla iş görmektedir. Selem ağacı veya palamut ağacı olarak bilinen bu ağaçtan

---

[1267] Müslim, Fezâil 141.
[1268] Kettâni'nin *semmâr* olarak verdiği ama *temmâr* olarak da kaynaklarda yer alan hurmacılık bu dönemde yapılan yaygın mesleklerindendir. Belki hurmanın meyve denince bu bölgede ilk akla gelen meyve olması hasebiyle semmar ve temmâr aynı amaçla kullanılmış olabilir. Bu işte ön planda olanlar ise Sîma Balkavî'dir. Bu kişiye Semmûye denilmiş, Medîne'ye Hıristiyan olarak gelmiş ancak Müslüman olmuştur. Bkz. Buhârî, Hars 4; Kettânî, II, 117.
[1269] Vâkıdî, I, 372.
[1270] Canan, X, 326.
[1271] Vâkıdî, II, 527.
[1272] Buhârî, Cenâiz 8-17; Müslim, Cenâiz 36; Muvatta, Cenâiz 2; Ebû Dâvûd, Cenâiz 33; Tirmizî, Cenâiz 15; Nesâî, Cenâiz 28-36.
[1273] Buhârî, Talak 8, Nikâh 103, Et'ime 32, Eşribe 10, 15, Tıbb 4, Hiyel 5; Müslîm, Talâk 20; Ebû Dâvûd, Eşribe 11; Nesâî, Talâk 16.

Ammâr b. Yâsir'in mevlası Sa'd b. Âiz karz ticareti yapmış ve epey kâr etmiştir. Bu nedenle kendisine Sa'du'l-Karz denmiştir.[1274]

Ağaçlara göre daha ufak ve özel bakım gerektirmeyen genellikle doğada kendiliğinden olan ve çoğunlukla günlük hayatta tedavi amacıyla kullanılan bazı bitki türleri de bulunmaktadır.[1275] Sütleğengiller familyasından, bir zira' boyunda çok boğumlu bir bitki olup halk arasında boğumluca olarak bilinen *şübrüm* bu bitkilerden birisidir. Ufacık yaprağı, kırmızı çiçeği ve mercimek gibi beyazımsı ve sarımtırak tohumu olan bitki genellikle kabız olan kişiler için kullanmıştır.[1276] Hicaz bölgesinde yetişen ve hemen hemen her hastalık için kullanıl *senâ* bitkisi gündelik hayatta genellikle kabız olan kişiler için kullanmıştır.[1277]

Kustu'l-Hindî diye bilinen *ûdu'l-hindi* ise bu dönemin favori bitkilerindendir. Çoğu tedavide kullanılan bitkiyi Hz. Peygamber oğlunun boğazı şişen Ümmü Kays bnt. Mihsân'a tavsiye etmiş ve damla veya buhur şeklinde kullanınlan bu otun 7 türlü şifasının olduğunu ifade etmiştir.[1278]

Yüzü allaştırmaya yarayan *vers* ve esmerleştirmeye yarayan *kelef* adındaki bitkiler, Ümmü Seleme'nin anlattığına göre kadınların yüzlerine güzelleşmek amacıyla sürdüğü bitkisel güzellik malzemelerindendir.[1279] Hemen hemen aynı amaçla ve önemin en sık kullanılan bitkilerinden birisi *kına*dır. Erkeklerin de kullandığını gördüğümüz kına genelde saç, sakal, tırnak boyamak için kullanılmıştır. Örneğin, Hz. Ebu Bekir'in sık sık kına ile sakallarını kırmızıya boyadığı kaynaklarda yer almaktadır.[1280] Bakım ve güzellik aracı olarak hem erkek hem de kadınlar tarafından kullanılan kınanın ağrıları giderme ve kanayan yaraların durdurulması noktasında anti-septik olarak kullandığı da ifade edilmiştir.[1281]

[1274] Kettânî, II, 40.
[1275] Bu dönemde ortaya çıkan hastalıklar ve tedavi yöntemleriyle, bitkilerin bu bağlamda nasıl kullanıldığına dair bilgi için bkz. Uçar "Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", 196-218.
[1276] Tirmizî, Tıbb 30.
[1277] Tirmizî, Tıbb 30.
[1278] Buhârî, Tıbb 10, 21, 26; Müslim, Selâm 139; Ebû Dâvûd, Tıbb 13; Canan, XI, 26. Hadiste sadece boğaz ve göğüs ağrısı için olan kısımlar zikredilmiş, kalan beş husus açıklanmamıştır.
[1279] Ebû Dâvûd, Tahâret 121; Tirmizî, Tahâret 105.
[1280] İbn Sa'd, III, 172.
[1281] İbnü'l-Esîr, *Üsd*, VII, 1488; Öztürk, 196.

Kaynaklarda mezara konulan kişiler üzerini örtmek üzere kullanılan *üzerlik otu*ndan,[1282] Hz. Peygamber'e ikram edilen ve yediğinde hoşuna gittiğini söylediği *ıtır*dan[1283] başka genellikle süslenme amacıyla kullanılan boya ve kokular da bulunmaktadır. Bir ağaçtan elde edilen beyaz kokulu *kâfur* bunlardan birisidir. Genelde cenazenin defni esnasında sidr ağacı gibi kullanılan kâfur, Sa'd b. Mu'âz'ın[1284] ve Hz. Peygamber'in kızının defni sırasında kullanılmıştır.[1285]

Boyadığı yeri/şeyi daha çok siyah renge çeviren *ketem* ve sarıya çeviren *sufra* kına gibi saç boyamada kullanılan bitki türleridir. Örneğin, Hz. Peygamber saçını kınalayan bir kişiyi beğenmiş, ardından kına ve ketemle saçlarını boyamış başka birini daha çok beğenmiş ve en sonra saçlarını sufraya (sarı) boyamış birine bu diğerlerinden daha güzel buyurmuştur.[1286] Hatta İbn Ömer'den gelen başka bir hadiste Hz. Peygamber'in sakalını ve elbisesini zaman zaman sufra ile sarıya boyadığı rivayet edilmiştir.[1287]

Günümüzde alternatif tıp olarak bilinen ve yaygın olarak kullanılan yöntemlerde[1288] kendilerinden çokça istifade edilen tarım ve hayvansal ürünlerden dönem içerisinde gündelik hayatta kullanılanları aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

[1282] Vâkıdî, I, 277; İbn Sa'd, III, 9.
[1283] Vâkıdî, II, 577.
[1284] Vâkıdî, II, 527; Canan, X, 326.
[1285] Buhârî, Cenâiz 8-17; Müslim, Cenâiz 36; Ebû Dâvûd, Cenâiz 33; Tirmizî, Cenâiz 15; Nesâî, Cenâiz 28-36.
[1286] Ebu Dâvûd, Tereccül 19; İbn Mâce, Libâs 34.
[1287] Ebû Dâvûd, Libâs 18; Nesâî, Zînet 17. Dönemin süs, takı, koku ve kişisel bakımı hakkında daha fazla bilgi için müstakil bir çalışma olan şu esere bkz. Kamacı, *Hz. Peygamber Devrinde Kadınların Süslenmesi*, İstanbul 2014.
[1288] Hacamât da bu yöntemlerin en önemlilerinden birisidir. Hz. Peygamber'in "en güzel tedavi yöntemi" olarak ifade ettiği ve günümüzde hala geçerli olan hacamât, yılın belli günlerinde vücudun belli yerlerinden belli kurallar doğrultusunda kan aldırma işlemidir. Bkz. Ebû Dâvûd, Tıbb 4; Tirmizî, Tıbb 12; İbn Mâce, Tıbb 21; Ebû Ya'lâ, VI, 403. Medîne bu konuda Ebû Hind ve Ebû Taybe adında iki isim ön plana çıkmaktadır. Ebû Taybe, Hz. Peygamberin özel hacamâtçısı olup Muhayyısa b. Mes'ud'un mevlâsıdır. Enes b. Mâlik'ten gelen rivayete göre Hz. Peygamber zaman zaman –ramazan ayı olsa bile- Ebû Taybe'ye giderek kan aldırmış bunun karşılığında kendisine bir veya iki sa' hurma verilmesini ve ailesinin vergisinin hafifletilmesini ifade buyurmuştur. Bkz. Buhârî, Büyû 95; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, V, 288; Kettânî, II, 69. Ebû Taybe sadece Hz. Peygamber'e değil eşlerine de hacamât yapmıştır ancak bu işi bulûğ çağına girmeden yaptığı söylenmiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Ahkâmu'n-Nisâ*, thk. Amr Abdülmmümin Selîm, I, Müessesetü'r-Reyyân, yy., 2002, 53. Ebû Taybe'nin bu özelliği onun popülerliğini artırmış, bunu fırsata çeviren Ebû Taybe yaptığı işin ücretini artırmış olmalı ki, çok kazanmaya başladığını gören Hz. Peygamber duruma müdahele ederek bu işi ucuzlatmasını istemiştir. Bkz. İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Dahhâk b. Mahled Şeybânî (287/900), *Ehâdîs ve'l-Mesânî*, IV, Dâru'r-Râye, Riyâd 1991, 138. Diğer hacamâtçı bû Hind de Hz.

Yiyecekler					İçecekler
Et[1289]	**Yemek**	**Katık/Diğer**	**Tatlı**	**Meyve, Sebze, Bakla**	

Peygamberin özel hacamâtçısı olup Benî Beyâdâoğulları kabilesinden Fevre b. Amr'ın mevlâsı olup adı Abdullâh'tır. Zaman zaman Ebû Hind'e uğrayıp kan aldıran Hz. Peygamber, bunun karşılığında kendisine günlük 1,5 müdd hurma verilmesini istemiştir. Ebü'l-Feth Ezdî, Muhammed b. Hüseyn b. Ahmed Mevsılî (374/985), *Esmâ men Yu'rafu bi Künyetihi*, thk. Ebû Abdirrahman İkbâl, Dâru's-Selefiyye, Hind 1989, 63; Belâzûrî, *Ensâb*, I, 485; Süheylî, V, 187; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, I, 635. Bu dönemde ortaya çıkan hastalıklar ve tedavi yöntemleriyle, bitkilerin bu bağlamda nasıl kullanıldığına dair detaylı bilgi için bkz. İlyas Uçar, "Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: IV, S: VIII, 2017, 196-218.

[1289] Kara, deniz ve hava hayvanlarından elde etmek suretiyle elde edilen etler hem tek başına hem de diğer ürünlerle karıştırılıp yemek yapılmak suretiyle tüketilen bir besindir. Hayvancılığın yaygın olarak yapıldığı ve pek çok kasabın bulunduğu Medîne'de et sıkıntısı yaşanmamıştır. Günümüzde Hz. Peygamber'in karnına bir lokma et girmemiştir şeklindeki anlayışın yanlış olduğunu kaynaklardan anlamaktayız. Pek çok ziyafet sofrasında bulunan ve burada sunulan ikramların tadına bakan Hz. Peygamber'in et yediğine dair rivayetler bulunmaktadır. Hz. Peygamber sıhhatinin ve besinin değerinin kaybolmaması için bıçak kullanılmadan yenmesini tavsiye etmiş ve kendisine sunulan budu bu bağlamda ısırarak yemiştir. Bkz. Ebû Dâvud, Et'ime 21. Tirmizî, Et'ime 34; İbn Mâce, Et'ime 28. Temel ihtiyaç malzemesi olan etin temini noktasında Medîne halkı kendi ihtiyacını kendi görmekle beraber zaman zaman kasaplardan da istifade etmiştir. Özellikle tören ve merasim gibi durumlardan bu işi profesyonel yapan kişiler tercih edilmiştir. Kaynaklarda kasap için cezzâr, lahhâm ve kassâb gibi kelimeler kullanılmakla beraber lahhâmın özel olarak et satan kişiyi tanımladığı söylenmiştir. Meselâ Hz. Fâtıma, Hz. Ali'yi et alması için bu kişiye göndermiştir. Yine ensârdan biri kişi içlerinde Hz. Peygamber olmak üzere 5 kişilik yemek yapması için kasap olan kölesine emretmiştir. Buhârî, Büyû 21; Ebû Dâvûd, Lukata 13; Tirmizî, Nikâh 12.

Deve[1290]	Herîse[1291]	Ekmek[1292]	Bal[1293]	Hurma[1294]	Meyve Suyu
Tavşan[1295]	Telbîne[1296]	Sirke[1297]	Kek[1298]	Nar[1299]	Şerbet [1300]

[1290] Çöl iklimine sahip Medine'nin günlük hayatta en çok işlev gören hayvanı doğal olarak deve olmuştur. Deve Araplar için o kadar önemli bir hayvandır ki, hemen hemen her yaş, dönem, tür ve özelliğine göre deve türleri yer almaktadır. Deve çeşitleri ve günlük hayatta devenin yeri konusunda müstakil bir eser de kaleme alınmıştır. Bkz. Tahsin Koçyiğit, *Hz. Peygamber'in Gündelik Hayatı: Hurma, Deri, Deve*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2016. Deve eti Araplar için çok önemli olsa da Yahudiler için hiçbir şey ifade etmiyordu. Çünkü Yahudiler için deve eti yemek haramdı. Eski Ahid'de de belirtilen bu durum Kureyzaoğulları'ndan Rifâ'a b. Semev'el'in Müslüman olmasını anlatan rivayetlerde Müslümanlar gibi dev eti yiyeceğine dair söz vermesinden anlaşılmaktadır. Bkz. İbn Hişâm, II, 244; Vâkıdî, II, 516, Arslantaş, 307.

[1291] Buğday ve etten yapılan bir yemektir. Ebû Dâvud, Tahâret 38. Araplar arasında oldukça yaygın olan bu yemek etin dinlendirilmesi ve kanının iyice temizlenmesi bakımından oldukça ilgi çekicidir. Günlük hayatta kanın her çeşidinin kendilerine haram olması sebebiyle Yahudilerin bu konuda titiz davrandıkları ve herîse yapımında usta oldukları söylenmiştir. Bkz. Arslantaş, 306.

[1292] Hayatın olmazsa olmaz gıdalarından biri olan ekmek bu dönemde buğday ve arpadan yapılmaktaydı. Ayrıca ekmek yapmak için fırınların olduğu rivayet edilmektedir. Hz. Peygamberin birkaç kez elekten geçirilerek saf un elde etmek suretiyle yapılan ve adına beyaz ekmek denilen ekmekten hiç yemediği hadislerde geçmektedir. Bkz. Buhârî, Et'ime 22; Tirmizî, Zühd 38.

[1293] İsmi Kur'an- Kerim'de geçen ve şifa kaynağı olduğu belirtilen bal bu dönemde hem bal şerbeti hem de saf bal olarak tüketilmiştir. Tirmizî, Et'ime 29.

[1294] Sayısı ve çeşidi noktasında kaynaklarda pek çok farklılık bulunan hurmaların net olarak kaç çeşit olduğunu tespit etmek imkânsızdır. Mesela, Muhammed Hamidullâh sadece tarla fareleri tarafından sevilen ve yenilen bir hurma çeşidinin olduğunu bu nedenle ona "ümmü'l-cürzân" isminin verildiğini söylemektedir. Rengine, şekline, tadına, yetiştiği veya geldiği yere göre çeşitli isimler alan hurmalar arasında yaş hurma (rutab) , anberî, safâvî, safra, acve, ümmühatül ceradeyn, nuhbe, karn, şukha, bernâ, lîne gibi türler ön plana çıkmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Vâkıdî, I, 401; Buhârî, Et'ime 23; Zehebî, II, 309; Hamidullâh, *Sosyo-Ekonomik Hayat*, 109; Abdulbâsıt Bedr, I, 100. Cüveynî ise, Medîne'de altmışa yakın hurma çeşidinin yetiştirildiğini söylemektedir. Bkz. Cüveynî, Ebu Muhammed Abdullâh b. Yûsuf (438/1047), *Cem ve'l-Firâk: Kitâbu'l-Furûk*, III, thk. Abdurrahmân b. Selâme b. Abdullâh Müzeynî, Dâru'l-Cîl, Beyrut 2004, 56; Hurma çeşitleri, hurma yetiştiriciliği ve günlük hayatta hurmanın yeri konusunda müstakil bir eser de kaleme alınmıştır. Bkz. Tahsin Koçyiğit, *Hz. Peygamber'in Gündelik Hayatı: Hurma, Deri, Deve*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2016, 31 vd.

[1295] Yakalanıp taşla kesilen bir tavşanın yenip yenmeyeceği hususunda Peygamberimize sorulması ve yenebilir cevabının alınması bu dönemde doğada yaşayan tavşanların da günlük hayatta besin olarak bir değerinin olduğunu göstermektedir. Ancak tavşanın hayız (regl) olmasından dolayı Hz. Peygamber tarafından kişisel olarak tercih edilmediği de ifade edilmiştir. Bkz. Ebû Dâvud, Et'ime 27; Tirmizî Zebâih 1.

[1296] Elekten geçirilmiş un ve sütle yapılan içine bal da ilave edilen bir çorba türü. Zaman zaman tirit üzerine dökülerek yendiği de ifade edilmiştir. Hastalıklar için pek çok kez Hz. Peygamber tarafından tavsiye edilmiştir. Bkz. Ezherî, XV, 262; Sâhib b. Abbâd, *Muhît fi'l-luğâ*, II, 455; İbn Manzûr, XIII, 376; Fîrûzabâdî, I, 1229; Zebidî, XXXVI, 90.

[1297] Yemeklere tat verme ve hızlı bozulmasını önlemede sık sık kullanılan sirke, genellikle zeytinyağı veya tereyağı ile tirit yapımında kullanılan gıda türüdür. Hz. Peygamber "*sirke ne güzel bir katıktır*" buyurarak günlük kullanımına dair tavsiyede bulunmuştur. Ayrıca içki tüketimin çok fazla olduğu toplumda içkinin yasak edilmesiyle, bağcılık işleriyle uğraşanların sirke üretimine yöneldikleri ifade edilmiştir. Bkz. Müslim, Eşribe 166; Ebû Dâvûd, Et'ime 40; Tirmizî, Et'ime 35; Nesâî, Eymân 21; Azizova, 181.

[1298] İlk kez Fars diyarından getirildiği söylenen, kuru ekmek olarak da nitelendirilen bir yiyecek türüdür. Bkz. Halîl b. Ahmed, I, 67; Ezherî, I, 55; İbn Manzûr, X, 481.

[1299] Hadislerde yer alan bilgilere göre Medîne'de bu dönemde nar ağaçları da bulunmaktadır. Buhârî, Nikâh 82; Müslim, Fezâil 14; İbn Hibbân, XVI, 33.

İnek	Berîk[1301]	Zeytinyağı [1302]	Helva [1303]	Ayva[1304]	Süt[1305]
Eşek[1306]	Serîd[1307]	Yağ[1308]		Üzüm[1309]	Nebîz[1310]

[1300] Genellikle bal şerbeti şeklinde tüketilen içecek türüdür. Tedavi amacıyla da kullanılmıştır. Bkz. Buhârî, Tıbb 4, 24; Müslim, Selâm 91, Eşribe 89; Ebû Dâvud, Eşribe 58; Tirmizî, Tıbb 31; Et'ime 29; Kettânî, I, 141.

[1301] Yaş hurma ve tereyağı kullanılarak yapılan bir yemek türüdür. Bkz. İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Düreyd Ezdî Basrî (321/933), *Cemheretü'l-Lüğât*, I, thk. Remzî Münîr Ba'lebekî, Dâru'l-İlm, Beyrut 1987, 325; Sâhib b. Abbâd, II, 49; İbn Manzûr, X, 395-396; Zebîdî, XXVII, 58.

[1302] Cahiliyye döneminden beri Medine'ye zeytinyağını Nebâtiler'in getirdiği, Hz. Peygamber'in zeytinyağını kullanmayı herkese tavsiye ettiği ve ateşli bir hastalık olan zâtü'l-cenbe iyi geldiği ifade edilmiştir. Bkz. Vâkıdî, III, 989; Tirmizî, Et'ime 43. Tirmizî, Tıbb 25; İbn Mâce, Tıbb 17.

[1303] Hz. Aişe Hz. Peygamber'in helva sevdiğini ifade etmiştir. Tirmizî, Et'ime 29.

[1304] Özellikle Tâif'ten getirildiği bilinen ayva, Hz. Peygamber'in övgüyle bahsettiği meyvelerden birisidir. Talha b. Ubeydullâh bir keresinde Hz. Peygamber'in evine geldiğinde onu ayva yerken gördüğünü ifade etmiştir. Bkz. Ebû Dâvûd, Et'ime 61; Bezzâr, III, 163

[1305] Ebû Dâvud, Eşribe 58, 89; Kettânî, I, 141.

[1306] Günlük hayatta yendiğine dair pek çok rivayet bulunan eşekler Hayber savaşı esnasında Hz. Peygamber'in emriyle yasaklanmıştır. Ancak burada yasaklanan eşeklerin ehil eşekler olduğu vahşi eşeklerin bu yasak kapsamında olmadığı da söylenmiştir. Bkz. Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, I, 179; Abdullâh b. Mübârek, Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Mübârek b. Vâzıh Hanzalî Mervezî (181/797), *Müsned*, thk. Suphi Bedrî Samerrâî, Mektebetü'l-Meârif, Riyad 1407, 109-110; İbn Vehb, I, 86; Şâfiî, *Ümm*, II, 275; Abdürrezzâk, IV, 471, 523-526; İbn Hişâm, II, 331; Humeydî, I, 171; İbn Sa'd, II, 86-87; İbn Ebî Şeybe, II, 157; V, 120-123; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 419.

[1307] Kaynaklarda Hz. Peygamber'in en sevdiği yemek türü olarak geçen tirit, günümüzde aynı isimle bilinen yemek türüdür. Dönemin en yaygın ve meşhur yemeği olan tirit ekmeği elle ufaladıktan sonra üzerine et suyu dökmek suretiyle de yapılırdı. Tiritin içine çoğunlukla tereyağı ve süt zaman zaman da sirke ilave edilmiştir. Örneğin, Zeyd b. Sâbit: "Ebu Eyyub'un evine indiği zaman Resûlullah'ın yanına ilk önce girip ona tereyağı ve sütle yapılmış bir çanak tirit takdim eden ben idim ve: '*Bu çanağı annem gönderdi.*' dedim. Hz. Peygamber de: '*Allah onu bereketli kılsın!' diyerek dua etti. Ashabını çağırdı, onu yediler.*" eklinde günlük kullanıma dairönemli bir hatırasını aktarmaktadır. İbn Sa'd, I, 338; Ebû Dâvud, Et'ime 23; Makrizî, I, 67; İbn Kesîr, *Bidâye*, IV, 499.

[1308] Günlük hayatın olmazsa olmazlarından birisi de yağdır. Sağmal hayvanların sütünden elde edilen yağ dönemin en yaygın yemeklerinden biri olan tirit (serîd) yapımında sık sık kullanılmıştır. Özellikle fıkıh kitaplarında yer alan "yağın içine fare düşmesi" başlığı dönemin problemlerinden birine dikkat çekmiş ancak Hz. Peygamber "*Fareyi ve bulaşan kısımlarını atın, geri kalanı yiyebilirsiniz. Sıvıysa yemeyin.*" buyurarak akıllardaki soru işaretlerini gidermiştir. Bkz. Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, İsti'zân 20; Buhârî, Vudû 67, Zebâih 34; Ebû Dâvud, Et'ime 48, Tirmizî, Et'ime 8; Nesâî, Fera' ve'l-Atîre 15.

[1309] Üretimi ve tüketimi yapılan bir diğer meyve türü de üzümdür. Tüketimi genelde içki yapılmak suretiyle olan üzümün, içkinin haram kılınmasında sonra kurutulmak veya hoşafı yapılmak suretiyle kullanıldığı görülmüştür. Dârimî, Eşribe 13. Daha önce zikrettiğimiz gibi Enes b. Mâlik'in sahip olduğu üzüm bahçelerinden yılda iki kez mahsül alması Medîne'de var olan üzüm üretimi hususunda önemli ipuçları sunmaktadır. Bkz. İbn Sa'd, V, 335.

[1310] Hz. Peygamber içilmesine müsaade etmiş ve bizzat kendisi de içmiştir. Ancak çok kısa sürede şarap haline dönebilecek kaplarda kalmasını yasaklamıştır. Müslîm, Eşribe 48, 57; Ebû Dâvud, Eşribe 7, 22, 58, 89; Tirmizî, Eşribe 4; Nesâî, Eşribe 28, 33, 36; Kettânî, I, 141.

Çekirge[1311]	Harîka[1312]	Tuz		Karpuz-Kavun[1313]	Hoşaf[1314]
At[1315]	Harîra[1316]	Yumurta[1317]		Kabak[1318]	Boza[1319]

[1311] Buhârî, Sayd 13; Müslim, Sayd 52; Tirmizî, Et'ime 22; Ebû Dâvud, Et'ime 35; Nesâî, Sayd 37.

[1312] Süt veya su üzerine un dökülerek yapılan bir çorba türüdür. Bkz. Ezherî, IV, 30; İbn Manzûr, X, 46; Zebîdî, XXV, 155.

[1313] Özellikle sıcak bir iklime sahip Medîne gibi bir şehirde karpuz harareti düşürmek amacıyla bolca tüketilmiştir. Hz. Peygamber karpuzu hurmayla yemiş ve "*Şunun hararetini şunun serinliğiyle, şunun serinliğini de şunun hararetiyle kırıyoruz.*" buyurmuştur. Tirmizî, Et'ime 36; Ebû Dâvûd, Et'ime 45; Azizova karpuzdan sebze olarak bahsetmektedir. Bkz. Azizova, 168. İbrâhim Canan da karpuzu, kavun şeklinde tercüme etmiştir. Canan, X, 479.

[1314] Dârimî, Eşribe 13.

[1315] Daha önce zikrettiğimiz gibi at sayısı ilk zamanlarda çok az olduğu için atlar günlük hayatta çok önemli rol oynamamıştır. Ancak kazanılan zaferler sonucu elde edilen ganimetler ile at sayısında artma nitekim eşek etlerinin yenmesinin yasaklanmasıyla ilgili rivayetlerde at etinin helal olduğu da ifade edilmiştir. Bkz. Abdullâh b. Mübârek, 109.

[1316] Sütün içerisinde unun iyice pişirilmesiyle yapılan bir yemek türüdür. Bkz. Halil b. Ahmed, III, 24; Ezherî, III, 276; Sâhib b. Abbâd, II, 76; İbn Manzûr, X, 586; Zebîdî, X, 583.

[1317] Tavuklar ve deve kuşlarından elde edilen yumurtalar günlük tüketim malzemelerinin en önemlileri arasındadır. Örneğin, Ulbe b. Zeyd el-Hârisi birgün bulduğu deve kuşu yumurtalarını Hz. Peygamber'e getirmiş, O da "*Kalk Câbir! Bize bi yumurta yap*" diyerek yediklerini ifade etmiştir. Bkz. Vâkıdî, I, 399.

[1318] Kaynaklarda birkaç çeşidinden bahsedilen kabak hem yemek olarak hem de kap yapımında kullanılmıştır. Hz. Peygamber'in kabağı ve içerisinde kabak olan yemekleri çok sevdiği Enes b. Mâlik'ten gelen şu rivayette bildirilmektedir. "*Bir gün bir terzi kendi yaptığı yemeğe Peygamberimizi davet etti. Resulullah benimle yemeğe gitti, gelen yemek bir kâse küçük et parçacıkları ve kabaktan çorbaydı. Peygamberimiz (kişisel bir kap olduğu için) kaseyi kendine doğru çekip çorbanın içindeki kabakları seçti. O günden sonra kabağı sevmekten vazgeçmedim.*" Yemek yeme adabı gereği her zaman herkesin kendi önünden yemesini öğütleyen Hz.Peygamber'in kabın içerisinde kabak araması, gelen çorba kâsesinin kişiye özgü olması ve böyle bir şeye gerek kalmamasından kaynaklanmış olmalıdır. Kabağın önemi ve hakkında yer alan pek çok rivayetten dolayı olmalı ki Ebû Dâvud kitabında sırf kabakla ilgili bir bölüm açmıştır. Başta ifade ettiğimiz gibi kabak günlük hayata katkı bağlamında sadece yemek olarak değil kap olarak da kullanılmıştır. Hadislerde dübbâ' (دباء) olarak geçen bir kabak çeşidinin günümüzde tatlısı yapılan büyük kabaklardan olduğu ve içi oyularak kap şeklinde kullanıldığı ancak içinde nebîz saklanmasının yasaklandığı belirtilmiştir. Bkz. İbn Sa'd, I, 336; Buhârî, Et'ime 33-38, İmân 40; Müslim, Eşribe 21, 57, 144; Ebû Dâvûd, Et'ime, 22; Dârimî, Et'ime 19.

[1319] Kaynaklarda el-ğabîrâ olarak geçen ve Yemen halkının en çok tükettiği içeceklerden biri olan boza, bu dönemde Medîne toplumu tarafından da tüketilmiş ancak sarhoşluk veren özelliğinden dolayı günümüzdeki bozadan farklılık arz eden bu içecek, Hz. Peygamber tarafından daha sonraları yasaklamıştır. Yasaklanan boza türünün "el-mezer" adlı başka bir içecek olduğu da söylenmiştir. Bkz. Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Eşribe 5; Şâfiî, *Ümm*, VI, 193; Abdürrezzâk, IX, 227; Ebû Dâvûd, Eşribe 5.

Geyik[1320]	Ceşîşe[1321]	Peynir[1322]		Soğan[1323]	Fadîh[1324]
Toy[1325]	Hays[1326]	Akît[1327]		Sarımsak[1328]	
Güvercin[1329]	Hazîra[1330]	Çörek otu[1331]		Salatalık[1332]	

[1320] Vâkıdî, I, 26-27; Şâmî, IV, 25.

[1321] İçerisine un katmadan, sadece buğdayın pişirilmesiyle yapılan bir yemek türüdür. Bkz. Halîl b. Ahmed, VI, 3; Ezherî, X, 239; Sâhib b. Abbâd, II, 75; İbn Manzûr, VI, 274; Zebîdî, XVII, 107.

[1322] Deve, koyun, keçi gibi pekçok sağmal hayvanın bulunduğu Medîne'de üretimi yapılan besinlerden birisi olan peynirden başka Bizans'tan gelen ve yüksek ihtimal Hıristiyanların başka bir ihtimale göre de Mecusilerin yapmış olduğu ve Rum Peyniri diye bilinen bir peynirden daha bahsedilmektedir. Günümüzde eski kaşar şeklinde bildiğimiz sert bir peynir türü olmalı ki Hz. Peygamber'e getirilmiş o da bıçak ile kesip onu yemiştir. Ahmed b. Hanbel'de geçen rivayete ise bu peynir Fars memleketinden gelmiş ama Hz. Peygamber yine de onu bıçakla kesip yiyin demiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 234, 302; Ebû Dâvud, Et'ime 38; Kettânî, II, 105.

[1323] Günlük hayatta sıkça tüketilen ürünlerden biri olan soğan hakkında Hz. Peygamber "*melekler de insanlar da ondan rahatsız olur*" buyurarak, mescide gelirken yenmemesini tavsiye etmiştir. Kaynaklarda Ebû Eyyûb Ensârî'nin, kendi evinde kalırken bir akşam içerisinde soğan olan bir yemek ikram ettiğini ancak Hz. Peygamber'in onun kokusundan hoşlanmadığı için yemediği zikredilmektedir. Hayber gazvesine giderken geçtikleri soğan tarlasından bazı sahabilerin soğan yemesi üzerine Hz. Peygamber kokuları geçene kadar onlarla konuşmamıştır. Tüm bunlara rağmen Hz. Peygamber'in son yediği yemeğin soğanlı olduğuna dair bazı rivayetler bulunmaktadır. Bkz. İbn Hişâm, I, 499; İbn Sa'd, I, 339; Müslim, Mesâcid 17; Ebû Dâvûd Et'ime 41.

[1324] Aynı isimle anılan mescit başlığında detaylı bilgi önceden verilmişti.

[1325] Dünyanın en büyük göçmen kuşlarından biri olan toy, bu dönemde Medine'de eti yenen bir kuş olarak karşımıza çıkmaktadır. Sefîne (r.a) Hz. Peygamberle beraber iken toy yediğini söylemektedir. Eti tavuk ve kaz eti arasında olan toyun yenmesi hususunda Hadis ehlince ihtilaf bulunmamaktadır. Bkz. Ebû Dâvud, Et'ime 29; Tirmizî, Et'ime 26; Canan, X, 449.

[1326] Tereyağı ve akît ile hurmanın karıştırılmasıyla ortaya çıkan bir yemektir. Günümüzde bazı yörelerde *keş* adı verilen bu yemeği Hz. Peygamber, Safiyye annemizle olan evliliğinde düğün yemeği (velime) olarak vermiştir. Bkz. İbn Hişâm, IV, 429; Vâkıdî, II, 477; İbn Sa'd, I, 338.

[1327] Yayıkta çalkalandıktan sonra kaynatılarak kesilmek üzere bir tarafa bırakılan sütün suyu süzüldükten sonra güneşte kurutulmasıyla elde edilen bu yiyeceğe kurut da denilir. Özellikle deve sütünden yapıldığı ve hadislerde sadaka/fitre olarak verildiğine dair bilgiler bulunan bu akît, uzun süre bozulmadan kaldığı için günlük hayatta en çok tüketilen besin kaynaklarından birisidir. Ayrıca hays adı verilen yemeğin yapımında da tereyağı ile birlikte kullanılmaktadır. Buhârî, Zekât 73; Müslim, Zekât 3; İbn Manzûr, II, 99; Azizova, 103.

[1328] Günlük hayatta tüketilen sebzelerden bir diğeri de sarımsaktır. Sarımsak da soğan gibi mescide gelirken yenilmesi uygun olmayan sebzelerdendir. Hz. Peygamber bunu her fırsatta dile getirmiştir. Bkz. Müslim, Mesâcid 17, 73.

[1329] Ebû Dâvûd, Edeb 65; İbn Mâce, Edeb 44.

[1330] Küçük et parçalarının bol suda pişirilip üzerine un eklenmesi suretiyle yapılan sıcak bir çorba türü olup günümüzde bulamaç olarak da bilinenmektedir. Hz. Aişe kendi eliyle bu çorbadan Hz. Peygamber'e yaptığını ifade etmiştir. Kettânî, II, 71.

[1331] Çörek otu hem yiyecek olarak hem de tedavi amacıyla kullanılmıştır. Hz. Peygamber, çörek otunun tam bir şifa kaynağı olduğunu bizlere bildirmiştir. Günümüzde hala yaygın olarak ölüm dışında her derde davadır şeklinde bilinmekte ve kullanılmaktadır. Bkz. Buhârî, Tıbb 7; Müslim, Selâm 89; Tirmizî, Tıbb 5.

[1332] Sıkça tüketilen sebzelerden birisi de salatalıktır. Kaynaklarda Hz. Peygamber'in yaş hurma ile salatalığı beraber yediği, Hz. Aişe'nin evlenmeden önce biraz kilo almak için salatalık ve hurmayı beraber yediği ve kilo aldığı ifade edilmiştir. Bkz. Vâkıdî, I, 398; İbn Sa'd, I, 337; Buhârî, Et'ime 23, 39, 45, 47; Müslim, Eşribe 147; Ebû Dâvûd, Et'ime 45; Tıbb 20; Tirmizî, Et'ime 37; İbn Mâce, Et'ime 37.

Sırtlan[1333]	Hatîfe[1334]	Salça[1335]		Buğday[1336]	
Kertenkele[1337]	Rağîde[1338]			Arpa[1339]	
Keler[1340]	Rağîfe[1341]			Pirinç[1342]	
Hût[1343]	Rebîke[1344]			Un[1345]	

[1333] Sırtlanın da bu dönem yaşayan bir hayvan olduğu etinin yenilip yenilmeyeceği noktasında ihtilaf yaşandığı belirtilse de yenildiği yönde görüşler olması hasebiyle değerlendirmeye aldık. Bkz. Tirmizî, Et'ime 4; Ebû Dâvud, Et'ime 32; Nesâî, Sayd 27.

[1334] Sütün içerisinde unun iyice pişirilmesiyle yapılan bir yemek türüdür. Bkz. Halil b. Ahmed, III, 24; İbn Manzûr, IX, 78; Zebîdî, XXIII, 227.

[1335] Kaynaklarda "el-marak" şeklinde geçen ve yemeklerin yapımında kullanılan bir yiyecek türüdür.

[1336] Arpayla beraber en çok tüketilen besin maddelerinden birisi olan buğdayın Suriye'ye ihracatı bile yapıldığı söylenmektedir. Arpa gibi ekmek yapımında kullanılan buğdayın da zekat ve sadaka malı olarak verildiği fıkıh kitaplarda yer almıştır. Üfleme yoluyla ayrım işlemine tabii tutulan buğdaylar başta Hz. Peygamber'in bineği olan Düldül'e ve diğer hayvanların beslenmesi için de kullanılmıştır. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII, 7724; Kettânî, I, 272; Hamidullâh, *İslam Peygamberi*, I, 187. Ayrıca Medîne'ye tahıllar Şam topraklarında bulunan Belkâ'dan getirilirdi. Hatta bir seferinde buğday yüklü bir kervanın geldiği haberi gelince halk koşuşmuş ve vaaz veren Hz.Peygamber'in çevresinde sadece 12 kişi kalmış, bunu üzerine Cuma suresinin şu ayeti nazil olmuştur. "*(Durum böyle iken) onlar bir ticaret veya bir oyun eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona koştular ve seni ayakta bıraktılar. De ki: "Allah'ın yanında bulunan, eğlence ve ticaretten daha hayırlıdır. Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır.*" Cuma, 62/11; Buhârî, Cuma 38; Kettânî, II, 38.

[1337] İbn Hibbân, IX, 277; Mizzî, XVII, 32; Şâmî, IX, 308.

[1338] Süt ve peynirin karıştırılıp, kaynatılması ve üzerine un ilave edilemesiyle yapılan bir yemektir. Bkz. Ezherî, VIII, 91; Zebîdî, VIII, 106; Ahmed Rıza, *Mu'cemu Mutunu'l-Luğâ*, II, Dâru Meketebtü'l-Hayât, Beyrut 1958, 613.

[1339] Hem insanların hem de hayvanların kullanımı açısından tahılgiller ailesinin en önemli ürünlerinden birisi olan arpa, daha çok ekmek yapımında kullanılmıştır. Arpa ekmeği olarak bilinen ve günlük hayatın temel gıda malzemesi olan ekmeklerin hammaddesi olan arpa bu dönemde elek olmadığı için üfleme yoluyla kepeklerinden ayrıştırılmıştır. Fıkıh kitaplarında da zekât ve sadaka olarak verildiğine dair pek çok rivayet bulunmaktadır. Bkz. Buhârî, Zekât 72, 73, 74, 75, Et'ime 22; Müslim, Eşribe 21; Ebû Dâvûd, Et'ime 22; Tirmizî, Zühd 38.

[1340] Sürüngen bir hayvan olup genelde kertenkele ile karıştırılmaktadır. Hz. Peygamber'e keler getirildiği ancak tiksindiği için onu yemediği ifade edilmiştir. Ancak O, keler yiyenleri de bundan nehyetmemiştir. Örneğin Halid b. Velîd bir keresinde keler yemiş ancak ona engel olmamıştır. Bkz. Buhârî, Et'ime 10, 14, Zebâih 33; Müslim, Sayd 43-45; Ebû Dâvud, Et'ime 28; Nesâî, Sayd 26.

[1341] Süt, un ve yağ ile karıştırılan hamurun pişirilmesi suretiyle yapılan günümüzde çörek veya poğaçaya benzeyen bir yiyecek türüdür. Halîl b. Ahmed, I, 311; Ahmed Rıza, II, 614.

[1342] İklim şartları gereği bol su isteyen bir tarım ürünü olması hasebiyle Medîne'de yetiştirilmemiştir. Ancak Hz. Peygamber'in "*İmkanı olan pirinç edinsin.*" sözü günlük hayatta pirincin dışardan temin edilmek suretiyle tüketilmiş olabileceğini göstermektedir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 320; Ebû Dâvûd, Büyû 29; Cemîl, Muhammed b. Fâris, *Et'ime ve'l-Eşribe fî Ahdi'r-Resûl*, Kuveyt 1996, 34.

[1343] Balık türü olup, çok büyük olması sebebiyle yunus balığı olarak adlandırılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'deYunus peygamberi yutan balık da bu isimle anıldığı için bu ihtimal kuvvetli gözükmektedir. Hz. Peygamber etinden yemiş, yenilmesini de tavsiye etmiştir.

[1344] Tereyağı, zeytinyağı veya normal yağ ile sütün karıştırılması suretiyle yapılan bir yemek türüdür. Arpa, akît veya buğday ilave edildiği de söylenmektedir. Bkz. Halîl b. Ahmed, V, 366; Ezherî, X, 125; Sâhib b. Abbâd, II, 49; İbn Manzûr, X, 431.

[1345] Hz. Peygamberin birkaç kez elekten geçirilerek saf un elde etmek suretiyle yapılan ve adına beyaz ekmek denilen ekmekten hiç yemediğine dair rivayetler unun bölgedeki varlığına işaret etmekle beraber Nebâtilerin Cahiliyye döneminden bu döneme kadar adına "dermek" dedikleri bir un çeşidini şehirde sattıkları rivayet edilmiştir. Bkz. Vâkıdî, III, 988.

Deve Kuşu[1346]	Sevîk[1347]			Acur[1348]	
Serçe	Sahîne[1349]			Pırasa[1350]	
Balık[1351]	Asîde[1352]			Alaf[1353]	
Balina[1354]	Sak'al[1355]			Pazı[1356]	
Tavuk/Horoz[1357]	Fahiyye[1358]			Ceviz[1359]	

[1346] Ulbe b. Zeyd Hârisî birgün Medîne civarında deve kuşu yuvasına denk geldiğini ve içinde yumurtalar olduğunu görmüş, bunları da Hz. Peygamber'e getirmiştir. Ayrıca Hz. Hamza'nın savaşlarda başına deve kuşu tüyü takması bölgede deve kuşunun varlığına işaret eden önemli ipuçlarındandır. Yenmemesi yönündeyasaklayıcı bir hüküm olmaması açısından eti yenen hayvanlar arasında değerlendirdik. Bkz. Vâkıdî, I, 259, 399.

[1347] Unla yapılan bir yemek türüdür. Halîl b. Ahmed, VIII, 312; Vâkıdî, II, 708.

[1348] Salatalığa benzeyen bir sebzedir. Bir keresinde kendisine hediye edilen acuru beğenen Hz. Peygamber onu yemiştir. Bkz. Vâkıdî, II, 577.

[1349] Küçük et parçalarının su veya süt içerisine atılmasıyla yapılan sıcak bir çorba türüdür. Hurma ile beraber yendiği de ifade edilmiştir. Bkz. İbn Düreyd, *Cemhere*, I, 583; Ezherî, V, 195; İbn Manzûr, X, 40; Zebîdî, V, 126.

[1350] Soğan ve sarımsak gibi kokusundan dolayı yenmesi tavsiye edilmeyen bir diğer sebze pırasadır. Bkz. Müslim, Mesâcid 17.

[1351] Hz. Peygamber Maknâ Yahudilerinden benî Cenbe'ye mektup göndererek hurma ağaçları-nızdan elde edilen ürünler ile urûk ile avlandıklarınızın ¼ (dörte birini) vermelerini istemiştir. Urûk (عروك) günümüzde taka dediğimiz deniz aracına benzer bir araçtır ki bu vesileyle balık tutulur. Bu da Medine'de deniz ürünlerinin olduğunun bir başka göstergesidir. Bkz. Kettânî, II, 66. Bir hadiste ise deniz ürünlerinin ne şartla yenip yenmeyeceğini açıklayan Hz. Peygamber "*Denizin içinde ölmüş ve suyun üstüne çıkmış balıkları yemeyin.*" buyurarak gündelik hayatta yine balığın bir yiyecek olarak yer aldığına işaret etmektedir. Bkz. Ebû Dâvûd, Et'ime 36.

[1352] Yağ, un ve yayıkta bekletilmiş süt ile yapılan lapa tarzı biryemek türüdür. Halîl b. Ahmed, I, 288; Ezherî, II, 5; İbn Manzûr, III, 291; Zebîdî, VIII, 80-82.

[1353] Arpanın üflenmesiyle dışarda kalan kısmına verilen isim olan alaf, günümüzde aynı isimle kullanılmaktadır. Genellikle hayvan yemi olarak kullanılan alaf, hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı bölgelerde çokça tüketilmiştir. Mesela Mikdâd b. Amr atının ürktüğünde ilk olarak yeminin (alaf) bitip bitmediğine baktığını ifade etmiştir. Bkz. Vâkıdî, II, 538.

[1354] Medine'de balık yetiştirilmese de bazı yakın sahil şehirlerinden zaman zaman balık getirildiği ve yendiği kaynaklarda yer almaktadır. Bunlardan en bilineni Ubeyde b. Cerrah ve komutasındaki ordunun ele geçirdiği ve adına "anber" denilen, hadisteki tarife göre en çok balinaya benzeyen bir balıktır. Bu balığın tüm orduyu doyurduğu hatta kalanının Medine'ye getirildiği ve bundan Hz. Peygamberin de yediği ifade edilmiştir. Bkz. Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Sıfatu'n-Nebiy 24; Buhârî, Sayd 12; Müslîm, Sayd 17; Ebû Dâvud, Et'ime 47; Tirmizî, Kıyâmet 35; Nesâî, Sayd 35.

[1355] Özellikle kuzudan ve içerisine hurma doldurulup, bekletilmek suretiyle yapılan bir yemek türüdür. Sütün içerisine hurma karıştırılmak suretiyle de yapıldığısöylenmiştir. Bkz. Şeybânî, *Kitâbu'l-Cîm*, II, 166; İbn Düreyd, *Cemhere*, II, 1165; Sâhib b. Abbâd, I, 135; Fîrûzabâdî, I, 1022.

[1356] Tencerede pişirmek suretiyle kendisinden yemek yapılan ve günümüz de aynı isimle bilinen dalları olan bir sebzedir. Kaynaklarda "es-selak" olarak geçmektedir. Bkz. Buhârî, Et'ime 17, Hars 21; Müslim, Cuma 30, 32.

[1357] Hz. Peygamber bir davette kendisine ikram edilen tavuğu yemiştir. Horoz beslenmesi noktasında kendisine soru soran kişiye ise "Namaza kalkmanıza yardımcı olur." diyerek tavsiyede bulunmuştur. Bununla beraber dövüştürülmesi veya üzerinden oyun oynatılması da yasaklanmıştır. Bkz. Buhârî, Zebâih 26; Müslim, Eymân 9; Ebû Dâvûd, Cihâd 56; Tirmizî, Cihâd 30; Nesâî, Sayd 33; Azizova, 137.

[1358] Süt ve et parçalarıyla yapılan bir çorba türüdür. Bkz. Ezherî, V,169; İbn Abbâd, I, 255; İbn Manzûr, XV, 149.

[1359] Kaynaklarda Ebu'd-Derda'nın ceviz ağacı diktiği, bunu gören bir bedevinin "bunu neden dikiyorsun, meyvesini yıllar sonra verir halbuki sen yaşlısın" demesi üzerine Ebu'd-Derda'nın "*bana dü-*

Keklik[1360]	Ferîka[1361]			Mantar[1362]	
Koyun/Keçi[1363]	Pilav[1364]				
Ceylan[1365]	Fahiyye[1366]				
	Radd[1367]				

Tablo 9- Gündelik hayat içerisinde üretilen/tüketilen hayvansal ve tarımsal yiyecek/içecekler.

şen ondan insanların yemesi ve mükafat almamdır." şeklinde cevap verdiği rivayet edilmiştir. Bkz. Kettânî, II, 68.

[1360] Kaynaklarda "el-hacel" olarak ismi keşen kuş türüdür. Hz. Peygamber'in keklik eti yediği rivayet edilmiştir.

[1361] Buğday ve hurmanın karıştırılmasıyla yapılan bir yemek türüdür. İçine bazen koyun eti konulduğu da söylenmiştir. Bkz. Ezherî, IX, 96; İbn Manzûr, X, 304.

[1362] Hz. Peygamber mantarın yenmesi ve suyunun şifalı oluşu konusundaki hadisi onu da güdelik hayatın bir parçası olarak değerlendirmemize sebep olmuştur. Ayrıca Hz. Peygamber'in eşlerinden birinin gözü şişmiş, Hz. Peygamber mantarı sıkıp suyunu çıkarmak suretiyle gözüne tatbik etmiş ve onu iyileştirmiştir. Bkz. Buhârî, Tıbb 20; Müslim, Eşribe 157; Tirmizî, Tıbb 22. Yiyecek/içecek kategorisine girmediği için listeye dahil etmediğimiz ancak kadınların özel hallerinde kanı durdurmak için kullandıkları "kürsüf" adındaki pamuk türünün de tarımsal bir ürün olarak sağlık alanında kullanıldığını hatta Me'rib taraflarından Medîne'ye gelen Ebyâd b. Hammâl'ın bu dönemde pamuk ziraatı ile uğraştığı ve yaptığı iş karşılığında kendisinden vergi istendiğini zikretmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bkz. İbn İshâk, 96; Halil b. Ahmed, V, 426; Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, II, 80; Şâfiî, *Ümm*, I, 78; Abdürrezzâk, I, 306; İbn Hişâm, I, 382; İbn Ebî Şeybe, II, 460; Buhârî, Hayz 19; Müslim, Cenâiz 13; Ebû Dâvûd, Harâc ve'l-İmâre 27; Ezherî, X, 229; Öztürk, 193. Pamuk bulunmadığı zamanlarda nasıl temizleneceği konusunda bir kadın, Hz. Peygamber'e: "Yâ Rasûlallah, birimiz, elbisesine hayzından kan isâbet ederse nasıl yapsın buyurursun? diye sormuş, O da: "*Birinizin elbisesine hayzından kan bulaşırsa, onu parmaklarıyla yâhud tırnağıyla kazısın, sonra azar azar üzerine su döküp yıkasın, ondan sonra o elbise içinde namaz kılsın*" buyurmuştur. Buhârî, Hayz 10. Kürsüf haricinde bu dönemde özellikle misk kokusuna sürülerek temizlikte kullanılan "firsa" adında bir pamuk veya yün parçasından daha bahsedilmiştir. Ensârdan bir kadının Hz. Peygamber'e gelerek hayızdan nasıl temizleneceğini sorması üzerine O, firsayı miske batırıp ardından yıkanması gereken uzuvlarını üçer kez yıkamasını söyleyerek, nasıl kullanacağına dair bilgi vermiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLI, 393; Buhârî, Hayz 15; Müslim, Hayz 13; İbn Mâce, Tahâret 124; İbn Hibbân, III, 474. İbn Manzûr buna *kürâ'* da denilir demiştir. İbn Manzûr, VII, 65.

[1363] Bölgede sayıca en fazla olan hayvanlardan koyun, keçi ve oğlaklar hem etinden hem sütünden hem de deri ve kılından faydalanılması yönüyle önem arz etmektedir. Bkz. Vâkıdî, II, 564; Belâzürî, *Ensâb*, X, 38.

[1364] Tahıllar bölümünde bahsettiğimiz pirinç dolayısıyla pilavın da bir yemek olarak bu dönemde var olduğu düşünülebilir.

[1365] Vâkıdî'den gelen bilgiye göre Bedir savaşına giderken Hz. Peygamber, Sa'd b. Ebî Vakkâs'a bir ceylan göstermiş, Sa'd da ceylanı okuyla vurup, kesmiştir. Bu rivayet hem bu bölgede ceylanların varlığını hem de et ihtiyacının başka hayvanlar ile karşılanabileceğini göstermesi bakımından önemlidir. Bkz. Vâkıdî, I, 26.

[1366] Un ve süt ile yapılan bir çorba türüdür. Bkz. Ezherî, V, 168-169; İbn Abbâd, I, 255; İbn Manzûr, XV, 249

[1367] Hurmanın ezilmek veya parçalanmak suretiyle yumuşak bir hale getirilmesiyle oluşturulan bir yemek türüdür. Bkz. Halil b. Ahmed, VII, 8; Şeybânî, Ebû Amr İshâk b. Mirâr (213/828), *Kitâbu'l-Cîm*, thk. İbrâhim Ebyârî, I, Heyetü'l-Âmme, Kâhire 1974, 313; Ezherî, VIII, 221; İbn Manzûr, VII, 154; Fîrûzabâdî, I, 643.

4.4. Beden Mahremiyeti ve Bedene Müdahale

Beden mahremdir[1368] ve bedenin hem iç hem de dış çevresi vardır. Târih boyunca bedene birey ve toplum hatta bazen iktidar (devlet) tarafından bazı müdahaleler olagelmiştir. Bu çerçevede bir bedenin başka bir bedene hükmetmesi veya hükmedilen bedenin hükmeden bedenle mücadele etmesi söz konusudur. Elbette müdahaleden kasıt tamamen olumsuz bir eylem değildir ancak bedenin sosyal aktörü olan birey bunu genellikle böyle telakki etmektedir.[1369]

İntihar, adam öldürmek, şiddet, imaj, kılık-kıyafet seçimi, kişisel bakım, cezalar gibi olumlu veya olumsuz olsun pek çok durum bedene müdahalenin bir parçası olarak dikkat çekmektedir. Nasıl günümüzde çalıştığımız bir resmi kuruma mayolu veya denize paltoyla giremiyorsak her toplumun veya bireyin de kendine özgü bedene müdahaleleri yadsınamaz bir gerçektir. Ancak bu durum bazen cenaze ve yas zamanlarında siyah giymeye benzer şekilde evrensellik göstermektedir. Bedene bakış açısı ise toplumdan topluma farklılık arz etmektedir. Bu bağlamda yeni dine muhatap olmuş Arap toplumunun beden algısı konusunda yeterli donanıma sahip olduğunu söylemek tarihi veriler ışığında oldukça zordur.[1370] Kız çocuklarına yapılan uygulamalar,[1371] kadınların bir bütün olarak toplumdaki yeri konusundaki düşünce ve tutumlar,[1372] müsle gibi insan bedenine yapılan en sert müdahaleler[1373] bu olumsuzluklardan bazılarıdır. Ancak Hz. Peygamberin yönlendirme ve öğretileriyle

---

[1368] İslâmiyete göre bu durum ilk insan olan Adem ve Havva'nın yaratılışıyla ortaya konmuş bir durumdur. Bkz. "Ey Âdem! Sen ve eşin cennette kalın. Dilediğiniz yerden yiyin. Fakat şu ağaca yaklaşmayın. Yoksa zalimlerden olursunuz. Derken şeytan, kendilerinden gizlenmis olan avret yerlerini onlara açmak için kendilerine vesvese verdi ve dedi ki: (Öyle ise, yasak agacın meyvesinden yiyin ki melek olasınız yahut cennette ebediyyen kalasınız)" Rabbiniz size bu ağacı ancak, melek olmayasınız, ya da (cennette) ebedi kalacaklardan olmayasınız diye yasakladı. Şüphesiz ben size öğüt verenlerdenim diye de onlara yemin etti. Bu sûretle onları kandırarak yasağa sürükledi. Ağaçtan tattıklarında kendilerine avret yerleri göründü. Derhal üzerlerini cennet yapraklarıyla örtmeye başladılar. Rableri onlara, Ben size bu ağacı yasaklamadım mı? Şeytan size apaçık bir düşmandır, demedim mi? diye seslendi." A'raf 19-22. Ayrıca bkz. Mustafa Şentürk, "Kur'ân'da Beden Mahremiyetini İfade Eden Temel Kavramlar", *Din Gelenek ve Ahlak Bağlamında Mahremiyet Algıları Sempozyumu (27-29 Mart 2015)*, C: I, 2016, 101-115.

[1369] Okumuş, "Bedene Müdahalenin Sosyolojisi", 48-49.

[1370] Huriye Martı, "Hz. Peygamber'in Hadislerinde Bir Değer Simgesi olarak Beden ve Mahremiyeti", *Beden Sosyolojisi*, ed. Kadir Canatan, Açılım Kitap, İstanbul 2011, 235.

[1371] İlgili ayet: "Beyinsizlikleri yüzünden bilgisizce çocuklarını öldürenler, Allah'ın kendilerine verdiği rızkı -Allah'a iftira ederek- haram sayanlar, mutlaka ziyan etmişlerdir. Gerçekten onlar sapmışlardır. Doğru yolu bulmuş da değillerdir." En'am 6/140.

[1372] Buhârî, Libâs 31; Müslim, Talak 34.

[1373] Buhârî, Cihad 32; Ebû Dâvûd, Cihâd 82; Tirmizî, Diyât 14.

toplumdaki beden algısı değiştirilmeye, kişinin kendi bedeni ve diğer tüm bedenler ile olan ilişkisi iyileştirilmeye çalışılmıştır. Örneğin, Hz. Peygamber herkesin ömrü boyunca bedenini nerede ve ne şekilde yıprattığının kıyamette kendilerine sorulacağını bildirmiştir.[1374] Medîne'nin gündelik hayatında bedene müdahale noktasında şu hususlar ön plana çıkmıştır:

Tanımlama: İnsanın elinde olan veya olmayan nedenlerden dolayı sahip olduğu bazı özellikler ve durumlar bedene dair farklı yansımalar doğurmuştur. Mahremiyet alanı içine dâhil edebileceğimiz bu durum çoğunlukla günümüzde insan hakları bağlamında suç olarak nitelendirilmektedir. Kişiyi diğerlerinden ayıran ve kimlik olarak ifade edilen bu özellikler hukuk normlarının henüz oluşmaya başladığı Medîne döneminde ayıp olarak görülmüş ve cahiliyye âdeti olarak vasıflandırılmıştır. Örneğin, Bilal-i Habeşî'yi annesinin siyahi olması sebebiyle "siyah kadının oğlu" şeklinde tanımlayan Ebu Zer Gıfarî'yi sert bir biçimde ikaz eden Hz. Peygamber: "*Ey Ebu Zer! Onu annesinden dolayı mı ayıplıyorsun? Demekki sen, kendisinde hala cahiliye(den izler) bulunan bir kimsesin. Hizmetçileriniz sizin kardeşlerinizdir. Öyle ki Allah onları sizin ellerinizin altına emanet etmiştir. Her kimin eli altında böyle bir kardeşi bulunursa, ona yediğinden yedirsin giydiğinden giydirsin. Onlara güçlerinin yetmeyeceği zahmetli bir iş yüklemeyin. Şayet yüklerseniz, onlara yardım edin.*"[1375] buyurarak bedene müdahale noktasında yanlış tanımlamaların önüne geçmeye çalışmıştır. Bu durum günümüzde kişinin fiziksel ve psikolojik bütünlüğünü koruma hakkı olarak dokunulmaz ve devredilmez şeklinde nitelendirilirken[1376] mevcut dönem içerisinde İslâm ile birlikte insanların sahip oldukları engel veya kusurlardan dolayı (cüce, kel, topal vb.) kötü lakap ile çağırmak, anmak şiddetle kınanmıştır.

Şiddet: Günümüzde bile hala "dayak cennetten çıkmadır" sözüne dayanarak bedene müdale söz konusu olması tarih boyunca şiddet kavramının farklı şekillerde kendini göstermesinin bir tezahürüdür. Hakaret etmek, küfür etmek, psikolojik baskı yapmak, tehdit, sözlü ve fiili saldırı veya yaralama-öldürme gibi durumlar hep

[1374] Tirmizî, Sıfatü'l-Kıyâme 1.
[1375] Buhârî, Îmân 22.
[1376] Halil Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2009, 172; Nurten Zeliha Şahin, "Mahremiyet Alanı Olarak İnsan Bedeni", *Din Gelenek ve Ahlak Bağlamında Mahremiyet Algıları Sempozyumu (27-29 Mart 2015)*, C: I, 2016, 162.

şiddetin beden üzerinde yansımalarını ifade etmektedir. Kızmak, küsmek, nefret etmek bireyin fıtratında olan hislerdir ancak bunlarda aşırıya kaçıp kişinin kendi bedenine veya toplumda yaşayan diğer bedenlere zarar vermesi asla doğru bir davranış değildir. Bu yüzden İslâm dini hayvan olsun bitki olsun, genç olsun yaşlı olsun veya kadın olsun erkek olsun hiçbir canlıya şiddet yoluyla müdahale edilmesini tasvip etmemiştir. Hz. Aişe'den rivayete göre Hz. Peygamber -Allah yolunda cihad hariç- eliyle ister kadın, isterse bir hizmetçi olsun hiç kimseye vurmamıştır.[1377] Abdullah b. Muğaffel'den gelen şu rivâyet konunun ne kadar hassas olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Rivayete göre Abdullah sapanla taş atan yeğenini taş atmaktan men ederek dedi ki: Resûlullah, sapanla fiske taşını atmayı yasakladı ve "*sapanla atılan taş ile av avlanmaz, düşman da yaralanmaz -kırılmaz-öldürülmez. Çünkü o diş kırar, göz yaralar–çıkarır*" buyurdu. Abdullah'ın yeğeni tekrar sapanla taş atınca Abdullah ona: Ben sana Resûlullah sapanla taş atmayı yasakladı diyorum sen yine taş atıyorsun artık bundan sonra ilelebed seninle konuşmayacağım dedi.[1378]

Sahabîlerden Ebû Mes'ûd Bedrî bu hususla ilgili başından geçen bir olayı şu şekilde anlatmaktadır: "Kölemi dövüyordum. Arkamdan, "Ebu Mes'ud!"diye bir ses işittim. Döndüğümde Resûlullah'ı karşımda gördüm ve bana: "Şunu bil ki Ebû Mes'ud, Allah'ın senin üzerindeki gücü senin kölenin üzerindeki gücünden daha fazladır." buyurdu. Ebû Mes'ûd bu olay sonrası kırbacını bıraktığını ve kölesini azat ettiğini pişmanlıkla eklemiştir.[1379]

Konumuzun başında ifade ettiğimiz gibi İslâm dini sadece insan bedenine değil her türlü canlı bedenine karşı yapılan bilinçli veya ihmalkâr olumsuz davranışı sert bir dille yasaklamıştır. Her birinin bir can taşıması dolayısıyla, hayvanların sahip olduğu hakların başında yaşama hakkı gelir. Onların bu en temel hakkıyla ilgili olarak Hz. Peygamber "*Hiçbir kişi yoktur ki bir serçeyi yahut ondan daha büyük bir canlıyı haksız yere öldürsün de Yüce Allah ona bunun hesabını sormasın!*"[1380] buyurmuş ve sebepsiz yere öldürülen serçe gibi hayvanların ahirette, "*Ya Rabbi!*

[1377] Müslim, Fedâil 79.
[1378] Ma'mer b. Râşid, XI, 262; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIV, 170; Buhârî, Zebâih ve's-Sayd 5.
[1379] Müslim, Eymân 34.
[1380] Nesâî, Sayd 34.

Falan beni, herhangi bir fayda elde etmek için değil, boş yere öldürdü!" diyerek öldüren kişi aleyhinde davacı olacağını bildirmiştir.[1381] Hayvanlara yapılan şiddet bağlamında Hz. Peygamberin başından geçen şu olay çok manidardır:

Allah Resûlü, bir gün amcasının oğlu Abdullah b. Ca'fer'i bineğinin terkisine almış gidiyordu. Derken ihtiyaç gidermek için durdu. Ensardan birine ait bir hurma bahçesi duvarının arka tarafına geçti. Bahçede bağlı bir devenin bulunduğunu gören Hz. Peygamber ona doğru yöneldi. Zavallı deve birden görüp inlemeye başladı ve gözlerinden yaşlar süzüldü. Bunun üzerine Hz. Peygamber, devenin yanma vardı ve şefkatli elleriyle onun kulaklarını okşamaya başladı. Hayvancağız hemen sakinleşiverdi. Zavallı hayvanın aç bırakıldığını anlayan Rahmet Peygamberi, "Kim bu devenin sahibi? Bu deve kime ait?" diye seslendi. Ensardan bir delikanlı, "O benimdir, ey Allah'ın Resûlü." diyerek cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona döndü ve "Sana verdiği şu deve hakkında Allah'tan korkmuyor musun? Bu hayvan bana, senin onu hem aç bıraktığını hemde yorduğunu şikâyet etti!" buyurdu.[1382]

Giyim-Kuşam ve İmaj: Bedene en çok müdahalenin yapıldığı alanlardan biri olan giyim-kuşam ve imaj fiziksel veya zihinsel olarak tezahür etmiştir. Hem temizliğin hem de mahremiyetin bir gerekliliği olarak zaman zaman Hz. Peygamber bazı kişilere müdahalede bulunmuş ve yanlış olan durumları düzeltmeye çalışmıştır. Örneğin saçları omuzlarına kadar uzanan bir sahabî için "*saçlarına ikramda bulun*",[1383] saçları darmadağınık başka bir sahabî için "*saçlarını düzeltecek bir şey bulamadı mı?*",[1384] üstü başı kirli başka bir sahabî için ise "*şu adam elbisesini yıkayacak bir şey bulamadı mı?*"[1385] diyerek imaj konusunda bireylerin kişisel bakımlarına dikkat etmeleri gerektiğini vurgulamış ve gerektiğinde müdahelede bulunmuştur. Bunun en güzel örneği Hz. Peygamber'in ashabıyla birlikte oturduğu sırada mescide giren saçı sakalı darmadağın bir adama yaptığı müdahaledir. Dışarı çıkıp kendine çeki düzen vermesi için eliyle işaret ettiği adam üstünü başını

[1381] Nesâî, Dahâyâ 42; *Hadislerle İslâm*, V, 260.
[1382] Ebû Dâvûd, Cihâd 44; *Hadislerle İslâm*, V, 257.
[1383] Nesâî, Zînet 60; Ebû Dâvud, Tereccül 3.
[1384] Ebû Dâvud, Libâs 17.
[1385] Ebû Dâvud, Libâs 17.

toplayarak tekrar gelince Hz. Peygamber "*Sizden birinin şeytan gibi saçıbaşı dağınık gelmesinden, böyle gelmesi daha iyi değil mi?*" diyerek insanlara fiilî bir uygulama örneği sunmuştur.[1386] Başka birgün ise Hz. Ömer'i tertemiz beyaz bir elbise içinde gören Hz. Peygamber: "*Bunu yeni mi aldın, yoksa yıkandı mı?*" diye sormuş Hz. Ömer de, "Yıkandı da ondan böyle görünüyor ya Resûlallah." diye karşılık verince durumdan memnun kalan Allah Resûlü hislerini "*Yeni elbiseler giyesin*" şeklinde ifade etmiştir.[1387] Tam tersi bir başka olayda ise Hz. Peygamber eskimiş elbiselerle yanına gelen Mâlik b. Nadle'ye maddi durumun sormuş Mâlik'in develeri, koyunları, atları ve köleleri olduğunu söylemesi üzerine ona şu tavsiyede bulunmuştur: "*Allah sana bir mal verdiği zaman O'nun nimetinin ve ikramının izleri üzerinde görülsün.*"[1388]

Saç uzatılması, taranması ve kesilmesi hususuyla ilgili olarak belli bir şekil sınırlandırılması yapmayan Hz. Peygamber ancak göze hoş görünmeyen[1389] veya ehl-i kitaba benzemek amacıyla yapılan her türlü düzenlemeden kaçınılması gerektiğini belirtmiştir.[1390] Yine bedeni yapaylaştıracak her türlü davranışı yasaklayan Hz. Peygamber bu bağlamda: "*Allah (başkasının saçından kendisine) saç ekleyen ve ekleten, dövme yapan ve yaptıranı rahmetinden uzaklaştırmıştır.*" ikazında bulunmuştur.[1391]

Cinsellik: Yaş ve cinsiyete bağlı olmaksızın beden mahremiyeti ve bedene müdahele konusunda çok ciddi uyarılar ve tedbirler alınmıştır. Örneğin, iklim koşulları gereği gün içinde istirahat eden kişilerin evlerinin yapısı göz önünde bulundurularak evlere izinsiz ve aniden girilmemesi[1392] hususuna dikkat çekilmiştir. Bu durum, kişisel mahremiyete girdiği için anne gibi en yakın en candan olan kişileri

[1386] Muvatta', Şa'r 2.
[1387] İbn Mâce, Libâs 2.
[1388] Ebû Dâvûd, Libâs 14; Nesâî, Zînet 54.
[1389] Buhârî, Libâs 72; Müslîm, Libâs 113; Ebû Dâvud, Tereccül 14; Nesâî, Zînet 5; İbn Mâce, Libâs 38.
[1390] Buhârî, Libâs 70; Müslîm, Fedâil 90; Ebû Dâvud, Tereccül 10; Nesâî, Zînet 62.
[1391] Buhârî, Libâs 83; Nesâî, Zînet 20.
[1392] İlgili ayet: Ey iman edenler! Ellerinizin altında bulunanlar (kôleleriniz) ve sizden henüz büluğ çağına ermemiş olanlar, günde üç defa; sabah namazından önce, öğleyin elbiselerinizi çıkardığınız vakit ve yatsı namazından sonra (yanınıza girecekleri zaman) sizden izin istesinler. Bu üç vakit sizin soyunup dökündüğünüz vakitlerdir. Bu vakitlerin dışında (izinsiz girme konusunda) ne size, ne onlara bir günah vardır. Birbirinizin yanına girip çıkabilirsiniz. Allah, âyetlerini size işte böylece açıklar. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir. Nûr, 24/58.

bile istisna tutmamaktadır. Şu olay bunun en bariz örneğidir: Bir kişi Hz. Peygamber'e gelerek: "Ey Allah'ın Resûlü, annemin yanına girmek için izin isteyecek miyim?" diye sormuş, "evet" cevabı alınca bu sefer: "Ama onunla aynı evde oturuyorum." diye eklemiştir. Hz. Peygamber yeniden "izin iste" dediği halde "Ona ben hizmet ediyorum." diyerek üsteleyince Hz. Peygamber: "Ondan izin iste, onu çıplak olarak görmek ister misin?" diye sormuş, "tabii ki hayır" cevabı üzerine son kez Hz. Peygamber "*O halde, izin almadan annenin yanına girme.*" buyurmuştur.[1393]

Misver b. Mahreme'nin başına gelen olay mahremiyet konusunda bedene olumlu yönde müdahalenin en önemli göstergelerinden birisidir. Olaya göre Misver b. Mahreme taş taşıdığı bir günde peştemali çözülüp çıplak kalınca Hz. Peygamber kendisini "*Dön de elbiseni al. Çıplak gezmeyin.*"[1394] diyerek uyarmıştır. Benzer bir örnekte ise sahabîlerden birisi uygun olmayacak şekilde oturmuş Hz. Peygamber ona da: "*Uyluğunu ört. Çünkü uyluk avrettendir.*"[1395] diye ikazda bulunmuş eğer giyilecek elbise ince ve şeffaf bir kumaştan yapılmışsa altına astarlık giyilmesini önermiştir.[1396] Bu örnekler haricinde mahremiyet ve müdahale zaman zaman çocuklar ve kadınlar için de geçerli olmuştur. "*Adet görme çağına gelen kızın namazı ancak başörtüsü ile kabul edilir.*"[1397] Uyarısı kişilerin değerli ve mahrem oldukları algısını kuvvetlendirmek için yapılmıştır. Gözleri görmeyen Abdullah b. Ümmü Mektûm hakkında eşlerine mahremiyet konusunda dikkatli olmalarını isteyen Hz. Peygamber'in tutumu olaya bakış açısını net bir şekilde göstermektedir.

Sağlık ve Tıp: Bedene müdahelenin en doğal hak olarak görüldüğü alanlardan birisi tıp alanıdır. Tarih boyunca ilaçlar, ameliyatlar ve tıbbî araç-gereç ile bedene çeşitli müdahalelerde bulunulmuştur.[1398] Hastalık ve tedavi yöntemleri başlığında zaman zaman değindiğimiz bedene müdahale örneklerinin yanında en tipik müdahele şekli sünnettir. Sünnet olma geleneği çok eskilere dayanan bir uygulamadır.[1399]

[1393] Muvatta', İsti'zân 1.
[1394] Müslim, Hayız 78.
[1395] Tirmizî, Edeb 40.
[1396] Ebû Dâvûd, Libâs 36.
[1397] Tirmizî, Salât 160.
[1398] Okumuş, "Bedene Müdahalenin Sosyolojisi", 53.
[1399] Ateş, 219.

Kitab-ı Mukaddes'te bu husula ilgili en eski haberler Yahudiler ve Mısırlılar üzerine gelmektedir. İslamiyette ise bu durumun ilk defa Hz. İbrahim tarafından teşri edildiği söylenmektedir. Müslümanlarla kafirleri birbirinden ayrıması yönünden en önemli hususiyet olması bakımından bazı âlimler sünneti vâcib veya farz olarak nitelendirmişlerdir. Varlığı konusunda bu kadar kuvvetli görüşler olmasına rağmen zamanı konusunda ulema ihtilaf etmiştir. Kimileri doğar doğmaz, kimisi 7 günde, kimisi 7 yaşında sünnet yapılır diye görüş bildirmişlerdir.[1400]

Sadece erkeklere has olan bir uygulama olmayan bu uygulamanın Hz. Sâre'nin Hz. Hacer'i sünnet etmesinden bu yana devam eden bir uygulama olduğu ifade edilmiştir. Ancak daha eski dönemlerde Mısır'da kız çocuklarının sünnet edildiğine dair bilgiler bu işin çok daha eskiye dayandığını göstermektedir.[1401] Medine döneminde ise bu iş için özel kadın sünnetçiler tutulduğu ifade edilmiştir. Ümmü Atıyye'nin başını çektiği bu sünnetçi kadınlara[1402] Ebû Dâvud'un naklettiği bir hadiste Hz. Peygamber, bu işin hem tehlikeli hem de güzellik-şehvet duygusunu azaltacağı endişesiyle: "*Fazla derin kesme, çünkü böyle yapman karı-koca için daha uygundur*"[1403] diye tavsiyede bulunmuştur.

İnanç ve İdeoloji: Tarih boyunca tüm toplumsal düzenler, siyasal iktidarlar, ideolojiler ve dinî inanışlar beden üzerinde bir müdahale mekanizması kurgulamışlardır. Böylece hepsi beden üzerinde bir etki meydana getirmişlerdir. Örneğin, din kişinin ibadetlerinde bedenin bazı şekillere girmesini istemiş veya yasaklamıştır. İdeoloji ve siyasal erkler de aynı şekilde bazı emir ve yasaklar ile beden iktidarlığını ele geçirmek için türlü çabalar sarf etmiştir. Doğal olarak bu yaklaşım bazen bedenle uzlaşmayı bazen de çatışmayı ve dışlamıyı zorunlu kılmıştır.[1404] Medîne'de bulunan üç büyük Yahudi kabilesinin hukuksal durumlardan dolayı karşılaştıkları muameleler bunun en güzel yansımasıdır.

[1400] Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Canan, I, 312 vd.
[1401] Ateş, 237-238.
[1402] Savaş, 193; Öztürk, 175; Canan, I, 314.
[1403] Ebû Mervân, *Edebu'n-Nisâ*, thk. Abdülmecîd Türkî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, yy, 1992, 279; Taberî, *Mu'cemu's-Sağîr*, I, 92; Savaş, 193; Öztürk, 175.
[1404] Okumuş, "Bedene Müdahalenin Sosyolojisi", 51-52.

Hülasa bu tutum ve davranışların hepsi gündelik hayatta bilinçli veya bilinçsiz, doğrudan veya dolaylı bedene müdahale edildiği göstermektedir. Üstelik bu durum her toplumda kendini yeniden üretip yeni şekillerde insnaın karşısına çıkmakta ve onun zihninde ayrı bir mekân oluşturmaktadır.

SONUÇ

İnsanlık tarihi bedenlerin mekânla, dille, inançla ve diğer bedenlerle oluşturduğu ürünlerin devr-i daiminden müteşekkildir. Bu tıpkı mevsimlerin yer değiştirdiği gibi yer değiştirir ama asla yok olmaz. İnsan, bedensel olarak renk değiştirir, dil değiştirir, inanç değiştirir, coğrafya değiştirir. Hatta yok olur ancak aynı zamanda var olur. İnsâni ilişkiler de bu bağlamda değişik formlar kazansa da hep var olacaktır. O zaman sosyal hayatta ve sosyal çalışmaların konusu olarak insan, toplumu üretmekle sorumludur. Her toplum kendi mekânını üretir, her mekân bedenlerin gizli hazinesidir. Beden ise bir başka şeye muhtaçtır. Bu ihtiyaç da olsa olsa gündelik hayat dediğimiz şeyin ta kendisidir.

Gündelik hayatın sıradanlığı içerisinde yaşamını doğal bir şekilde sürdüren Medîne toplumunu konu edinirken gözden kaçırmamamız gereken en önemli husus, toplumun teşekkülünde etkin bir rol oynayan insan faktörüdür. Kabile ve aile gibi Medîne'nin sosyal yapısının temel taşı olan kavramların da özü olan insan, tarihin hem öznesi hem ürünüdür. İnsanı yaşadığı, etkilendiği, etkilediği fizikî ve sosyal çevresiyle ilişkilerinden yola çıkarak anlamaya ve yorumlamaya çalışmak incelenen dönem için elzem bir tutumdur. İnsanı veya daha genel haliyle bedeni bu niteliklerden soyutlaştırmak, mutlaklaştırmak, haklı/haksız övgü ve yergilere tâbi tutmak işi zora koşmaktır. Tarihin herhangi bir noktasında yer alan bir olay veya durum hakkında insanın bu durumunun göz ardı edilmesi muhtemelen kişiyi/araştırmacıyı yanlış sonuçlara götürecektir. Bu yüzden tarihin hangi safhasında olursa olsun yaşanılan iyi veya kötü olay ya da durumların bu dönem içerisinde var olabileceğini aklımızın bir köşesinde hep bulundurmalıyız. Tıpkı bedenler gibi, toplumlar da doğar, gelişir ve yok olur. Bundan ne bir beden kaçabilir ne de bir toplum. O zaman esas iş doğuma/var olmaya karşı hazırlıklı olmaktır. Zîra her doğum sancılıdır, var olmak çaba gerektirir ve bu süreç türlü zorluklara/zahmetlere gebedir.

Bir bireyin ait olduğu coğrafyada olsun olmasın gündelik hayatta sahip olduğu örf, adet, inanç, duygu, düşünce ve içinde doğduğu, büyüdüğü, filizlendiği geliştiği kültürün yörüngesinden tamamen kopması, değişmesi veya dönüşmesi en iyi

ihtimalle bir sürece muhtaçtır. Süreç dediğimiz şey ise târihin bir parçası olduğuna göre her değişim ve dönüşüm hareketi yeni bir üretim demektir. Ancak üretilen şeylerin her zaman olumlu, güzel ve artı yönde sonuçlar doğurmayabileceği gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bu da ancak olayların/durumların sosyal boyutlarına dair bilgi sunan kaynaklardaki satır arası okumalar ile halledilebilecek bir durumdur. Çünkü toplumun oldukça girift ve karmaşık sosyal ilişki ağlarından oluşan bir yapıda olması onun sadece belirli yönleriyle ele alınmaması gerektiğini göstermektedir. Gündelik hayat gibi toplumun en önemli parçası olan bir kavramın daha iyi anlaşılması için ise var olan olayların bütününü görmek gerekir. Özellikle bir şehir esas alınarak yapılan sosyal tarih araştırmalarında bedeni, bireyi ve toplumu tam olarak anlamak için mümkün mertebe bunlar arasındaki ilişki bütün halde değerlendirilmeli, etkileyen-etkilenen yönüyle mekân, inanç, dil gibi unsurlar göz ardı edilmeden daha sağlıklı veriler sağlanmaya çalışılmalıdır. Bunları yaparken zorlama yorumlar yapmamak, rivayetleri siyâk-sibâk içerisinde değerlendirmek, anakronik çıkarımlar ve mâkul olmayan varsayımlardan da uzak durmak gerekir.

Müşrik Araplar ve Yahudilerin birlikte yaşadıkları, inanç, düşünce ve günlük yaşayış biçimlerine çok fazla müdahale etmeyecek şekilde kapalı, vahada yoğunlaşmış ve dağınık bir görüntü sergileyen eski ismiyle Yesrib, bedevî kültürün hâkim olduğu Hicaz coğrafyası içerisinde yer almaktadır. Merkezî otoriteden yoksun, yaygın kabilecilik anlayışıyla yoğrulmuş, dinî yaşantı ve inanış olarak daha çok hurafelere dayalı bir görünüme sahip olan Yesrib, uzak ve yakın coğrafî arka planın gündelik hayata tesir etmesiyle fizikî, sosyal ve kültürel bir takım değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklilerin en önemli sonuçlarından biri şehrin Medîne ismiyle anılır hale gelmesi olmuştur. Bölgeye Medîne isminin verilmesi zihnî alt yapının değişimini gösteren en önemli yeniliklerden birisidir.

İsmi Medîne olarak değiştirilen ve yeniden inşa/üretimi yapılan Yesrib, sihirli bir sopanın kendisine değmesiyle bir anda ve kolayca kabuk değiştirmemiştir. Araştırmamızın sonucu göstermektedir ki yeni bir din ve peygamber algısı/inancı bile Medîne gündelik hayatını tümden ve kökten değiştirmemiştir. Bu durum zamanın, mekânın ve bedenlerin karşılıklı rutin ilişkilerinin değişmez bir yansımasıdır. Nitekim Medîne gündelik hayatı içerisinde yasaklamalara rağmen

ortaya çıkan suçlar, bedene dair yönetilen olumsuz müdahaleler, yaşanan tartışmalar ve anlaşmazlıklar, sosyal olayların birbirinden bağımsız ve kesin çizgilerle ayrılamayacağını, gündelik hayatın süregelen/yaşanan bir süreç olduğunu göstermektedir. Tüm bu olumsuz durumlara karşı alınan önlem ve uygulamalar ile hem toplumun yapısı kuvvetlendirilmeye çalışılmış hem de suçlular ıslah edilip gündelik hayatta kendilerine yeniden yer bulabilmelerine imkân sağlanmıştır.

Sahip olduğu verimli arazilerden dolayı Hicaz bölgesinin geneline göre daha yerleşik bir düzene sahip olsa dahi Medîne de bu süreçten kaçamamıştır. Arabistan'ın diğer şehirlerinde olduğu gibi Medîne, gündelik hayatın ağırlıklı olarak Arap kültürünün tezahürü olarak yaşandığı bir yaşam alanı olarak varlığını sürdürmüştür. Mevcut Arap kültür içerisinde yetişmiş bireyler, Medîne gündelik hayatı içerisinde gayet sıradan ve rutin bir şekilde karşılıklı olarak bilgi, birikim ve yaşayış biçimlerinden faydalanmaya çalışmıştır. Bu anlayış ve yaşayış şehre yeni dâhil olan muhâcirleri de kapsamış, kısa sürede ensâr-muhacir kardeşliğine dönen bir tablo ortaya çıkmıştır. Ayrıca sayıca kendilerinden daha çok ve sosyal dokunun bir parçası olarak kendilerinden daha etkin Yahudiler'in bu oluşuma engel olacak bir hamlede bulunmamaları, Yahudiler ile hassas bir ilişki içerisinde yer aldıkları sonucunu düşündürmektedir. Nitekim, sosyo-politik bir uyum/kaynaşma süreci olarak düşünülebilecek bu zaman zarfında bir taraftan yeni yapılanmanın temelleri atılmaya çalışılmış diğer taraftan gündelik hayat nesneleri olduğu şekliyle –ilahî bir uyarı gelmedikçe- kabul edilmiştir. Örneğin, Yahudilerin pazarlarından alış-veriş yapılmış, su kuyularından istifade edilmiş, kıble olarak Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa'ya yönelinmiş, bazı ibadetlerde ve giyim-kuşamda yaşanılan benzerliklere ses çıkarılmamıştır.

Tarih boyunca tüm toplumlar kendilerine merkez olacak bir mekân üretmişlerdir. İster askerî, ister dinî olsun tüm şehirlerin gündelik hayatı bu mekânların merkezinden dışa doğru bir yayılım göstermiştir. Yeni din İslâm'ın mekânın üretilmesi bağlamında Medîne'ye kazandırdığı en önemli gündelik hayat nesnesi Mescid-i Nebevî olmuştur. Şehrin merkezi ve çekirdeği olan mescid, sadece dînî hayatı değil gündelik hayatın her alanına tesir etmiş, bu nedenle tarih boyunca İslâm beldelerinde şehirler ya mescitler etrafında kurulmuş ya da yeniden

düzenlenmiştir. Bu bağlamda çarşının, meskenlerin ve gündelik hayatın yaşandığı diğer mekânların yeni konumları mescid eksenli olmuştur. Mescid ve evler, temel ihtiyaçları karşılayacak şekilde sade ve eldeki imkânlar dâhilinde fonksiyonel olarak tasarlanmıştır. Bu duruma muhalif yapılara ise müsaade edilmemiştir. Çünkü, Medîne'de mekânın dili gösteriş, israf ve aşırılıktan uzak durmak demekti.

Medîne'de toplumsal üretimin karşısında engel olabilecek türde yer alan problemler ise alınan tedbirler ile çözüme kavuşturulmaya çalışmıştır. Bu bağlamda intibak problemi, iskân ve nüfus, sınırların tespiti, şehirleşme çabaları ve en önemlisi ekonomik durumun iyileştirilmesi gibi hususlarda iyi bir kriz yönetimi izlenmiştir. Böylece yeni toplumsal yapının üretimi (re-construction) hızlanmıştır.

Toplumsal yapının sağlam temeller üzerine oturması ve Müslümanlar arası birlik-beraberliğin sağlanması amacıyla yepyeni bir form olarak oluşturulan *muahât* kaynaşma/uyum döneminin sosyo-politik üretimlerinden biridir. Kabilevî yaşantının bir sonucu olarak hilfden dönüştürülen muahâtın sıradan bir sözleşme olmadığı, barındırdığı mesajlar bakımından şehirleşme kültürünün gelişmesine katkı sağladığı ifade edilebilir.

Kaynaşma/uyum döneminin bir diğer sosyo-politik üretimi *Medîne Vesîkası*'dır. Yazılı hukukun olmadığı bir toplumda ilk defa yazılı ve resmî bir niteliğe sahip böyle bir sözleşmenin yapılması izlenen politikanın başarısını gösteren en önemli sonuçlardan birisidir. Vesîka, Medîne gündelik hayatında birlikte yaşama tecrübesini ortaya koyması bakımından ve diğer inanç sahibi kişilere tanınan özgürlük ve hürriyeti göstermesi açısından oldukça önemlidir. Aynı zamanda bütüncül bir şehir algısının yansıması olarak orijinal bir üretim olan bu vesika daha sonraları yaşanabilecek olumsuz olaylar için hem bir set hem de anayasaya karşı işlenen suçlar için hukuksal yaptırımların angajman kuralları çerçevesinde uygulanma dayanağı olmuştur.

Kaynaşma/uyum süreci gündelik hayatın rutinliğini ve olağan akışını değiştirecek dokunuşlarının daha az hissedildiği bir dönem olmuştur. Esas değişiklikler ve yenilenme çabalarının bazıları muhalefet veya karşı koyma/direnç dönemi olarak adlandırabileceğimiz ikinci dönemde ortaya çıkmıştır. Kabilevî bir

anlayışa ve düzene hâkim olan Medîne'de bir üst kimlik olarak *ümmet* bilinci oluşturularak ekonomik, siyasî ve sosyal pek çok alanda ciddi değişikliklere gidilmiştir.

Müslümanlar tarafından kurulan yeni pazar/çarşı, bu ikinci dönemde ortaya çıkan sosyo-ekonomik bir üretimdir. Medîne ekonomisini tekelinde bulunduran ve istediği gibi gündelik hayata müdahale eden Yahudiler ilk defa karşılaştıkları bu rakip pazar/çarşı nedeniyle hem maddi kayba uğramış hem de kullandıkları bir enstrümanı daha kaybetmekle yüz yüze kalmışlardır. Yeni toplumsal yapının ürettiği pazar/çarşı ile üretim ve tüketimde içe bağımlılık daha az seviyelere inmiştir.

Yahudilerin tuttuğu aşure orucu yerine ramazan orucunun, müşriklerin kutladığı mihrican ve nevruz bayramı yerine ramazan ve kurban bayramlarının ihdâs edilmesi ibadetler yönüyle; kalansüve takmak, bıyıkları kısaltmak, sakalları uzatmak gibi yeni tavsiyeler ise giyim-kuşam yönüyle muhalefet farkındalığı oluşturmak için ortaya çıkan yansıma biçimleri olarak nitelendirilebilir. Tüm bu uygulamalar Medîne gündelik hayatının yeniden üretilmesi noktasında önemli bir role sahiptir.

Medîne döneminde hem mekânsal hem de zihinsel manada değişimlere uğrayan alanlardan birisi eğitim-öğretim hayatıdır. Okuma-yazma bilenlerin çok düşük sayıda olduğu iddiasının aksine Medîne toplumunun, Mescid-i Nebevî ve içerisinde yer alan Suffe başta olmak üzere yeni eğitim mekânlarıyla buluşmasıyla başlarda dinî ağırlıklı eğitim verilen bu yerler, hem erkeklerin hem de kadınların kendilerini geliştirme imkânına sahip olmalarını sağlamıştır. Bu bağlamda ayrıca kaynaşma dönemi içerisinde Yahudiler'in Beytü'l-Midrâs diye ifade ettikleri eğitim merkezlerinden -özellikle yazı ve dil eğitimi konusunda- istifade edildiği anlaşılmaktadır. Buna mukabil bağımsızlık döneminde ekonomik durumun iyileşmesi, nüfus yoğunluğunun artması, okuma bilincinin kazanılması ve belki de okuma yazma bilen kişilerin şehre gelmesiyle birlikte Müslümanlar kendilerine has yeni eğitim mekânları üretmeye başlamıştır. Evlerin yanında dâru'l-küttâb adı verilen çocuk (sıbyân) mektepleri bunların en önemlileri arasında ifade edilebilir. İhtiyaç sonucu ortaya çıkan bu yeni mekânlar ile eğitim-öğretim faaliyetlerinin daha hızlı,

bağımsız ve nitelikli olarak yürütülmesi kolaylaştırılmış, dört halîfe dönemi ortaya çıkacak kurumsal yapının temelleri atılmıştır.

İslâm dininin Mekke döneminden beri en çok vurgu yaptığı meselelerden biri olarak tevhid ve vahdet ilkesini perçinleyecek ve zihinlerde makes bulmasını sağlayacak ezânın inşası bu dönemde ortaya çıkan en önemli üretimlerden birisidir. Müşrik Araplar ve kendisini dünyanın merkezi olarak gören Yahudilere karşı adeta bir manifesto niteliği taşıyan ezân, hem içerdiği mesajın orjinalliği hem de ortaya çıkış şekli itibariyle eşi benzeri görülmeyen bir değişim hareketi olmuştur. İnsanlar artık uykularını, alışveriş saatlerini, ekim-biçim işlerini ezanın çağrısına kulak verecek şekilde düzenleyip, gündelik hayatlarını rutin bir şekilde devam ettirmiştir.

Gündelik hayat, içinde yaşadığı toplumun pratiklerinden bağımsız değildir. Bu nedenle Medîne toplumu özel gün ve gecelerde eğlence veya ibadet konusunda aşırıcılığa gitmemiştir. Hem Müslümanlar hem de Yahudiler kendilerine göre bu özel zaman dilimlerini ihya etmeye çalışmışlardır. Normal zamanlarda icra edilen oyun ve eğlenceler ise rahatlama ve gevşemenin bir yolu olduğu kadar antrenman ve zinde kalmanın diğer bir yolu olmuştur. Örf ve âdetler ile hurâfe ve batıl inanışlar da birtakım inançsal farklılıklar söz konusu olsa bile günümüze kadar devam ettirilmiştir. Bu durum, tarih boyunca tüm toplumlar için geçerlidir. Ekler kısmında görüleceği üzere giyim-kuşam konusunda birbirinden çok da farklı olmayacak şekilde daha çok coğrafî durumunun ve Arap kültürünün bir yansıması olarak tercihlerde bulunulduğu görülmektedir. Üretimi-tüketimi yapılan yiyecek-içecek konusunda da aynı durumun geçerli olduğu gözükmektedir. Bu durum, gündelik hayatın rutinliğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Kısaca Medîne, Yesrib'in içerisine yeni din İslâm motiflerini nakşettiği, onu zamanın ihtiyaçlarına göre yeniden ürettiği, gündelik hayatın rutinliğinde yeniden kıvama getirdiği bir şehir olarak dikkatleri çekmiştir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR VE REFERANSLAR

A. TEMEL KAYNAKLAR

ABDULLÂH b. AHMED, Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel Şeybânî (290/903), *Sünne*, I-II, thk. Muhammed b. Saîd b. Sâlim Kahtânî, Dâru İbni'l-Kayyım, 1986, yy.

ABDULLÂH b. MÜBÂREK, Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Mübârek b. Vâzıh Hanzalî Mervezî (181/797), *Müsned*, I, thk. Suphi Bedrî Samerrâî, Mektebetü'l-Meârif, Riyad 1407.

ABDÜRREZZÂK, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' San'ânî Himyerî (211/826-27), *Musannef*, I-XI, thk. Habîburrahmân A'zamî, Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983.

AHMED b. HANBEL, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed Şeybânî (241/855), *Müsned*, I-L, thk. Şuayb Arnavûtî, Âdil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001.

----------, *Ahkâmu'n-Nisâ*, thk. Amr Abdulmunim Selîm, Müessesetü'r-Reyyân, yy., 2002.

----------, *Fezâilu's-Sahâbe*, I-II, thk. Vasyullah Muhammed Abbâs, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983.

ÂLÛSÎ, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd Hüseynî (1270/1854), *Rûhu'l-Meânî*, I-XVI, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415.

ASKERÎ, Ebû Hilâl Hasen b. Abdillâh b. Sehl (395/1004), *Evâil*, Dâru'l-Beşîr, yy., h.1408.

AYNÎ, Bedruddîn Ebî Muhammed Mahmûd b. Ahmed (855/1452), *Umdetu'l-Kârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.

BÂCÎ, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd Tücîbî (474/1081), *Müntekâ Şerhi Muvatta'*, I-VII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kahire, ts.

BAKILLÂNÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basrî (403/1013), *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Isâm Kudât, I-II, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2001.

BEĞAVÎ, Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed b. Abdilazîz b. Merzübân (317/929), *Mu'cemu's-Sahâbe*, I-V, thk. Muhammed Emîn b. Muhammed Ceknî, Mektebetü Dâru'l-Beyân, Kuveyt 2000.

----------, *Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Abdürrezzâk Mehdî, I-V, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1420.

BEKCERÎ, Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh Hikrî (762/1361), *İşârât ilâ Sîreti'l-Mustafâ ve Târih min Ba'dihi mine'l-Hulefâ*, I, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1996.

BEKRÎ, Ebû 'Ubeyd Abdullâh b. Abdulazîz Endelûsî, (487/1094), *Mu'cem Mâsta'cem min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâdi'*, I-IV, thk. Mustafa Sekkâ, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 2009.

----------, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, I-II, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, yy. 1992.

BELÂZÛRÎ, Ahmet b. Îsa b. Ca'fer (279/895), *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, thk. Muhammed Hamîdullah, Dâru'l-Meârif, Mısır 1959.

----------, *Ensâbü'l-Eşrâf*, II-XIII, (Thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996.

----------, *Hz. Peygamber'in (s.a.v) Hayatı ve Şahsîyeti-Siyasi ve Askeri Mücadeleleri*, çev. Hikmet Akdemir, İlk Harf, İstanbul 2018.

----------, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-VII, Dâru's-Sâdir, Beyrut 1995.

----------, *Futûhu'l-Buldân*, I, Mektebetü Hilâl, Beyrut 1988.

BEYHÂKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Alî (458/1066), *Delâilü'n-Nübüvve*, I-VII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405.

----------, *Sünen*, thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, I-IV, Câmiatu Durusi'l-İslâmiyye, Pakistan 1989.

BEYZÂVÎ, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (685/1286), *Tefsîru'l-Beyzâvî*, I-V, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1418.

BEZZÂR, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalık Basrî (292/908), *Bahrü`z-Zehhâr (Müsnedü`l-Bezzâr)*, I-XVIII, thk. Mahfuzurrahmân Zeynullâh, Âdil b. Sa'd, Sabrî Abdülhâlık Şâfiî, Mektebetü`l-Ulûm ve`l-Hikem, Medîne 1988-2009.

BUHÂRÎ, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil (256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, I, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 2002.

---------- *Târîhu'l-Evsât*, thk. Muhammed İbrâhim Zâyid, I-II, Mektebetü Dâru't-Türâs, Kâhire 1977.

CÂHIZ, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî (255/869), *el-Bursân ve'l-Urcân ve'l-Umyân ve'l-Hûlân*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1410.

CENEDÎ, Ebû Saîd Mufazzal b. Muhammed b. İbrahim b. Mufazzal Şa'bî (308/920), *Fezâilu'l-Medîne*, thk. Muhammed Muti' Hâfız, Dâru'l-Fikir, Dımaşk 1987.

CESSÂS, Ebû Bekr Ahmed b. Alî Râzî (370/981), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî, I-V, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1405.

CEVHERÎ, İsmail bin Hammâd (400/1009), *Sıhâh*, thk. Ahmed Abdulğafur Attâr, I-VI, Darü'l-ilm li'l-Melayîn, Dördüncü Baskı, Beyrut 1990.

CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif (816/1413), *Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddık Minşâvî, Dâru'l-Fazliyye, Kahire, ts.

CÜVEYNÎ, Ebu Muhammed Abdullâh b. Yûsuf (438/1047), *Cem ve'l-Firâk: Kitâbu'l-Furûk*, I-III, thk. Abdurrahmân b. Selâme b. Abdullâh Müzeynî, Dâru'l-Cîl, Beyrut 2004.

CÜZCÂNÎ, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kub b. İshâk Sa'dî (259/873), *Ahvâlu'r-Ricâl*, thk. Abdulalîm Abdulazîm Bostânî, Dâru'n-Neşr, Pakistan, ts.

DÂREKUTNÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed (385/995), *Sünenü Dârekutnî*, IV, thk. Şuayb Arnavûtî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2004.

DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullâh Abdurrahmân b. Fazl b. Behrâm (255/868), *Sünenü'd-Dârimî*, I-IV, thk. Hüseyin Selim, Dâru'l-Muğnî, Riyâd 2000.

DEYLEMÎ, Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye (509/1115), *el-Firdevs bi Me'sûril-Hitâb*, I-V, thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.

DİYÂRBEKRÎ, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. Hasen (990/1582), *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, I-II, Dâru's-Sâdır, Beyrut, ts.

EBÛ AVÂNE, Ya'kub b. İshâk b. İbrâhim Neysâbûrî İsferâyînî (316/920), *Müsned*, I-V, thk. Eymen b. Ârif Dimeşkî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1998.

EBÛBEKİR RÂZÎ, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir (666/1268'den sonra), *Muhtâru's-Sıhâh*, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed, Beyrut 1999.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as Sicistânî (275/888), *Sünenü Ebî Dâvûd*, I, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, ts.

----------, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed*, thk. Ebû Muâz Târık b. Avzullâh b. Muhammed, Mektebetü İbn Teymiyye, Mısır 1999.

EBÛ İBRÂHÎM, Ebû İshâk İsmâîl b. Ca'fer b. Ebî Kesîr Ensârî Medenî (180/796), *Ehâdîsü İsmâîl b. Ca'fer*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1998.

EBÛ MERVÂN, Abdülmelik b. Habîb b. Süleymân Sülemî (238/853), *el-İlâc bi'l-Ağziyye ve'l-A'sâb fi'l-Bilâdi'l-Mağrib*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

----------, *Edebü'n-Nisâ*, thk. Abdülmecîd Türkî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, yy. 1992.

EBÛ NUAYM, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (430/1038), *Târîhu'l-İsfehânî*, thk. Seyyid Kisrevî, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.

----------, *Tıbbu'n-Nebevî*, I-II, Dâru İbn Hazm, yy., 2006.

----------, *Ma'rifetu's-Sahâbe*, thk. Âdil b. Yûsuf Azîzî, I-VII, Dâru'l-Vatan, Riyad 1998.

EBÛ REBÎ', Süleymân b. Musâ b. Sâlim Himyerî Kilâî (634), *İktifâ bi mâ Tazmanuhu min Meğâzî Resûlillâh ve Selâseti'l-Hulefâ*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1420.

EBÛ YA'LÂ, Ahmed b. Alî b. Müsennâ Temîmî Mevsılî (307/919), *Müsned-i Ebî Ya'lâ*, I-XIII, Dâru'l-Me'mûn, Dımaşk 1984.

EBÛ YÛSUF, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd Kûfî (182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, çev. Müderriszâde Muhammed Atâullah Efendi, sad. İsmail Karakaya, Ankara 2012.

EBÜ'L-FETH EZDÎ, Muhammed b. Hüseyn b. Ahmed Mevsılî (374/985), *Esmâ men Yu'rafu bi Künyetihi*, thk. Ebû Abdirrahman İkbâl, Dâru's-Selefiyye, Hind 1989.

EBU'L-FİDÂ, Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd Eyyûbî (732/1331), *Takvîmu'l-Buldân*, Dâru's-Sadr, Beyrut, ts.

ENDÜLÜSÎ, İbn Saîd, *Neşvetü't-Tarab fî Târîhi Cahiliyyeti'l-Arab*, (Thk. Nusret Abdurrahmân), Mektebetü'l-Aksâ, Amman, ts.

EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher Herevî (370/980), *Tehzîbü'l-Lüğa*, I-XV, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 2001.

FAHREDDİN RÂZÎ, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn Taberistânî (606/1210), *Mefâtihu'l-Ğayb*, I-XXXII, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1420.

FÂKİHÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs (278/891-92), *Ahbârû Mekke*, thk. Abdulmelik Abdullâh, I-VI, Dâru Hadr, Beyrut 1414.

FÂSÎ, Ebü't-Tayyîb Takiyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî Hasenî (832/1429), *Şifâu'l-Ğarâm bi Ahbâri Beledi'l-Harâm*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.

FERÎSÎ, İbrâhim b. Muhammed b. Kerhî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Beyrut 1927.

FESEVÎ, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (277/890), *Ma'rife ve't-Târih*, thk. Ekrem Ziyâ Ömerî, I-III, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981.

FEYYÛMÎ, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî Hamevî (770/1368-69), *Misbâhu'l-Münîr fi Ğaribi'ş-Şerhi'l-Kebir*, I-II, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut ts.

FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (817/1415), *Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2005.

HÂKİM NÎSÂBÛRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Nîsâbûrî (405/1014) *el-Müstedrek alâ's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdilkâdir Atâ, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.

HAKÎM TİRMİZÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen (320/932), *Menhiyyât*, thk. Muhammed Osman Haşet, Mektebetü'l-Kurân, Kâhire 1986.

HALEBÎ, Ebü'l-Ferec Nûrüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed (1044/1635), *Sîretü'l-Halebiyye (İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîn ve'l-Me'mûn)*, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2006.

HALÎFE b. HAYYÂT, Ebû 'Amr b. Ebû Hubeyre Leysî 'Usfurî, (240/854), *Târih*, haz. Mustafa Necib Fevvâz-Hikmet Fevvâz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.

----------, *Tabakât*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, yy., 1993.

HALÎL b. AHMED, Amr b. Temîm Ferâhîdî (Fürhûdî) (175/791), *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdî Mahzûmî, I-VIII, Dâru Mektebeti'l-Hilâl, yy., ts.

HARBÎ, Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm (285/899), *el-Menâsik ve Emâkinü Turuki'l-Hac ve Me'âlimü'l-Cezîre*, thk. Hamed Câsir, Riyad 1389/1969.

HARİZMÎ, Muhammed b. İshak, *Fedâilu Mekke ve'l-Medîne ve Beyti'l-Makdis ve Mescidi İbrahim*, yy, 832, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 162 vr.

HAZİMÎ, Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzim Hemedânî (584/1188), *Kitâbu'l-Emâkin*, Dâru'l-Yemâme, y.y., 1418.

HEMDÂNÎ, Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb (360/971), *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, Brill, Londra 1884.

HEREVÎ, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Bâşânî (401/1011) *Kitâbü'l-Ğarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*, II, thk. Ahmed Ferîd Mezîdî, Mektebetü Nizâr Mustafa Bâz, Suudi Arabistan 1999

HİMYERÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im Sanhâcî (727/1327), *Ravzu'l-Mit'âr fî Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsan Abbâs, Mektebetü'l-Lübnân, Beyrut 1984.

HİNDÎ, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdîhân Müttakî (975/1567), *Kenzu'l-Ummâl*, I-XIII, Müssesesetü'r-Ricâl, yy., 1981.

HUMEYDÎ, Ebû Bekr Abdullâh b. Zübeyr b. Îsâ Kureşî (219/834), *Müsnedü Humeydî*, I-II, thk. Hasan Selîm Esed Dârânî, Dâru's-Sekâ, Suriye 1996.

HUZÂÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ahmed (789/1387), *Tahrîcu'd-Delâlâtü's-Semiyye*, thk. İhsan Abbas, I, Dâru'l-Mağribi'l-İslâm, Beyrut 1419.

İBN ABDİLBER, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillah b. Muhammed (463/1071), *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, I-IV, thk. Alî Muhammed Beccâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992.

----------, *İstizkâr*, thk. Sâlih Muhammed Atâ, I-IX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.

İBN ABDİLHAK, Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh Bağdâdî (739/1338), *Merâsidü'l-Ittıla' alâ Esmâi'l Emkineti Ve'l-Bikâ'*, I-III, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992.

İBN ABDİRABBİH, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb Kurtubî Endelüsî (328/940), *Ikdü'l-Ferîd*, I-VIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1404.

İBN ASÂKİR, Ebû'l-Kâsım Alî b. Hasen b. Hibetullâh b. Abdullâh Şâfiî, (571/1175), *Târihu Medîneti Dımaşk*, I-LXXX, thk. Muhibbiddin Ebû Said Ömer b. Amrevî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996-2001.

İBN BEŞKÜVÂL, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşküvâl Hazrecî Ensârî Endelüsî (578/1183), *Ğavâmizü'l-Esmâi'l-Mübheme ve'l Vâkıa fî Mütûnü'l-Ehâdîsi'l-Müsnede*, thk. İzzeddin Ali Seyyid, Muhammed Kemâlüddin İzzeddin, I-XIII, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1987.

İBN DÜREYD, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Düreyd Ezdî Basrî (321/933), *İştikaku'l-Esma'i'l-Kabâil*, I, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1991.

----------, *Cemheretü'l-Lüğât*, I-III, thk. Remzî Münîr Ba'lebekî, Dâru'l-İlm, Beyrut 1987.

İBN EBÎ ÂSIM, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Dahhâk b. Mahled Şeybânî (287/900), *Ehâdîs ve'l-Mesânî*, I-VI, Dâru'r-Râye, Riyâd 1991.

İBN EBİ'D-DÜNYÂ, Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed b. Ubeyde Kureşî Bağdadî (281/894), *Menâmât*, thk. Abdulkâdir Ahmed Atâ, Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfe, Beyrut 1993.

----------, *el-Marâz ve'l-Keffârât*, thk. Abdulvekîl Nedvî, Dâru's-Selefiyye, Bombay 1991.

İBN EBÎ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs Râzî (327/938), *İlelu'l-Hadîs*, I-VII, thk. Sa'd b. Abdullâh Humeydî, Metâbiu'l-Hamîd, yy., 2006.

----------, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1952.

----------, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-XIII, thk. Es'ad Muhammed Tîb, Mektebetu Nezzâr Mustafa Bâz, Suudi Arabistan 1419.

İBN EBÎ HAYSEME, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb Nesâî (279/892-93), *et-Târihu'l-Kebîr*, I-VI, thk. Salâh b. Fethî Hilâl, Fârûku'l-Hedîse, Kâhire 2006.

İBN EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekîr, (235/852), *Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdîsi ve'l-Âsâr*, I-VII, thk. Kâmil Yusûf Hevt, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, ts.

----------, *Müsned*, I-II, thk. Âdil b. Yûsuf Azîzî, Riyad 1997.

İBN EBÎ USAYBİA, Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım (668/1270), *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etıbbâ*, nşr. Nizâr Rıza, Beyrut, ts.

İBN FAZLİLLÂH ÖMERÎ, Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ (749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr ve Memâlikü'l-Emsâr*, I-XXVII, Mu'cemu's-Sakafî, Abudabi 1423.

İBN İSHÂK, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr Muttalîbî Kureşî Medenî (151/768), *Sîretü İbn İshâk (Kitâbü's-Siyer ve'l-Meğâzî)*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1398/1978.

İBN HÂBÎB, Muhammed Hâşimî (245/860), *Kitâbu'l-Muhabber*, thk. I. Lichtenstadter, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, ts.

İBN HACER ASKALÂNÎ, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed (852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-VIII+Fihrist, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1853.

----------, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1379.

İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen Hadramî Mağribî Tûnisî (808/1406), *Târihu İbn Haldûn (Kitâbü'l-'İber ve Divânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Târihi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber)*, thk. Halîl Şehâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988.

İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân Bermekî İrbilî (681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâi Enbâi'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs, I-VII, Dâru's-Sâdr, Beyrut 1900-1994.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd (456/1064), *Cemheretü'l-Ensâb*, I, Dâru'l-Kütütbi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

----------, *Muhallâ bi'l-Âsâr*, I-XII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.

İBN HİBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ebû Ahmed Teymî (354/965), *Sahîhu İbn Hibbân,* I-XVII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2004.

----------, *Sikât (Târîhu's-Sikât)*, I-IX, Dâiretü'l-Maârif, Haydarabad 1973.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb Himyerî Me'ârifî, (218/828), *Sîretü'n-Nebeviyye*, I-II, thk. Mustafa Sakkâ, İbrâhîm Ebyârî, Abdulhafîz Şelbî, 1955.

İBN HURDÂZBİH, Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullâh (300/912), *Mesâlik ve'l-Memâlik*, Brill, Lieden 1889.

İBN HUZEYME, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme Sülemî Nîsâbûrî (311/924), *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa A'zamî, I-IV, Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, ts.

İBN KÂNİ', Ebü'l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kâni' b. Merzûk Ümevî Bağdâdî (351/962), *Mu'cemu's-Sahâbe*, thk. Salâh b. Sâlim Mısrâtî, I-III, Medîne 1318.

İBN KESÎR, Hâfız 'İmâdü'd-Dîn Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* I-XXI, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsîn Türkî, Dâru'l-Hicr, yy. 1997.

----------, *el-Fusûl fî Siretü'r-Resûl*, thk. Muhammed Hatrâvî Muhyiddin Mustev, Daru İbn Kesîr, Beyrut-Dimaşk Mektebatû Darü't-Turâs, Medînetü'l Münevvere, 1413/1992.

----------, *İbn Kesîr Tefsiri*, çev. M. Beşir Eryarsoy, VII, Karınca Polen Yayınları, İstanbul 2017

İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed (620/1223), *el-Kâfî fî Fıkhi'l-İmâm Ahmed*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994.

İBN KURKÛL, Ebû İshâk İbrâhîm b. Yûsuf b. İbrâhîm Vehrânî Hamzî (569/1174), *Metâliu'l-Envâr alâ Sıhâhi'l-Âsâr*, I-VI, Vüzâratü'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 2012.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (276/889), *Meârif*, thk. Servet Akkâşe, Hey'etü'l-Mısriyye, Kahire 1992.

----------, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418.

----------, *Garîbu'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Sakr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yy. 1978.

İBN MÂCE, Ebû Abdullâh Muhammed Yezîd Rebeî Kazvinî (275/888), *Sünenü İbn Mâce*, I, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, ts.

……., *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi,* I-X + Fihrist, çev. Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul 1983.

İBN MÂLİK, Ebû Abdillah Cemâlüddin Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik Tâî (672/1274), *İkmâlü'l-İ'lâm bi Teslîsi'l-Kelâm*, I-II, Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, Mekke 1984.

İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükrem (711/1311), *Lisânu'l-Arab,* I-LV, Dâru'l-Meârif, Kahire, ts.

İBN MENDE, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. İshâk Abdî İsfahânî (470/1078), *Ma'rifetü's-Sahâbe*, Câmiâtü'l-İmâre, yy., 2005.

İBN MİSKEVEYH, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb (421/1030), *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibü'l-Himem*, I-VII, thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî, Serûş, Tahran 2000.

İBN NECCÂR, Ebu Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Hasen b. Hibetillâh Bağdâdî (643/1245), *ed-Dürretü's-Semîne fî Ahbâri'l-Medîne,* thk. Hüseyin Muhammed Alî Şükrü, Dâru'l-Erkâm, Beyrut, ts.

İBN SA'D, Muhammed b. Sa'd b. Menî Haşimî, Basrî (230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr,* I-X, thk. Alî Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancî, Mısır 2001.

----------, *Tabakât*, çev. Musa Kazım Yılmaz, I-X+Dizin, Siyer Yayınları, İstanbul 2014.

İBN SEYYİDİNNÂS, Ebü'l-Feth Fethuddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ya'meri (734/1334), *Uyûnu'l-Eser fî Funûni'l-Meğâzî ve'ş-Şemâîl ve's-Siyer*, thk. İbrahim Muhammed Ramazan, I-II, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1993.

İBN SÎDE, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl Darîr Mürsî (458/1066), *Muhkem ve'l-Muhîti'l-A'zam,* I-XI, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.

İBN SÎRÎN, Ebû Bekr Muhammed (110/729), *Tefsîru'l-Ahlâm,* I-II, Şirketu Mektube ve Matbuaa, yy., 1940

İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe Nümeyrî Basrî (262/876), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, I-II, thk. Ali Muhammed Dendel, Yasin Sadeddin Beyân, Beyrut 2012.

İBN VEHB, Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb b. Müslim Fihrî Mısrî (197/813), *Tefsîru'l-Kur'ân mine'l-Câmi' li'bni Vehb,* I-III, thk. Miklos Murânî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, yy. 2003.

----------, *Câmî'*, thk. Rufat Fevzî, Dâru'l-Vefâ, yy., 2005.

İBN YÛNUS, Ebû Saîd Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus b. Abdila'lâ Sadefî Mısrî (347/958), *Târihu İbn Yûnus,* I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1421.

İBN ZEBÂLE, Ebu'l-Hasen Muhammed b. Hasen, (199/814), *Ahbâru'l-Medîne,* Merkezü Buhûsi ve Dirâsâti'l-Medîneti'l-Münevvere, Medîne 2003.

İBN ZENCEVEYH, Ebû Ahmed Hamîd b. Mücelled b. Kuteybe b. Abdullâh (251/?), *Kitâbu'l-Emvâl*, I-IV, thk. Şâkir Zeyb Feyyâz, Merkez Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirsâti'l-İslâmiyye, 1986.

İBNÜ'D-DEYBÂ, Vecîhüddin Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed (944/1537), *Hadâiku'l-Envâr ve Metâliu'l-Esrâr fî Sîreti'n-Nebiyyi'l-Muhtâr*, I-III, thk. Abdullâh İbrahim Ensârî, Mektebetü'l-Mekkiyye, Mekke 1993.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî, (597/1200), *el-Muntazam fî Tevârihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, XVIII + Fihrist, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.

----------, *Telkîhu Fuhûmi Ehli'l-Eser fî Uyûnu't-Târîh ve's-Siyer*, Dâru'l-Erkâm, Beyrut 1997.

----------, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, çev. Abdülvehhâb Öztürk, I-VI, Kahraman Yayınları, İstanbul 2015.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzeddîn Ebu'l Hasen Alî b. Ebü'l-Kerem, (630/1233), *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VII + Fihrist, thk. Muhammed Muavviz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994.

----------, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-X, thk. Abdusselâm Tedmûrî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1997.

----------, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, I-V, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut 1979.

İBNÜ'L-FAKÎH, Ebû Abdillâh Ahmed Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm Hemedânî (289/902), *Kitâbu'l-Buldân*, thk. Yûsuf Hâdî, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1996.

İBNÜ'L-HÂC, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Abderî (737/1336), *el-Medhal*, I-IV, Dâru't-Turâs, ts., yy.

İBNÜ'L-HADDÂD, Ebû Osmân Saîd b. Muhammed Serakustî (400), *Kitâbu'l-Efâl*, Müessesetü Dâru'ş-Şa'b, Kahire 1975.

İBNÜ'L-KELBÎ, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr (204/819), *Nesebü Maad ve'l-Yemeni'l-Kebîr*, I-II, thk. Nâci Hasan, Âlemu'l-Kütüb, yy., 1988.

----------, *Cemheretü'n-Neseb*, thk. Nâci Hasân, Beyrut 2004.

İBNÜ'L-MÜLAKKİN, Ebu Hafs Siracüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed Ensârî Mısrî (804/1401), *İ'lâm bi Fevâidi Umdeti'l-Ahkâm*, VII, thk. Abdülazîz b. Ahmed b. Ahmed, Dâru'l-Âsıme, Suudi Arabistan 1997.

İBNÜ'L-VERDÎ, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer b. Ömer Bekrî Kureşî Maarrî (749/1349), *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.

İBNÜ'N-NEDÎM, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk (385/995), *el-Fihrist*, ed. Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul 2017.

İBNÜ'Z-ZİYÂ, Ebu'l-Bekâ Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ziyâiddîn Muhammed Ömerî Sâğânî (ö. 854/1450), *Târîhu Mekkete'l-Müşerrefe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medîneti'ş-Şerîfe ve'l-Kabri'ş-Şerîf,* thk. Alâ İbrâhim Ezherî - Eymen Nasr Ezherî, Beyrut 1997.

İCLÎ, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih (261/875), *Târihu's-Sikât*, Dâru'l-Bâz, yy., 1984.

İDRİSÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs Şerîf Sebtî Sıkıllî (560/1165), *Unsu'l-Muhaç ve Ravza'l-Ferec*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, nr. 688, İstanbul.

İMRAU'L-KAYS, Hacer b. Hâris Kindî (m. 545), *Dîvânu İmrau'l-Kays*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2004

KA'BÎ, Eb'ul-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed Belhî (319/931), *Kabulu'l-Ahbâr ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, thk, Ebû Amr Hüseynî, I-II, Beyrut 2000.

KÂLÎ, Ebû Alî İsmâil b. Kâsım (356/960), *Kitâbu'l-Emâli*, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

KALKAŞANDÎ, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (821/1418), *Subhu'l-A'şâ fî Sınâai'l-İnşâ*, I-XV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

KÂSIM B. SELLÂM, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. Miskîn Herevî (224/838), *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Halîl Muhammed Herrâs, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.

----------, *Garîbu'l-Hadîs*, Muhammed Abdulmuîd Hân, I-IV, Matbaatu Dâireti'l-Maârif, Haydarabad 1964.

KAZVİNÎ, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd (682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Dâru's-Sadr, Beyrut, ts.

KELBÎ, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr (204/819), *Cemheretü'n-Neseb*, thk. Nâci Hasân, Beyrut 2004.

KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (671/1273), *Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân (Tefsîru'l-Kurtubî)*, I-XX, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kâhire 1964

MAKDİSÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Bennâ Şâmî Beşşârî (390/1000), *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Dâru's-Sadr, I, Beyrut, ts.

----------, *Bed' ve't-Târih*, I-VI, Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, Portsaid, ts.

MAKRİZÎ, Takiyuddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed, (845/1442), *İmtâü'l-Esmâ' bi mâ li'n-Nebiyyi mine'l-Ahvâli ve'l-Emvâli ve'l-Hafedeti ve'l-Metâ'*, I-XV, thk. Muhammed Abdulhamîd Nemîsî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

MÂLİK b. ENES, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir Asbahî Yemenî (179/795), *Muvatta'*, I-VIII, thk. Muhammed Mustafa A'zamî, Müessesetü Zâyid b. Sultân, yy., 2004.

----------, *Müdevvene*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yy., 1994.

MA'MER b. MÜSENNÂ, Ebû Ubeyde (209/824), *Mecâzu'l-Kur'ân*, I-II, thk. Muhammed Fevâd, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1962.

MA'MER B. RÂŞİD, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid Basrî San'ânî (153/770), *el-Câmi'*, I-XI, thk. Habîburrahmân A'zamî, Meclisü'l-İlmî, Beyrut 1403.

MATARÎ, Cemâlüddin Muhammed b. Ahmed (741/1340), *et-Tâ'rîf bi mâ Enseti'l-Hicre min Meâlimi Dâri'l-Hicre*, thk. Süleymân Rüheylî, Dâretü'l-Melik Abdülazîz, Riyad 2005.

MÂVERDÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb Basrî (450/1058), *Ahkâmu's-Sultâniyye*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, ts.

----------, *el-Hâvîu'l-Kebîr*, I-XIX, thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvız, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999.

MERCÂNÎ, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Abdilmelik (770/1368), *Behcetü'n-Nüfûs ve'l-Esrâr fî Târihi Hicreti'n-Nebiyyi'l-Muhtâr*, thk. Muhammed Abdulvehhâb Fazl, I-II, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâm, Beyrut 2002.

MES'ÛDÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. Hüseyn b. Alî Hüzelî (345/956), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, thk. Abdullâh İsmâil Sâvî, Dâru's-Sâvî, Kâhire, ts.

MİZZÎ, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf (742/1341), *Tuhfetü'l-Eşrâf, bi Ma'rifeti'l-Etrâf*, thk. Abdüssamed Şerefüddin, I-XIV, Mektebetü'l-İslâm, yy. 1983.

MUHAMMED B. YEMENÎ, *Tuhfetü'l-Aşıkîn fi Fedâili Mekke ve'l-Medîne ve'l-Kudüs*, yy., 1086, Süleymaniye Kütüphanesi, Tekelioğlu 1b-124a vr.

MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN, Ebü'l-Hasen (150/767) *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân,* I-V, thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2002.

MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc b. Müslim Kuşeyrî (261/875), *Sahîhu Müslim,* I-II, Dâru Taybe, Riyad 2002.

----------, *Künnâ ve'l-Esmâ*, I-II, thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed, İmâdet'l-Buhsi'l-İlm, Medîne 1984.

NEHREVÂLÎ, Ebû Abdillâh Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (990/1582) *Târîhü'l-Medîne,* thk. Ebû Abdullâh Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Beyrut, 1417/1997.

NESÂÎ, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî, (303/915), *Sünenü'n-Nesâî*, I, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, ts.

----------, *Fezâilü's-Sahâbe*, I, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405.

NEŞVÂN HİMYERÎ, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh Himyerî Yemenî (573/1178), *Şemsu'l-Ulûm ve Devâu Kelâmi'l-Arab mine'l-Külûm*, thk. Hüseyin b. Abdillâh Amrî, I-XI, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1999.

NEVEVÎ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî (676/1277), *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Luğât*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

NUAYM B. HAMMÂD, Ebû Abdillâh Nuaym b. Hammâd b. Muâviye Huzâî Mervezî (228/843), *Fiten,* thk Sümeyr Emin Züheyrî, I-II, Mektebetü't-Tevhîd, Kâhire 1412.

NÜVEYRÎ, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed Bekrî Teymî Kureşî (733/1333), *Nihâyet'ül-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, I-XXXIII, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâik, Kahire 2002.

RÂGIB el-İSFEHÂNÎ, Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. Mufaddal (V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1412.

RÂZÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ (313/925), *el-Hâvî fi't-Tıbb*, thk. Heysem Halîfe, I-VII, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 2002.

SAFEDÎ, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh (764/1363), *Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed Arnavûtî, I-XIX, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut 2000.

SÂHİB b. ABBÂD, Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. Abbâs Tâlekânî (385/995) *Muhît fi'l-Luğa*, I-III, Matbaatu'l-Maârif, Bağdat 1975.

SA'LEBÎ, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm Nîsâbûrî (427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, I-X, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2002

SEHAVÎ, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed (902/1497), *Tuhfetu'l-Latîfe fî Târihi'l-Medîneti'ş-Şerîfe*, I-II, Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1993.

SEM'ÂNÎ, Abdulkerîm b. Muhammed (562/1166), *Edebu'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, nşr. Max Weisweiller, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1981.

SEMHÛDÎ, Nureddîn b. Alî b. Abdullâh (911/1506), *el-Vefâü'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, I-V, (Thk. Kâsım Semerrâî), Müessesetü'l-Furkân, 2001.

SUYUTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed Hudayrî Şâfiî (911/1505), *Tavku'l-Hammâme*, yy., ts.

SÜFYÂN SEVRÎ, Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk Sevrî Kûfî (161/778), *Hadîsu Süfyân es-Sevrî*, thk. Âmir Hasân Sabrî, Dâru'l-Beşâir, yy., 2004

SÜHEYLÎ, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed Has'amî (581/1185) *Ravzu'l-Unûf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li'bni Hişâm*, I-VII, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1992.

ŞÂFİÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs (204/820), *Ümm*, I-VIII, Dâru'l-Mârife, Beyrut 1990.

----------, *Müsned*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1951.

ŞÂMÎ, Muhammed b. Yûsuf Sâlihî (942/1536), *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-İbâd*, I-XII, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut 1993.

ŞEYBÂNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen b. Ferkad (189/805), *el-Âsâr*, thk. Ebu'l-Vefâ Afğânî, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

ŞEYBÂNÎ, Ebû Amr İshâk b. Mirâr (213/828), *Kitâbu'l-Cîm*, thk. İbrâhim Ebyârî, I-III, Heyetü'l-Âmme, Kâhire 1974.

TABERÂNÎ, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (360/971), *Mu'cemu'l-Kebîr*, I-XXV, thk. Hamdî b. Abdilmecîd Selefî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire ts.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (310/923), *Târihu't-Taberî*, I-XII, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahîm, Dâru'l-Maârif, Kahire, ts.

----------, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, XXIV, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, yy., 2000.

----------, *Mu'cemu's-Sağîr*, I-II, thk. Muhammed Şekûr Mahmud Hâc Emrîr, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1985.

TEVHÎDÎ, Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs (414/1023), *Besâir ve'z-Zehâir*, I-IX+Fihrist, thk. Vedâd Kâdî, Dâru's-Sâdir, Beyrut 1998.

TİRMİZÎ, Ebû Îsa Muhammed b. Îsa b. Sevre, (279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, I, thk. Muhammed Nâsiruddin Elbânî, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, ts.

VÂKIDÎ, Ebu Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd (207/822), *Kitâbu'l-Megâzî*, I-III, thk. Marsden Jones, Beyrut 1984.

----------, *Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Savaşları*, çev. Musa K. Yılmaz, I-III, İlk Harf Yayınları, İstanbul 2014.

----------, *Kitâbu'r-Ridde*, thk. Yahyâ Cebbârî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1990.

YAHYÂ B. MAÎN, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn Mürrî Bağdâdî (233/848), *Târihu İbn Maîn*, I-IV, Merkezu'l-Buhûsi'l-İlmî, Mekke 1979.

YAHYÂ B. SELLÂM, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe Teymî (200/815), *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelbî, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.

YA'KÛBÎ, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh (284/897), *Kitâbu'l-Buldân*, Dâru Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

----------, *Kitâbu'l-Buldan*, haz. Muhammed Emin Dınâvî, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2002.

YÂKUT el-HAMEVÎ, Şihâbüddîn Ebû Abdullâh Yâkût b. Abdullâh Rûmî (626/1228), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-VII, Dâru Sâdir, Beyrut 1995.

ZEBÎDÎ, Seyyid Muhammed Murtazâ (1205/1791), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdulkerim Azbâvî, I-XXXX, Kuveyt 2001.

ZEHEBÎ, Ebu Abdullâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed Türkmânî (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXV, thk. Şuayb Arnâvut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2004.

ZEMAHŞERÎ, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Hârizmî (538/1144), *el-Keşşâf*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407.

----------, *Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Miyah*, thk. Ahmed Abdüttevvâb Avad, I, Dâru'l-Fudayle, Kahire 1999.

----------, *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs*, thk. Ali Muhammed Becâvî, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Lübnan, ts.

ZERKEŞÎ, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh Türkî Mısrî Minhâcî Şâfiî (794/1392), *İ'lâmu's-Sâcid bi Ahkâmi'l-Mesâcid*, thk. Ebu'l-Vefa Mustafa el-Merâğî, Kahire 1992.

ZÜRKÂNÎ, Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf (1122/1710), *Şerhü'z-Zürkânî ale'l-Mevâhibi'l-Ledünniye*, I-XII, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.

B. ARAŞTIRMALAR

ABBÂSÎ, Ahmed b. Abdilhamîd, *'Umdetu'l-Ahbâr fî Medîneti'l-Muhtâr*, Medîne, ts.

ABDULBÂSIT BEDR, *Tarihu'ş-Şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere*, I-III, Medîne 1993.

ABDULHAMİD BİRR, Abdurrahmân, *Tuhfetu'z-Zekiyye fî Fezâili Medîneti'n-Nebeviyye*, Dâru'l-Yakîn, Mısır 2000.

ACAR, Cafer, *Cahiliyede ve Risâlet Döneminde Savaş Olgusu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

ACAR, M. Şinasi, *Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesneleri*, Yem Yayınları, İstanbul 2015.

ADIGÜZEL, Şükran, *İlk Vahiy*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2016.

AFÎFÎ, Abdullâh, *Meretü'l-İslâmiyye fî Câhiliyyetihâ ve İslâmihâ*, I-III, Mektebetü's-Sekâfe, Medîne 1933.

AFZALURRAHMAN, *Sîret Ansiklopedisi*, I-VI, İstanbul 1981.

AĞIRMAN, Mustafa, *Hz. Muhammed Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*, Ravza Yayınları, İstanbul 2010.

AHMAD, Barakat, *Muhammad and Jews*, Yeni Delhi 1979.

AHMED EMÎN, *Fecru'l-İslâm*, I-II, İskenderiyye 1928

AHMED MUHTÂR, *Mu'cemu'l-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*, I-IV, Âlemü'l-Kütüb, Kâhire, 2008.

AHMED ÎSÂ, *Târihu'l-Bîmâristân fi'l-İslâm*, Dâru'r-Râidi'l-Arabî, Beyrut 1981.

ALTINAY, Ramazan, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.

AND, Metin, *16. Yüzyılda İstanbul: Kent, Saray, Günlük Yaşam*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

APAYDIN, Mehmet, *Resûlullah'ın Günlüğü (Yeni Medîne Kronolojisi)*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

ARSLANTAŞ, Nuh, *İslâm Dünyasında Depremler ve Algılanış Biçimleri*, Gelenek, İstanbul 2003.

----------, *Hz. Muhammed Döneminde Yahudiler*, Kuramer, İstanbul 2016.

ATEŞ, Alî Osman, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.

AVVÂCÎ, Muhammed b. Muhammed, *Merviyyâtu İmâmu'z-Zührî fi'l-Meğâzî*, I-II, yy. 2004

AYYÂŞÎ, İbrâhim b. Alî, *Medînetü Beyne'l-Mâzî ve'l-Hâzır*, Mektebetü'l-İlmiyye, Medîne 1972.

AYDIN, Mustafa, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenişi*, Pınar Yayınları, İstanbul 1991.

A'ZAMÎ, Mustafa, *The History of Quranic Text Form Revelation to Compilation*, UK Islamic Academy, Leicester 2003.

AZİMLİ, Mehmet, *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

AZİZOVA, Elnure, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, İsam, İstanbul 2011.

BAKAY, Gönül – Akpınar, Ayşen - Dedehayır, Handan, *Kadın ve Mekan: Tutsaklık mı? Sultanlık mı?*, Turkuvaz Kitap, 2010.

BARCA, İbrahim, *Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh el-Hasenî es-Semhûdî eş-Şâfiî (v. 911/1506) ve Medîne Tarihiyle İlgili 'Vefâü'l-vefâ bi-Ahbâri Dâri'l-Mustafâ'Adlı Eseri*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa 2016.

----------, *es-Semhûdî (v. 911/1506) ve Medîne Tarihi*, Siyer Yayınları, İstanbul 2016.

BAŞ, Eyüp, *İslâm'ın İlk Döneminde Müslüman-Yahudi İlişkileri*, Gökkube Yayınları, İstanbul 2004.

----------, *İslâm Kurumları Târihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.

----------, "İslam Medeniyeti'nin Doğup Geliştiği Dönemde Dünya", *İslam Medeniyet Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, 53-69.

BELÎK, İzzeddin, *Ayet ve Hadislerle İslâmî Hayat -Temel Kavramlar, İtikat, İbadet, Ahlak, Muamelat, Siyaset, İktisat, Yasama, Adab, Cihad, Siyer*- çev. İbrahim Cücük, Vecdi Akyüz, Salim Öğüt, I-IV, İklim Yayınları, İstanbul 1992.

BENNETT, Andy, *Kültür ve Gündelik Hayat*, çev. Nagehan Tokdoğan, Burcu Şenel, Umut Yener Kara, Phoenix Yayınevi, Ankara 2013.

BERGER, Peter L., - Luckmann, Thomas, *Gerçekliğin Sosyal İnşası-Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*, çev. Vefa Saygın Öğütle, İstanbul 2008.

BEYYÛMÎ, Muhammed, *Dirâsât fî Târihi'l-Arabi'l-Kadîm*, Dâru'l-Ma'rife, ts.

BİLÂDÎ, Âtik b. Ğays, *Mu'cemu'l-Meâlimi'l-Coğrâfiyye fi's-Sîre*, Dâru Mekke, Mekke 1982.

BİLMEN, Ömer Nasuhî, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I-VIII, İstanbul 1970.

BODLEY, R. V. C., *Tanrı Elçisi Hazreti Muhammed*, çev. Semih Yazıcıoğlu, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, ts.

BOER, R., *Marxist Criticism of the Hebrew Bible*, Bloomsbury Publishing, 2. Baskı, London 2015.

BOURDİEU, Piere, *Pratik Nedenler*, Kesit Yayıncılık, İstanbul 1995.

BOZKURT, Nebi, *Hadiste Folklor-Eğlence*, İFAV, İstanbul 1997.

BROWN, Bruce, *Marks, Freud ve Günlük Hayatın Eleştirisi*, çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul 1989.

BÜZEYNE, Muhammed, *Mevsuatü'I-Mûsikiyye*, Tunus 1991.

CAN, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

CANAN, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*, Akçağ Yayınları, I-XVIII, İstanbul 1993.

CARR, Edward Hallet, *Tarih Nedir?*, çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

CEMÎL, Muhammed b. Fâris, *Et'ime ve'l-Eşribe fî Ahdi'r-Resûl*, Kuveyt 1996.

CERTEAU, Michel de *Gündelik Hayatın Keşfi-I: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları*, çev. Lale Arslan Özcan, Dost Kitabevi, Ankara 2009.

----------, *Gündelik Hayatın Keşfi-II: Konut, Mutfak İşleri*, çev. Erkan Ataçay, Dost Kitabevi, Ankara 2010.

CEVÂD ALÎ (1907-1987), *Mufassal fî Târih'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-XX, Dâru's-Sâkî, 4. Baskı, yy., 2001.

COULON, Alain, *Etnometodoloji*, çev. Ümit Tatlıcan, Küre Yayınları, İstanbul 2016.

CRESWELL, K. A. C.-James W. Allan, *A Short Account of Early Islamic Architecture*, Scolar Press, 1989.

ÇAĞATAY, Neşet, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1957.

ÇETİN, Ensar, *Gündelik Hayat Sosyolojisi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2013

ÇIĞ, Muazzez İlmiye Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sümerliler-2: Sümerlilerde Günlük Yaşam*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.

DAVENPORT, John, *Hazret-i Muhammed ve Kur'ân-ı Kerim*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Fevzi Matbaası, İstanbul 1926.

DEMİRCAN, Adnan, *Hz. Peygamber Devrinde Münafıklar*, Işık Yayınları, İstanbul 2014.

----------, *Fitne: Kardeşlerin Savaşı*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015.

DEMİRCİ, Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, İFAV, İstanbul 2011.

DEMİRCİ, Mustafa, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi, 2010.

DERVEZE, İzzet, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, I-III, Ekin Yayınları, İstanbul 1998.

DOĞAN, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Yazar Yayınları, Ankara 2014.

DURÎ, Abdulaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz-*, çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul 2016.

----------, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.

DÜZENLİ, Pehlül, *İslâm Kültür Tarihinde Musîki*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014.

EBÛ ŞEHBE, Muhammed b. Muhammed b. Süleyman (1983/1403), *Sîretü'n-Nebeviyyeti alâ Davi'l-Kur'âni ve'l-Sünneti*, I, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 2006.

EBÛ ZEHRÂ, Sâmi Hemdân, *Yehûdu'l-Medîne fi'l-Ahdi'n-Nebevî Evdâahumu'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyyeti ve's-Sekâfeti*, Yayınlanmamış Master Tezi, Gazze İslam Üniversitesi, 2004.

EBYÂRÎ, Abdulhadî Necâ b. Rıdvân, *Saûdu'l-Metâlî li Suudi'l-Mütâlî*, I-II, Amire Matbaası, Mısır 1866.

EFENDİOĞLU, Mehmet, *Arap Olmayan Sahabîler*, MÜİFV, İstanbul 2011.

EGİ, Ali, *Gündelik Hayatta Kaotik Kurumsallaşmalar*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesi 2014.

ELIADE, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Muhammed'den Reform Çağına*, trc. Alî Berktay, Kabalcı Yayınevi, I-III, İstanbul 2003.

ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, I-X, Eser Neşriyat, İstanbul 1971.

EMİROĞLU, Kudret, *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, Dost Yayınevi, Ankara 2001.

ENSÂRÎ, Abdülkuddûs, *Âsârü'l-Medîneti'l-Münevvere*, Mektebetü's-Selefiyye, Medine 1393/1973.

EREN, Halit (ed.), *Sultan II. Abdülhamid Albümleri ve Fahreddin Paşa (Türkkan) Koleksiyonundan Seçilmiş Osmanlı Dönemi Fotoğraflarıyla Harameyn*, Ircica, İstanbul 2013.

ERKOCAASLAN, Recep, *Hz. Âişe'nin Hayatı, Şahsîyeti ve Hz. Peygamber Sonrası İslâm Tarihindeki Rolü*, Beyan, İstanbul 2016.

ERKOÇOĞLU, Fatih, *Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.

ERMEMİŞ, Faruk, *Hz. Muhammed'in Başkenti Medîne: İslâm'ın Doğuşu ve Yayılışı*, Hazar Matbaacılık, Ankara 2009.

ERDOĞAN, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınları, İstanbul 1998.

ESAT, Mahmut, *İslâm Tarihi,* çev. Sadi Irmak, I-II, Tan Matbaası, İstanbul 1995.

FAROQI, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.

FÂRÛKÎ, Lois L. *İslâm'a Göre Müzik ve Müzisyenler*, Akabe Yayınları, İstanbul 1985.

FEYYÛMÎ, Muhammed İbrâhim, *Târihu'l-Fikri'd-Dîni'l-Câhilî*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, yy. 1994.

GARDİNER, Michael, *Gündelik Hayat Eleştirileri*, çev. Deniz Özçetin, Babacan Taşdemir, Burak Özçetin, Heretik Yayıncılık, Ankara 2016.

GOITEIN, Shelomo Dov, *Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

GÖZÜTOK, Şakir, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi (Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim),* Fecr Yayıncılık, Ankara 2002.

GHULYAN, Husik, *Mekânın Üretimi Kuramı ve Türkiye'de Kentsel Mekânın Üretimi: Ankara Örneği,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.

GÜNALTAY, Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları: Tâtih ve Müverrihler,* haz. Yüksel Kanar, İstanbul 1991.

GÜNAY, Enver, *Eğitim Sosyolojisi Dersleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1992.

GÜNDOĞDU, Mustafa, *Peygamber Efendimiz'in Günlük Hayatı, O'nun Gibi Yaşamak*, Işık Yayınları, İstanbul 2011.

ĞADBÂN, Yasin, *Medînetü Yesrib Kable'l-İslâm*, Dâru'l-Beşîr, Amman 1993.

HALKIN, Léon-Ernest, *Târih Tenkidinin Unsurları*, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1989.

HAMİDULLÂH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Sâlih Tuğ, I-II, İrfan Yayımcılık ve Ticaret, İstanbul 2001.

----------, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 1990.

----------, *Mecmu'atu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-'Ahdi'n-Nebiy ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, Kahire 1941.

----------, *Hz. Peygamber Döneminin Siyâsî-İdârî Belgeleri*, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi, İstanbul 2002.

HASAN, Hasan İbrahim, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, I-XIV, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991.

HAYYÂRÎ, Seyyîd Ahmed Yâsîn Ahmed, *Târihu Meâlimu'l-Medîneti'l-Münevvere Kadîmen ve Hadîsen*, Dâru'l-İlim, Cidde 1414/1993.

HEYKEL, Mehmet Hüseyin, *Hazreti Muhammed Mustafa*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ahmet Halît Kitabevi, İstanbul 1945.

HIGHMORE, Ben, *Everyday Life and Cultural Theory: An Introduction*, Routledge, London 2002.

HINZ, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.

HİTTİ, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Sâlîh Tuğ, I-IV, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980.

HİZMETLİ, Sabri, *İslâm Tarihi: Başlangıçtan İlk Dört Halîfe Devri Sonuna Kadar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

----------, *İslâm Tarihi İlk Dönem*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.

HODGSON, Marshall G. S., *İslam'ın Serüveni*, çev. Kurul, I-III, İz Yayıncılık, İstanbul 1993.

HUMPHREYS, R. Stephen, *İslâm Tarih Metodolojisi –Bir Sosyal Tarih Uygulaması-*, çev. Murtazâ Bedir, Fuat Aydın, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004.

IŞIK, Emre, *Beden ve Toplum Kuramı*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1998.

İBN ABDİSSETTÂR, Ebû Talhâ Muhammed Yunus, *Libâsu'r-Resûl ve's-Sahâbe ve's-Sahâbiyyât*, Medîne 1424.

İBN İDRÎS, Abdullah b. Abdilaziz, *Muctemeu'l-Medîne fî Ahdi'r-Resûl*, Riyad 1981.

İBRÂHİM RIFAT PAŞA (1857-1935), *Mir'âtu'l-Harameyn*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire 1925.

İBRÂHİM ŞERÎF, Ahmed, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Cahiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, yy., ts.

KABASHI, An'am Mohamed Osman, *Osmanlı Medîne'si: XVI. yy'da Mukaddes Bir Şehrin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.

KAHTÂNÎ, Saîd b. Ali b. Vehf, *Ahkâmu'l-Cenâiz*, Matbaatu Sefîr, Riyâd, ts.

KALABALIK, Halil, *İnsan Hakları Hukuku*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2009.

KALLEK, Cengiz, *Asr-ı Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.

----------, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

KAMACI, Fatımatüz Zehra, *Hz. Peygamber'in Günlük Hayatı-1: Mescid-i Nebevî*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2013.

----------, *Hz. Peygamber'in Günlük Hayatı 2: Hane-i Saadet*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2016.

----------, *Hz. Peygamber Devrinde Kadınların Süslenmesi*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2014.

KAPAR, Mehmet Ali, *Heyetler: Hz. Peygamber Dönemi Diplomasi*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2017.

KARA, Seyfullah, *Peygamber Döneminde Gençlik*, Ağaç Yayınları, İstanbul 2003.

KARAMAN, Hayrettin ve diğerleri, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, I-V, DİB Yayınları, Ankara 2012.

KEREMÎ, Ahmed Ucâc, *İrâde fî Asri'r-Resûl*, Dâru's-Selâm, Kahire 1437.

KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed Hasenî İdrîsî (1886-1962), *Nizâmü'l-Hukûmeti'n-Nebeviyyeti (Terâtibü'l-İdâriyye)*, thk. Abdullâh Hâlidî, I-II, Dâru'l-Erkâm, Beyrut, ts.

----------, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, çev. Ahmet Özel, I-II, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.

KILIÇ, Ünal, *Peygamber ve Dört Halife Döneminde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Yediveren Yayınları, Konya 2004.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Saadet Asrında Türkler: İlk Türk Sahabe, Tabi ve Tebeu't-Tabiileri*, Yedi Kubbe Yayınları, V. Baskı, Konya 2008.

KOÇYİĞİT, Tahsin, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında İskân (h. 1-41/m. 622-661)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2006.

----------, *Hz. Peygamber'in Gündelik Hayatı: Hurma, Deri, Deve*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2016.

KOÇYİĞİT, Talat, *Hadis Istılahları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980.

KOMİSYON, *Hadislerle İslâm*, I-VII, Ankara 2013.

KOMİSYON, *Medine-i Münevvere Târih ve Eserleri*, Suudi Arabistan Krallığı Medîne-i Münevvere Araştırma İnceleme Merkezi, çev. Ali Nar, Medine, ts.

KONRAPA, Zekai, *Peygamberimiz, İslâm Dini ve Aşere-i Mübeşşere*, Fatih Yayınevi, İstanbul, ts.

KÖKSAL, Asım, *Peygamberler Peygamberi Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, I-IV, Işık Yayınları, İzmir 2008.

KÖSE, Feyza Betül, *Medîne'de Sosyal Hayat Dört Halîfe Dönemi*, Mana, İstanbul 2016.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, *Cahiliye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Harameyn*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.

KÜÇÜKESKİCİ, Mustafa, *Hz. Peygamber Döneminde Medîne'nin Sosyal Yapısı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1999.

LECKER, Michael, *The 'Constitution of Medina': Muhammad's First Legal Document*, NJ: The Darwin Press, Princeton 2004.

----------, *Muslim, Jews and Pagans-Studies on Early Islamic Medina*, Leiden, 1995.

LEFEBVRE, Henri, *Mekânın Üretimi*, çev. Işık Ergüden, Sel Yayıncılık, İstanbul 2014.

----------, *Gündelik Hayatın Eleştirisi-I*, çev. Işık Ergüden, Sel Yayıncılık, 2017.

----------, *Gündelik Hayatın Eleştirisi-II: Gündelik Hayat Sosyolojisinin Temelleri*, çev. Işık Ergüden, Sel Yayıncılık, 2013.

----------, *Gündelik Hayatın Eleştirisi-III: Moderniteden Modernizme (Gündelik Hayatın Meta-Felsefesi)*, çev. Işık Ergüden, Sel Yayıncılık, 2017.

MAĞLÛS, Sâmi Abdullâh b. Ahmed, *Atlasu't-Târih li Sîreti'r-Resûl*, Mektebetü'l-Abîkân, Riyâd 2004.

MAHFÛZ, Hüseyin Ali, *Kâmusu'l-Musîkâ'l-Arabiyye*, Bağdat 1977.

MAHLÂVÎ, Hanefî, *Emâkinu'l-Meşhûre fî Hayâti Muhammed*, Âlemü'l-Kütüb, Kahire 2002.

MAHMUDOV, Elşad, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları*, İsam, İstanbul 2010.

MAKKÂRÎ, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-Tîb*, thk. İhsan Abbas, II, Beyrut 1968.

MANTRAN, Robert, *İslâm 'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1981.

MARGOLIS, Max, *A Historyof tlıe Jewish People*, Newyork 1962.

MASSEY, Doreen, *Space, Place and Gender*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1994.

MAZAHERİ, Ali, *Ortaçağda Müslümanlar*, çev. Bahriye Üçok, Varlık Yayınevi, İstanbul 1972.

MAZUZ, Haggai, *The Religious and Spiritual Life of Jews of Medina*, Brill, Leiden 1980.

MECCI, Mohamed S., *Aspects of the Urban Geography of Medina, Saudi Arabia*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Durham University, Durham 1975.

MEHMET VEHBİ, *Büyük Kur'ân Tefsiri (Hülâsatü'l-Kur'ân)*, I-XVI, Üçdal Neşriyât, İstanbul 1966.

MERİÇ, Nevin Meriç, *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi (1894-1927)*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.

MIQUEL, Andre, *İslâm ve Medeniyeti*, trc. A. Fidan-H. Menteş, İstanbul 1991.

MUHAMMED B. YEMENÎ, *Tuhfetü'l-Aşıkîn fi Fedâili Mekke ve'l-Medîne ve'l-Kudüs*, yy., 1086, Süleymaniye Kütüphanesi, Tekelioğlu 1b-124a vr.

MUHAMMED ŞEVKÎ, Muhammed Şevkî, *Atlasu'l-Medîneti'l-Münevvere*, Riyad 1985

MÜBÂREKFÛRÎ, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm (1865-1935), *Tuhfetü'l-Ahvezî Şerhu Câmii't-Tirmizî*, I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

NURÂ BNT. ABDİLMELİK, *el-Hayâtu'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Medîne fî Sadri'l-İslâm*, Cidde 1983.

OKİÇ, M. Tayyib, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, XXVII, İstanbul 1959.

OKUMUŞ, Namık Kemal, *Nifak'ın Kıyam Hali: Mescid-i Dırâr*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014.

O'NEIL, John, *The Communicative Body Studies in Communicative Philosophy, Politic and Sociology*, Northwestern University Press, Evanston 1989.

ÖZ, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.

ÖZDEMİR, Serdar, *Hz. Peygamberin Seriyyeleri*, Rağbet, İstanbul 2001.

RAHMÛNÎ, Muhammed Şerif, *İslâm'da Polis Teşkilatı (Hicri Dördüncü Asrın Sonuna Kadar)*, çev. Abdulkerim Ünalan, Gap Matbaacılık, Diyarbakır 2004.

RAMSEY, Agnes Dick Ramsey, *19. Yüzyıl Sonlarında Türkiye'de Günlük Yaşam*, çev. Ercan Uyanık, Say Yayınları, İstanbul 2015.

RICE, Tamara Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam*, çev. Bilgi Altınok, Göçebe Yayınları, İstanbul 1998.

RIZÂ, Muhammed, *Muhammed*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2007.

ROBERTS, John, *Gündelik Hayatın Felsefesi: Devrimci Praksis ve Kültürel Kuramın Kaderi*, çev. Emre Can Ercan, Doruk Yayınları, İstanbul 2013.

ROSE, Gilian *Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge*, Polity Pres, Cambridge 1993.

ROTH, Norman, *Daily Life of The Jews in The Middle Ages*, Greenwood, Londra 2005.

RUFÂÎ, Sâlih b. Hâmid, *Ehâdisü'l-Vârîde fî Fezâili'l-Medîne*, Medîne 1992.

SABRİ PAŞA, Eyüp, *Mir'ât-ı Medîne*, I-II, İstanbul 1304.

SABUNCU, Ömer, *Hz. Âişe'nin Hayatı, Şahsîyeti ve İslâm Tarihindeki Yeri*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa 2015.

SAFA, Mustafa, *Hz. Peygamber Döneminde Medîne'nin Sosyal Yapısı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

SÂLİH, Subhi, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, Ankara 1973.

SARIÇAM, İbrâhim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, Ankara, 7. baskı.

SAVAŞ, Rıza, *İslâm'ın İlk Asrında Kadın*, Siyer Yayınları, İstanbul 2017.

SEDİLLOT, René, *Dünya Ticaret Tarihi, Değiştokuştan Süpermarkete*, çev. Esat Mermi Erendor, Cep Kitapları, İstanbul 1983.

SERJEANT R. B., *İslâm Şehri*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1997.

SEZGİN, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Otto Yayınları, Ankara 2016.

SHARIF, Muhammed, *Crimes and Punishment in Islam*, Lahore 1972.

SIBÂÎ, Mustafa, *Peygamberimiz'in Hayatından Dersler ve İbretler*, çev. M. Fatih Saraç, Risale, İstanbul 2005.

SIDDIKÎ, Muhammed Yasin Mazhar, *Organisation of Government Under the Prophet*, Delhi 1987.

SÖNMEZ, Zekiye, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.

SUBAŞI, Necdet, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

SUHAYMÎ, Süleymân b. Sâlim, *A'yâd ve Eseruhâ ale'l-Müslimîn*, İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, Medîne 2003.

SÜLEYMAN, Mihr Alî, *Kutlu Şehir Medîne*, Nil Yayınları, İzmir 1999.

ŞEN, Recepcan, *İbn Haldun'da Şehir ve Medeniyet***,** Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

ŞEMSEDDİN SÂMİ (1850-1904), *Kâmûsu'l-A'lâm*, İstanbul 1316.

ŞEVKÎ DAYF, Ahmed Şevkî Abdisselâm Dayf Şehrî (1426), *Târihu'l-Edebi'l-Arabi'l-Asri'l-Câhilî*, Dârul-Meârif, ts.

ŞİMŞİR, Mehmet, *İslâm Tarihinde Haberleşme YöntemleriBaşlangıçtan Raşid HAlîfeler Dönemi Sonuna Kadar*, Hüner Yayınları, Konya 2011.

ŞULUL, Kâsım, *Son Peygamber Hz. Muhammed'in (s.a.s) Hayatı*, Siyer Yayınları, İstanbul 2011.

ŞÜRRÂB, Muhammed Hasan, *Medînetü'l-Münevvere fî Fecri'l-İslâm ve'l-Asrü'r-Râşidîn*, I-II, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1994.

----------, *Meâlimü'l-Esîre fi'Sünneti ve's-Sîre*, I, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, ts.

TERZİ, Mustafa Zeki, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat*, Sönmez Matbaası, Samsun 1990.

TEVFÎK BERÛ, *Târihu'l-Arabi'l-Kadîm*, Dâru'l-Fikr, yy., 2001.

TOYNBEE, Arnold, *Târih Bilinci*, Bateş Yayınları, İstanbul 1978.

UBEYDÎ, Muhammed Câsım, *Ta'lîmu'l-Mustemir ve Tatavvuruh*, Erbil 1990.

UĞUR, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

UYSAL, Muhittin, *Peygamber Günlerinde Giyim Kuşam ve Süslenme*, Yediveren, Konya 2004.

VATANDAŞ, Celaleddin, *Hz. Muhammed'in Hayatı ve İslâm Daveti*, I-II, Pınar Yayınları, İstanbul 2014.

WATT, W. Montgomery, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, çev. Ünal Çağlar, Yöneliş, İstanbul 2001.

----------, *Hz. Muhammed Medîne'de*, çev. Süleymân Kalkan, Kuramer, İstanbul 2016.

WELFENSON, İsrail, *Târîhu'l-Yehûd fî Bilâdi'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm*, Mısır 1927.

YENİÇERİ, Celal, *Hz. Muhammed Yaşadığı Çevre ve Yön Verdiği Hayat*, İFAV, İstanbul 2007.

----------, *Hz. Peygamber'in Çevreciliği, Spor Etkinlikleri ve Kur'ân'da Çevrecilik*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.

YILDIRIM, Muhammed Emin, *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahabiler*, Siyer Yayınları, İstanbul 2014.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XV, Çağ Yayınları, İstanbul 1986.

YILMAZ, H. Kâmil, *Peygamberimiz ve Günlük Hayatı*, Erkam Yayınları, İstanbul 2005.

YİĞİT, Yaşar, *İslâm Ceza Hukuku*, Sistem Ofset Yayıncılık, Ankara 2002.

YÜCEL, İrfan, *Peygamberimizin Hayatı*, DİB Yayınları, Ankara 2010.

ZEBÎDÎ, Ahmet, *Sahih-i Buhari Muhtasarı ve Tecrid-i Sarih Tercemesi*, çev. Ahmet Nâim, Kâmil Miras, I-XIII, DİB Yayınları, Ankara 1980.

ZENCÂNÎ, Ebû Abdillâh, *Târihu'l-Kur'ân*, Hindâvî, yy., 2016.

ZENGİN, Fethullah, *Ensâr Kitabı: İslâm Tarihinde Ensâr*, Ensâr, İstanbul 2015.

ZİRİKLÎ, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris Dımaşkî (1893-1976), *el-A'lâm*, II, Dâru'l-İlm, Beyrut 2002.

C. MAKALELER VE MADDELER

1. MAKALELER

AĞIRMAN, Mustafa, "Hz. Peygamber'in Medîne'yi İslâmlaştırması ve Hicret Projesi", *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-*, C: I, S: II, 1998, 57-85.

AKBAŞ, Mehmet, "Muhâcirûn-Ensâr Kardeşliğinin Serüveni", *İSTEM*, C: VIII, S: XV, 2010, 61-77.

AKBULUT, İlhan, "İslâm Hukukunda Suçlar ve Cezalar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C: LII, S: I, 2003, 167-181.

AKDEMİR, Hikmet, "Dinî Kaynaklarda Hediye Rüşvet Ayırımı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 13, S: IXX, 2008, 25-31.

AKDOĞAN, Bayram, "Fıkıh Mezheplerine Göre Müzik Sanatı, Müzik Aleti ve Müzisyenler", *Avrupa İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları,* C: IV, S: I, 2011, 195-205.

AKMAN, Zekeriya, "Hz. Peygamber Döneminde Savaşlarda Kadın", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. XII, Sayı: II, Diyarbakır 2012, 255-267.

AKTAN, Ali, "Arap Yazısının Doğuşu, Gelişmesi ve İslâm Yazısı Haline Gelmesi", *İslâmi Araştırmalar,* C: II, S: VI, 1988, 61-67.

AKYÜZ, Vecdi, "Hz. Peygamber Dönemi Şehir ve Yerel Yönetim Hizmetleri", *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler,* I-II, ed. Vecdi Akyüz, İlke Yayınları, İstanbul 1999, 48-51.

APAK, Âdem, "Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medîne'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine", *İslâmi İlimler Dergisi Yayınları,* Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu, Çorum 20-22 Nisan 2007, 315-324.

----------, "İslâm Tarihi Kaynağı Olarak Tabakât", *Bir Âlim Bir Eser İbn Sa'd ve Tabakât -Sempozyum Bildirileri 27 Nisan 2014-*, 2014, 125-133.

ARI, Mehmet Salih, "Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci: Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu", *İSTEM*, C: II, S: 4, 2004, 173-188.

----------, "Hilfu'l-Fudûl Cemiyetinin Sosyal Dayanışmadaki Rolü", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: II, S: 2, 1995-1998, 375-384.

ARSLANTAŞ, Nuh, "Abbasiler Döneminde Yahudilerin Temel Eğitim Kurumları: Bet ha-seferler ve Beytülmidraslar", *TTK Belleten Dergisi*, C: LXXVIII, 2014, 435-474.

ASLAN, Muhammed, "Tabakat Kitapları ve Hadis İlmine Sağladıkları Faydalar", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: V, S: 10, 2017, 269-290.

ASLAN, Nasi Aslan, "İslâm Hukukunda Hırsızlıkta Cezayı Gerektiren Nisabın Tespitinde Ölçü", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996.

ATMACA, Veli, "Hadislerde Geçen Hastalık Adları", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, C. VIII, S. II, 2010, 25-67.

ATHAMINA, Khalil, "Al-Nabiyy al-Umiyy: An lnquiry into the Meaning of a Qur'anic Verse", *Der Islam*, 69, 1992, 61-80.

AYCAN, İrfan - İbrahim Sarıçam, "İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi 2, Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları*, İstanbul 2005, 877-912.

AYTAÇ, Ömer, "Kent Mekânlarının Sosyo-Kültürel Coğrafyası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: XVII, S: II, Elazığ 2007, 199-206.

AZİMLİ, Mehmet, "Hicret Sonrasında Medîne'de Meydana Gelen Bazı Olaylar Üzerine Mülahazalar", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: X, S: I, 2008, 19-37.

BARCA, İbrahim, "Rasûlullah'ın Medîne'sine Dair Klasik Tarih Eserleri", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 2017.

BASSIOUNI, M. Cherif, "İslâm Hukukunda Kısası Gerektiren Suçlar", çev: Nasi Aslan, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: III, S: I, 2003, 311-320.

BAŞ, Eyüp, "İslâm Medeniyeti'nin Doğup Geliştiği Dönemde Dünya", *İslam Medeniyet Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, 53-69.

BISHOP, Exec F. F., "al-Madinah: Arabic or Aramaic?", *The Muslim World*, C. XXV, 1935, 36-39.

CALDER, Norman, "The "Ummi" in Early Islamic Juristic Literature", *Der Islam*, 67, 1990, 111-123.

CANAN, İbrahim, "Hz. Peygamber'in Mesken Telakkisi", *Mesken ve Mesken Mimarimiz Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi*, 1995, 17-36.

CANATAN, Kadir, "Beden Takısı olarak Muska ya da Muskanın Sosyolojisi", *Beden Sosyolojisi*, ed. Kadir Canatan, Açılım Kitap, İstanbul 2011, 283-287.

CERRAHOĞLU, İsmail, "İbn Hişam ve Siresindeki Garîbu'l-Kur'ânı", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]*, S: 3, 1977, 1-28.

CİHAN, Sadık Cihan, "Hz. Peygamber'in Sünnetinde Selâm ve İnsan Münasebetlerinde Oynadığı Rol", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: VI, 1986, 1-14.

CROW, Graham, - Pope, Catherine, "Editorial Foreword: Sociology and Everyday Life", *Sociology and Everyday Life*, 42/4, 2008, 597.

ÇEKER, Orhan, "Mecelle'de Ele Alınmayan Üç Konu: Faiz, Sarf ve Karz", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: V, 1994, 99-118.

ÇELİKKOL, Yaşar, "Hz. Peygamber Döneminde Medîne'nin Su Kaynakları", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C: III, S: VII, 2004, 92–94.

----------, "VII. Yüzyılda Medîne'de Sosyal ve Dini Yapılar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: XIII, S: II, Elazığ 2003, 393-419.

ÇETİN, Ensar, "Değişen Gündelik Hayat Pratiklerinin Dinin Yorumuna Etkisi", *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*, 2017, C: III, 2007, 147-158.

----------,

ÇETİNDOĞAN, Müşerref Öztürk, "Kırsal Mitten Kentsel Ritüele Geçiş: Beden-Mekân İlişkisinin 1990 Sonrası Türk Oyun Yazarlığı'na Yansıması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tiyatro Bölümü Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, S: XXVII, 2009, 137-160.

ÇETİNKAYA, Bayram Ali, "Medîne, Medeniyet ve İslâm Medeniyeti - Medîne'den Medeniyete-", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: XXII, 2010, 5-50.

DEMİRCAN, Adnan, "Son 50 Yılda Türkiye'de Siyer Çalışmaları", *Vahyin Nüzulünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v) -Milletlerarası İlmi Toplantı-*, 2011, 139-152.

DEMİRCİ, Abdurrahmân, "Medîne Vesikası: Oluşum Süreci ve Zimmet Antlaşmalarına Etkisi", *İSTEM*, C: X, S: XIX, 2012, 253-271.

DEMİRCİ, Muhsin, "Kur'ân'ın Nüzûl Sürecinde Tedricilik", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergis*i, S: IX, 2002, 175-198.

DEMİRCİ, Mustafa, "İslâm'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, C: I, S: II, 2003, 129-146.

DEMİREL, Harun Reşit, "Tavla İle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C: VII, S: II, 2007, 109-131.

DENNY, F. M., "Ummah in the Constitution of Medina." *Journal of Near Eastern Studies*, C: XXXVI, 1977, 39–47.

DÖNMEZ, İbrahim Kâfi, "Müt'a" *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, 174-180.

DÜZENLİ, Pehlül, "Osmanlı Fetvalarında Müzik", *Din ve Hayat*, S: XIV, 2011, 84-87.

DYOS, Harold James, “Agenda for Urban Historians”, *The Study of Urban History*, 1971.

ER, İzzet, “Muhâcirlerin Medîne'ye İntibakının Psiko-Sosyo-Ekonomik Problemleri ve Çözümleri”, *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]*, C: XXV, Sayı: II, Ankara 1989, 63-80.

ERDEM, Mehmet, “*Medîne Vesîkası’nın Maddelendirme Şekli ve Türkçe Çevirler Üzerine Bazı Mülahazalar*”, *JASS*, C: VIII, 2012, 525-542.

ERGENÇ, Özer "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, LII, 1988, 667-683.

ERKAL, Mehmet, “İslâmın İlk Devirlerinde Para ve Zekât Nisâbının Hesaplanması”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: II, İstanbul 1985, 79-101.

ERKOÇOĞLU, Fatih, "Hicret Döneminde Medîne Coğrafyası", *Hicret*, İstanbul 2015, 109-118.

----------, “Medîne Coğrafyası ve Uhud Savaşı Üzerine Bazı Mülahazalar”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XV, S: I, 2011, 319-350.

----------, “Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci”, *Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri*, 2014, 63-77.

----------, Kutsal(laştırılmış) Bir Mekân: Kerbela (Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar)”, *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*, C: I, 2010, 99-118

ESER, Mithat, “Eseri Günümüze Ulaşan İlk Siyer Müellifi İbn İshâk’ın Güvenirliği”, *İSTEM*, 2009, C: VII, S: XIII, 261-280.

----------, “Hz. Peygamber’in Zulmü Engelleme Amaçlı Hilfu’l-Fudûl’a Katılması”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XIII, S: II, 2009, 311-329.

ESGİN, Ali, “Gündelik Hayat Sosyolojisi: Tarihsel Süreç ve Temel İlkeler”, *Gündelik Hayat Sosyolojisi: Temalar, Sorunsallar ve Güzergahlar*, ed. Ali Esgin – Günay Çeğin, Phoenix Yayınevi, İstanbul 2008, 20-25.

FARAH, Caesar E., “Ibn-al-Najjâr: A Neglected Arabic Historian”, *Journal of the American Oriental Society*, C: LIIIIV, S: III, 1964, 220-230.

FAYDA, Mustafa, "İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medîne-i Münevvere Tarihi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara C: XXVIII, 1986, 167-180.

----------, "Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları", *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereler*, İzmir 16-18 Eylül 1985, 357-368.

GIL, Moshe, "The Constitution of Medina: A Reconsideration" *Israel Oriental Studies*, IV, 1974, 44–66.

GHULYAN, Husik, "Lefebvre'nin Mekân Kuramının Yapısal ve Kavramsal Çerçevesine Dair Bir Okuma", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C: XXVI, S: 3, Temmuz 2017, 1-29.

GOLDFELD, Isiah, "The Illeterate Prophet (Nabi Ummi): An Inquiry into the Development of a Dogma in Islamic Tradition", *Der Islam*, 57, 1980, 58-123.

GOTO, A., "The Constitution of Medina." *Orient: Report of the Society for Near Eastern Studies in Japan*, XVIII, 1982, 1–17.

GÖDE, Kemal, "Hz. Peygamber Devrinde Göktürkler ve Türk Kültürü", *III. Kutlu Doğum Sempozyumu: Tebliğler*, Isparta 2000, 83-92.

GÖKKIR, Necmettin, "Hz. Muhammed'in Ümmî Olması Kur'ân-ı Kerîm'in Peyderpey Nâzil Olmasının Hikmetlerinden Biri Midir? Furkân Sûresi'nin 32. Âyeti Bağlamında Müfessirlerin Hz. Muhammed'in Ümmîliği Meselesine Yaklaşımlar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: XVII, 2008, 197-222.

GRUNEBAUM, Gustave Edmund, "The Structure of the Muslim Town", *Islam: Essays in the and Growth of a of a Cultural Tradition*, Londra, 1955, 141-158.

GÜLER, Mehmet Nuri, "İslam Devletinin İlk Başkenti Medîne'de Tedâvül Eden Mal ve Hizmetler ile Geçim Düzeyleri", *Uluslararası Şehir ve Medeniyet Sempozyumu 9-11 Ekim 2009*, Ankara 2011.

HAKLI, Şaban, "İslâm Felsefesinde Mekân ve Boşluk Tasavvurunun Kozmolojiye Tatbiki", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: VI, S: XII, 2007/2, 41-58.

HAMİDULLAH, Muhammed, "Hz. Peygamber ve Sahabe Devrinde Kitâbet Sanatı", trc. Ziya Yûsuf Kavakçı, *İslâm Medeniyeti Dergisi*, C: III, S: XXV, İstanbul 1972, 2-10.

----------, "Asr-ı Saâdet Öncesi Medîne'de Sosyo-Ekonomik Hayat", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdette İslâm*, ed. Vecdi Akyüz, I, İstanbul 2007.

----------, "Medîne Döneminde Peygamberin (s.a.v) İcraatındaki Hoşgörü", *İslâm, Bilim ve Felsefe*, İstanbul 1990.

HATHLOUL, Saleh, "Hz. Peygamber Döneminde Medîne'nin Fizikî Gelişimi", çev. Feyza Betül Köse, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XIV, S: II, 2014, 217-223.

HÜSEYNÎ, Şeyh Muhammed Casnazânî - Cemal N. Hüseyin, Şetha Dargazellî - Hamin M. Ni'aymî - Louay J. Fatoohî, "Hz. Peygamber Devri Kronolojisinin Miladi Karşılığı İle İlgili Bir Araştırma (Örnek Bir İnceleme)", çev. Kasım Şulul, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: VI, 2000, 143-172.

İBN HAZM, "Risâle fi'l-Ğınâ' el-Mülhî (Eğlence İçerikli Müziğin Hükmüne Dair)", çev. Ali Pekcan, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2003, Sayı: I, 217-230.

KARAMAN, Hayreddin, "İslâm Hukuku'nun Oluşumu", *Tüm Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, I-IV, Ensâr, İstanbul 2007.

KARATAŞ, Mustafa, "Hz. Peygamber'in Yerleşim ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları: Medîne Örneği", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: XXVIII, İstanbul 2013, 59-84.

KASAPOĞLU, Abdurrahmân, "İslâm'da Selam ve Selamlaşma Olgusu", *Hikmet Yurdu*, C: III, S: VI, 2010, 49-88.

KAVAK, Fadime, "Bir Künye Unsuru Olarak Arap Kültür ve Edebiyatı'nda Cansız Objeler, Bitkiler, İnsanlar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XXIII, Sayı: I, Bursa 2014, 13-44.

----------, "Arap Kültüründe Künyeleme Geleneği ve Çöl Faunası Üzerindeki Yansımaları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XXII, Sayı: II, Bursa 2013, 111-149.

KAYA, Mustafa, "en-Nebiyyü'l-Ümmî Kavramına Etimolojik Bir Yaklaşım, Evrensel Peygamber", *Ekev Akademi Dergisi*, C. XII, S: XXXIX, 2009, 335-350.

KAYA, Remzi, "Kur'an'da Hz. Peygamberin Beşer ve Ümmî Oluşu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XI, S: I, 2002, 29-52.

KAZICI, Kazıcı, "Bir Eğitim Kurumu Olarak Darü'l-Kurra", *Kur'an Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik*, 2000, 33-39.

KOCA, Fatih, "Peygamberimiz Hz. Muhammed'in Müezzinleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: LII, S: II, 2011, 291-310.

KOÇYİĞİT, Tahsin, -Medîne'deki Uygulamalarından Hareketle- Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: II, S: XXXI, 2013, 73-88.

KUTLUAY, İbrahim "İbnü'l-Esir El-Cezeri'nin Üsdü'l-Gabe Fi Ma'rifeti's-Sahabe'sinin Tabakat Edebiyatı İçindeki Yeri, Kaynakları ve Metodu", *Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre (Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri)*, 2012, 205-221.

MARTI, Huriye, "Hz. Peygamber'in Hadislerinde Bir Değer Simgesi olarak Beden ve Mahremiyeti", *Beden Sosyolojisi*, ed. Kadir Canatan, Açılım Kitap, İstanbul 2011, 235.

MUNT, Harry, "Writing the History of an Arabian Holy City: Ibn Zabala and the First Local History of Medina", *Arabica*, 2012/1-2, (56), 1-34.

MUNZER, Stephen R., "Beggars of God: The Christian Ideal of Mendicancy", *Journal of Religious Ethics*, C:XXVII, S: II, 1999.

NÂTUR, Şahâde Ali, "İslâm'a Göre Ses ve Mûsiki Sanatı", çev. Ruhi Kalender, Âdem Akın, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XXXIII, 1992, 187-201.

OKİÇ, M. Tayyib, "İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: VII, Ankara 1958-1959, 11-20.

OKUMUŞ, Ejder, "Bedene Müdahalenin Sosyolojisi", *Beden Sosyolojisi*, ed. Kadir Canatan, Açılım Kitap, İstanbul 2011, 45-48.

ÖNKAL, Ahmet, "Araplarda Ensâb İlmi ve İslâm Tarihi Açısından Önemi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: III, 1990, 117-132.

----------, "Hz. Peygamber'in Ümmiliği", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: II, 1986, 249-262.

ÖZ, Şaban, "Kabileden Ümmete Müslüman Arap Ulusunun Doğusunda Altyapı Çalışmaları, *İstem*, S: XIX, 2012, 33-55.

----------, "Siyer Literatürünün Güvenilirliği Problemi", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, C: XXIX, S: I, 2018, 1-9.

----------, "Hz. Peygamber'in Siretiyle İlgili Mevzu Haberlerin Tarihi Değeri", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, C: XX, S: I, 2007, 59-70.

ÖZAFŞAR, Mehmet Emin, "Son Peygamber'in Başşehri Medîne", *Diyanet*, 2005, 30-33.

ÖZDEMİR, Ahmet, "Karz Akdinin Mahiyeti ve Faizli İşlemleri Önleme Fonksiyonu", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XII, S: I, 2012, 125-145.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Siyer Yazıcılığı Üzerine", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C: IV, S: III, 2007, 129-162.

ÖZSOY, Abdulvahap, "Hz. Peygamber'in Ümmiliği Hakkında Bir Tartışma", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S: XXXI, 2009, 150-170.

ÖZTÜRK, Levent, "Hz. Peygamber Döneminde Cenazeler ve Kabirler: Bakî'a Uçan Vücûd-ı Câvidânîler", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, C: II, S: IV, 2004, 131-146.

ÖZTÜRK, Yener, "Hz. Peygamber'in (s.a.s) İnsanlara Yaklaşım Tarzı ve Bu Bağlamda Medîne'ye Gelen Hey'etlerle Diyaloğu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XI, S: I, Diyarbakır 2009, 45-55.

PAÇACI, İbrahim, "Diyet" Bir Cezâ mıdır? (Cezâî ve Medenî Müeyyide Açısından "Diyet"), *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi*, C: I, S: II, 2014, 87-105.

PALABIYIK, M. Hanefi, "Asr-ı Saadet'te Okuma-Yazma Faaliyetleri", Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu 20-22 Nisan 2007, *İslâmi İlimler Dergisi Yayınları*, İstanbul 2007, 529-560.

----------, "Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: XXVII, 2007, 31-68.

ROSE, P. L., "Muhammad, the Jews and the Constitution of Medina: Retrieving the Historical Kernel.", *Der Islam*, LXXXVI, 2009, 1–29.

RUBIN, Uri, "The 'Constitution of Medina': Some Notes" *Studia Islamica,* LXII, 1985, 5-23.

SAFA, Mustafa, "Hicret Öncesi Medîne'de (Yesrib'de) Sosyal ve Dini Hayat", *Toplum Bilimleri Dergisi*, C: VI, S: XII, Temmuz 2012, 197-215.

SARIÇAM, İbrâhim, "Hz. Peygamber Dönemi" *İslam Târihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, 43-229.

SERJEANT, R. B., "The Constitution of Medina'" *Islamic Quarterly*, VIII, 1964, 3–16.

SEVGİSUNAR, Mehmet Kemal, "Konu Başlıklarına Göre Hazırlanmış Gündelik Hayat Bibliyografyası", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Güz XXVII, 2008, 273-299.

SIRMA, İhsan Süreyya, "Sîretu İbn İshâk (Thk: Muhammed Hamidullâh)", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, S: I, 1977, 359-379.

SOYSALDI, Mehmet-Songül Şimşek, "Kur'an'da Ümmî Kavramının Semantik Analizi ve Bu Bağlamda Hz. Peygamber'in Ümmîliği Meselesi", *EKEV Akademi Dergisi,* C: VII, S: XVI, 2003, 85-102.

SÖNMEZ, Nesim, "Hılfu'l-Fudûl Teşkilatı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: XLI, 2014, 399-418.

SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, "Hz. Peygamber'in Bir Günü Üzerine", *İslâmî İlimler Dergisi*, C: I, S: I, 2006, 69-84.

----------, "Hz. Peygamber Döneminde Mecusiler", Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu 20-22 Nisan 2007, *İslâmi İlimler Dergisi Yayınları*, 2007, 383-394.

ŞAHİN, İlkay, "Müzik ve Din", *Din Sosyolojisi*, 2012, 465-474.

ŞAHİN, M. Murat, "Toplumsal Cinsiyet ve Mekânın Karşılıklı İlişkisi: Patriyarkanın Sosyal Mekânı Örgütleyişine Dair Bir Tartışma", *Kadın/Women 2000*, 17/1, 2016, 73-101.

ŞAHİN, Nurten Zeliha, "Mahremiyet Alanı Olarak İnsan Bedeni", *Din Gelenek ve Ahlak Bağlamında Mahremiyet Algıları Sempozyumu (27-29 Mart 2015)*, C: I, 2016, 162.

ŞAHİN, Özlem - Balta, Ecehan, "Gündelik Yaşamı Dönüştürmek ve Marksist Düşünce", *Praksis*, IV, 2001, 185-217.

ŞEN, Ziya, "Kur'an'da Ümmi Kavramı ve Hz. Peygamber'in Ümmiliği", *İslâmî İlimler Dergisi*, C: I, S: II, 2006, 203-218.

ŞENTÜRK, Mustafa "Kur'ân'da Beden Mahremiyetini İfade Eden Temel Kavramlar", *Din Gelenek ve Ahlak Bağlamında Mahremiyet Algıları Sempozyumu (27-29 Mart 2015)*, C: I, 2016, 101-115.

ŞEŞEN, Ramazan, "Peygamber Hz. Muhammed'in Okuma-Yazma Bilip Bilmediğine Dâir Rivayetler, Bu Konuda Ebü'l-Velîd El-Bâcî Tarafından Yazılan Risâle", *Türk Tarih Kongresi,* C: II, 12-16 Eylül 1994, 475-503.

ŞULUL, Kasım, "Siyer Yazıcılığında Kronoloji Meselesi", *Siret Sempozyumu-I: Türkiye'de Siret Yazıcılığı*, 2012, 663-703.

TATAR, Burhanettin, "'Kutsal Mekân': Fenomenolojik Bir Analiz", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C: XIV, S: II, 2017, 8-22.

TEKELİ, İlhan, "Tarih Yazımında Gündelik Yaşam Tarihçiliğinin Kavramsal Çerçevesi Nasıl Genişletilebilir?", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme*, Üçüncü Uluslararası Tarih Kongresi, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2000, 42-56.

TİMURTÜRKAN, Meral, - Demez, Gönül, "Toplumsal İktidar Alanı Olarak Beden", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C: V, S: 2, 2018, 441-456.

TUĞLU, Nuri, "Hz. Muhammed'in Arap Toplumunda Meydana Getirdiği Sosyal Değişim: Medîne Örneği", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu: Tebliğler*, Isparta 2002, 321-348.

TURÂBÎ, Ahmet Hakkı, "İlk Dönem İslâm Dünyasında Musikî Çalışmalarına Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: XIII, XIV, XV, İstanbul 1995-1997, 225-248.

TURHANOĞLU, F. Ayşın K., "Kentsel Mekânın Üretim Sürecinde Tarihsel ve Kültürel Miras", *Folklor/Edebiyat*, C: XX, S: 78, 2014, 71-82.

UÇAR, İlyas, "Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri" *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: IV, S: VIII, 2017, 196-218.

UĞUR, Yunus, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *TALİD*, C: III, S: VI, Güz 2005, 9-26.

USLU, Rıfat, "İslâm Hukukunda Suç ve Ceza Kavramı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: VIII, S: XXXVII, 2015, 1049-1063.

UYANIK, M. Zeki, "İslâm Hukukunda İhtikâr", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2010, İslâm İktisadı Özel Sayısı, 433-476.

YAĞCI, Zübeyde Güneş, "Toplumsal Bir Gösterge Olarak Osmanlı Devleti'nde Kıyafet ve Kıyafet Politikaları", *Beden Sosyolojisi*, ed. Kadir Canatan, Açılım Kitap, İstanbul 2011, 150.

YEŞİL, Mahmut, "Temîm ed-Dârî ve Rivâyetleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: XXI, 2006, 91-114.

YILDIRIM, Kadri, "İslâm Kültüründe Küttâb Eğitimi Üzerine Bir İnceleme", *Diyanet İlmi Dergi*, C: XLV, S: III, 2009, 125-144.

YILDIRIM, Münir, "Kutsal Mekân Algısı Bağlamında Şehir Kimliği ve Din", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: XXIII, S: I, 2014, 133-142.

YILMAZ, Metin, "İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkûmların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: XII, XIII, Samsun 2001, 539-581.

---------- "Hz. Peygamber ve Dört HAlîfe Döneminde Bekçilik/Özel Koruma", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: XVII, Samsun 2004, 209-233.

----------, Mustafa Zeki Terzi, "Klâsik İslâmî Dönemde Güvenlik Güçlerinin Maaş ve Ücretleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: XXVI, XVII, Samsun 2008, 215-235.

YİĞİT, İsmail, "Hz. Peygamber (s.a.v)'in Medîne Dönemi Faaliyetleri", *Vahyin Nüzulünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v) -Milletlerarası İlmi Toplantı-*, İstanbul 2011, 169-188.

YÜKSEL, Ahmet Turan, "Bir Tacir Olarak Hz. Peygamber", *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı] Peygamberimiz Hz Muhammed (S.a.v) Özel Sayısı*, Ankara 2003, 137-148.

WELLHAUSEN, Julius, "Muhammads Gemeindeordnung von Medina" *In Skizzen und Vorarbeiten*, IV, Berlin, 1889, 65–83.

2. MADDELER

AĞARI, Murat, "Ya'kûbî", *DİA*, XLIII, İstanbul 2013, 287-288.

AĞIRAKÇA, Ahmet, "Âir", II, *DİA*, İstanbul 1989, 200-201.

ALGÜL, Hüseyin, "Kubâ", *DİA*, XVI, Ankara 2002, 298-299.

----------, "Muâhât", *DİA*, XXX, İstanbul 2005, 308-39.

----------, "Evs", *DİA*, XI, İstanbul, 1995, 541-542.

APAYDIN, H. Yunus, "Humus", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, 365-369.

----------, "İbn Hazm", *DİA*, XX, İstanbul 1999, 39-52.

----------, "Mütevâtir", DİA, XXXII, İstanbul 2006, 208-211.

AŞIK, Nevzat, "Abbâs b. Ubâde", *DİA*, I, İstanbul 1988, 29.

----------, "Abdullâh b. Târık", *DİA*, I, İstanbul 1988, 138.

AVCI, Casim, "Yâkut el-Hamevî", *DİA*, XLIII, İstanbul 2013, 288-291.

AYDIN, M. Akif, "Mehir", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, 389-391.

AYDINLI, Abdullah, "Merfû", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, 180-181.

BARDAKOĞLU, Ali, "Hırsızlık", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, 384-396.

----------, "Diyet", *DİA*, IX, İstanbul 1994, 473-379.

----------, "Kumar", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, 364-367.

BECKER, C. H., "Belâzürî", *İA*, II, Eskişehir 1997, 467.

BOSTAN, İdris, "Akîk", *DİA*, II, İstanbul 1989, 263.

BOZKURT, Nebi-Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Medîne", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, 305-311.

----------, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, 281-290.

----------, "Kasap", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, 534-535.

----------, "Fuhuş", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, 211-214.

BROCKELMANN, Carl, "İbn İshâk" *İA*, MEB., V, 2. baskı, İstanbul 1968, 757-758.

BUHL, Frantz, "Medîne", *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B., VII, İstanbul 1993, 459-471.

CERRAHOĞLU, İsmail, "Abdullâh b. Mes'ûd", *DİA*, I, İstanbul 1988, 114-117.

CİRİT, Hasan, "Seleme b. Ekva'", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, 406.

ÇAKAN, İsmail Lütfi, "Abdullâh b. Atîk", *DİA*, I, İstanbul 1988, 86.

----------, "Abdullâh b. Cahş", *DİA*, I, İstanbul 1988, 89-90.

----------, "Abdulâh b. Üneys el-Cühenî", *DİA*, I, İstanbul 1988, 140-141.

----------, "Abdullâh b. Zeyd b. Âsım", *DİA*, I, İstanbul 988, 143.

----------, "Abdullâh b. Zeyd b. Sa'lebe" *DİA*, I, İstanbul 1988, 144.

ÇETİN, Nihad M., "Arap", *DİA*, III, İstanbul 1991, 276-309.

ÇETİN, Osman, "İbn Zebâle", *DİA*, XX, İstanbul 1999, 458.

DAĞCI, Şamil Dağcı, "Kısas", *DİA*, XXV, Ankara 2002, 488-495.

DEMİRCİ, Kürşat, "Muska", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, 265-267.

DÖNMEZ, İbrâhim Kâfi, "Müt'a" *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, 174-180.

ERDEM, Sargon-Hulusi Kılıç, "Abdullâh b. Revâha", *DİA*, I, İstanbul 1988, 129-130.

----------, "Amâlika", *DİA*, II, İstanbul 1989, 556-557.

FAYDA, Mustafa, "Abdullâh b. Ced", *DİA*, I, İstanbul 1988, 90.

----------, "Abdullâh b. Cübeyr", *DİA*, I, İstanbul 1988, 93.

----------, "Abdullâh b. Sa'd b. Ebû Serh", *DİA*, I, İstanbul 1988, 130-131.

----------,"Abdullah b. Selâm", *DİA*, I, İstanbul 1988, 134-135.

----------, "Âişe", *DİA*, II, İstanbul 1989, 201-205.

----------, "İbn Şebbe", *DİA*, XX, İstanbul 1999, 271-272.

----------, "Ensâb", *DİA*, XI, İstanbul 1995, 244-249.

----------, "Belâzürî", *DİA*, V, İstanbul 1992, 392-393.

----------, "İbn Sa'd", *DİA*, XX, İstanbul 1999, 294-297.

----------, "Halîfe b. Hayyât", *DİA*, XV, İstanbul 1997, 301-303.

----------, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", DİA, XXXIX, İstanbul 2010, 314-318.

----------, "İbn Hişâm, *DİA*, XX, İstanbul 1999, 71-73.

----------, "Vâkıdî" *DİA*, XLII, İstanbul 2012, 471-475.

----------, "İbn İshâk" *DİA*, XX, İstanbul 1999, 93-96.

GOEJE, M. J. De, "Arabistan", *İslâm Ansiklopedisi*, I, *M.E.B.*, İstanbul 1978, 473-479.

HATİPOĞLU, Hatipoğlu, "Selmân-ı Fârisî", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, 441-443.

KALLEK, Cengiz, "Casus", *DİA*, VII, İstanbul 1993, 163-166.

----------, "İhtikâr", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, 560-565.

----------, "Hisbe", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, 133-143

KANDEMİR, M. Yaşar, "Abdullâh b. Amr b. Harâm, *DİA*, I, İstanbul 1988, 86.

----------, "Abdullâh b. Amr b. Âs", DİA, I, İstanbul 1988, 85-86.

----------, "Abdullâh b. Ömer b. Hattâb", *DİA*, I, İstanbul 1988, 126-128.

----------, "Habbâb b. Eret", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, 340-341.

----------, "Mevzû", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, 493-496.

KOÇYİĞİT, Talat, "Abdulâh b. Abdullâh", *DİA*, I, İstanbul 1988, 80.

----------, "Abdullâh b. Übey b. Selûl" *DİA*, I, İstanbul 1988, 139-140.

KÖSE, Saffet, "Rüşvet", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, 303-306.

KÜÇÜK, Abdurrahmân, "Câlût", *DİA*, VII, İstanbul 1993, 38.

KÜÇÜK, Raşit, "Abbâd b. Bişr" *DİA*, I, İstanbul 1988, 12.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, "Recî' Vak'ası", *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, 510-511.

----------, "Hicaz", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, 432-437.

----------, "Semhûdî", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009; 490-491.

----------, "Müezzin", *DİA*, XXXI, İstanbul 1995, 491-495.

LAMMENS, H., "Akik", *İA*, İstanbul 1940.

LANDAU, Jacob M., "Küttâb", *DİA*, XXVII, Ankara 2003, 3-4.

ÖNKAL, Ahmet, "Beytü'l-Midrâs", *DİA*, VI, İstanbul 1992, 95.

----------, "Abdurrahmân b. Avf", *DİA*, I, İstanbul 1988, 157-158.

----------, "Hazrec", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, 143-144.

----------, "Hicret", DİA, XVII, İstanbul 1998, 458-462.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, " İbnü'l-Esîr, İzzedddin", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, 26-27.

----------, " İbnü'l-Esîr, İzzedddin", DİA, XXI, İstanbul 2000, 26-27.

ÖZKUYUMCU, Nadir, "Hilf", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, 29-30.

POLAT, Selahattin, "Abdurrahmân b. Hâris", *DİA*, I, İstanbul 1988; 164.

SAKKÂR, Sâmî, "İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, 169-170.

SANDIKÇI, Kemal, "Abdullâh b. Mahreme", *DİA*, I, İstanbul 1988, 114.

SÖNMEZ, Mehmet Ali "Abdullâh b. Ebû Bekîr es-Sıddîk", *DİA*, I, İstanbul 1988, 95.

TURGUT, Ali, "Abdullâh b. Ayyâş", *DİA*, I, İstanbul 1988, 86-87.

TÜLÜCÜ, Süleyman, "Kelbî, Hişâm b. Muhammed", *DİA*, XXV, Ankara 2002, 204-205.

UĞUR, Mücteba, "Abdullâh b. Osmân b. Affân", *DİA*, I, İstanbul 1988; 126.

----------, "Abdurrahmân b. Ka'b el-Ensârî", *DİA*, I, İstanbul 1988, 167.

----------, "Ebû Akîl el-Ensârî", *DİA*, X, İstanbul 1994, 88.

UZUN, Mustafa, "Ezân", *DİA*, XII, İstanbul 1995, 42-43.

WİNDER, R. B-Watt, W. Montgomary, "Medina", *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. Edmund Bosworth, Brill, Leiden 2007, 380-395.

YARDIM, Yardım, "Abdullâh b. Huzâfe", *DİA*, I, İstanbul 1988, 108.

YAVUZ, Yusuf Şevki - Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec", *DİA*, XX, İstanbul 1999, 543-549.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Abdullâh b. Zübeyr b. Avvâm", *DİA*, I, İstanbul 1988, 145-146.

YİĞİT, İsmail, "Tebük Gazvesi", *DİA*, XL, İstanbul 2011, 228-230.

ZENNÛN, Yusuf -Muhittin Serin, "Kûfî", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, 342-345.

WEB SİTELERİ

http://eclipse.gsfc.nasa.gov/SEcat5/SE0601-0700.html, 07.03.2014

http://www.al-madina.com/node/304668, 20.02.2016.

http://kuran.diyanet.gov.tr

http://hadislerleislam.diyanet.gov.tr

https://www.google.com.tr/maps/dir/Medîne+Suudi+Arabistan/Mekke,+Suudi+Arabistan, 22.07.2016

https//mil.hesaplama.net

http://www.albrari.com/vb/showthread.php?t=72152, 14.02.2018.

http://hajjumrahplanner.com/masjid-bani-abdul-ashhal, 14.02.2018.

http://kuran.diyanet.gov.tr

https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/348/intihar-edenin-cenaze-namazi-kilinir-mi-, 23.04.2018.

http://digital.staatsbibliothek-berlin.de, 02.05.2018.

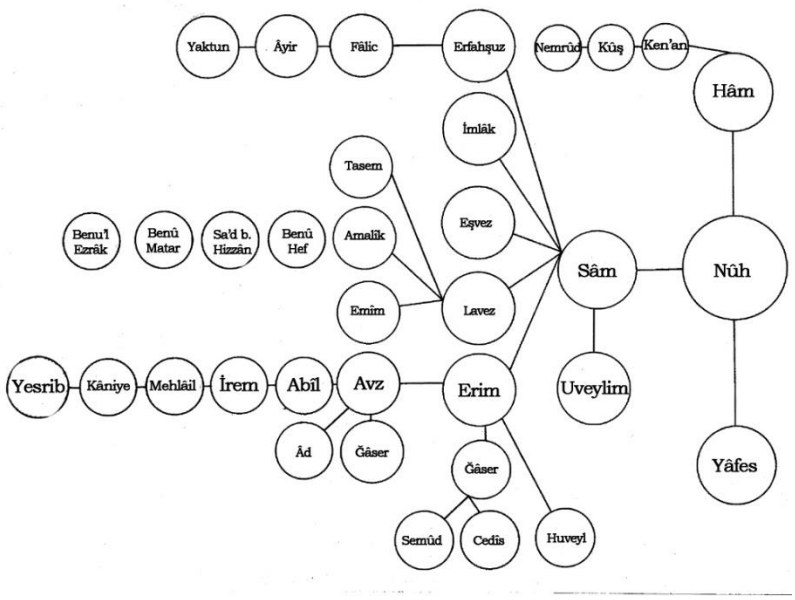
http://www.jewishencyclopedia.com/articles/3191-bet-ha-midrash, 06.05.2018.

http://www.tdk.gov.tr, 19.05.2018.

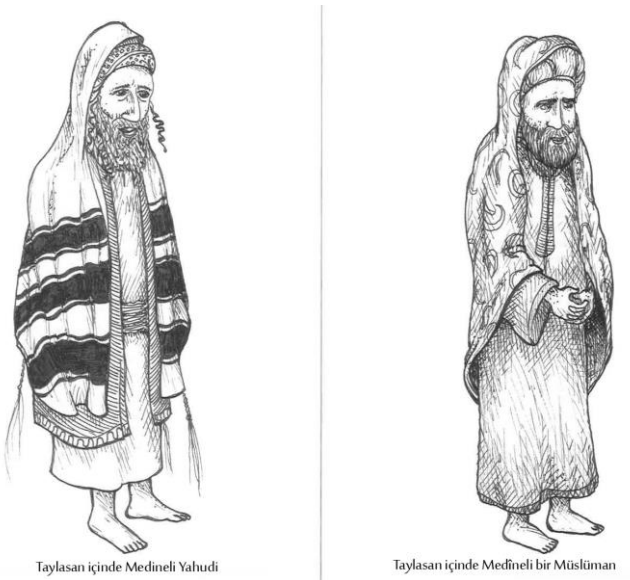
http://images.annabi.org/index.php?&src=546275a6b0a1012fe2a0fb7a295c67c8.jpg&iar=1, Adnan Şensoy Hicaz albümü içerisinde, 15.11.2018.

http://dilekkose.blogspot.com/2015/03/gundelik-yasamin-metodolojisi.html, Çevrimiçi: 04.09.2018.

EKLER

EK-1: Yesrib'in nesebine dair bir çizim

EK-2: Dönemin giyimine dair bir illüstrasyon (Haggai Mazuz'dan)

EK-3: Dönemin giysileri (taylasan) (İbn Abdissettâr'dan)

EK-4: Dönemin giysileri (serâvîl ve îzâr) (İbn Abdissettâr'dan)

EK-5: Dönemin giysileri (pelerin) (İbn Abdissettâr'dan)

EK-6: Dönemin giysileri (abâ) (İbn Abdissettâr'dan)

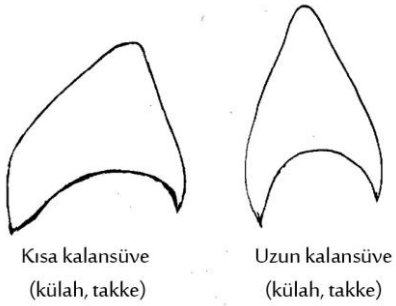
EK-7: Dönemin giysileri (îzâr ve cübbe) (İbn Abdissettâr'dan)

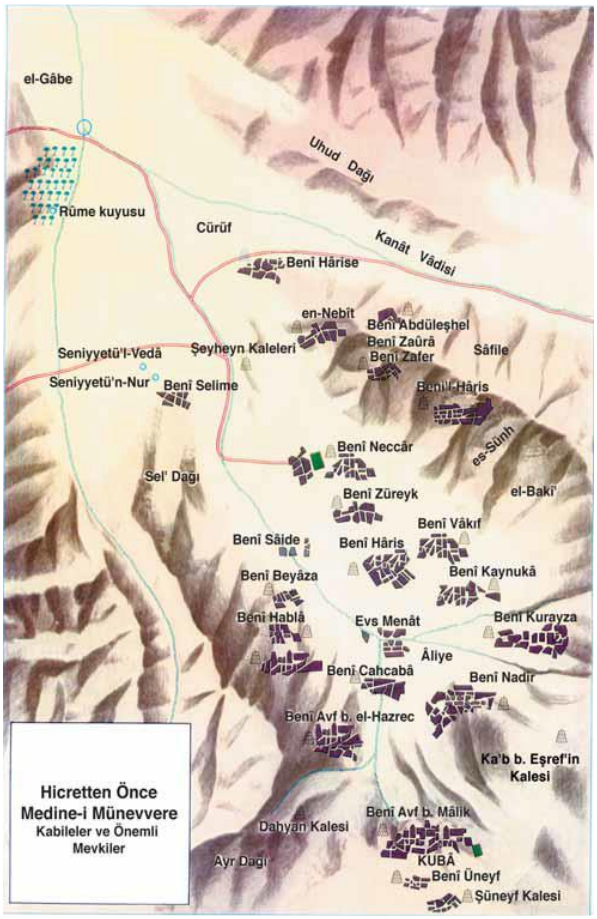
EK-8: Dönemin giysileri (sarık) (İbn Abdissettâr'dan)

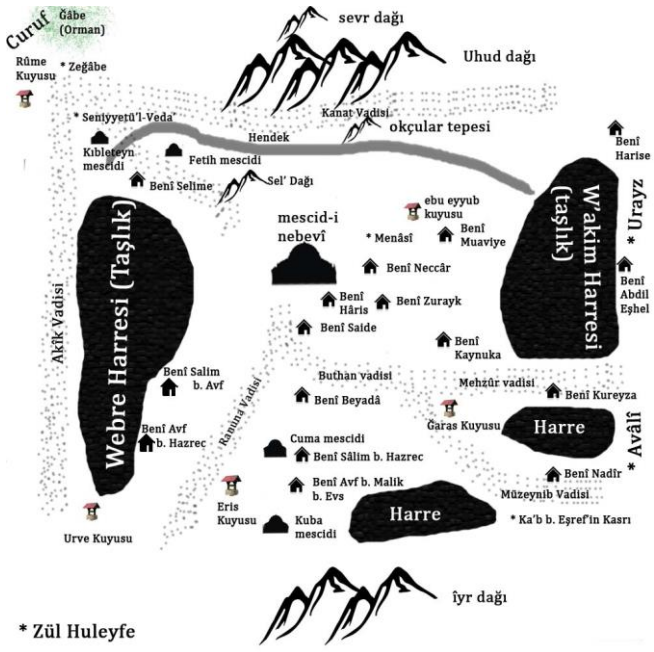
EK-9: Dönemin giysileri (hırka ve gömlek) (İbn Abdissettâr'dan)

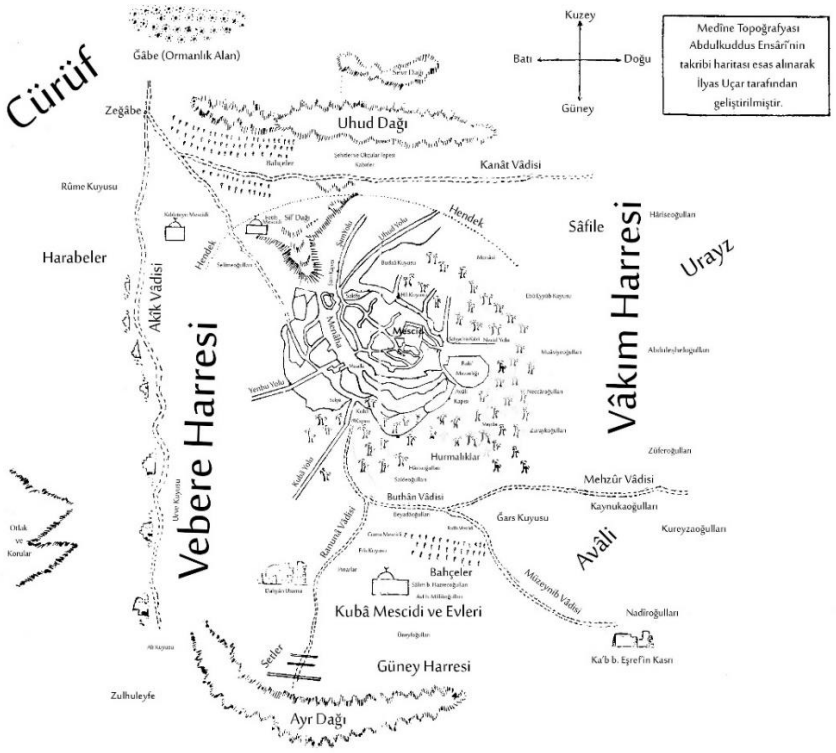
EK-10: Dönemin giysileri (kalansüve) (İbn Abdissettâr'dan)

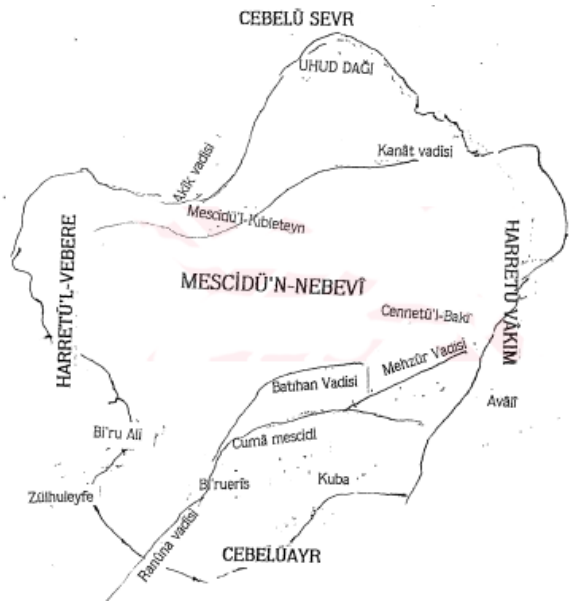
EK-11: Yesrib'in iskân mahalleri – (İbrâhim Sarıçam'dan)

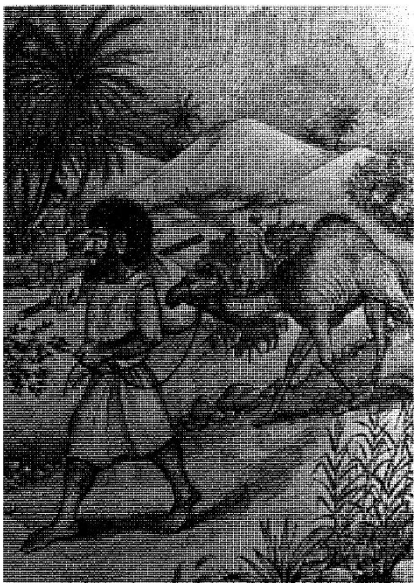
EK-12: İlk yıllarda Medîne Topografyası

EK-13: Hendek Savaşı itibariyle Medine genel görünüm

EK-14: Medîne'nin Haremi (Küçükaşçı'dan)

EK-15: Amâlika'nın Yesrib'de ziraatle uğraştığına dair bir çizim (Abdulbâsıt Bedr'den)

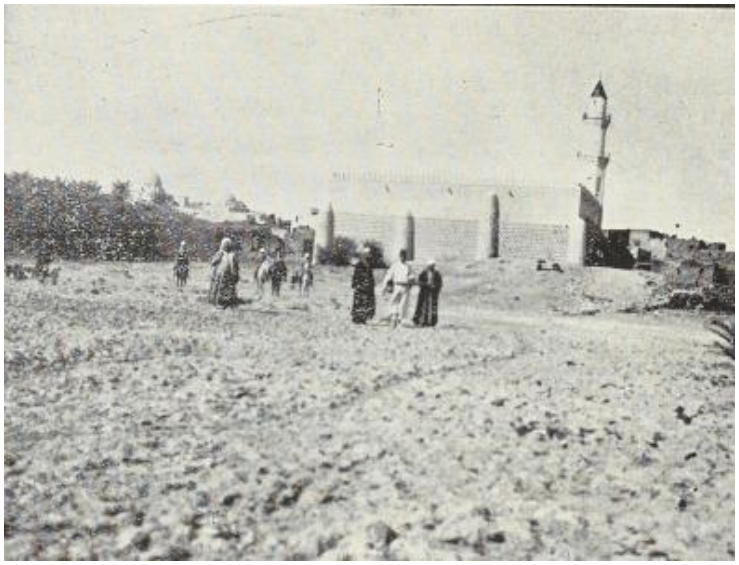
EK-16: İtalya'nın Milan şehrinde bulunan Sanat Müzesi'nde Bernardino Luini'ye ait Yahudilerin Mısır'dan çıkış öncesi yaptıkları hazırlıkları gösteren tablo (Norman Roth'dan)

EK-17: Şehrin en önemli su kaynakları, harreler arasından doğan sular (Ahmed Sakafî'den – albrari.com, 14.02.2018)

EK-18: Vâkım Harresi (Ahmed Sakafî'den – albrari.com, 14.02.2018)

EK-19: Kuzey ve doğu yönünden Kubâ Mescidi – 1325 yılı (İbrâhim Rıfat Paşa'dan)

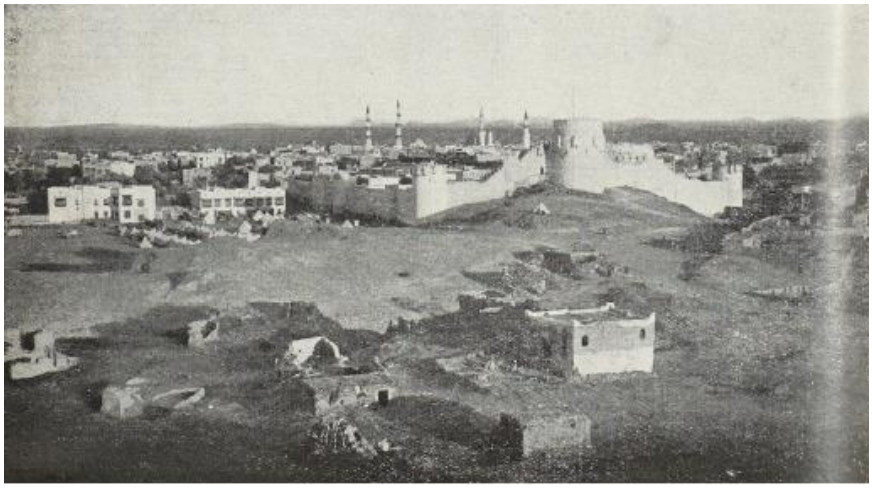
EK-20: Uhud dağından şehre bakış – 1321 yılı (İbrâhim Rıfat Paşa'dan)

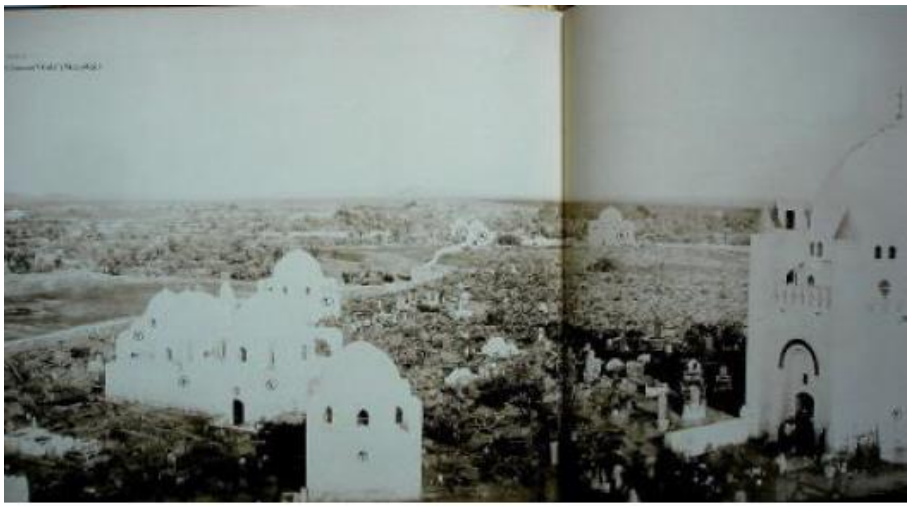
EK-21: Sel’ dağı tarafından Medîne - 1325 yılı (İbrâhim Rıfat Paşa’dan)

EK-22: Sukyâ kuyusundan sı çıkarılırken – 1325 yılı (İbrâhim Rıfat Paşa’dan)

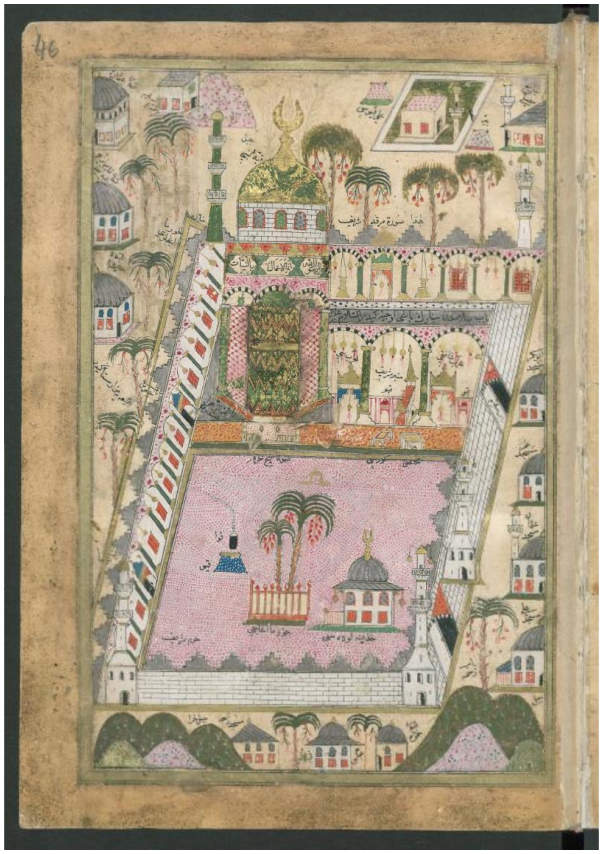
EK-23: Suriye yolu (kapısı) – 1325 (Ensârî'den)

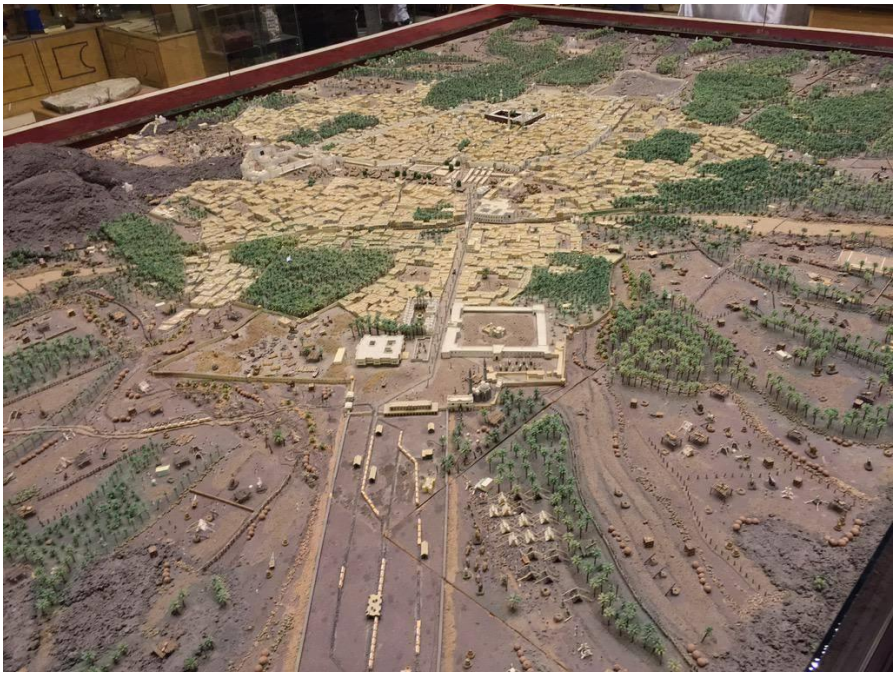
EK-24: Osmanlı Dönemi'nde Baki' Mezarlığı ve hurma bahçeleri (Yıldız Albümleri)

EK-25: 1907 yılında Medîne (alamree.net, 31.10.2015)

EK-26: Medîne'ye ait bir illustrasyon (http://digital.staatsbibliothek-berlin.de, 02.05.2018. Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. or. oct. 1602 (ca. 1700 CE))

EK-27: Medîne Şehir Müzesi'nde bulunan Medîne minyatürü

EK-28: Medîne Şehir Müzesi'nde bulunan Medîne minyatürü

EK-29: Medîne Şehir Müzesi'nde bulunan Medîne minyatürü

EK-30: Medîne Şehir Müzesi'nde bulunan Medîne maketi. Sel' Dağı ve Harreler

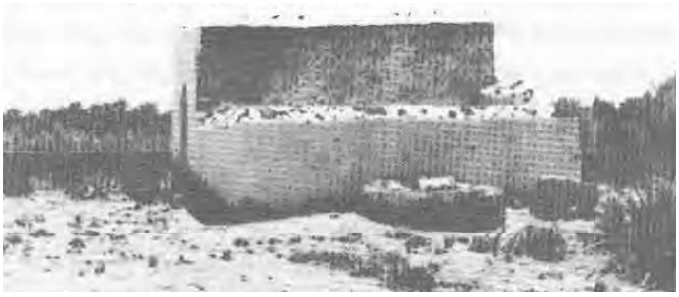
EK-31: Medîne Şehir Müzesi'nde bulunan Medîne minyatürü. Hurma bahçeleri ve Harreler

EK-32: Eşheloğulları Mescidi (http://hajjumrahplanner.com'dan, 14.02.2018)

EK-33: Züferoğulları Mescidi (Hayyârî'den)

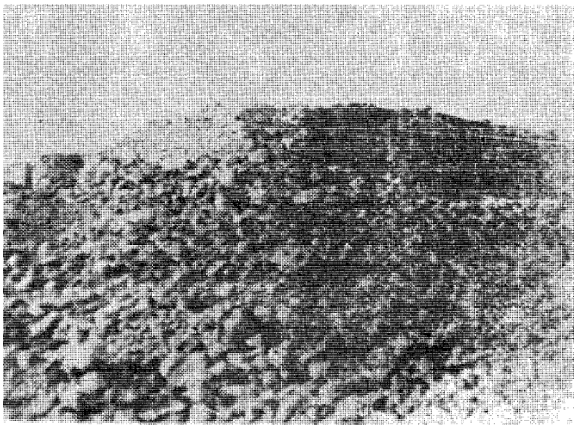
EK-34: Meşrebetü Ümmü İbrâhim Mescidi (Hayyârî'den)

EK-35: Medîne'nin güney sınırını belirleyen Ayr Dağı

EK-36: Eski Medîne Panoramik çizim (Adnan Şensoy, Hicaz Haritası'ndan)

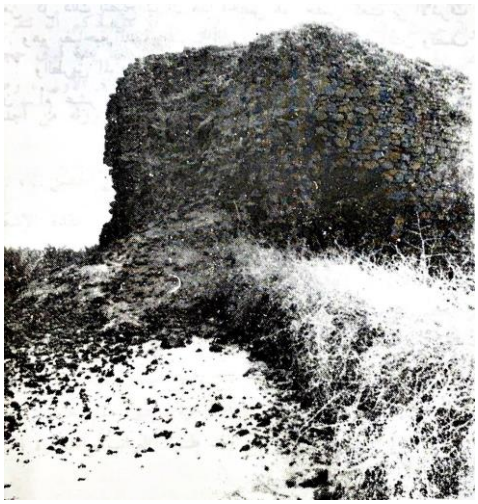
EK-37: Ka'b b. Eşref'e ait kale (Ensârî'den)

EK-38: Ka'b b. Eşref'e ait kale (Fatih Erkoçoğlu Arşivi'nden)

EK-39: Urve b. Zübeyr Kasrı (Fatih Erkoçoğlu Arşivi'nden)

EK-40: Dahyân Utumu (Ensârî'den)

EK-41: Medîne'de yer alan utumlar

İsmi	Kime Ait Olduğu	Konumu
1. Eceş	Üneyfoğulları	Kubâ
2. Nevâhân	Lihyân b. Âmir	Kubâ
3. Hecîm	Lihyân b. Âmir	Kubâ
4. Ubeydoğulları	Mecid b. Saîd	Kubâ
5. Vebere b. Sa'lebe	Vebere b. Sa'lebe	Kubâ
6. Selîl b. Vebere	Selîl b. Vebere	Kubâ
7. Melîl b. Vebere	Melîl b. Vebere	Kubâ

8. Sayfî	Sayfî Üneyfî	Kubâ
9. Zübeyr b. Bâtâ	Kurayzalı Zübeyr b. Bâtâ	Kureyzaoğulları Mahallesi
10. Münevver	Nadîroğulları	Nadîroğulları Mahallesi
11. Âhir	Nadîroğulları	Nadîroğulları Mahallesi
12. Sâlis	Nadîroğulları	Nadîroğulları Mahallesi
13. Ka'b b. Eşref	Nadîroğulları	Nadîroğulları Mahallesi
14. Amr b. Mecâş	Nadîroğulları	Nadîroğulları Mahallesi
15. Uveyliyye	Nadîroğulları	Nadîroğulları Mahallesi
16. Fadha	Nadîroğulları	Nadîroğulları Mahallesi
17. Bişr	Mersedoğulları	Hatmeoğulları Mahallesi
18. Mâsike	Mâsikeoğulları	Güneydoğu tarafı - Avâlî
19. Mâsike	Mâsikeoğulları	El-Kuff bölgesi
20. Mâsike	Mâsikeoğulları	İsmâil b. Zeyd bahçesinde
21. Hanâfe	Muhammedoğulları	El-Mâl bölgesi
22. Zeûra	Zeûraoğulları	Meşrebe yakınları
23. Zeydü'l-lât	Zeydü'l-lâtoğulları	Guseyneoğulları yakınları
24. Kaynuka	Kaynukaoğulları	Buthân köprüsü civarı – Avâlî ve çarşı yakınları
25. Kaynuka	Kaynukaoğulları	Hibre bahçeleri
26. Kaynuka	Kaynukaoğulları	Zü'ş-şehr bahçeleri
27. Hicr	Hicroğulları	Meşrebe yakınları

28. Sa'lebe ve Zühre	Sa'lebeoğulları	Sa'd b. Ubâde bahçesi
29. Sa'lebe ve Zühre	Sa'lebeoğulları	Urayz yolu üzerinde
30. Sırâr	Yâhudilerden bir grup	Doğu harresinin kuzeyi
31. Deyyân	Yâhudilerden bir grup	Kuzey yönü
32. Hârise	Yâhudilerden bir grup	Kuzey yönü
33. Ebyad	Cezmoğulları (Yahudî)	Eşheloğulları yakınları
34. Nihâl	İkveoğulları (Yahudî)	-
35. Şebân	İkveoğulları (Yahudî)	-
36. Râtic	Abdüleşheloğulları	Kuzeydoğu - Urayz
37. Şerasi'l-azîm	Şavt ailesi	Kuzey yönü
38. Ezrak	Vâlic ailesi	Kanât vadisi
39. Şeyhayn	Harîseoğulları	-
40. Müceddel	Yâhudilerden bir grup	-
41. Berc	Kayyimeoğulları (Yahudi)	Nadiroğulları mahallesi
42. Adbat b. Kari'	Temîmli Adbat b. Kari'	-
43. Müzdelif	Itbân b. Mâlik	Ranûnâ vadisi
44. Büveyre	Nadiroğulları	Nadiroğulları mahallesi
45. Hasân b. Sâbit	Hasân b. Sâbit	Mescidin bâbu'r-rahme kapısı tarafında
46. Hâlidiyye	Züreykoğulları	Menâha
47. Mâlik b. Sinân	Mâlik b. Sinân	Bussa kuyusu yakını
48. Nevâim	-	Güney hurmalıkları
49. Sa'd b. Ubâde	Sa'd b. Ubâde	-
50. Medkûk	-	-

51. İbn Mâd	İbn Mâd	Asabe bölgesinde
52. Eşâsî	Atiyye b. Zeydoğulları	
53. Akreb	Bayâdâoğulları	Mescidin güneyi
54. Etûl	-	-
55. Eşnef	Ubeydoğulları	-
56. Ceyşî	-	-
57. Hibra	Kaynukaoğulları	Kaynuka çarşısı yakını
58. Hubeyş	Ubeydoğulları	-
59. Hişân	Kaynukaoğulları	Kaynuka çarşısı yakını
60. Hasî	Sâlioğulları	Kubâ
61. Reyyân	Hâriseoğulları	Kubâ
62. Sayâsî	-	Kubâ
63. Mâlik b. Aclân	Mâlik b. Aclân	Cuma mescidinin kuzeyinde
64. Zeydân	Hâriseoğulları	Kubâ
65. Süveyd	Âmir b. Mâlikoğulları	Mescidin güneyi
66. Seyh	Cüşemoğulları	-
67. Şe’s	Atiyye b. Zeydoğulları	Kubâ
68. Şebân	Esad b. Muâviye	Esad b. Muâviye evleri
69. Şecera	Kureyzaoğulları	Kureyzaoğulları mahallesi
70. Şemâh	Sâlimoğulları	Kubâ
71. Kurt	Ebû Süfyân b. Hâris	Kubâ
72. Saysa	-	Kubâ
73. Dahyân	Esayhân b. Cilâh	Asabe bölgesi

74. Da’ (Zerr)	Hatmeoğulları	-
75. Âsım	Abdüleşheloğulları	Urayz bölgesi
76. Kubâ	-	Kubâ
77. Medîne	Amr b. Avf b. Mâlik	Safâsıf çarşısı yakını
78. Azak	Amr b. Avf b. Mâlik	Safâsıf çarşısı yakını
79. Ğazze	Hubeyb b. Amr b. Avf	Kubâ
80. Akreb	Âsım b. Âmir b. Atiyye	Kuzey yönünde
81. Ukyân	Amr b. Âmir b. Züreyk	Kuzey yönünde
82. Habsî	-	Kıbleteyn mescidi yakınlarında
83. Uryân	Neccâroğulları	Mescid yakınları
84. Âsım	Tevbe b. Hüseyn b. Sâib	Kubâ
85. A’nâk	-	El-Mâl bölgesinde
86. Hasiyye	-	El-Mâl bölgesinde
87. Karabe	-	-
88. Kavâfil	Sâlimoğulları	Asabe bölgesinde
89. Husayn	Husayn b. Varaka	Kubâ
90. Merâbid	-	Kuzey yönünde
91. Mâye	Üneyfoğulları	Kubâ
92. Merâvih	Amr b. Avfoğulları	Kubâ
93. Mirba’	Hâriseoğulları	Kubâ
94. Merîh	Kaynukaoğulları	Buthân köprüsü civarı
95. Müstezil	Amr b. Avfoğulları	Azak kuyusu civarında, Kubâ
96. Muzâhim	Abdullâh b. Übeyy b. Selûl	Hublâoğulları mahallesi

(Hayyârî'den faydalanılarak hazırlanmıştır.)

EK-42: Hz. Muhammed Devri Kronolojisi

Târih	**Olaylar**
H. 1. yıl	Medîne'ye hicret Kubâ mescidinin inşası Mescid-i Nebevî'nin inşası Suffe'nin tesisi Muâhât'ın başlaması Medîne Anayasasının oluşturulması Pazaryeri tespiti Ezanın ikâme edilişi Cihada (savaş) izin verilmesi
H. 2. yıl	Kıblenin değiştirilmesi Aşure orucu Ramazan orucun farz kılınması, teravih, fitre ve ilk Ramazan bayramı İlk kurban bayramı Bedir savaşı Hz. Peygamber'in Aişe ile evlenmesi Hz. Ali'nin Fâtıma ile evlenmesi
H. 3. yıl	İçkinin haram olması Uhud savaşı Diyet miktarlarının tespiti Muhayrık ve İslam'da ilk vakıf
H. 4. yıl	Teyemmüm ve İfk olayı Zeyd b. Sâbit'in İbranice ve Süryanice öğrenmesi Maûne kuyusu faciası Reci' faciası Nadiroğulları gazvesi
H. 5. yıl	Uhud savaşı

	Kureyzaoğulları gazvesi Deprem Ay tutulması İlk nüfus sayımı
H. 6. yıl	Hudeybiye Musalahası Haccın farz oluşu Güneş tutulması Kuraklık yaşanması
H. 7. yıl	Hayber'in fethi Ebû Hureyre'nin Müslüman oluşu Kaza umresi Krallara ve kabile reislerine mektup gönderilmesi
H. 8. yıl	Mescide minber yapılması Mekke'nin fethi Mu'te savaşı Huneyn savaşı Taif kuşatması
H. 9. yıl	Tebük savaşı Heyetler yılı Zekat memurlarının gönderilmesi Dırâr mescidinin yıkılması Hz. Peygamber'e sukiast girişimi Haccın farz oluşu Hac emirliğinin başlangıcı ve İlk Hac emirinin Ebû Bekir olması Münafık Abdullah b. Selül'ün ölmesi Necran Hıristiyanlarının Medîne'ye gelmesi
H. 10. yıl	Veda haccı Hz. Peygamber'in vefatı

	İbrahimin ölmesi ve 2. güneş tutulması Yalancı peygamberlerin ortaya çıkması

EK-43: Medîne'nin isimleri

Ardullâh	Ekkâletü'l-Buldân	Mecenne	Seyyide
Ardu'l-Hicre	Ekkâletü'l-Kurâ	Medhalu Sıdk	Seyyidetü'l-Buldân
Arrâ	Emniyye	Mehrûse	Şâfiyye
Arûz	Esrib	Medîne	Şâmiyye
Âsıme	Fâdıha	Medînetü'l-Münevvere	Tâbe
Azrâ	Ğalebe	Medînetü'n-Nebî	Tâib
Bahîre/Bahre	Ğarrâ	Medînetü'r-Resûl	Taybe
Balât	Habîbe	Mekîne	Tayyibe
Bârre	Harem	Mekketân	Tended
Beled	Haremu Resûlillâh	Merhûme	Tender
Beledü Resûlillâh	Hasene	Merzûka	Tîbe
Beytü'r-Resûl	Hasîbe	Mescidü'l-Aksâ	Tibâbâ
Beytü Resûlillâh	Hayra	Mezcau Resûlillâh	Yended
Birre/Bârre	Hayyira	Miskîne	Yender
Buhayre	Hezrâ	Muhâceru Resûlillâh	Yendirü'd-Dâr
Câbire	Îmân	Muharrame	Yesrib
Cebâr	Kalbü'l-Îmân	Muhibbe	Zâtü'l-Hirâr
Cebâre/Cebbâre	Karye	Muhtâre	Zâtü'l-Hicr
Cezîretü'l-Arab	Karyetü'l-Ensâr	Mukaddese	Zâtü'l-Hicre
Cünnetü'l-Hasîne	Karyetü'r-Resûl	Mutayyebe	Zâtü'n-Nahl
Dâr	Kâsıme	Muveffiye	
Dâru'l-Ebrâr	Kubâtu'l-İslâm	Mübâreke	
Dâru'l-Ehyâr	Kubbetü'l-İslâm	Mübevveü'l-Halâl ve'l-Harâm	

Dâru'l-Feth	Kutsiyye	Mübeyyenü'l-Halâl ve'l-Harâm	
Dâru'l-Hicre	Mahabbebe	Mü'mine	
Dâru'l-Îmân	Mahbûbe	Müslime	
Dâru'l-Muhtâr	Mahbûre	Nâciyye	
Dâru's-Selâm	Mahfûfe	Nahr	
Dâru's-Selâme	Mahfûze	Neblâ	
Dâru's-Sünne	Makar	Neyder	
Der'u'l-Hasîne	Mecbure	Seleka	

EK-44: Muahât Listesi

1. Hz. Peygamber – Ali b. Ebî Tâlib
2. Hamza – Zeyd b. Hârise
3. Câfer b. Ebî Tâlib – Muâz b. Cebel
4. Ebû Bekir – Hârice b. Zeyd b. Züheyr
5. Ömer b. Hattâb – Itbân b. Mâlik
6. Osman b. Affân – Evs b. Sâbit
7. Talha b. Ubeydullâh – Kâb b. Mâlik
8. Saîd b. Zeyd – Übey b. Kâb
9. Musab b. Umeyr – Eyyûb el-Ensârî
10. Ammâr b. Yâsir – Huzeyfe b. Yemân
11. Ammâr b. Yâsir (2) – Sâbit b. Kays
12. Bilâl – Ebû Ruveyha
13. Ebû Bekir (2) – Ömer (2)
14. Osman b. Affân (2) – Abdurrahmân b. Avf
15. Zübeyr b. Avvâm - Abdullâh b. Mes'ud
16. Ubeyde b. Hâris – Bilâl (2)
17. Mus'ab b. Umeyr (2) – Sa'd b. Ebî Vakkâs
18. Ebû Ubeyde b. Cerrâh - Sâlim
19. Saîd b. Zeyd (2) – Talha b. Ubeydullâh (2)
20. Saîd b. Zeyd (3) – Amr v. Nüfeyl

21. Hamza (2) – Külsüm b. Hidm
22. Sehl b. Huneyf – Ali b. Ebî Tâlib (2)
23. Zeyd b. Hârise (2) - Üseyd b. Hudayr
24. Ebû Mersed Ğanevî – Ubâde b. Sâmit
25. Mersed b. Ebî Mersed – Evs b. Sâmit
26. Ubeyde b. Hâris (2) – Umeyr b. Hammâm b. Cemûh
27. Tufeyl b. Hâris – Münzir b. Muhammed b. Ukbe
28. Tufeyl b. Hâris (2) – Süfyân b. Bişr
29. Husayn b. Hâris – Râfi b. Ancede
30. Husayn b. Hâris (2) – Abd b. Cübeyr
31. Şucâ b. Vehb – Evs b. Havlî
32. Abdullâh b. Cahş – Âsım b. Sâbit
33. Muharrez b. Nadle – Umâre b. Hazm
34. Ebû Huzeyfe b. Utbe b. Rebîa – Ubâde b. Bişr b. Vakş
35. Sâlim (2) – Muâz b. Mâis
36. Âiz b. Mâis – Suveybit b. Harmele
37. Utbe b. Gazvân – Ebû Dücâne
38. Sa'd (Utbe'nin mevlası) – Temîm (Hırâş b. Simâk'ın mevlası)
39. Hayyân (Utbe'nin mevlası) – Temîm (Hidâş b. Samme'nin mevlası)
40. Tuleyb b. Umeyr – Vehb b. Münzir
41. Zübeyr b. Avvâm (2) – Ka'b b. Mâlik (2)
42. Hâtıb b. Ebî Beltea – Ruheyle b. Yuhalled
43. Hâtıb b. Ebî Beltea (2) – Uveymir b. Sâide
44. Hâtıb b. Ebî Beltea (3) – Ka'b b. Mâlik (3)
45. Abdurrahmân b. Avf (2) – Sa'd b. Rebî
46. Sa'd b. Ebî Vakkâs – Sa'd b. Muâz
47. Abdullâh b. Mesûd (2) – Muâz b. Cebel (2)
48. Umeyr b. Amr b. Nadle (Zü'l-Şimâleyn) – Yezid b. Hâris
49. Habbâb b. Eret – Câbir b. Sahr
50. Habbâb b. Eret (2) – Cerîr b. Atîk
51. Mikdâd b. Amr – Cebr b. Atîk
52. Mikdâd b. Amr (2) – Abdullâh b. Revahâ

53. Umeyr b. Ebî Vakkâs – Amr b. Muâz (Sa'd b. Muâz'ın kardeşi)
54. Mesûd b. Rebî – Ubeyde b. Teyyihân
55. Talha b. Ubeydullâh (3) – Übey b. Ka'b (2)
56. Talha b. Ubeydullâh (4) – Zübeyr b. Avvâm (3)
57. Talha b. Ubeydullah (5) – Ebû Eyyûb el-Ensârî
58. Bilâl (3) – Ebû Zür'a Hasamî
59. Bilâl (4) – Ebû Zerr
60. Ebû Zerr (2) – Münzir b. Amr
61. Âmir b. Füheyre – Hâris b. Evs b. Muâz
62. Suheyb b. Sinân – Hâris b. Sımme
63. Ebû Seleme b. Abdi'l-Esed – Sa'd b. Hayseme
64. Şemmâs b. Osmân b. Şerîk – Hanzale b. Ebî Âmir
65. Erkâm b. Ebi'l-Erkâm – Ebû Talha Zeyd b. Sehl
66. Muatteb b. Avf b. Hamrâ – Sa'lebe b. Hâtıb
67. Ömer b. Hattâb (3) – Uveym b. Sâide
68. Ömer b. Hattâb (4) - Muâz b. Afrâ
69. Zeyd b. Hattâb – Ma'n b. Adî
70. Vâkıd b. Abdullâh – Bişr b. Berâ b. Ma'rur
71. Âmir b. Rebîa – Yezîd b. Münzir
72. Saîd b. Zeyd (2) – Râfi b. Mâlik
73. Âkil b. Ebî Bekr – Mübeşşir b. Abdi'l-Münzir
74. Âmir b. Ebî Bekr – Sâbit b. Kays
75. Hâlid b. Ebî Bekr – Zeyd b. Desinne
76. Hâlid b. Ebî Bekr (2) – Sâbit b. Kays (2)
77. İyâs b. Ebî Bekr – Hâris b. Hazme/Huzeyme
78. Osmân b. Mazûn – Ebu'l-Heysem b. Teyyihân
79. Abdullâh b. Mazûn – Sehl b. Ubeyde
80. Sâib b. Osmân – Hârise b. Sürâka
81. Ma'mer b. Hâris – Muâz b. Afrâ (2)
82. Huneys b. Huzâfe – Ebû Abbâs b. Cebr
83. Huneys b. Huzâfe (2) – Münzir b. Ebû Muhammed b. Ukbe
84. Abdullâh b. Mahreme – Ferve b. Amr

85. Ebû Sebre b. Ebî Rehm – Seleme b. Selâme
86. Vehb b. Serh – Süveyd b. Amr
87. Ebû Ubeyde b. Cerrâh (2) – Muhammed b. Mesleme
88. Safvân b. Beyzâ – Râfî b. Ma'lî
89. Selmân Fârisî – Ebu'd-Derdâ
90. Selmân-ı Fârisî - Huzeyfe
91. Zübeyr b. Avvâm (4) – Seleme b. Selâme b. Vakş (2)
92. Zeyd b. Mezîn – Mistâh b. Üsâse
93. Zekvân b. Abdi Kays – Musab b. Umeyr (3)
94. Ukkâşe – Mücezzir b. Zinâd
95. Sa'b b. Cessâme – Avf b. Mâlik
96. Muâviye b. Ebî Süfyân – Hutât b. Yezîd
97. Sa'd b. Zeyd – Amr b. Sürâka
98. Yezîd b. Hâris (İbn Kasham) – Zû Şimâleyn

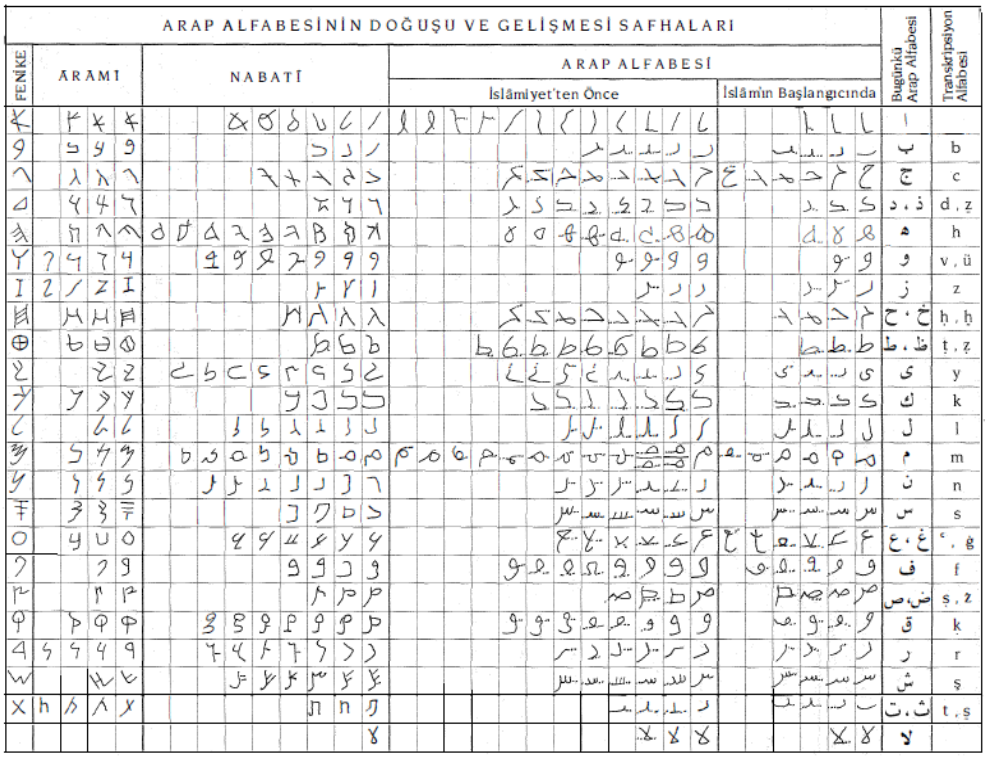
EK-45: Hayatın Merkezinde Bir Yer: Mescid başlıklı bölümde zikredilmeyen bölgenin diğer mescitlerini gösteren tablo

İsmi	**Konumu**	**Hakkında**
Âtike	Sâlimoğulları mahallesi	İlk kez cemaatle namaz kılınmıştır.
Acuzoğulları	Berâ b. Ma'rur'un kabri yakınlarında	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Adîoğulları	Şehrin batısında yer alan Adîoğulları mahallesi	Adî b. Neccâr ismiylede bilinir, Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Amr b. Mebzûloğulları	Amr b. Mebzûloğulları mahallesi	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Beyâdaoğulları	Beyâdaoğulları mahallesi	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Büyük Sâlimoğulları	Sâlimoğulları mahallesi	Hz. Peygamber namaz kılmaktan çekinmiştir.
Cüheyne	Belî kabilesi içinde	Hz. Peygamber şeklini çizmiş, kıblesi için bir odun parçası

		dikmiş ve içinde namaz kılmıştır.
Dînâroğulları	Şehrin kuzeydoğusunda Dînaroğulları mevkisi	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Harbe/Harîbe	Selemeoğulları mahallesi	Debru'l hadika olarak da bilinir, Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Harîse b. Hazrecoğulları	Hârise b. Hazrecoğulları mahallesi	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Hatmeoğulları	Hatmeoğulları bahçesi	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Hublaoğulları	Kubâ ile Hâris b. Hazrecoğulları arasında	Sâlim b. Ğanem b. Avf b. Hazrec'in çocuklarına ait olup Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Hudâra	Seniyyetü'l-vedâ	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Hudeyle	Hâ kuyusu yakınları	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Hudra	Bussa kuyusu yakınları	Küçük bir mescit olup, Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Mâzin b. Neccâr	Mâzinoğulları mevkisi	Hz. Peygamber namaz kılmaktan çekinmiştir.
Minâreteyn	Akîk yolu üzerinde	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Nâbiğâ	Şehrin batısında bulunan Nâbiğa mahallesi	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Nûr	-	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Râtic	Câsum kuyusu yakını	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Sa'd b. Hayseme	Kubâ tarafları	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Saîdeoğulları	Medîne evlerinin biraz dışında	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Secde	-	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Sunh	Sunh mevkisi	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Şecera	-	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Şeyhayn	Uhud'a yakın	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.

	Bedâioğulları mevkisi	
Tevbe	Huceym kuyusu yakınları	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Udayyaoğulları	Udayoğulları mevkisi	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Übeyoğulları	Cüdeyleoğulları mevkisi	Übey b. Ka'b'a ait olup Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Ümeyyoğulları	Avâli'de, Kibâ tarafları	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Vâiloğulları	Vâiloğulları mevkisi	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Vâkım	Şehrin doğusunda Eşheloğulları mevkisi	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Vâkıf	Avâli'de bulunan Vâkıf b. Evsoğulları mevkisi	Hz. Peygamber namaz kılmıştır.
Züferoğulları	Şehrin doğu harresine yakın bir konumdadır.	Evs kabilesine ait olup, Bağle ismiyle de bilinmektedir.

EK-46: Arap yazısının gelişim süreci

(Nihad M. Çetin'den, 277.)

TEZ FOTOKOPİSİ İZİN FORMU

Enstitü:
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yazar:

Adı	İlyas
Soyadı	Uçar
Bölümü	Tarih

Tezimin tamamından kaynak gösterilmek kaydıyla fotokopi alınabilir.

Tezin Kütüphaneye Teslim Tarihi:

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİ

Soyadı, Adı:	Uçar, İlyas
Uyruğu:	TC
Doğum Tarihi:	09.09.1983
Doğum Yeri:	Tokat
Telefon:	0318 3573012
Email:	ilyasucar@kku.edu.tr

EĞİTİM

Derece	**Kurum**	**Mezuniyet Yılı**
Yüksek Lisans	İstanbul Üniversitesi, İlahiyat	2009
Lisans	İstanbul Üniversitesi, İlahiyat	2006

İŞ TECRÜBESİ

Yıl	**Yer**	**Görev**
2015-Şuan	Kırıkkale Üni., İslami İlimler	Arş. Gör.
2014-2015	Diyanet İşleri Başkanlığı	Vaiz
2007-2014	Diyanet İşleri Başkanlığı	İmam-Hatip

YABANCI DİLLER

Arapça (İyi), İngilizce (İyi)

YAYINLAR

Uçar, İlyas, "Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri" Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 4 S. 8, 2017, 196-218.

Uçar, İlyas, "Osmanlı Medreselerinde İslam Tarihi Eğitimi ve Okutulan Ders Kitap Örnekleri", Bütün Yönleriyle Osmanlıca ve Mirası Uluslararası Sempozyumu, 26-27 Nisan 2016, Kırıkkale.